

MAYİS ƏLİYEV

SOSIAL TƏMİNAT HÜQUQU

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin «26» iyul 2007-ci il
tarixli 928 №-li əmri ilə dərslik
kimi təsdiq olunmuşdur.*

Elmi redaktor: A.M.Qasımov - Bakı Dövlət Universitetinin Mülki proses, əmək və ekologiya hüququ kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: İ.İ.İsmayılov-Azərbaycanın əməkdar hüquqşünası, hüquq elmləri doktoru, professor

Z. İ. Cəfərov-Bakı Dövlət Universitetinin Mülki proses, əmək və ekologiya hüququ kafedrasının dosenti, hüquq elmləri namizədi

Z.N.Dadaşov-Bakı Dövlət Universitetinin Mülki proses, əmək və ekologiya hüququ kafedrasının dosenti, hüquq elmləri namizədi

Ə 23 Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: *Dərslik*.
Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007, 464 səh.

Müstəqillik əldə etmiş respublikamızda ilk dəfə olaraq hazırlanmış bu dərslik hüquq fakültəsi və ali hüquq təhsili məktəblərinin hüquqşünaslıq ixtisası üzrə «Sosial təminat hüququ» kursunun proqramı əsasında yazılmışdır.

Dərslikdə sosial təminat hüququnun ümumi və xüsusi hissəsinə dair bütün institutların nəzəri məsələləri, o cümlədən hər bir fəsilə dair xüsusi ədəbiyyatların və normativ hüquqi aktların siyahısı göstərilmişdir.

Kitəbdən hüquq fakültəsinin tələbələri, magistrantları, müəllimləri, o cümlədən hüquqşünaslar, əmək və əhalinin sosial müdafiəsi orqanlarının əməkdaşları, həm də sosial təminat məsələləri ilə maraqlanan bütün vətəndaşlar istifadə edə bilərlər.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	8
Bütün mövzulara dair tövsiyə olunan ədəbiyyat	11

I BÖLMƏ. ÜMUMİ HİSSƏ

I FƏSİL. Sosial təminatın anlayışı, funksiyaları və formaları ...	13
1.1. Sosial təminatın, sosial sığortanın və sosial müdafiənin anlayışı	13
1.2. Sosial sığorta hadisəsi (sosial risk)	24
1.3. Sosial təminat sisteminin formalaşması mərhələləri.	31
1.4. Sosial təminatın funksiyaları (iqtisadi, istehsal, siyasi, demoqrafik, sosial reabilitasiya).	44
1.5. İnsan və vətəndaşın sosial təminat hüququ və onun həyata keçirilməsində dövlətin rolu.	48
1.6. Sosial təminatın formaları.	57
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	66

II FƏSİL. Sosial təminat hüququnun anlayışı, predmeti, metodu və sistemi.....	69
2.1. Hüququn sahəsi kimi sosial təminat hüququnun anlayışı	69
2.2. Sosial təminat hüququnun predmeti.....	75
2.3. Sosial təminat hüququnun metodu.....	83
2.4. Sosial təminat hüququnun sistemi	97
2.5. Sosial təminat hüquq elmi	104
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	109

III FƏSİL. Sosial təminat hüququnun prinsipləri.....	111
3.1. Sosial təminat hüququ prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı	111
3.2. Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri və onların məzmunu.....	117
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	125

IV FƏSİL. Sosial təminat hüququnun mənbələri	127
4.1. Sosial təminat hüququ mənbələrinin anlayışı və təsnifatı	127
4.2. Sosial təminat qanunvericiliyinin inkişaf tarixi	130
4.3. Sosial təminat hüququ mənbələrinin ümumi xarakteristikası.....	145
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	156

V FƏSİL. Sosial təminat hüquq münasibətləri	158
5.1. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin anlayışı və növləri	158
5.2. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri, obyektı və məzmunu.....	165
5.3. Pensiya hüquq münasibətləri.....	172
5.4. Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri.....	181
5.5. Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri.....	186
5.6. Vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı yaranan prosedur və prosesual hüquq münasibətləri.....	191
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	196

II BÖLMƏ. XÜSUSİ HİSSƏ

VI FƏSİL. Sosial sığorta stajı	199
6.1. Sosial sığorta stajının anlayışı və növləri.....	199
6.2. Əmək stajının anlayışı və növləri	204
6.3. Sosial sığorta stajının hesablanması qaydası	210
6.4. Sosial sığorta stajının sübut edilməsi	215
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	220

VII FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin ümumi xarakteristikası	222
7.1. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin müasir vəziyyəti	222
7.2. Pensiyanın anlayışı və onun əlamətləri.....	228
7.3. Əmək pensiyası pensiya təminatının növü kimi.....	234

Tövsiyə olunan ədəbiyyat	236
VIII FƏSİL. Yaşa görə əmək pensiyaları	239
8.1. Yaşa görə əmək pensiyasının anlayışı.....	239
8.2. Yaşa görə əmək pensiyasının növləri	242
8.3. Yaşa görə əmək pensiyasının məbləği.....	249
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	254
IX FƏSİL. Əlilliyə görə əmək pensiyaları	256
9.1. Əlilliyin anlayışı, onun qrupları, səbəbləri və hüquqi əhəmiyyəti.....	256
9.2. Əlilliyə görə əmək pensiyasının anlayışı və bu pensiyaların təyin edilməsi şərtləri	261
9.3. Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləği.....	264
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	265
X FƏSİL. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları.....	268
10.1. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının anlayışı, bu pensiyanı almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi və təyin edilməsi şərtləri	268
10.2. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği.....	274
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	276
XI FƏSİL. Əmək pensiyalarının təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi qaydaları	279
11.1. Əmək pensiyalarının təyin edilməsi qaydası	279
11.2. Əmək pensiyalarının hesablanması qaydası	286
11.3. Əmək pensiyalarının ödənilməsi qaydası	303
Tövsiyə olunan ədəbiyyat	309
XII FƏSİL. Sosial təminat hüququ üzrə sosial müavinətlər	312
12.1. Sosial müavinətlərin anlayışı, təsnifatı və onların məbləğinin müəyyən edilməsi metodları	312
12.2. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət.....	317

12.3. İşsizlik müavinəti.....	334
12.4. Sosial müavinətlərin digər növləri	340
12.4.1. Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət	340
12.4.2. Yaşa, əlilliyə (16 yaşadək əlil uşaqlara) və ailə başçısının itirilməsinə görə müavinətlər	341
12.4.3. Bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət.....	345
12.4.4. Hamiləliyə və doğuşa, uşağın anadan olmasına və uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə verilən müavinət	349
12.4.5. Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) uşaqlarına və bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən müavinət.....	357
12.4.6. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət	359
12.4.7. Radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkərək əlil olmuş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət	361
12.4.8. Dəfn üçün müavinət	362
12.4.9. Ölümə səbəb olan postvaksinal fəsadlara görə müavinət.....	363
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	364

XIII FƏSİL. Dövlət sosial yardımı və kompensasiya ödəmələri .....

13.1. Sosial yardımın anlayışı. Yaşayış minimumu sosial yardımın başlıca şərti kimi	368
13.2. Sosial yardımın təyin olunması və verilməsi qaydası.....	373
13.3. Təqaüdlər sosial yardımın forması kimi.....	377
13.4. Kompensasiya ödəmələrinin anlayışı və növləri	382
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	387

XIV FƏSİL. Sosial xidmətlər.....

14.1. Sosial xidmətin anlayışı və prinsipləri	390
14.2. Sosial xidmətin formaları	399

14.3. Əlillərin reabilitasiyası, təhsili və məşğulluğunun təmini	403
14.4. Protez-ortopedik yardım və əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi	407
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	409
XV FƏSİL. Tibbi və dərman yardımı	412
15.1. Vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi sistemində tibbi yardım və onun növləri.....	412
15.2. Sanatoriya - kurort müalicəsi.....	419
15.3. Dərman yardımı	425
15.4. İcbari tibbi sığortanın anlayışı, sistemi və subyektləri	430
15.5. Tibbi sığorta müqaviləsi.....	437
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	440
XVI FƏSİL. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənzimi	444
16.1. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin anlayışı.....	444
16.2. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin mənbələri	449
16.3. Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi	455
Təvsiyə olunan ədəbiyyat	459

*Görkəmli hüquqşünas alim,
unudulmaz müəllimim hüquq
elmləri doktoru, professor Qasım
İbrahim oğlu Manayevin əziz
xatirəsinə ithaf edirəm.*

ÖN SÖZ

Hər kəsə şamil edilən sosial təminat hüququ insanın əsas sosial-iqtisadi hüquqlarından biridir. Bu hüquq 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsində, 1996-cı il Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsində və digər beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuşdur.

Müstəqillik əldə etmiş respublikamızın 1995-ci il konstitusiyasının 38-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Həmin maddənin mətnindən belə nəticə çıxır ki, dövlət əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə onlara pul vəsaitlərinin verilməsi və sosial xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsini həyata keçirir. Məhz bu münasibətlər sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edir. Ümumiyyətlə, sosial təminat hüququ ümumi hüquq sistemində müstəqil sahə kimi nisbətən yaxın vaxtlarda formalaşmışdır. Hələ 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində sosial təminat hüququnun anlayışı, predmeti və hüquqi tənzimləmə metodu barəsində elmi diskussiyalar aparılırdı. Müasir dövrdə isə bu sahənin tam mənada fəaliyyət göstərməsi artıq reallıqdır və bu hüquq sahəsinin müstəqil bir hüquq sahəsi kimi qəbul edilməsi məsələsi alimlər arasında heç bir mübahisə yaratmır. Sosial təminat üzrə hüquq münasibətlərinin fərqli əlamətləri, hüquqi tənzimləmə metodunun xüsusiyyətləri artıq müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət sosial təminat sisteminin yenidən formalaşdığı şəraitdə o, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial təminat hüququnun normaları dövlətin sosial siyasətini özündə əks etdirir. Onlar bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mövcud olan sosial risklərin hamısını nəzərə almalıdır ki, bu da həmin normaların həddindən artıq dinamik olmalarını tələb edir.

Sosial təminat hüququ bütün vətəndaşlara şamil edilən hüquqdur. O, hər bir şəxsi doğulduğu andan həyatının axırına kimi müşayiət edir, çünki sosial təminat sahəsində hüquq münasibətlərinin yaranması əsasını insanın doğulması, onun ölümü, xəstəliyi, qocalığı, işsizliyi, aztəminatlı ailə olması və s. təşkil edir.

Bu sahənin normalarını hər bir şəxs, daha çox isə hüquqşünaslar ətraflı və dərinlən bilməlidirlər. Bunları bilmək insana ünvanlanmış sosial müdafiədən vaxtında və tam istifadə etməyə, zərurət yarandıqda isə – öz hüquqlarını düzgün müdafiə etməyə imkan verir.

Bir çox hallarda sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüquq insanın əmək fəaliyyəti ilə şərtlənir və müəssisə, idarə, təşkilatın təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bilavasitə iş yeri üzrə həyata keçirilir. Buna görə də hər bir müəssisənin, idarənin, təşkilatın hüquqi xidməti sosial təminat hüquq normalarını daha yaxşı və dəqiq bilməlidirlər.

Müasir dövrdə sosial təminat hüququ yeni konsepsiya və prinsiplər əsasında inkişaf edir, əvvəllər hüquqi tənzimətə çərçivəsindən kənar qalan münasibətlər sahəsini əhatə edir. O, bilavasitə bütün ölkə əhalisinin maraqlarına toxunur (pensiyaçıların, işsizlərin, uşaq ailələrin, əlillərin, veteranların və s.)

Sosial təminat hüququ üzrə dərslik və ədəbiyyat çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə olaraq yazılmış bu dərslik böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dərslikdə bütün fəsillərə dair nəzəri məsələlər geniş tədqiq olunmuşdur. Dərslik "Sosial təminat hüququ" kursunun ali məktəblər üçün proqramına uyğun hazırlanmış və hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Praktiki (təcrübi) məşğələlərdə ümumi hissənin nəzəri bölmələri öyrənilərkən dərslikdə göstərilən mübahisəli problemlərin

təhlili aparılmalı, daha vacib və mübahisəli məsələlər üzrə elmi hesabatlar və referatlar hazırlanmalıdır.

Xüsusi hissənin bölmələri təkcə nəzəri müddəaların öyrənilməsi məqsədini güdmür, həm də hüquq normalarının konkret tətbiq etmək bacarıqlarını öyrətmək məqsədi daşıyır. Buna görə də hər bir bölmədə xüsusi ədəbiyyatlarla yanaşı mühüm normativ aktların siyahısı da verilmişdir. Tələbələr mövcud qanunvericilik materiallarını dərinlən mənimsəməklə, qüvvədə olan normativ aktlara edilən son dəyişiklikləri də nəzərə almalıdırlar.

Dərsliklə bağlı bildiriləcək irad və təkliflərinizə görə Sizə əvvəlcədən təşəkkür edirəm. Hesab edirik ki, bu dərslik sosial təminat hüququnun öyrənilməsində sizə əməli surətdə yardımçı olacaqdır.

Müəllif

BÜTÜN MÖVZULARA DAİR TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

a) azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2006
2. Azərbaycan Respublikasının sosial təminat qanunvericiliyi (normativ-hüquqi aktlar toplusu). Bakı: Qanun, 2007
3. Azərbaycan Respublikasının səhiyyə qanunvericiliyi. Bakı: Qanun, 2006
4. Sosial təminat məsələləri haqqında qanunvericilik toplusu. Bakı, 2006
5. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Tədris-metodiki vəsait. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2002
6. İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğlu R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri. Bakı: Qanun, 2001

b) rus dilində

1. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. М.: Юридическая литература, 1987
2. Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения: Учебник. М.: КноРус, 2006
3. Долженкова Г.Д. Право социального обеспечения: конспект лекций. М.: Юрайт-Издат, 2007
4. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005

5. Мачульская Е.Е., Добромыслов К.В. Право социального обеспечения: Учебное пособие + Практикум. М.: Книжный мир, 2006
6. Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. К.Н.Гусова. М.: Проспект, 2004
7. Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. М.В. Филипповой. М.: Юристъ, 2006
8. Сулейманова Г.В. Право социального обеспечения: Учебник для вузов. М.: Дашков и К^о, 2006
9. Трудовое и социальное право зарубежных стран. Сравнительно правовое исследование / Под ред. Э.Б. Френкель. М.: 2002

I FƏSİL

SOSIAL TƏMİNATIN ANLAYIŞI, FUNKSIYALARI VƏ FORMALARI

1.1. Sosial təminatın, sosial sığortanın və sosial müdafiənin anlayışı

İnsanların obyektiv səbəblərdən (qocalıqdan, əlillikdən, ailə başçısını itirməkdən və s.) asılı olaraq istənilən cəmiyyətdə sosial təminata ehtiyacı yarana bilər. Belə ki, hər bir insan öz həyatında yaşamaq üçün əsas mənbəyini – gəlirinin və ya əmək haqqının itirilməsinə səbəb olan müxtəlif təhlükələrlə üzləşir. Əksər hallarda insan müstəqil olaraq özü bu vəziyyətlərin öhdəsindən ona görə gələ bilmir ki, onlar əsasən həyatın obyektiv sosial-iqtisadi şərtləri ilə müəyyən olunur və insanın iradəsindən asılı olmur. Prof. E.Q.Tuçkova göstərir ki, bu zaman insanın hüquqları qanunun hakimiyyəti ilə mühafizə olunmalıdır¹.

Cəmiyyətdə real şəkildə mövcud olan ictimai təzahür kimi sosial təminatın elmi cəhətdən əsaslandırılmış anlayışının verilməsi zərurəti vardır. Bəzən bu və ya digər hüquqi kateqoriyanın anlayışı qanunvericilikdə öz əksini tapır və həmin anlayış elm və təcrübə tərəfindən leqal anlayış kimi qəbul edilir. Lakin çoxaspektli təzahür olan sosial təminatın qanunvericilikdə leqal anlayışı verilməmişdir. Hüquq ədəbiyyatında isə sosial təminatın anlayışı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür, əsasən də onun əlamətləri baxımından ifadə edilir.

Müxtəlif ölkələrin sosial təminat sistemində mövcud olan əsas meylləri təhlil etdikdən sonra müasir dövrdə sosial təminatın mahiyyətini ifadə edən aşağıdakı əlamətləri göstərmək olar: birincisi, ümumi daxili məhsulun sosial təminat sistemi vasitəsilə bölüşdürülməsinin cəmiyyətdə mövcud olan təşkilati-hüquqi üsullarının dövləti xarakter daşması; ikincisi, dövlətin sosial tə-

---

¹ Сборник методических указаний по "Праву социального обеспечения".
/Под ред. проф.Е.Г.Тучковой. М., 2000, с. 65

minatın bu və ya digər növlərinin təqdim edilməsi üçün əsas kimi qəbul etdiyi sosial risklərin (sosial sığorta hadisələrinin) siyahısının qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməsi; üçüncüsü, sosial təminat növlərinin təqdim edilməli olduğu şəxslərin dairəsinin hüquq normalarında və ya məzmunu dövlət tərəfindən müəyyən edilən müqavilələrdə təsbit olunması; dördüncüsü, dövlətin sosial təminatın növlərinin, səviyyəsini və təqdim edilmə şərtlərinin qanunvericiliklə təsbit etməsi.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminatın digər əlamətləri də fərqləndirilir. Prof. R.İ.İvanova sosial təminatın əlamətləri kimi aşağıdakıları göstərir: 1) həyat təminatının müəyyən səviyyəsini təmin edilməsi üzrə xüsusi sosial müdafiə mexanizminə tələbat doğuran obyektiv əsasların olması; 2) sosial təminatın xüsusi fondlar - maliyyə mənbələri hesabına təqdim edilməsi; 3) bu fondların xüsusi üsullarla yaradılması; 4) dolanışq üçün vəsait təqdim edilməsinin xüsusi üsulları; 5) sosial təminatın təqdim olunması qaydalarının sosial normalarda, o cümlədən hüquq normalarında təsbiti¹. Prof. R.İ.İvanova tərəfindən göstərilən birinci əlamətin ifadəsi ilə razılaşmaq çətindir, çünki yalnız obyektiv əsaslar xüsusi sosial müdafiə mexanizminin yaradılması tələbatını doğurur. Lakin onun fəaliyyəti həmişə cəmiyyətin və dövlətin bu əsasları sosial təminatın təqdim edilməsi üzrə müvafiq hüquqi vəzifələr yaradan sosial risklər kimi tanınması ilə bağlıdır. Real həyatda insanın sosial yardıma tələbatını doğuran obyektiv əsaslar həmişə dövlətin sosial əhəmiyyətli hesab etdiyi əsaslardan daha çox olur. Sosial təminat sistemlərinin bütün inkişaf tarixi əsaslandırılmış şəkildə sübut edir ki, sosial risk kimi tanınan obyektiv əsasların siyahısı illər keçdikcə genişlənir. Sosial təminatın R.İ.İvanova tərəfindən fərqləndirilən ikinci, üçüncü və dördüncü əlamətlərinə gəlicə, onlar eyni mahiyyəti ifadə edən bir əlamətin -- sosial təminatın təşkili üsulunun müxtəlif cəhətlərini əks etdirir.

Sosial təminatın əlamətlərinin müəyyən edilməsi onun anlayışının verilməsi üçün kifayət deyildir. Ona görə ki, hüquq ədəbiyyatında hələ də bu təzahürün vahid anlayışı işlənib hazırlanmamışdır. Bunu isə onunla izah etmək olar ki, sosial təminat

---

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986, с. 8

çoxaspektli təzahürdür və ona verilən hər hansı bir anlayış universal hesab oluna bilməz. Ona görə ki, verilmiş anlayışlar eyni vaxtda onun mahiyyətini ifadə edən əlamətləri və funksiyaları əhatə edə bilməz.

Cəmiyyətdə mövcud olan real ictimai varlıq kimi sosial təminatı ayırı-ayrı alimlər (İvanova R.İ., Batiqin K.S., Şayxatdinov V.Ş., Zaxarov M.L., Tuçkova E.Q. və başqaları) müxtəlif cür anlayışlar vermişlər. Prof. R.İ.İvanova göstərir ki, sosial təminat vətəndaşlara qocaldıqda, əmək qabiliyyətini və ailə başçısını itirdikdə onların normal həyat şəraitini təmin etməyə təminat verən bölüşdürmə formasıdır.¹ K.S.Batiqinə görə sosial təminat qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda vətəndaşların maddi təminatı sistemidir². V.Ş.Şayxatdinov sosial təminata vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında xüsusi fondlardan pensiya, müavinət, tibbi yardım və digər təminat növlərinin təqdim edilməsi ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlərin məcmusu kimi anlayış verir³. M.B.Buyanova, S.İ.Kobzeva və Z.A.Kondrateva sosial təminatı dövlət tərəfindən sosial əhəmiyyətli hesab edilən hallar baş verdikdə dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar xüsusi fondların vəsaitləri hesabına müxtəlif vətəndaşların maddi təminatına yönəldilmiş və həmin vətəndaşların sosial vəziyyətinin cəmiyyətin digər üzvlərinin vəziyyəti ilə bərabərləşdirmək məqsədi ilə dövlətin sosial siyasətinin ifadə forması kimi göstərmişlər⁴. Prof. E.E.Maçulskaya sosial təminatı dolanışıq üçün yaşayış mənbəyinin itirilməsi, ailədə yaranmış əlavə xərclərin ödənilməsi, yaxud sosial əhəmiyyətli obyektiv səbəblərdən zəruri yaşayış minimumunun olmaması hallarında vətəndaşların tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə sosial təyinatlı büdcədən kənar fondların bölüşdürülməsi və dövlət büdcəsinin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətlərin məcmusu⁵ kimi

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986, с.22

² Батыгин К.С. Право социального обеспечения. Общая часть: Учебное пособие. М., 1998, с. 7

³ Шайхатдинов В.Ш. Система социальной защиты и обеспечения населения современной России // Социальная защита населения в регионе. М., 1999, с. 58

⁴ Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения: Учебник. М.: ТК Велби, КноРус, 2004, с. 6

⁵ Макульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебно-справочное пособие. М., 1997, с. 7

xarakterizə edir. İ.İ.İsmayılov və R.İ.Mürşüdoğ isə sosial təminatı vətəndaşlara və onların ailə üzvlərinə yaşayış mənbəyi vəsaitlərinin itirildiyi və zəruri yaşayış minimumu olmadığı hallarla sosial əhəmiyyətli əlavə xərclərin çəkilməsi, eləcə də tibbi yardım göstərilməsi, ailəyə, uşaqların saxlanılmasına və tərbiyə edilməsinə digər sosial xidmətlər göstərməklə və güzəştlər müəyyən etməklə onların tələbatlarını ödəmək üçün sosial təyinatlı vəsaitlərin bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətlərin məcmusu kimi göstərirlər¹.

Göstərilən anlayışların zahiri cəhətdən oxşarlığına baxmayaraq onların hər birində müəlliflər sosial təminatı müxtəlif əlamətlər baxımından xarakterizə etmişlər. Lakin verilmiş həmin anlayışların heç birində çoxaspektli ictimai təzahür kimi sosial təminat üçün xarakterik olan və obyektiv surətdə mövcud olan əlamətlər tam şəkildə göstərilməmişdir. Ümumiyyətlə, sosial təminat həm iqtisadi, həm də hüquqi kateqoriya kimi çıxış edir. Sosial təminatın mahiyyətini ifadə edən əsas əlamətlər bu anlayışın cəmiyyətdə iqtisadi aspektini təhlil etməyə imkan verən iqtisadi funksiyayı yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Prof. M.L.Zaxarov və prof. E.Q.Tuçkova göstərirlər ki, iqtisadi kateqoriya kimi sosial təminat cəmiyyətin və dövlətin ən kəskin problemlərindən birinin – əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin qeyri-bərabərliyinin nəticəsi ilə bağlı olmayan insanların sosial problemlərinin həlli üçün istifadə etdikləri müəyyən alət kimi çıxış edir². Milli gəlirin daha ədalətli bölüşdürülməsi məqsədilə XX əsrin əvvəllərində bütün ölkələrdə dövlətin vergi siyasətinin və əsasını sosial təminatın təşkil etdiyi sosial siyasətin köməyi ilə həyata keçirdiyi gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi siyasəti inkişaf etdi. İqtisadçı alimlər göstərirlər ki, müxtəlif tarixi mərhələlərdə sosial təminat mexanizmi ailə əlaqələrinin avtoritetli və təbəqəli sistemindən vətəndaşların sosial müdafiəsinin mürəkkəb iqtisadi və hüquqi əsaslarla təmin edildiyi müasir demokratik institutlara kimi inkişaf yolu keçmişdir. İqtisadi konsepsiyanın tərəfdarları olan alimlər sosial təminat anlayışına ictimai istehlak fondları

---

¹İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri. Bakı: Qanun, 2001, s. 9

²Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004, с. 31

hesabına cəmiyyətin üzvlərinə edilən bütün növ yardımları, o cümlədən pulsuz orta və orta ixtisas və ali təhsil verilməsini, pulsuz mənzil verilməsini, bütün növ pensiya, müavinət, sosial xidmətlər, tibbi yardım və müalicə, müxtəlif kateqoriya vətəndaşlara olan güzəştlərin verilməsini daxil edirlər¹. Beləliklə, iqtisadi kateqoriya kimi sosial təminat əmək məhsuldarlığından asılı olmayaraq gəlirləri bərabər olmayan insanların ən kəskin problemləri olan sosial problemlərini həll etmək üçün dövlət və cəmiyyətin istifadə etdiyi müəyyən bir vasitədir.

Hüquqi kateqoriya kimi sosial təminat öz əksini dövlətin milli gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi siyasətini hüquqi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirməklə normativ qaydada sosial təminatın həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formalarını, müvafiq maliyyə sistemlərinin təşkili qaydasını və onların hüquqi statusunu, sosial təminatın idarəetmə sistemlərini, sosial təminat təqdim edilən şəxslərin dairəsini, sosial təminatın növlərini və onların verilmə şərtlərini, pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmini müəyyən etməsində tapır.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminatla bağlı olaraq iki konsepsiya – dar və geniş konsepsiya formalaşmışdır. Sosial təminatın geniş konsepsiyasının nümayəndələri (V.S.Andreyev, K.S.Batıqın, R.İ.İvanova, V.A.Tarasova, T.M. Kuzmina və s.) həmin anlayışa tibbi yardım və müalicəni (V.S.Andreyev)², sanatoriya-kurort müalicəsi ilə təminatı (K.S.Batıqın)³, pulsuz orta, orta ixtisas və ali təhsil almağı (T.M. Kuzmina)⁴ və s., dar kon-

---

¹Хабиби Р. «Об экономических функциях общественных фондов потребления // Экономические науки. 1975, №5, с. 27-34; Иванова Т.В. Проблемы правового регулирования распределения общественных фондов потребления. Л.: ЛГУ, 1979, с. 102; Ələkbərov Ə.Ə., Qasımov N.Ə. Azərbaycanda pensiya islahatının məqsədləri və prinsipləri / «Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin problemləri» Respublika Elmi-Praktiki konfransının materialları, Bakı, 2000, s. 5

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник: М.: 1974, с. 10

³ Батыгин К.С. Развитие основных форм социального обеспечения в свете новой Конституции СССР // Советское государство и право. 1979, №10, с. 14

⁴ Кузьмина Т.М. Советское право социального обеспечения. Саратов: Саратовский ун-т, 1982, с. 128

sepsiyanın nümayəndələri isə (İ.V. Quşin)¹ sosial təminat anlayışına ancaq pensiyanı, müavinəti və sosial xidməti aid etmişlər.

Hüquq ədəbiyyatında təminatın bu növünün aşağıdakı meyarlara görə sosial adlandırılması göstərilir: birincisi, maliyyələşdirmə mənbəyinə görə təminatın bu növü dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar hesabına maliyyələşdirilir; ikincisi, təminata aid olan şəxslərin dairəsinə görə – bu bütün vətəndaşlara deyil, ayrı-ayrı vətəndaşlara- əmək qabiliyyəti olmayanlara (qocalara, əlillərə), ailə başçısını itirmiş şəxslərə, uşaqlara, qadınlara, işsizlərə, məcburi köçkünlərə, veteranlara və s. aid edilir; üçüncüsü, təminatın təqdim edilmə şərtlərinə görə – bu qanunla nəzərdə tutulmuş hallar, yəni sosial sığorta hadisəsi (müəyyən yaş həddinə çatma, ölüm, uşağın anadan olması, əlil olma, işsizlik və s.) baş verdikdə təqdim edilir; təminatın təqdim edilməsi məqsədinə görə – bu zaman əsas məqsəd kimi müəyyən kateqoriya vətəndaşların sosial vəziyyətini cəmiyyətin digər üzvləri ilə müqayisədə sosial cəhətdən bərabərləşdirmək çıxış etməlidir².

Dövlətin insanın özündən asılı olmayan səbəblərdən maddi yardıma ehtiyacı olduğu zaman ona ünvanladığı təminat cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi onun sosial statusunu bərpa edir. Bununla əlaqədar olaraq sosial təminat həm də mühüm sosial kateqoriya kimi də çıxış edir.

Beləliklə, hər bir cəmiyyətin və dövlətin həyatında mövcud olan bir fenomen kimi sosial təminatın aşağıdakı ümumi anlayışını vermək olar: **sosial təminat dedikdə məqsədli maliyyə mənbələri hesabına dövlət tərəfindən dəqiq müəyyən edilmiş şərtlər əsasında və həcmdə vətəndaşlara sosial sığorta hadisəsi baş verdiyi hallarda onların sosial statusunun saxlanması üçün şəxsi gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi məqsədi ilə ümumi daxili məhsulun³ bölüşdürülməsi üsullarından biri başa düşülür.**

¹Гушин И.В. Советское право социального обеспечения: вопросы теории. Минск: Наука и техника, 1982, с. 21

²Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. К.Н.Гусова. М.: Проспект, 2004, с. 9-10

³İqdisadi nəzəriyyəyə dair ədəbiyyatlarda ümumi daxili məhsul (ÜDM) mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində maddi və xidmət sferalarının bütün məhsullarının illik ümumi dəyəri kimi göstərilir. İqdisadi nəzəriyyə / Prof. T.S.Vəliyevin və Ş.S. Qafarovun elmi redaktəsi ilə. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, s. 508

Sosial təminat anlayışı ilə sıx surətdə bağlı olan sosial sığorta və sosial müdafiə anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək üçün onların da məzmununa diqqət yetirmək məqsədmüvafiq olardı.

Sosial təminat müəyyən təşkilati-hüquqi formalarda həyata keçirilir ki, onlardan birini dövlət sosial sığortası təşkil edir. BƏT-in «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» 102 sayılı Konvensiyası (1952-ci il) sosial təminata həm dövlətin müəyyən etdiyi, həm də dövlət orqanlarının nəzarət etdikləri, yaxud «sahibkarların və fəhlələrin birgə hərəkətlərinin nəticəsi kimi müəyyən olunmuş normalara müvafiq surətdə» həyata keçirilən sosial sığorta sistemlərini aid edir (maddə 6). Sosial təminat anlayışından fərqli olaraq sosial sığortaya qanunvericilikdə leqal anlayış verilmişdir. Belə ki, «Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunun I-ci maddəsinə görə **sosial sığorta** — həmin qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda vətəndaşların itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Dövlət sosial sığortası – işçilərin məcburi sosial təminatı sistemi kimi çıxış edir. Sosial sığortanın mahiyyəti işçilərin özündən asılı olmayan hallara görə gəlirlərini itirilməsi və ya azalması üzrə sosial sığorta hadisəsinin (sosial riskin) məcburi qaydada məqsədli sosial sığorta fondlarına sosial sığorta haqqı keçirən işəgötürənlərin və işçilərin arasında bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bu zaman klassik dövlət sosial sığorta sistemləri sığorta olunanlara onların sosial sığorta fondlarına ödədikləri məbləğə mütənasib olaraq maddi nemətlərin (pensiyaların, müavinətlərin, sosial xidmətlərin və s.) verilməsini təmin edir.

Göstərmək lazımdır ki, məcburi dövlət sosial sığorta sistemləri ilə yanaşı bir çox ölkələrdə dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına və insanın əmək fəaliyyəti nəzərə alınmadan əhaliyə sosial yardım üzrə milli sistemlər formalaşmışdır. Həmin sistemlər üzrə əhaliyə verilən maddi nemətlərin növləri və həcmi müxtəlif ölkələr üzrə fərqlənir. Bunlar həm sosial risklərin yaranması halında pul ödəmələri, həm də əhalinin pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə aldığı xidmətlər ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində yoxsulluq səviyyəsi milli sistemlər üzrə sosial yardım alınmasının müstəqil əsası hesab olunur. Bu meyar bir qayda olaraq qanun-

vericilik yolu ilə müəyyən edilir və aztəminatlı əhalinin kateqoriyasına aid təbəqələri müəyyən etməyə imkan verir. Yoxsulluq şəraitində yaşayan şəxslər pul ödəmələri, ərzaq yardımı, güzəştli şərtlərlə mənzil, təhsil almaq, peşə hazırlığı keçmək üçün yardım və s. əldə edirlər¹. Bəzən yoxsullara sosial yardımı sosial köməklik kimi də adlandırırlar². Lakin bəzi ölkələrdə «köməklik» termini xüsusi məna kəsb edir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində köməklik yoxsul, yaxud varlı olmasından asılı olmayaraq hamının bütün sosial xidmətləri əldə etmək üçün bərabər hüquqlara malik olmasıdır və s³.

Beləliklə, yalnız işçini (işçinin öldükdə isə onun ailəsini) sosial təminatla əhatə edən sosial sığorta sistemlərindən fərqli olaraq, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən sosial təminat sistemləri müvafiq hallarda hər bir cəmiyyət üzvünü sosial yardımla təmin edir.

Son dövrlər həm beynəlxalq səviyyədə⁴, həm də respublikamızda «əhalinin sosial müdafiəsi» termini getdikcə daha çox istifadə edilir. Respublikamızda bu termin sosial təminat sistemində daxil olan orqanların – Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun əhalinin sosial müdafiəsi orqanları sistemi adlandırılması ilə əlaqədar geniş yayılmışdır. Hüquq ədəbiyyatında sosial müdafiəyə əhalinin daha az müdafiə olunan təbəqələrinə (qocalara, əlillərə, uşaqlı və aztəminatlı ailələrə, tələbə gənclərə, yaşamaq üçün vəsaiti olmayan şəxslərə) maddi yardım göstərilməsi, eləcə də sosial müdafiə sisteminin dağılmasının qarşısının alınması, sosial xidmətin səviyyəsinin saxlanması üzrə əlavə tədbirlər kompleksi kimi anlayış verilmişdir⁵. Həmin anlayışda əhalinin sosial müdafiəsi sosial təminata

---

¹ Чорбинский С.И. Социальная работа и социальные программы в США. М., 1992, с. 23

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 33

³ Дельпере Н. Защита прав и свобод граждан преклонного возраста. М., 1993, с. 231

⁴ Социальное страхование и социальная защита. Доклад Генерального директора МБТ МОТ на Международной конференции труда. Женева, 1993

⁵ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 32

nisbətən əhaliyə göstərilən yardımın yalnız klassik sosial risklərə (qocalıq, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsi və s.) görə deyil, həm də ölkədə yeni iqtisadi sistemin formalaşması ilə bağlı olan keçid dövrü ilə əlaqədar meydana çıxan risklərə (yoxsulluq, aztəminatlılıq və s.) yönəlmiş olan universal sosial sistem kimi xarakterizə edilir.

Sosial müdafiə anlayışı sosial təminat hüququ nəzəriyyəsində daha geniş aspektdən nəzərdən keçirilir. Belə ki, V.Ş.Şayxatdinovun fikrincə, sosial müdafiə anlayışına dövlətin və yerli özünüidarə orqanlarının, ictimai təşkilatların, müəssisələrin insan üçün əlverişli ətraf mühitin yaradılması, ana və uşaqların mühafizəsi, ailəyə yardım göstərilməsi, vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi, vətəndaşların peşə hazırlığı, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, əməyin mühafizəsi, əmək haqqının və əhalinin gəlirlərinin tənzimi, vətəndaşların mənzillə təmin edilməsi, vətəndaşların mülkiyyət hüququnun tənzimi, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərə və sosial yardıma ehtiyacı olan digər şəxslərə maddi yardımın edilməsi üzrə fəaliyyəti daxildir. O, hesab edir ki, sosial müdafiə sosial siyasətin əsas istiqamətlərinin reallaşdırılması üzrə praktiki fəaliyyətdir¹.

Bəzi müəlliflər sosial müdafiəni dövlətin şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşması və inkişafı prosesinin təmin edilməsi, onun həyatda özünü təsdiq etməsi üçün şəraitin yaradılmasına mənfi təsir göstərən amillərin aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması üzrə bütün fəaliyyətini və ya vətəndaşların ən mühüm sosial hüquqlarına riayət olunmasını və sosial baxımdan məqbul həyat səviyyəsinin əldə edilməsini təmin edən, qanunvericilik qaydasında təsbit olunmuş iqtisadi və hüquqi təminatların məcmusu kimi göstərirlər². Xüsusi elmi-tədqiqat işlərində isə sosial müdafiə dövlətin ən mühüm funksiyalarından biri kimi əsaslandırılır. Bu zaman sosial müdafiə ümumi və xüsusi növlərə ayrılır. Ümumi sosial müdafiə vətəndaşların əsas sosial və digər hüquqlarının təmin edilməsi üzrə fəaliyyət, xüsusi sosial müdafiə isə bu və ya digər xüsusiyyətlərlə əlaqədar xüsusi sosial yardıma ehtiyacı olan

---

¹ Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации: Учебное пособие. Екатеринбург, 1996, Вып. 1, с. 5

² Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебно-справочное пособие. М., 1997, с. 4

şəxslərin və sosial qrupların stabilləşdirilməsinin xüsusi tənzimləyici sistemi kimi başa düşülür.¹

Beləliklə, müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsi anlayışı daha çox praktiki işçilərin, alimlərin və siyasətçilərin istifadə etdikləri məcmu anlayışdır. Onun məzmunu isə dövlətin sosial siyasətinin ən müxtəlif cəhətlərini əks etdirir. Respublikamızda sosial təminat sisteminin daha geniş və universal sosial – iqtisadi sistem olan əhalinin sosial müdafiəsi sistemə keçməsi üçün dağınıq ictimai təcrübənin belə nəticəyə gəlməyə əsas vermədiyi üçün hələ tezdir. Eyni zamanda sosial təminat sistemlərinin imkanları hələ tamamilə tükənməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq V.Ş.Şayxatdinovun belə bir fikrini düzgün hesab edirik ki, «əhalinin sosial müdafiəsi sosial təminat hüququ elminin təməl kateqoriyası olaraq əhalinin normal həyat fəaliyyəti üçün şəraitin təmin edilməsi üzrə ictimai münasibətləri özündə əks etdirir»². Eyni zamanda V.Ş.Şayxatdinovun sosial təminatın anlayışının yalnız sosial təminat hüquq elminin elmi kateqoriyası hesab olunması haqqında göstərdiyi fikri ilə də razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, bu kateqoriya bütün hüquq elmləri üçün elmi əhəmiyyət kəsb edir və buna görə də ümumhüquqi elmi kateqoriyadır.

Əhalinin sosial müdafiəsi anlayışının elmi anlayışlar dövrünə daxil edilməsi hüququayğun və zəruridir, çünki elmi abstraksiya metodu ilə hüququn müxtəlif sahələrinin normalarının tənzimlədiyi geniş ictimai münasibətlər kompleksindən məhz müstəsna olaraq əhalinin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri və ya məzmununa digər hüquqlarla yanaşı insanın sosial müdafiə hüququnun daxil edildiyi münasibətləri fərqləndirməyə imkan verir. Bu münasibətlərə ilk növbədə əhalinin sosial təminatı üzrə ictimai münasibətlər aid edilməlidir. Buna görə də geniş mənada sosial təminat sosial sığorta hadisələri (sosial risklər) baş verdikdə əhalinin sosial müdafiəsinin ən kəsərli üsullarından biridir.

---

¹ Глущенко П. П. Социально-правовая защита конституционных прав и свобод граждан (Теория и практика). СПб.: Издательство Михайлова В. А., 1998, с. 175

² Шайхатдинов В.Ш. Система социальной защиты и обеспечения населения современной России. // Социальная защита населения в регионе: Учебное пособие. Екатеринбург, 1999, с. 67

Hazırkı dövrdə respublikamızda hələ də əhalinin sosial müdafiəsinin qanunvericilik qaydasında təsbit olunmuş sistemi mövcud deyildir. Sosial təminat isə mürəkkəb daxili struktura malik olan sistemli bir təsisat kimi fəaliyyət göstərir. Belə mürəkkəb sistemə malik olan təsisat kimi sosial təminat nisbətən xüsusiləşmiş sistemdən ibarətdir. Çoxsəviyyəli sistemli təsisat kimi sosial təminatın cəmiyyətdə bir deyim, bir neçə funksiyanı yerinə yetirməsini nəzərə alaraq onu həm də çoxfunksiyalı sistemli təsisat hesab etmək olar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (38 və 41-ci maddələr) dövlətin hər bir kəsin sosial təminat hüququna təminat verməsi ilə yanaşı, sosial təminatın digər (qeyri-dövlət) formalarını - könüllü sosial sığortanı, xeyriyyəçiliyi, özəl səhiyyə sistemlərinin yaradılmasını və s. də təsbit edir. Bu baxımdan müasir dövrdə sosial təminat yüksək səviyyəli sistemli təsisat kimi iki sistemdən - dövlət və qeyri-dövlət sosial təminat sistemindən ibarətdir.

Dövlət sosial təminat sistemi qanunvericilik qaydasında təsbit olunmuşdur və müəyyən hüquqi qaydalar baxımından müvafiq hüquq münasibətləri subyektlərinin özlərinin hüquq və vəzifələrini reallaşdırılması yolu ilə fəaliyyət göstərir. Bu sistem çoxsəviyyəli xarakterə malik təsisat kimi qanunvericilik qaydasında təsbit olunmuş aşağıdakı elementləri özündə əks etdirir. a) sosial təminatın maliyyələşdirilməsini; b) sosial təminat sisteminin idarə edilməsini; c) əhalinin maddi təminatını və sosial xidməti. Sosial təminatın sahələrarası kompleks hüquqi təsisat kimi normaları müxtəlif hüquq sahələri sistemlərinə - maliyyə, inzibati, sosial təminat hüququna aiddir.

Sosial təminat, sosial sığorta və sosial müdafiə anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi ilə əlaqədar hüquq ədəbiyyatında göstərilən nəticələrlə razılaşıaraq sosial müdafiəni sosial təminat və sosial sığortaya nisbətən geniş anlayış olmasını göstərmək olar. Sosial təminat və sosial sığorta sosial müdafiə anlayışının tərkib hissələri kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq bəzi müəlliflər haqlı olaraq göstərilər ki, vətəndaşların sosial müdafiəsi ilə bağlı əsas məsələlər sosial təminat hüququna aiddir və onun əsas institut-

ları əhalinin müxtəlif təbəqələrini sosial bəlalardan müdafiə etməyə yönəlmişdir¹.

1.2. Sosial sığorta hadisəsi (sosial risk)

Sosial təminat növlərinin (pensiya, müavinət, tibbi yardımın və s.) təqdim edilmə əsası olan «sosial risk» termini beynəlxalq hüquq normalarından («Sosial təminatın minimal normaları haqqında» BƏT-in 102 № li konvensiyasından) irəli gəlsə də Azərbaycan Respublikasının sosial təminat qanunvericiliyi bu termindən deyil, «sosial sığorta hadisəsi» terminindən istifadə etmişdir. Belə ki, «Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanuna görə sosial sığorta ödəmələrinin təqdim edilmə əsası kimi sosial sığorta hadisəsi göstərilmişdir və ona leqal şəkildə anlayış verilmişdir. Həmin qanunun 4-cü maddəsinə görə sosial sığorta hadisəsi elə bir haldır ki, onun baş verməsi ilə sığorta olunanın sığorta təşkilatından sığorta ödəməsi almaq hüququ yaranır. Lakin Rusiya Federasiyasının 16 iyun 1999-cu il tarixli «Məcburi sosial sığortanın əsasları haqqında» qanununda «sosial sığorta riski» terminindən istifadə edilmiş və ona leqal anlayış verilmişdir. Belə ki, həmin qanuna görə sosial sığorta riski işləyən vətəndaşların və digər kateqoriya vətəndaşların maddi və ya sosial vəziyyətini dəyişdirən və baş verməsi ilə məcburi sosial sığortası həyata keçirilən ehtimal olunan hadisələrdir. Hüquq ədəbiyyatında isə sosial sığorta riskinə bir qədər fərqli anlayış verilir. Prof. Y.Y. Maçulskaya isə sosial riskə sosial əhəmiyyətli obyektiv səbəblərə görə gəlirin, yaxud əmək haqqının itirilməsi nəticəsində, həm də sosial yardıma ehtiyacı olan uşaqların və ailənin digər üzvlərinin saxlanılmasına görə əlavə xərclərlə, tibbi və sosial xidmətlərə tələbatın təmin edilməsi ilə bağlı olaraq maddi vəziyyətin pisləşməsi ehtimalı kimi anlayış vermiş və onun aşağıdakı əlamətlərini göstərmişdir: 1) Əməyin ictimai təşkili ilə bağlı olması. 2) Ehtimal xarakter daşması. 3) Obyektiv səbəblərdən asılı olaraq baş verməsi.² Fikrimizcə, prof. Y.Y.

¹ Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения: Учебник. М.: ТК Велби, КноРус, 2004, с. 9

² Макульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М.: Городец, 2000, с. 12

Maçulskya tərəfindən verilmiş anlayış sosial sığorta hadisəsi kimi çıxış edən halları və onun xarakterik xüsusiyyətlərini əhatə etdiyinə görə düzgün hesab edilə bilər.

Tədqiq olunan məsələnin müasir problemlərini araşdırmaq üçün ilk növbədə onun tarixi aspektlərinin nəzərdən keçirilməsi daha məqsədemüvafiq olardı. R.İ. İvanova göstərir ki, kapitalizm dövründə qocaların və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin maddi təminatı mülkiyyət münasibətlərindən ayrılmamışdı¹. Lakin, kapitalizmin inkişafı ilə vəziyyət əsaslı surətdə dəyişmiş, istehsalçının istehlakçı ilə birbaşa əlaqəsi aradan qalxmış və cəmiyyətin strukturunda yaşamaq üçün vəsait əldə etmək məqsədi ilə iş qüvvəsini satmalı olan proletariat yarandı. Əldə edilmiş qazancın aşağı səviyyədə olması fəhlələrin və onların ailə üzvlərinin nəinki həyat şəraitinin təmin edilməsinə, heç əmək prosesində itirilmiş işçi qüvvəsinin bərpaı üçün zəruri olan minimum fizioloji tələbatlarını ödəməyə belə imkan vermirdi. Mənzil şəraitinin və qidanın keyfiyyətsiz olması, tibbi yardımın olmaması müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına və ölüm səviyyəsinin artmasına səbəb olurdu. Hələ keçən əsrin əvvəllərində aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə, yoxsulluq orta ömür müddətini 7,5 il azaldırdı². Öz məşğulluğunu müstəqil surətdə təmin edən əhalinin başqasının əməyini istismar etməyən, maddi vəziyyətinə və həyat şəraitinə görə isə proletariata yaxın olan kateqoriyalar da (xırda sənətkarlar, tacirlər və s.) analoji vəziyyətdə idi³.

Zərərli istehsalat amillərinin insan orqanizminə təsiri ilə bağlı olmayan obyektiv səbəblərdən qazancın itirilməsi nəticəsində yoxsulluğun əmələ gəlməsi ehtimalı sosial risk kimi göstərilməyə başladı. Keçən əsrin 20-ci illərində sosial riskin təbiətinin təhlili ilə N.A.Viqdorçik, V.M.Doqadov, L.V.Zabelin, N.A.Semaşko, Z.R.Tetterborn, A. Çekin və başqa alimlər məşğul olurdu. Həmin müəlliflərin fikrincə, sosial risk kapitalizmlə üzvi surətdə

---

¹Иванова Р.И. Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (правовой аспект). Автореф. дисс. докт. юрид.наук. М., 1987, с. 20; Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983, с. 18-19

²Забелин Л.В. Теоретические основы социального страхования. М., 1926, с. 59

³Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М.: Городец, 2000, с. 14-15

Z.R.Tetterborn, A. Çekin və başqa alimlər məşğul olurdu. Həmin müəlliflərin fikrincə, sosial risk kapitalizmlə üzvi surətdə bağlı olmaqla iqtisadi təbiətə malikdir¹. Başqa istehsal üsullarında «rifahsızlıq riski» işçinin nəzarətindən kənar təbiət hadisələri və ya onun özünün ehtiyatsızlığı ilə bağlı idi. L.V.Zabelin göstərirdi ki, mülkədarlar öz kəndlilərinin müflisləşməsində iqtisadi cəhətdən maraqlı deyildilər, çünki onların cəmiyyətdəki vəziyyəti təhkimlilərin sayından və onların əməyinin nəticələrindən asılı idi².

Kapitalizm cəmiyyətində risk «artıq istehsalatda istehsalın ictimai xarakterinin hər bir ayrıca işçiyə verdiyi yer» ilə ölçülürdü, «risk...istehsalın ictimai təşkili şəraitində əhalinin təmin edilməməyindən başqa bir şey deyildir»³. Beləliklə, ilk dövrlərdə sosial risk işsizlik, qocalıq, əmək qabiliyyətliliyinin itirilməsi və s. ilə əlaqədar qazancın itirilməsi nəticəsində fəhlələrin və onun ailə üzvlərinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi təhlükəsindən ibarət idi. Bu isə istehsal edilmiş məhsulun bölüşdürülməsinin kapitalist üsulunun qeyri-bərabərliyi ilə şərtlənirdi. Həmin dövrdə sosial riskin mühüm xüsusiyyətlərindən birini onun yalnız proletariat və öz məşğulluğunu müstəqil surətdə təmin edən əhalinin ən yoxsul qrupları üçün təhlükə törətməsi, kapitalistlərə və cəmiyyətin digər imkanlı təbəqələrinə ümumiyyətlə toxunması təşkil edir.

Fəhlələrin səhhətinin pis olması, eləcə də onların öz vəziyyətinin yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizəsi kapitalistlərin mənfəətini aşağı salır və onların mülkiyyətinə təhlükə törədirdi. Onun müdafiəsi məqsədilə XIX əsrin sonunda sığorta işçi qüvvəsinin keyfiyyətini pisləşdirən təhlükələrə də şamil olundu.

Sığorta tipli ilk pensiya kassaları xüsusi dəmir yollarında, sonra isə dövlət dəmir yollarında yarandı. Bütün iştirakçıların kassada iştirakı məcburi idi. Maliyyələşdirmə mənbələri qismində işəgötürənlərin (sığorta edənlərin) və işçilərin (sığorta olunanların) ödədikləri sığorta haqqı çıxış edirdi. Əlillik və ailə başçısının itirilməsi hallarında müavinətlər, yaxud pensiyalar ödənilirdi. Müavinətin məbləği sığorta olunan şəxsin fasiləsiz əmək staji-

¹ Любимов Б. Социальное страхование в прошлом и настоящем. М., 1925, с. 98

² Забелин Л.В. Теоретические основы социального страхования. М., 1926, с. 15-16

³ Чекин А. Социальное страхование (введение в теорию). М., 1924, с. 4-5

nın müddətindən (xidmət illərinə görə), əmək qabiliyyətliliyinin itirilmə dərəcəsi, onun şəxsi hesabında yığılmış məbləğin miqdarından asılı idi. Pensiya təyin olunarkən kassa iştirakçısının yaşı da nəzərə alınır. Bütün bunlar ADR hökuməti tərəfindən 1918-ci ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikası dəmir yolu nazirliyi üzrə dəmir yolunda xidmət etmiş şəxslərin xidmətdən sonrakı təminatı (pensiya kassası) haqqında» Əsasnamə ilə də təsdiq edilir¹. Həmin Əsasnamədə dəmiryolu işçilərinin xidmət illərinə, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ təsbit edilmişdir və bu hüquq işçilərin pensiya kassasına ödədikləri sığorta haqları hesabına məcburi pensiya sığortasına əsaslanırdı. Bu Əsasnamə demək olar ki, respublikamızda real şəkildə praktiki olaraq pensiya sığortasının tətbiqini nəzərdə tutan və müəyyən müddətə həyata keçirən ilk normativ hüquqi akt kimi çıxış edir².

Qocalığa, əmək zədəsi, yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində əlilliyə görə, eləcə də ailə başçısının itirilməsi halında sığorta pensiyalarının verilməsi üzrə münasibətlər mülki-hüquqi müddəalar üzərində qurulur, dövləti deyil, korporativ xarakter daşıyırdı.

Kapitalizm dövründə sosial təminata ehtiyacı doğuran səbəbləri üç qrupda birləşdirmək olar:

1) iqtisadi xarakterli səbəblər – əməyə tələbin olmaması (işsizlik), əmək zədələri və ya peşə xəstəlikləri (əlillik, ailə başçısının itirilməsi);

2) fizioloji xarakterli səbəblər – ümumi xəstəlik nəticəsində əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti, yaxud daimi surətdə itirilməsi, hamiləlik və doğum, qocalıq;

3) demoqrafik xarakterli səbəblər – uşaqların saxlanması və tərbiyəsi.

Həmin dövrdə dar mənada sosial riskə yalnız iqtisadi səbəbləri aid edirdilər. Sosializm cəmiyyətində isə onların bəziləri aradan qaldırılmışdır. Məsələn, SSRİ-də işsizlik «dəğv olunmuşdu» və əhalinin tam məşğulluğu təmin edilirdi. Nəzəri cəhətdən hətəta sosial riskdən müdafiə zərurətinin özü belə inkar olunurdu,

¹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi. F. 894s, op.3, d. 119, ll. 1-2

² Bu barədə daha ətraflı bax: Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər)». Bakı: Bakı Universiteti, 2003, s. 296-297

çünki sosializm kapitalizmə xas olan sosial təminata ehtiyacın iqtisadi səbəblərini aradan qaldırmışdır. Dövlət «əmək qabiliyyətliliyindən məhrum şəxsləri burjua quruluşunda olduğu kimi mərhəmət, yaxud xeyriyyəçilik şəklində deyil, zəhmətkeşin öz əməyinin məhsullarınının bir hissəsini əmək qabiliyyətliliyinin itirilməsi halında ... bu yolla əmələ gəlmiş ehtiyatların hesabına yaşaya bilmək üçün dövlətə verməsi əsasında»¹ təmin edirdi.

Bununla yanaşı, fəhlələrin və onların ailə üzvlərinin fizioloji, yaxud demoqrafik xarakterli səbəblərdən qazancının olmaması, yaxud gəlirin aşağı olması hallarında təminatına obyektiv zərurət yaradırdı. Göstərilən amillər sovet tipli dövlət sosial təminat sisteminin yaradılmasını tələb edirdi.

Zərərli istehsalat amili peşə xəstəliyi doğurduqda onun yaranması ehtimalını müəyyən etmək üçün müxtəlif yaşlardan və cinslərdən olan adamların xəstələnməsi imkanlarını, onların konkret zərərli maddələrlə işləmə müddətini və digər məlumatları bilmək zərurəti yaranırdı. Bu tədqiqatlar nəticəsində empirik, yaxud statistik üsulla riskin təhlükəlilik dərəcəsi müəyyən olunur. Böyük ədədlər qanununda əks etdirilən qanunauyğunluğa görə, eynicinsli təzahürlərin tezliyi xarici şərtlər dəyişmədikdə eyni nisbətdə təkrarlanır. Təhlükəlilik dərəcəsi 1, 10, yaxud 100 rəqəmləri ilə göstərilir. Təhlükə nə qədər azdırsa, müvafiq rəqəm də bir o qədər kiçikdir. Məsələn, ildə hər iyirmi yaşlı 1000 şəxsdən 10 nəfəri ölür. Deməli, hər bir 20 yaşlı şəxs üçün ölüm ehtimalı $10/1000=0,01$ -ə bərabər olacaqdır. Risk dərəcəsinin daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün illik əmsallar hesablanmaqla bir sıra illər üçün statistika tələb olunur.

İstehsalatda bədbəxt hadisələrə, ümumi xəstəlikdən əlilliyə, qocalığa, işsizliyə və s. görə maddi təminat üçün zəruri məsrəflər də analoji qaydada hesablanır. Sosial riskin yaranması ehtimalını dəqiq «ölçmək» imkanı ondan sosial müdafiə sistemini, məcburi sosial sığortanı, dövlət büdcəsindən və digər fondlardan birbaşa təxsisatlar hesabına təminatı, dövlət sosial yardımını əhatə edən dövlət sosial təminat sistemini yaratmağa imkan verir.

Məcburi sosial sığortanın tətqdim edilməsi əsası kimi çıxış edən sosial riskin konkret səbəbləri (sığorta halları) sığorta olu-

---

¹ Гельфер А.Л. Пролетарская революция и социальное обеспечение трудящихся. М., 1919, с. 6

nan şəxslərin iradəsindən asılı olmayaraq yaranır və dövlət həmin halların müdafiəsini eyni dərəcədə öz üzərinə götürür. Məsələn, qazancın, yaxud gəlirin itirilməsi işsizliyin, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti olaraq itirilməsinin, əlilliyin və digər obyektiv səbəblərin nəticəsi kimi çıxış edə bilər. Digər tərəfdən belə vəziyyət insanın davranışının (məsələn, spirtli içkilərdən, yaxud narkotik maddələrdən sui-istifadənin, əmək intizamının pozulmasının, sağlamlığa qəsdən ziyan vurulmasının və s.) nəticəsi ola bilər. Məlumdur ki, belə hallarda dövlət onun maddi vəziyyətinə görə öz üzərinə hansısa məsuliyyət götürməməlidir. Bu qayda qüvvədə olan qanunvericilikdə öz təsbitini tapmışdır (məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Əsasnaməyə görə sağlamlığa qəsdən zərər vuran şəxslər əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətdən məhrum edilir) və onun ləğvi üçün heç bir əsas yoxdur. Buna görə də sosial təminat ehtiyacın yaranmasına gətirib çıxaran bilavasitə səbəblər yalnız onların, yəni fiziki şəxslərin iradəsindən asılı olmayan obyektiv səbəblər olması halında məcburi sosial sığorta ilə əhatə olunmalıdır.

Əhalinin sosial riskdən (sosial sığorta hadisəsindən) maddi cəhətdən müdafiəsinə obyektiv zərurət ictimai münasibətlərin xüsusi qrupunun – sosial təminat münasibətlərinin mövcudluğu üçün ilkin şərt kimi çıxış edir. Sosial risk anlayışı onları zahiri əlamətlərinə görə oxşar olduqları ictimai münasibətlərin digər qruplarından (məsələn, mülki hüquq üzrə könüllü sığortadan) fərqləndirməyə imkan verir.

BÖT-in «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» Konvensiyasında (Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən BÖT-in üzvü olmasına baxmayaraq hələ də həmin konvensiyanı ratifikasiya etməmişdir) sosial müdafiənin 9 növü – tibbi xidmət, işsizlik müavinəti, qocalığa görə pensiya, istehsalat zədəsinə görə müavinət, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət, xəstəliyə görə müavinət kimi növləri göstərilmişdir¹. 18 fevral 1997-ci il tarixli

¹ Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения. Учебник. М.: ТК Велби, Кно Рус, 2004, с. 8

«Sosial sığorta haqqında» qanunda isə sosial sığorta hadisəsi kimi aşağıdakılar göstərilmişdir.

- pensiya yaşına çatmaq;
- əlil olmaq;
- ailə başçısını itirmək;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş dövr üçün);
- hamiləlik və doğum;
- uşağın anadan olması;
- uşağa qulluq;
- ölüm;
- sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti;
- işsiz olmaq (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş dövr üçün).

Lakin həmin qanunda konvensiyada göstərilən tibbi yardıma ehtiyacın olması və istehsalat zədəsi nəticəsində xəsarət alma kimi hallar daxil edilməmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsində hər kəsin tibbi yardım almaq hüququ təsbit edilmişdir¹. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası tərəfindən 6 yanvar 2004-cü ildə ratifikasiya edilmiş Avropa Sosial Xartiyasının 30-cu maddəsində isə hər bir kəsin yoxsulluq və sosial təcridolunmadan müdafiə hüququ təsbit olunmuşdur. Bu baxımdan «Sosial sığorta haqqında» qanunun 4-cü maddəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, BƏT-in «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» 102 sayılı Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyası və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı» ilə ziddiyyət təşkil edir. Ona görə də həmin qanunun 4-cü maddəsinə aşağıdakı halların sosial sığorta hadisəsi kimi daxil edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik.

- Əmək zədəsi almaq və ya peşə xəstəliyinə tutulmaq;
- Tibbi yardıma zərurətin olması;
- Yoxsulluq.

---

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2002, s. 22-23

1.3. Sosial təminat sisteminin formalaşması mərhələləri

İstənilən insan cəmiyyətində özlərindən asılı olmayan səbəblərdən yaşamaq üçün vəsait əldə edə bilməyən şəxslər, əsasən də uşaqlar və qocalar mövcud olduğuna görə sosial təminatın cəmiyyətin yaranması ilə eyni vaxtda meydana çıxması barədə fikir irəli sürmək olar.

Sosial təminat insanların həyatının təmin edilməsinin müəyyən forması kimi konkret tarixi tiplərə malikdir və o, bu və ya digər ictimai-iqtisadi formasiya çərçivəsində həyata keçirilir¹.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dövründə qocaların və əmək qabiliyyətsiz şəxslərin saxlanılması adətlərə görə qəbilənin əmək qabiliyyətli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilirdi, quldarlıq cəmiyyətində isə qulların qocalığa və ya əmək qabiliyyətini itirməyə görə hər hansı təminat forması ümumiyyətlə olmamışdır.

Lakin hüquq ədəbiyyatında quldarlıq dövründə hərbi xidmət veteranları üçün Qədim Yunanıstanda pensiyaların verilməsi və Qədim Romada xidməti torpaq payının verilməsi ilə mükafatlandırılması göstərilir².

Feodalizm dövründə isə Azərbaycanda hüququn inkişafı islamın qəbul edilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə müsəlman dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycanda bütün ictimai münasibətlər, əsasən şəriət qanunları ilə tənzimlənirdi. «Şəriət» sözü ərəbcə «şərəə» sözündəndir və dilimizə «istiqlamət vermək, qanun vermək» kimi tərcümə olunur. İ. Q. Əsgərov və Ş. B. Kərimovaya görə müsəlman hüququ normalarının şəriət qaydalarında əks olunmasına baxmayaraq, şəriəti müsəlman hüququ ilə eyniləşdirmək olmaz. Şəriətdə sırf hüquqi məsələlərlə

---

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986, с. 7

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 1

yanaşı, dini məsələlər də şərh edilir. Buna görə də, müsəlman hüququna şəriətin bir sahəsi kimi baxmaq düzgündür¹.

Məlumdur ki, bütün dinlərdə ayrı-ayrı hüquqi məsələlər nəzərdə tutulur. Lakin şəriəti xristian hüququndan və digər qanunvericilik sistemlərindən ayıran prinsipial fərq budur ki, şəriət əsrlər boyu qüvvədə olsa da, onunla yanaşı mövcud olmuş dünyəvi hüquq normalarını bütövlükdə əvəz etməmişdir. Bəzi alimlər isə göstərirlər ki, əslində müsəlman dünyası islam dini yaranandan XIX əsrin sonunadək şəriətdən başqa heç bir digər qanunvericilik sistemini tanımamışdır². Yəni şəriət çoxsaylı və geniş əhatəli hüquq normalarını özündə əks etdirir. Eyni zamanda, belə bir fikir də mövcuddur ki, islam təkcə din deyil, həm də dövlət qanunvericiliyi olduğundan, peyğəmbərin kəlamları qanunvericilik qüvvəsinə malikdir³.

Həmin dövrdə hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edən Qurani-Kərim müxtəlif məsələlər üzrə çoxsaylı normaları özündə əks etdirir. Azərbaycanın hüquqşünas alimləri qeyd edirlər ki, «feodal Azərbaycanda hüquqi sistem şəriətin prinsipləri və müddəaları əsasında qurulmuşdu və islam dini ilə sıx bağlı idi. Bəzi hallarda isə müəyyən məsələlərin həllinə dair şəriətdə birbaşa cavab olmadıqda, adət hüquq normaları tətbiq olunurdu»⁴.

O dövrdə artıq müsəlman hüququna mülki hüquq, ailə hüququ, vərəsəlik hüququ, cinayət hüququ kimi sahələrlə bağlı normalar məlum idi. Sosial təminat üzrə (təbii ki, o dövrdə «sosial təminat» termini işlədilə bilməzdi) münasibətlərin necə inkişaf etməsi və bu sahədə birbaşa normaların olması barədə bizə çatan mənbələr əsasında fikir söyləmək çətindir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, islam aləmində Xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın vaxtında yaşlı şəxslərə xüsusi maddi yardımların təyin edilməsi barədə göstəriş verməsi artıq tarixə məlumdur.⁵ Eyni zamanda dövlət xəzinəsinə yoxsullar, dullar, yetimlər, kimsəsizlər, xeyriyyə məqsədləri üçün tutulan yığım, yəni zəkat mövcud idi. Kö-

¹ Əsgərov İ.Q., Kərimova Ş.B. Mülki qanunvericilik: Dərs vəsaiti. Bakı, 2002, s. 17

² Kərimov Q.M. Şəriət və onun siyasi mahiyyəti, Bakı, 1987, s. 5

³ Еврейская энциклопедия. Т. 8. М., 1991, с. 352-353

⁴ История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, 1964, с. 23

⁵ Хаммудах Абдалати: Ислам какой он есть. Баку, 1999, с. 227

məksizlər və ya əlillər zəkati almaqda üstünlük hüququna malik idilər. Zəkat xalis gəlirin məbləğindən çıxılırdı. Zəkat vergisi yetkinlik yaşına çatmış, anlaqlı, azad müsəlmanlardan tutulurdu.¹ Ümumiyyətlə, islamşünas alimlər göstərirlər ki, islam hüququ cəmiyyətdə sosial ədaləti təmin edən münasibətləri tənzim etməklə zəkat normalarını, xüms qaydalarını, fitrə vermək, qurban kəsmək, zənginlərin mallarından kasıblara (ehtiyacı olanlara) vermək və sair ictimai-sosial ədaləti təmin edən normaları özündə əks etdirən qanunlardır².

Məlumdur ki, sosial təminat sisteminin əsasını maliyyə məsələləri, yəni məcburi sığorta haqlarının toplanması təşkil edir. Bu baxımdan, Qurani-Kərimin Əl-Ənfal surəsi maraqlıdır. Həmin surənin 41-ci ayəsində birbaşa göstərilir ki, ələ keçirdiyiniz hər hansı qənimətin beşdə biri Allahın, Peyğəmbərin, onun qohum-əqrəbasının, yetimlərin, yoxsulların və yolçularındır³. Göründüyü kimi, əslində Qurani-Kərimdə hal-hazırda dünyanın 201 dövlətinin sosial təminat sistemində müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən nəsillərin sosial həmrəyliyi prinsipi, yəni cəmiyyətin əmək qabiliyyətsiz üzvlərinin əmək qabiliyyətli şəxslərin hesabına saxlanılması məsələsi təsbit edilmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə mövcud olmuş Hülakilər dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhərində sənət və peşəsi olmayan yoxsullar üçün «Yoxsullar evi» tikilmişdir. Burada yoxsullar pulsuz yeməklə təmin olunurdular. Hülaki xanları Təbrizə daxil olarkən yoxsullara sədəqə verirdilər.⁴

¹ Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, 2001, s. 107-108

² İbrahimov A. H. Müsəlman hüququnun predmeti və mənbələri. Bakı, Gənclik, 1995, s. 5; Masse A. İslam. Tarixi очерк. 3-cü nəşri. Tərcümə edənlər: C.Cabbarov, A. Ələsgərov. АЕ Ваş redaksiyası, В.. 1991, s. 193; Иванов И.А. О некоторых социально-экономических аспектах традиционного ислама (на примере арабо-османского общества) // «Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока» сборник статей. М.: Наука, 1982, с. 43; Сюкияйнен Л.Р. Мусулманское право. Вопросы теории и практики. Наука, 1986, с. 33

³ Quran. Tərcümə edənlər: Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Bakı: Azərənəşr, 1991, s. 153

⁴ Əkbərov R.A., Səlimov S.M. Azərbaycan dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Digesta, 2001, s. 95

Feodalizm dövrü qocaların və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin maddi təminatı üzrə vəzifə daşıyan ailələrə əsaslanan natural təsərrüfatın hökmranlığı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə işləyə bilməyən və təsərrüfatı olmayan şəxslərin sosial cəhətdən dayağının formaları da «peyda» olur (məsələn, xeyriyyəçilik, dilənçiliyə icazə vermək). Həmin dövrdə iri məmurlara, din xadimlərinə və digər şəxslərə monarx qarşısında xidmətlərə görə dövlət pensiyaları təqdim olunmağa başlandı. Beləliklə, bu dövrdə sosial təminatın növləri əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin sosial cəhətdən təminatı xarakteri deyil, mükafat xarakteri daşıyırdı¹.

XIII əsrdə yaşamış azərbaycanlı ensiklopedik alim və hüquqşünas Nəsrəddin Tusi özünün «Əxlaqi Nasiri» əsərində bütün dünyada XX əsrdə tətbiq edilmiş sosial sığorta sisteminin prinsiplərini (əsasən də nəsillərin həmrəyliyi prinsipini) təsvir etmişdir. Onun fikrincə, insanlar bir-birinə kömək etdikdə, onlardan hərəsi öz işlərindən birini yerinə yetirdikdə özlərinə lazım olanı çox istehsal edər, artığını başqasına vermək və ya başqasından almaq yolu ilə müvazinət və tarazlıq əmələ gətirər, yaşayış vasitələrini təmin edər, özünü və növünü mühafizə işini nizama salar, ictimai birlik yaradarlar². Nəsrəddin Tusinin fikrincə, ölkəni idarə etməyə məsul adam bilməlidir ki, dövlətin bünövrəsi qarşılıqlı kömək və əmək əsasında birləşən, beləliklə, bir bədənin üzvləri yerində olan insanların ümumi ittifaqı zəminində yaradılmalıdır. Bu ittifaq ədalətli olmalıdır³. O xüsusilə qeyd edir ki, ədalətin birinci şərti xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılması, ikinci şərti isə ölkə əhalisinin vəziyyəti və təbiətinə diqqət yetirilməsidir. O göstərir ki, ümumi gəlirdə hər adamın müəyyən payı var. Bundan artıq və əskik vermək ədalətsizliyə gətirib çıxarır: az verdikdə şəxsə, çox verdikdə isə ölkə əhalisinə haqsızlıq olar⁴.

¹ Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 2

² Tusi Xacə Nəsrəddin. Əxlaqi-Nasiri. Farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, 1980, s. 174

³ Məmmədova A.Z. Nəsrəddin Tusinin dünyagörüşü, Bakı: Elm, 2000, s. 86

⁴ Rzayev A.Q. Nəsrəddin Tusi. Həyatı, elmi dünyagörüşü. Bakı, 1996, s. 249

Azərbaycanda nə xanlıqlar dövründə, nə də ondan əvvəl vahid dövlət şəklində mövcud olduğu dövrdə sosial təminatla dair qanunvericilik olmamışdır. Ayrı-ayrı şəxslərə xidmətlərinə görə verilən mükafat xarakterli təminatlar sultanların, atabəylərin, xanların və digər dövlət başçılarının fərmanları ilə, əksər hallarda fərdi qaydada təqdim edilirdi. Bu isə təsadüfi deyildi. Ona görə ki, həmin fərmanlar feodalizm quruluşunun monarxiya mahiyyətindən doğan təkbəşinə qəbul edilmiş aktlar idi.

Kapitalist istehsalının təşəkkülü ilə ailə təsərrüfatında əməyin əvəzinə işçinin qocalıq, əmək qabiliyyətinin olmaması hallarında, onun ailəsinin isə ailə başçısını itirməsi halında təmin ediləcəyinə təminat vermədən iş qüvvəsini satın alan işəgötürən üçün əmək yaşayış mənbəyinə çevrilir. Həmin dövrdə hakim doktrina inadlı şəkildə belə bir konsepsiya irəli sürür ki, kapitalizmin ən böyük dəyəri azad sahibkarlıq cəmiyyətinin formalaşdırılması imkanındır və burada rifahın əsası kimi hər kəsin təşəbbüskarlığı, əməyi və qənaətcilliyi çıxışı etməlidir; «bərabər imkanlar» cəmiyyəti insanın özünün və uşaqlarının gələcəyi üçün şəxsi məsuliyyətini stimullaşdırır, bununla əlaqədar dövlət fərdin işlərinə və onun həyat səviyyəsinə müdaxilə etməməlidir. Lakin əmtəə şəklində çıxış edən əməyin əmək haqqı formasında qiyməti çox aşağı olduğu üçün işçinin nəinki gələcəkdə qocalıq dövründə, hətta işlədiyi dövrdə də yaşayış minimumu ilə təmin etməzdi. Muzdlu işçilər sinfi formalaşdıqca işçinin xəstəlik, əlilliklə, onun ailəsinin isə ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar özlərindən asılı olmayan səbəblərdən gəlirlərini itirdiyi hallarda qarşılıqlı yardımın təşkili zərurəti kəskin surətdə yaranmağa başlanmışdır. Həmin dövrdə vəsaiti işçilərin və işəgötürənlərin ödədiyi haqlardan əmələ gələn kassalar şəklində qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri yaranmışdır. Bu kassaların vəsaiti üzərində mülkiyyət hüququ və onların idarə edilməsi üzrə inhisar işəgötürənlərə məxsus idi. Onlar işçilərin ödədiyi haqqı artırma, pensiya və müavinətlərin məbləğini azalda, öz mülahizələrinə görə həmin vəsait barəsində sərəncam verə bilirdilər. Qarşılıqlı yardım kassalarından verilən müavinət və pensiyalar çox aşağı idi və qazancın cəmi iyirmidə bir hissəsini təşkil edirdi. Belə kassalardan işçilərə onun əmək qabiliyyətini itirməsi ilə əlaqədar verilən yardımın olduqca az miqdarda olmasına baxmayaraq dövlət onları həvəsləndirir

və hüquqi cəhətdən mühafizəsini təmin edirdi. Bu isə onunla izah olunurdu ki, belə kassaların fəaliyyəti dövlətin və hakim sinfin üzərindən çox saylı muzdlu işçilər ordusunun sosial cəhətdən müdafiə olunmasına görə məsuliyyəti götürürdü.

XIX əsrin ikinci yarısında əməklə kapital arasında ziddiyyətlərin kəskinləşərək sosial partlayış təhlükəsi doğurması kapitalist dövlətlərinə uzun müddət «fərdin azadlığı»na qarışmama mövqeyi tutmağa imkan vermədi. Bəzi kapitalist dövlətlərində istehsalatda bədbəxt hadisələrə görə işəgötürənlərin məsuliyyəti haqqında qanunlar qəbul olundu. Belə qanun 1871-ci ildə Almaniyada, 1880-ci ildə İngiltərədə, 1903-cü ildə isə Rusiyada qəbul olundu. Lakin həmin qanunlar işçinin sağlamlığına vurulmuş ziyanı görə mülki-hüquqi məsuliyyət prinsiplərini təsbit etdiyinə görə sosial təminat haqqında qanunlar hesab edilə bilməzdi. Vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsi üçün işçi onun müəssisənin təqsiri üzündən vurulmasını məhkəmədə sübut etməli idi.

XIX əsrin sonunda isə sosial təminat sisteminin inkişafında prinsipcə yeni bir mərhələ – muzdlu işçilərin sosial təminatının dövlət tərəfindən normativ aktlar əsasında müəyyən edilməsi mərhələsi başlandı. Bu mərhələdə sosial təminatın həyata keçirilməsi üçün dövlət sosial sığortası tətbiq olundu. Məcburi dövlət sığortası haqqında ilk qanunlar isə («Xəstəliyə görə məcburi dövlət sığortası haqqında» 15 iyun 1883-cü il, «Bədbəxt hadisələrdən sığorta haqqında» 29 iyul 1884-cü il, «Əlilliyə və qocalığa görə məcburi sığorta haqqında» 22 iyul 1889-cu il tarixli qanunlar) Almaniyada Bismarkın idarəçiliyi dövründə qəbul edilmişdir. Qərbi Avropanın digər dövlətlərində isə məcburi sosial sığorta haqqında qanunlar Almaniyadan sonra qəbul edilmişdir.

Tətbiq edilən həmin sistemin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: qanunda göstərilən hər bir şəxs müəyyən şərtlərlə məcburi qaydada sığorta olunmalıdır; sosial sığorta haqqını yalnız muzdlu işçilərin özləri deyil, həm də sahibkarlar ödəyirdi; bu təminat hüquq normaları əsasında verildiyi üçün dövlət sosial sığorta sistemi təminatlı sistemə çevrilir; hüquq normaları təminatı sığorta olunanların işlədikləri sahə xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq vahid şərtlərlə və məbləğdə təsbit edirdi. Almaniyada qəbul edilən həmin qanunlara əsasən sığorta hadisəsi kimi xəstəliklə əlaqədar işçinin ödədiyi sığorta haqqı ödənilməli olan sığor-

ta haqqı məbləğinin 2/3-ni, işəgötürənin ödədiyi sığorta haqqı isə 1/3-ni təşkil edirdi. İşçilər bədbəxt hadisələrdən sığorta olunmaq üçün sığorta haqqı ödənişindən tam azad olunurdular və sığorta fondu yalnız işəgötürənlərin hesabına formalaşdırılırdı. Sığorta öhdəliklərinin belə bölgüsü isə xəstəxana kassaları üzrə idarəetmə orqanlarının yaradılmasını zəruri etmişdir: xəstəxana kassaları rəhbərliyinin tərkibinin 2/3 hissəsi işçilərin seçdikləri şəxslərdən və 1/3 hissəsi işəgötürənin nümayəndələrindən ibarət idi. Bədbəxt hadisələrdən sığortanı müstəsna surətdə işəgötürənlərin nümayəndələrindən formalaşdırılan peşə ortaqlıqları həyata keçirirdilər. Sosial sığorta haqlarının tarifləri müəssisədə əmək şəraitinin təhlükəlilik dərəcəsi və ödənilən əmək haqqının səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənirdi. Muzdlu işçilərin məcburi sosial sığortası qaydasında təminat növləri kimi pulsuz tibbi müalicə, pulsuz dərman yardımı və digər müalicə vasitələri, müavinət və pensiya çıxış edirdi.

Almaniyanın sığorta qanunlarına görə sığorta olunan pulsuz müalicə, pulsuz dərman yardımı və 26 həftə ərzində gəlirinin yarısı qədər müavinətlə təmin olunurdu. Eyni məbləğdə pul müavinəti qadınlara doğuşla əlaqədar doğuşdan sonrakı altı həftə ərzində verilir. Xəstə öldükdə isə 20 günlük qazanc məbləğində dəfn müavinəti verilir. Sağlamlığa ziyan vurmuş istehsalat zədəsi zamanı xəstə halında olduğu kimi ilk 13 həftə ərzində xəstəxana kassalarının hesabına müavinət verilir, lakin əmək qabiliyyətini itirdikdən dörd həftə sonra zərərçəkən müavinətin məbləğinin qazancın 2/3-nə qədər artırılmasını tələb etmək hüququna malik idi. 13 həftə keçdikdən sonra zədə almış şəxslər artıq bədbəxt hadisələrdən sığorta orqanları tərəfindən təmin olunurdu və onlar işəgötürənin sığorta haqları hesabına müavinət ödənişini həyata keçirirdilər. Əmək zədəsi nəticəsində əmək qabiliyyətliliyi tam itirildikdə qazancın 2/3 hissəsi məbləğində pensiya təyin olunurdu, əmək qabiliyyəti qismən itirildikdə isə pensiya əmək qabiliyyətliliyinin itirilmə dərəcəsinə mütənasib məbləğdə ödənilirdi. Əlil hesab olunmuş zərərçəkənin daimi kənar yardıma ehtiyacı olduğu müstəsna hallarda pensiya qazancın 100 % məbləğinə qədər artırıla bilərdi. İşçi istehsalatda bədbəxt hadisə nəticəsində öldükdə onun ailə üzvlərinə ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təyin olunurdu. Ailə tərkibi və digər hallar

nəzərə alınmaqla onun məbləği ailə başçısının qazancının 60% məbləğinə qədər müəyyən edilə bilərdi.

Ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə pensiyanın məbləğinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi mexanizm nəzərdə tutulurdu. Bu məbləğ üç hissədən formalaşdırılırdı: birinci hissə daimi illik məbləğdən ibarət idi və onun məbləği sığorta olunan şəxsin əmək haqqının səviyyəsinə görə beş kateqoriyadan hansına aid olması ilə şərtlənirdi; ikinci hissə – dövlətin sabit məbləğdə müəyyən etdiyi (50 marka) əlavədən ibarət idi; üçüncü hissəni isə sığorta stajının müddəti nəzərə alınmaqla hesablanan daim artan məbləğ təşkil edirdi. Almaniyada qocalığa görə pensiya işçi 70 yaşına çatdıqda təyin olunur. O, iki hissədən : əsas məbləğdən (60 markadan 180 markaya qədər) və dövlət vəsaiti hesabına ödənilən sabit məbləğdən (50 marka) ibarət idi.

İngiltərədə 1911-1913-cü illərdə qəbul olunmuş sığorta qanunları xəstəliyə və əlilliyə görə sosial sığorta tətbiq etdi. İngiltərənin sığorta sistemi sığorta orqanlarının fəaliyyətində sığorta olunanların nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə fərqlənirdi. Bundan başqa, sığorta haqlarının bir hissəsini dövlət özü (kişilər üçün qadınlara nisbətən daha çox olmaqla) ödəyirdi. Sığorta ödəmələrinin məbləğinin müəyyən edilməsi prinsipi aşağıdakıdan ibarət idi: sahibkarlar işçinin qazancı daha az olduqda böyük məbləğdə sığorta haqqı və yüksək qazanca görə kiçik məbləğdə sığorta haqqı ödəyirdilər; sığorta olunanların qazancı aşağı olduqca onların ödədiyi sığorta haqqı da bir o qədər az olurdu. Sığorta haqlarının məbləğinin diferensiasiyası cins və yaş kimi əlamətlər üzrə də aparılırdı: kişilər daha yüksək məbləğdə, qadınlar nisbətən orta məbləğdə, gənclər isə ən aşağı məbləğdə sığorta haqqı ödəyirdilər. Sosial sığorta qaydasında müavinətlər, pensiyalar, tibbi yardım, dərmanlar, sanatoriya müalicəsi verilirdi. Tibbi yardım ilə həm sığorta olunanların özləri, həm də onların ailə üzvləri əhatə olunurdu. Qocalığa görə pensiyaların verilməsi üçün yaş həddi 69 yaş müəyyən olunmuşdur.

Fransada 1911-ci ildə «Qocalığa görə sığorta haqqında» qanun, 1928-ci ildə isə «Xəstəliyə görə sığorta haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanunlara müvafiq olaraq sığorta haqqı gəlirin məbləğindən asılı olmayaraq sabit məbləğdə və bərabər surətdə işçilər və işəgötürənlər tərəfindən ödənilirdi. Qoca-

liğa görə pensiya hüququ 65 yaşa çatdıqda yaranırdı. Lakin müəyyən şərtlərlə pensiyanı 60 və hətta 55 yaşdan etibarən daha aşağı məbləğdə də almaq olardı. Qocalığa və əlilliyə görə pensiyanın məbləği gəlirin məbləğindən asılı olmayaraq sabit məbləğdə müəyyən olunurdu, özü də qocalığa görə pensiyaya hər ay dövlət tərəfindən 100 frank məbləğində əlavələr verilirdi.

İsveçdə qocalığa və əlilliyə görə məcburi sosial sığorta qanunvericiliyi 1913-1915-ci illərdə qəbul olunmuşdur. Pensiya fondu sığorta olunan şəxslərin sığorta haqlarından və dövlət büdcəsindən ayrılan subsidiyalar hesabına formalaşır. Sığorta olunan şəxsin ödədiyi sığorta haqqının məbləği aşağı olmaqla gəlirin məbləğindən asılı idi. Sığorta haqları icmalarda ödənilirdi və onların ödənilməsinə görə məsuliyyəti icma daşıyırdı. İsveçdə pensiya yaşı 67 yaş müəyyən edilmişdir.

Avstraliyada 1908-ci ildə qəbul edilmiş qanuna müvafiq surətdə kişilər 65 yaşdan, qadınlar isə 60 yaşdan etibarən qocalığa görə pensiya hüququ əldə edirdilər. Bu pensiyayı almağın şərtlərindən biri 25 il ərzində Avstraliyanın ərazisində yaşamaq və müəyyən məbləğdən yuxarı əmlaka malik olmamaq idi. Tam əlillik yarandıqda kişilər 60 yaşdan etibarən pensiya ala bilərdilər. Bədbəxt hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətindən məhrum olmuş şəxslər üçün də pensiya təyin olunurdu.

ABŞ-da dövlət sosial təminat sistemi Avropa ölkələrində olduğundan xeyli sonra yaranmışdır. Federal səviyyədə istehsalat zədələrinə görə kompensasiya proqramı 1908-ci ildə qəbul edilmişdir və həmin proqram yalnız federal fəhlə və qulluqçulara şamil olunurdu. Əmək zədəsi almış fəhlə və qulluqçulara kompensasiyalar haqqında ayrı-ayrı ştatlarda qəbul edilmiş qanunlar 1911-ci ildən etibarən tətbiq olunmağa başlandı. 1920-ci ildə bədbəxt hadisələrdən icbari, yaxud könüllü sığorta haqqında qanunlar artıq 43 ştatda qüvvəyə minmişdir. Qocalığa görə sığorta haqqıyla ilk federal qanun 1920-ci ildə qəbul olundu, lakin o yalnız federal orqanların qulluqçularına şamil olunurdu. Federal səviyyədə pensiya təminatı müharibə veteranlarını da əhatə edirdi. ABŞ-da «Sosial təminat haqqında» federal qanun yalnız 1935-ci ildə qəbul edilmişdir. O, qocalığa görə pensiyaları tətbiq etdi, həmin pensiyaların məbləği gəlirin müəyyən faizi nisbətində müəyyən olunurdu. Həmin qanunla eyni zamanda sosial yar-

dıma ehtiyacı olan bəzi kateqoriyalara – ahıllara, korlara, yoxsul ailələrdən olan uşaqlara dövlət yardımını təsbit etdi. Federal büdcə ştatlara əhaliyə tibbi xidmətin təşkili üçün də subsidiya ayırırdı.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın tarixi taleyi Rusiya ilə bağlı olub. Azərbaycan ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra hüquq institutları rus hüquq sisteminin güclü təsiri altında formalaşmağa başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, dövlət və hüquq tarixi üzrə mütəxəssislər Azərbaycanda hüququn formalaşmasında iki tarixi mərhələni fərqləndirirlər: birincisi, Rusiyanın tərkibinə daxil olanadək Azərbaycanın hüquq sistemi, ikincisi isə Rusiya tərkibinə daxil olandan sonra Azərbaycanın hüquq sistemi¹. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi onun tarixində bir dönüş mərhələsi kimi ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycanda sosial təminat qanunvericiliyinin formalaşması prosesi də Rusiyada sosial təminat qanunvericiliyinin formalaşmasının tarixi mərhələləri ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın da tərkibinə daxil olduğu Rusiyada bu sahədə ilk aktlar kimi «İstehsalatda bədbəxt hadisələrə görə işgötürənlərin məsuliyyəti haqqında» 1903-cü il qanunu və «Bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən fəhlələrin sığortası haqqında» 23 iyun 1912-ci il qanunları çıxış edir. 23 iyun 1912-ci il qanununa görə 26 həftə xəstəlik müddəti başa çatdıqdan sonra əlilliyə görə pensiya təyin edilirdi². «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi» kitabının müəllifləri 1912-ci il qanununu «sığorta» qanunu adlandıraraq, onu mənfi qiymətləndirərək göstərirlər ki, bu qanun proletariyatın 1/5 hissəsini əhatə edir, milli ucqarlardakı (o cümlədən, Azərbaycandakı M. Ə.) fəhlələri sığortadan məhrum edir, habelə əlilliyə, qocalığa, ailə başçısını itirməyə və işsizliyə görə sığortanı qətiyyənlə nəzərdə tutmurdu³. Əslində isə, 1912-ci il qanunu sosial təminat sistemində sosial sığorta prinsiplərinin tətbiqini nəzərdə tutduğuna görə həmin dövr üçün mütərəqqi qanun kimi qiymətləndi-

¹ История государства и права Азербайджанской ССР. Баку, 1964, с. 27

² Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: БЕК, 2001, с. 8

³Əkbərov R.A., Səlimov S.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Digesta, 2001, s. 252-253

rilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq Y.Y. Maçulskaya bildirir ki, 1912-ci il qanunvericiliyi müəyyən dərəcədə vəziyyəti yüngülləşdirməyə yönəlmişdir¹.

Hesab edirik ki, tədqiq olunan dövrdə sosial təminat sahəsində münasibətlərin lokal qaydada tənzimi məsələsi də diqqətəlayiqdir. Belə ki, keçmiş SSRİ ərazisində ilk dəfə Bakıda 30 dekabr 1904-cü ildə neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında bağlanmış kollektiv müqavilənin² predmetinə digər məsələlərlə yanaşı, sosial sığorta məsələləri də daxil edilmişdir³. Eyni zamanda, belə bir kollektiv müqavilə 2 oktyabr 1917-ci il tarixdə bağlanmışdır. Lakin Z.İ. Cəfərova görə özünün böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə baxmayaraq, 30 dekabr 1904-cü və 2 oktyabr 1917-ci illərdə bağlanmış kollektiv müqavilələr hüquqi qüvvəyə malik deyildir və məhkəmə müdafiəsi ilə təmin edilmirdi⁴.

Xəstəlik, əlillik, qocalıq, əmək zədəsi halında dövlət sosial sığortası haqqında qanunların ardınca işsizliyə görə sığorta haqqında qanunlar qəbul edilməyə başlandı. Bu sosial riskin sığortası ilk dəfə 1911-ci ildə İngiltərədə tətbiq olunmuşdur.

Xarici ölkələrin bəzilərində dövlət sosial sığortasının təşəkkülündən əvvəl fəaliyyət sahəsi yalnız müəssisələr çərçivəsində məhdudlaşan xüsusi, yaxud könüllü sığorta həyata keçirilirdi. Milli sosial sığorta sistemləri inkişaf etdikcə könüllü sığorta sistemi daha da inkişaf etmişdir. Belə ki, tez bir zaman ərzində bir çox ölkələrdə – Almaniyada istehsalat sığortası, Böyük Britaniyada xüsusi pensiya təminatı sistemi, Fransada əlavə professional pensiya sistemi adlanan könüllü sosial sığorta sistemləri yaranmışdır. Həmin sistemlər əlavə pensiya təminatını, xəstəliyə görə müavinətləri, tibbi yardımın ödənilməsini, işsizliyə görə əlavə müavinətləri və s. özündə əks etdirirdi. Əlavə sosial sığorta sisteminin yaranması ilə bağlı olaraq təminatın növləri, şərtləri və məbləği kollektiv müqavilələrə daxil edilməyə başlandı. Sonra isə istehsalat sığortası konkret müəssisələrin çərçivəsini aşaraq sahələr səviyyəsində, hətta bir sıra ölkələrdə (ABŞ, Fransa, İsveç və s.)

¹ Макульская Е. Е. Право социального обеспечения: учебное пособие для вузов. М., 1998, с. 67

² Исмаилов И. И. Коллективный договор в Азербайджане. Баку, 1967, с. 14

³ «Neft işi» jurnalı, Bakı, 1905, № 25, s. 1

⁴ Cəfərov Z.İ. İnqilabdan əvvəlki dövrdə Azərbaycanda əmək münasibətlərinin kollektiv müqavilə tənзимinin yaranması // Qanun, 2001, № 7-8, s. 9-10

milli səviyyədə həyata keçirilməyə başlandı. Belə ki, Fransada 1961-ci ildə bağlanmış milli kollektiv müqavilə «bütün sahələr üzrə əlavə pensiya sistemlərini vahid milli rejimdə birləşdirdi»¹.

İstehsalat sığortası sistemləri üzrə fondlar sahibkarların və işçilərin ödədikləri sığorta haqları hesabına formalaşdı. Sığorta haqqının məbləği təminat növləri, sığorta olunanların kateqoriyaları, gəlir səviyyəsi və əmək haqqı fondlarının məbləği nəzərə alınmaqla diferensiasiya olunurdu. Bəzi ölkələrdə (Almaniya, Fransa, İsveç və s.) belə sistemlərin maliyyələşdirilməsini inhisarlar öz üzərinə götürürdü ki, bu da onlara mənfəət gətirirdi. Ona görə ki, istehsalat sığortası sistemləri üzrə vəsaitlər dövlət tərəfindən istehsal xərcləri kimi nəzərdə tutulduğu üçün onlardan vergi tutulmurdu və həmin vəsaitlərdən investisiyalar, bu əməliyyatlardan mənfəət əldə etmək məqsədilə xüsusi şirkətlərin səhmlərinin və hökumətə məxsus qiymətli kağızların əldə edilməsi üçün istifadə oluna bilərdi².

Sosial təminatın inkişafında başqa bir mühüm mərhələni də göstərmək lazımdır. Həmin mərhələ bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə maddi işçilərin dövlət sosial sığortası və istehsal sosial sığortası ilə yanaşı, bütün əhalini əhatə edən və sığorta haqqı ödəməsindən asılı olmayaraq sosial yardıma təminat verən milli sosial təminat sistemlərinin formalaşması ilə bağlıdır.

ABŞ-da hələ 1935-ci ildə pul yardımı üzrə ən qocaman federal-ştat proqramlarından biri - himayəsində azyaşlı uşağı olan və maddi yardıma ehtiyacı olan ailələrə yardım proqramı tətbiq edilməyə başlandı. ABŞ-da sosial yardım anlayışının özü ictimaiyyət arasında hələ də məhz bu proqramla bağlıdır.

İngiltərədə də 1946-1948-ci illər ərzində sosial təminat sahəsində mühüm islahatlar aparılmışdır. Həmin islahatlar nəticəsində aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir: bütün maddi işçilər və onların ailə üzvləri, eləcə də özünü müstəqil surətdə işlə təmin edən şəxslər sosial təminatla əhatə olunmuşlar; gəlir nəzərə alınmadan, lakin minimum sosial standartlar səviyyəsində pensiya və müavinətlər müəyyən olunmuşdur; bütün əhaliyə tibbi yardım almaq hüququ verilmişdir; ailə müavinətləri və pensiyalar tətbiq

---

¹ Социальная защита за рубежом: Великобритания, ФРГ, Франция, Швеция, США, Австралия / Под ред. М.Л. Захарова, М., 1993, с. 10

² Yenə orada, s. 11

edilmişdir. Eyni zamanda həmin islahat nəticəsində tibbi yardım sosial sığorta qaydasında deyil, dövlətin vəsaiti hesabına pulsuz həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Bütövlükdə sosial təminat sistemlərinin son ünvanı həmişə konkret insandır. Əgər XX əsrin əvvəlində həmin sistem əsasən yalnız muzzdu işçilər və onların ailə üzvlərini əhatə edirdisə, əsrin sonunda inkişaf etmiş ölkələrdə həmin sistemlər artıq bütün əhalin təbəqələrini əhatə edirdi.

BƏT-in ali orqanı olan Beynəlxalq Əmək Konfransında 1993-cü ildə göstərilmişdir ki, XX əsrin ilk illərində sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri fəal surətdə zəhmətkeşlərə bir çox sosial risklər halında özlərini sığortalamağa imkan verən və onlara müəyyən yaş həddinə çatdıqda, xəstələndikdə və işsiz olduqda və işləmək üçün fiziki imkanlarını itirdiyi halda müəyyən maddi yardım almaq imkanı yaradan sosial sığorta sistemlərinin formalaşdırılmasına çalışırdılar. XX əsrin ortalarında, xüsusən də ikinci dünya müharibəsindən sonra bu sistemlər öz yerini gənclərin və qocaların, işləyənlərin və işsizlərin, əmək qabiliyyəti olanların və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin həmrəyliyi ilə xarakterizə olunan daha inkişaf etmiş sosial təminat sistemlərinə çevrildi. Həmin sistemlərin fəaliyyət dairəsi genişləndirilərək bütün peşələrə şamil olundu, dövlət işə fərdi sığorta haqlarına və maliyyə öhdəliklərinə ciddi surətdə nəzarət edilməsi prinsipindən kənara çıxmış həmin sistemlərin maliyyələşdirilməsi vəzifəsini tamamilə, yaxud qismən öz üzərinə götürdü. Lakin sonrakı dövrlərdə, yəni müharibədən sonrakı 30-40 il ərzində sosial təminat konsepsiyası daha da inkişaf etdirilmiş, sosial sığorta haqqı keçirməsindən, yaxud sığorta stajının müddətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara ümumi şəkildə sosial yardım göstərən sosial müdafiə anlayışını özündə əks etdirməyə başladı. Sosial müdafiə sistemlərinin inkişafı nəticəsində işə qarşılıqlı yardım və sosial həmrəylik geniş surətdə yayılaraq, inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin bütün təbəqələrini əhatə etdi¹.

Beləliklə, bəşər sivilizasiyanın və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına doğru yüksəldikcə onun mənəvi əsaslarını pozmadan, özündən asılı olmayan səbəblərə və cəmiyyət tərəfindən

¹ Социальное страхование и социальная защита: Доклад Генерального директора МБТ на Международной конференции труда. Женева. 1993

sosial baxımdan üzrlü hesab olunan hallara görə müvafiq sosial təminat səviyyəsinə malik olmaq imkanından məhrum olduqda özünün əmək qabiliyyətini itirməmiş və sosial yardıma iddia edə biləcək şəxslərin dairəsi genişlənir.

Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrdə sosial təminat sistemlərinin fəaliyyət təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə və həyat səviyyəsi yüksəldikcə (mənzil şəraiti, iaşə və səhiyyənin keyfiyyəti yaxşılaşdıqca) yaşamaq üçün maliyyə mənbəyinin itirilməsi riski ilə bağlı olan və cəmiyyət tərəfindən sosial baxımdan üzrlü hesab olunan əsasların dairəsi də genişlənir.

Son dövrlərdə sosial təminat sistemlərinin fəaliyyətlərinin təşkilində dövlətin rolunun dəyişməsi meylli aydın surətdə nəzərə çarpır. Belə ki, hələ XIX əsrin sonuna qədər sosial siyasət sahəsində dövlətin qoca və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin yaşamaq üçün vəsaitlə təmin edilməsi üzrə münasibətlərin tənzimlənməsinə müdaxilə etməməsi konsepsiyası mövcud olmuşdur. Lakin müzdlu işçilər ordusunun qanuni mənafeələrini müdafiə etmək məqsədi ilə təşkilatlanması və özlərinin sinfi mənafeələrini dərk etmələri onların öz hüquqları uğrunda mübarizəsini gücləndirmişdir və bu da burjuva dövlətlərini sosial münaqişələrin qarşısının alınması üçün müəyyən tədbirlər görməyə vadar etmişdir. Həmin tədbirlərə isə ilk növbədə sosial təminat sahəsində məcburi sosial sığortaya dair ilk qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi aiddir. Məhz həmin qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ilə dövlət sosial təminat sistemləri yaranmışdır. Bu sistemlərin dövləti xarakteri isə sosial təminatın həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi üsullarının qanunvericilik qaydasında təsbit olunmasında və onların məcburi qüvvəyə malik olmasında ifadə olunur.

1.4. Sosial təminatın funksiyaları (iqtisadi, istehsal, siyasi, demografik, sosial reabilitasiya)

Hər hansı bir hüquqi təsisat funksional yanaşma onun məhiyyətinin daha dərinədən dərk edilməsinə köməklik göstərir. Funksiya həmin hüquqi təsisatın fəaliyyət istiqamətlərini özündə əks etdirir. Cəmiyyətdə mürəkkəb sosial təsisat kimi çıxış edən sosial təminatın funksiyaları dedikdə onun məqsədlərini özündə əks etdirən fəaliyyət istiqamətləri başa düşülür. Məhz sosial tə-

minatın əhəmiyyəti onun hansı funksiyaları yerinə yetirməsi, cəmiyyətin hansı əsas problemlərini həll etməyə kömək göstərməsi ilə müəyyən olunur. Sosial təminatın funksiyalarının təsnifləşdirilməsi ilə bağlı olaraq alimlərin baxışlarında ciddi fərqlər olmasa da funksiyaların sayında və onların müxtəlif cür ifadə olunmasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında sosial təminatın iqtisadi, istehsal, sosial (sosial-reabilitasiya), siyasi və demoqrafik funksiyalar ilə yanaşı bəzi mütəxəssislər başqa funksiyaları da göstərmişlər. V.Ş.Şayxatdinov sosial təminatın mənəvi-ideoloji funksiyasını da irəli sürərək onun tərkibində ideoloji, mənəvi və sosial-psixoloji yarımfunksiyalarını fərqləndirmişdir¹. Moskva şəhərində 2004-cü ildə nəşr olunmuş «Rusiyanın sosial təminat hüququ» dərsliyinin müəllifləri sosial təminatın müdafiə funksiyasını da göstərmişlər. Onlar sosial təminatın müdafiə funksiyasını vətəndaşların çətin həyatı vəziyyətlərinin müdafiəsi və müxtəlif problemlərinin (maddi, fiziki, psixoloji və s.) həll edilməsi üçün sosial təminat növlərinin təqdim edilməsi kimi xarakterizə etmişlər². İ. İ. İsmayılov və R. İ. Mürşüdoğlu isə sosial təminatın funksiyalarını onun forması kimi göstərmişlər. Lakin «funksiya» və «forma» anlayışları tamamilə fərqli anlayışlardır. Bu baxımdan sosial təminatın funksiyalarını tədqiq etmək üçün ilk növbədə «funksiya» sözünün etimoloji mahiyyətini izah etmək lazımdır. «Funksiya» latın sözü olub, «ifa etmə» və yaxud «fəaliyyət» mənasını verir³. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «funksiya» vəzifə, yaxud fəaliyyət dairəsi, «forma» isə təşkilat sistemi, struktur, yaxud ifadə üsulu kimi göstərilir⁴. Fəlsəfi mənada isə forma nəyinsə elementləri arasında mövcud olan sabit əlaqələrin təşkil olunması kimi göstərilir⁵.

¹ Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. Свердловск: Уральский университет, 1986, с. 28

² Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. К.Н.Гусова. М.: Проспект, 2004, с. 12

³ Hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1961, s. 272

⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı: Çıraq, 2000, s. 197-202

⁵ Rüstəmov Y. İ. Fəlsəfənin əsasları (mühazirə kursu). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2004, s. 55

Sosial təminatın əsas funksiyalardan birini iqtisadi funksiya təşkil edir. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət sosial təminatdan ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsinin üsullarından biri kimi istifadə etməklə itirilmiş qazancın kompensasiya edilməsinə və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə maddi nemətlərin (pensiya-ların, müavinətlərin, kompensasiya ödəmələrinin, sosial xidmətlə-rin və s.) verilməsi yolu ilə cəmiyyət üzvlərinin şəxsi gəlirlərinin bərabərləşdirilməsinə müəyyən təsir göstərir. İqtisadi funksiya-nın reallaşdırılması konkret şəkildə öz əksini maliyyə vəsaitləri-nin məqsədli mənbələrdə (dövlət büdcəsində, dövlət sosial mü-dafiə fondunda və s.) toplanması yolu ilə yenidən bölüşdürülmə-sində tapır.

Prof. M.L.Zaxarov və prof. E.Q.Tuçkova göstərir ki, sosial təminat ictimai istehsalla bağlı olduğuna və ona təsir göstərdi-yinə görə istehsal funksiyasını yerinə yetirir. Onların fikrincə, bu funksiya onda ifadə olunur ki, sosial təminatın bir çox növlərinə olan hüquq əmək fəaliyyəti ilə şərtlənmişdir, təminatın səviyyəsi isə çox vaxt onun xarakterindən və əmək haqqının məbləğindən asılıdır¹. Göstərmək lazımdır ki, bu funksiyanın mövcudluğu ba-zar iqtisadiyyatına keçid şəraitində açıq şəkildə görünür. Belə ki, sosial sığorta prinsiplərinin daha geniş şəkildə tətbiq edilməsi bu funksiyanın təsirini artıracaqdır. Ona görə ki, işçilərin əmək məhsuldarlığının və peşəkarlığının yüksəldilməsi üçün sosial tə-minatın stimullaşdırıcı əhəmiyyəti güclənəcəkdir. Eyni zamanda sosial təminat əmək qabiliyyəti zəifləmiş işçilərin və ya əmək qa-biliyyətini itirmiş şəxslərin vaxtında ictimai istehsaldan kənarlaş-dırılmasına təkən verir. O, ictimai istehsala təsirini həm də lokal xarakterli aktlar əsasında işçilərin sosial müdafiəsində göstərir.

Sosial təminatın **sosial (sosial-reabilitasiya) funksiyası** müxtə-lif sosial sığorta hadisələri (sosial risklər) (xəstəlik, əlillik, müəy-yən yaş həddinə çatma, ailə başçısının ölümü, işsizlik və s.) ya-randıqda layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi və əhalinin sosial cəhətdən müdafiə edilməsi məqsədilə maddi təminatın müxtəlif növlərinin, sosial xidmətlərin, sosial güzəştlərin tətqdim edilməsi yolu ilə vətəndaşların sosial statusunun saxlanmasına

¹ Захаров М.Л., Тучкова.Э.Г. Право социального обеспечение России. М.: Волгерс Клувер, 2005, с. 38

kömək edir. Sosial funksiyanın köməyi ilə sosial təminatın insanın ona təhsil almaq, işləmək, başqa şəxslərlə ünsiyyətdə olmaq, öz-özünə müstəqil surətdə xidmət etmək və s. imkanları verən həyat fəaliyyətinin tam, yaxud qismən bərpası məqsədini özündə əks etdirən reabilitasiyası həyata keçirilir.

Siyasi funksiya dövlətə sosial təminat üçün spesifik vasitələrlə sosial siyasətin əsas istiqamətlərini reallaşdırmaq imkanı verir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (maddə 12) belə bir müddəanı təsbit edir ki, dövlətin ali məqsədi insanın və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsindən ibarətdir. Konstitusiyanın 16-cı maddəsinə görə Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. Azərbaycan Respublikasında insanların əməyi və sağlamlığı qorunur, ailələr, analara, atalara və uşaqlara, əlillərə və ahıl vətəndaşlara dövlət yardımı təmin olunur, sosial xidmətlər sistemi inkişaf etdirilir, dövlət pensiyaları, müavinətlər və sosial müdafiənin digər təminatları təsbit olunur.

Dövlətin konstitusion müddəaların həyata keçirilməsi məqsədilə insanların həyat səviyyəsinə məqsədyönlü təsiri kimi sosial siyasət, əsasən sosial təminat sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı»na və «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» 21 oktyabr 2005-ci il tarixli qanununa əsasən aztəminatlılığı sosial təminatın təqdim edilmə əsaslarından biri kimi göstərmək olar. Beləliklə, sosial təminatın yeni subyekti – adambaşına gəliri ehtiyac meyarından aşağı olan aztəminatlı ailələr meydana çıxmışdır.

Cəmiyyətdə sosial sabitliyin mövcudluğu sosial təminatın özünün siyasi funksiyasını nə dərəcədə səmərəli yerinə yetirməsindən asılıdır. Hər bir cəmiyyətdə mövcud olan sosial gərginliklər sosial təminat sistemi vəziyyətinin əhalinin tələbatlarına cavab vermədiyini göstərir.

Demoqrafik funksiya bir çox demoqrafik proseslərə – əhalinin uzunömürlülüüyündə, insanın təkrar istehsalına, doğumun stimullaşdırılmasına və s. sosial təminat sistemi vasitəsilə təsir etməklə həyata keçirilir. Belə ki, səmərəli sosial yardım sisteminin

olmaması ölkədə əhalinin erkən qocalmasını, ahıl yaşlı şəxslər arasında ölüm göstəricisinin yüksəlməsini, doğumun səviyyəsinin aşağı düşməsinə və s. şərtləndirir.

1.5. İnsan və vətəndaşın sosial təminat hüququ və onun həyata keçirilməsində dövlətin rolu

İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq səviyyəyə çıxmış və dövlətlərin üzərlərinə götürdükleri öhdəliklər şəklində təsbit olunmuş insan hüquqları ideyasının əsasını azadlığın, ədalətin, ümumi sülhün, insan şəxsiyyətinin və ləyaqətinin yüksək dəyərə malik olması təşkil edir. Beynəlxalq birliyin ümumbəşəri dəyər hesab etdiyi insan hüquqları cəmiyyətin sosial cəhətdən tərəqqisinə və həyat şəraitinin yaxşılaşmasına təkan verir. Prof. E.Q.Tuçkova göstərir ki, insan hüquqları qanunun hakimliyi ilə qorunmalıdır. Ona görə ki, qanun qarşısında bütün insanlar bərabərdir və hamı hər hansı bir ayrı-seçkilikdən bərabər şəkildə müdafiə hüququna malikdirlər¹.

İnsanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqları Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsində (1948-ci il) təsbit olunmuşdur. Bəyannamə hər bir insanın cəmiyyətin üzvü kimi sosial təminat, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə ləyaqətinin müdafiəsi və şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan hüquqların hər bir dövlətin strukturuna və ehtiyatlarına uyğun olaraq, milli səy və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə həyata keçirilməsi hüququnu təsbit edir (maddə 22). Hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının təmin edilməsi üçün kifayət qədər, qida, geyim, yaşayış yeri, tibbi xidmət və zəruri sosial xidmətin daxil olduğu layiqli əhatə edən həyat səviyyəsi hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dul qalma, qocalıq və özündən asılı olmayan səbəblərdən yaşayış üçün vəsaitlərinin itirilməsinin digər hallarında təminat hüququna malikdir. Analıq və uşaqlıq xüsusi himayə və yardım hüququ verir. Nikahdan və nikahdan kənar doğulmuş bütün uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etməlidirlər (maddə 25).

---

¹ Туцкова Э.Г. Право социального обеспечения: Учебно-методическое пособие. Нормативные акты о пособиях и компенсационных выплатах. М., 1995, с. 31

Göründüyü kimi, Bəyannamə nəinki vətəndaşlar qocaldıqda, əlil olduqda və ailə başçısını itirdikdə onların maddi təminat hüququnu, həm də bütövlükdə sosial təminatla bağlı aşağıdakı məsələləri özündə təsbit edir:

1. Cəmiyyətin üzvü kimi hər kəsin sosial təminat hüququnu;
2. Hər kəsin özünün və ailəsinin sağlamlığını və rifahını insanın əsas ehtiyaclarının (ərzaq, yaşayış, tibbi xidmət, sosial xidmət) ödənilməsi imkanını insanlara təmin edən layiqli həyat səviyyəsi hüququnu;
3. Sosial təminat hüququnun yaranması üçün əsas olan sosial risklərin siyahısı (işsizlik, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, qocalıq və insan iradəsindən asılı olmayaraq yaşayış üçün vəsaitin itirilməsinin digər halları).

Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi kimi Beynəlxalq Pakt da hər kəsin, sosial sığorta da daxil olmaqla sosial təminat hüququnu (9-cu maddə); özünün və ailəsinin layiqli həyat səviyyəsi hüququnu (zəruri qida, paltar, yaşayış və həyat səviyyəsinin fasiləsiz yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla) (maddə 11), fiziki və psixi sağlamlığın mümkün olan ən yüksək səviyyəsinə çatmaq hüququnu (12-ci maddə) tanıyır.

Eyni zamanda Paktda iştirak edən hər bir dövlət ümumqəbul edilən hüquqların bütün tanınan üsullarla tam həyata keçirilməsini (xüsusilə, qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi) təmin etmək üçün malik olduğu mümkün imkanlar çərçivəsində tədbirlər görməyi öhdəlik kimi öz üzərinə götürür. Bu həm də sosial təminat hüququna aiddir.

Beləliklə, göstərilən beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit olunmuş insan hüquqları göstərir ki, qocalara, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərə, uşaqlara qayğı və özündən asılı olmayan səbəblərdən yaşamaq üçün vəsaitlərini itirmiş hər insana yardım göstərilməsi sivil cəmiyyətdə ümumbəşəri dəyərlərdən biri hesab olunur.

Müasir dövrdə respublikamızın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının realizasiyasını təmin edəcək demokratik dövlətin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə uyğun olaraq, insan, onun hüquq və azadlıqları ən yüksək dəyər və dövlətin ali məqsədi kimi elan olunmuşdur. İn-

san və vətəndaşın hüquq və azadlıqları isə bilavasitə olan fəaliyyətdir. Onlar qanunların mənasını, məzmununu və tətbiqini, qanunvericilik, icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini müəyyən edir və ədalət mühakiməsi ilə mühafizə olunur.

1995-ci il Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları əsasən üç qrup üzrə təsnifləşdirilir:

1. İnsanın təbii hüquq və azadlıqları (bəzən insanın şəxsi hüquq və azadlıqları kimi də göstərilir)¹;
2. İnsanın siyasi hüquq və azadlıqları;
3. İnsanın iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları².

İnsanın əsas sosial-iqtisadi hüquqları içərisində əsas yerlərdən birini də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər kəsin qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququ təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası insan hüquqlarının təbii-hüquqi konsepsiyasını əks etdirir. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, əsas hüquqlar ayrılmazdır və doğulduğu andan insana məxsusdur. Konstitusiya sosial təminat hüququnu əsas insan hüquqlarına aid edir: «Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir» (38-ci maddənin II hissəsi).

Konstitusiyada təsbit edilmiş sosial təminat hüququ çərçivəsində bu hüququn hər kəsə şamil olunması, onun təqdim edilməsi əsasları (əlillik, müəyyən yaş həddinə çatmaq, xəstəlik və s.), digər bu kimi halların yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilməsi, sosial təminatın növləri kimi pensiya və sosial müavinətlərin məbləğinin qanunla müəyyən edilməsi təsbit olunmuşdur.

Ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən hüquqlar, o cümlədən sosial təminat hüququ insanın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün

---

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, s. 134

² Шафиев К.Р. Права и свободы человека в Конституции Азербайджана. Баку: Ганун, 1997, с. 4

baza rolunu oynayır. Y.Y. Maçulskaya isə göstərir ki, sosial təminat hüququnun olmaması şəxsiyyəti məhv edir¹.

İnsanın əsas hüquq və azadlıqları, o cümlədən sosial təminat hüququ konkret dövlətin iradəsindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin ayrılmaz hüququ kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş yaşamaq hüququ digər sosial hüquqlarla yanaşı sosial təminat hüququ ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Lakin hüquq ədəbiyyatında yaşamaq hüququ əsasən müharibəsiz yaşamaq və ölüm hökmünün ləğvi ilə əlaqələndirilir². Z.A. Əsgərova görə isə yaşamaq hüququ insanın mövcudluğu ilə birbaşa bağlı olan hüquqdur³. Bu fikirlə və eyni zamanda K.R. Şəfiyevin yaşamaq hüququnun sosial təminat hüququ və digər konstitusion hüquqlarla (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ) təmin edilməsi fikri⁴ ilə razılaşaraq, digər sosial-iqtisadi hüquqlarla yanaşı sosial təminat hüququnun da insanın təbii hüququ olan yaşamaq hüququ ilə birbaşa bağlı olduğunu göstərmək olar. Ona görə ki, insanın mövcudluğu üçün və yeganə yaşayış mənbəyi sosial təminatın müvafiq növləri olan şəxslərə onların verilməməsi, yaxud olduqca cüzi miqdarda verilməsi onların fiziki cəhətdən deqradasiyasına səbəb olur və bu da ilk növbədə, konstitusion hüquq olan yaşamaq hüququnu şübhə altına alır. Bu baxımdan insanın yaşamaq hüququ sosial təminat hüququ ilə ayrılmaz şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

İnsanın əsas hüquqlarından biri kimi sosial təminat hüququ özündə aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirir:

- yaşamaq hüququ ilə qırılmaz əlaqədə olan bu hüquq, təbii ki, anadan olduğu andan hər kəsə məxsusdur;

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Перспективы развития. М.: Городец, 2000, с. 9

² Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, s. 70

³ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, s. 134

⁴ Шафиев К. Р. Права и свободы человека в Конституции Азербайджана. Баку: Ганун, 1997, с. 15

- beynəlxalq normalara uyğun olaraq bu hüquq toxunulmaz olduğundan dövlət ona özbaşına məhdudsiyyətlər qoya bilməz;
- bu hüquq birbaşa məhkəmə vasitəsilə müdafiə oluna bilən subyektiv insan hüquqlarından biridir.

Beləliklə, sosial təminat hüququ hər kəsin ayrılmaz, mütləq hüququdur və buna görə də heç bir dövlət orqanı bu hüququ məhdudlaşdırma bilməz.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial təminat hüququ qanunda göstərilmiş sosial sığorta hadisələrinin baş verdiyi hallarda insanı keçmiş əmək haqqına uyğun olan (əmək fəaliyyəti nəzərə alınmadan sosial təminatın müvafiq növləri təyin olunduqda isə sosial standartlara uyğun olan) və insanların layiqli həyat şəraitini təmin edəcək səviyyədə təqdim edilməsi imkanının dövlət tərəfindən təmin olunmasında ifadə olunur.

Sosial təminat hüququ mahiyyətə sosial-iqtisadi hüquqlara aiddir və bölgü münasibətləri sferasında həyata keçirilir. Bu hüququn sosial və hüquqi əhəmiyyəti həm də onunla müəyyən olunur ki, əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər üçün o, əsas gəlir mənbəyi kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında sosial təminat hüququ şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin ən vacib və mühüm elementlərindən biri kimi çıxış edir.

Cəmiyyətdə yaranmış real vəziyyəti əks etdirdiyi üçün həyata keçirilmə metoduna görə konstitusion hüquq və vəzifələr vətəndaşların subyektiv hüquq və vəzifələridir. Konstitusion hüquq və vəzifələr konstitusiyaya ilə müəyyən edilir. Lakin onun əsasında vətəndaşların subyektiv hüquqlarını genişləndirən müxtəlif kompleks hüquq normaları fəaliyyət göstərir. Məhz buna görə əsas hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə konstitusion hüquq münasibətləri ilə müvafiq konkret hüquq münasibətlərinin qırılmaz əlaqəsi vasitəsilə nail olunur.

Sosial təminat hüququ konstitusion hüququn bütün keyfiyyətlərinə malikdir. O, sözün əsl mənasında subyektiv hüquqdur və vətəndaşların digər əsas hüquqlarının həyata keçirilməsinə xas olan metodla — konstitusiyaya hüquq münasibətlərinin və konkret hüquq münasibətlərinin üzvi vəhdəti ilə realizə olunur.

Cəmiyyətdə əhəmiyyətli rola malik olan dövlət sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətin sosial rolu ilk növbədə aşağıdakı funksiyalarda öz əksini tapır:

1. Cəmiyyətin bütövlüyünün qorunub saxlanması və onun idarə olunması;
2. Cəmiyyətdə qayda-qanunun qorunub saxlanması;
3. Başqa dövlətlərlə münasibətdə cəmiyyətin, millətin təmsil edilməsi;
4. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi.

Dövlət şəxsiyyətə onun hüquqi statusunu müəyyən etməklə təsir edir¹. Bu baxımdan dövlət bir sıra funksiyalarla yanaşı ən böyük funksiyanı — sosial funksiyanı yerinə yetirir ki, bu da sosial dövlət ideyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Respublikamızın 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyasında Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika elan edilsə də, bəzi digər dövlətlərin konstitusiyalarında olduğu kimi sosial dövlət olması birbaşa təsbit olunmamışdır. Lakin konstitusiyanın preambulasında ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq haminin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin dövlətin vəzifəsi elan olunması və 16-cı maddəsində Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin qayğısına qalması kimi müddəaların təsbit olunması məhz onun sosial yönümlü dövlət, daha dəqiq isə sosial dövlət olmaq kursunu götürməsini sübut edir.

150 ildən çox tədqiqat tarixinə malik olmasına baxmayaraq «sosial dövlət» anlayışının təbiəti və real məzmunu qeyri-müəyyən olaraq qalır. Həmin qeyri-müəyyənlik dövlətin bu keyfiyyətini bildirmək üçün zəif diferensiasiya edilmiş sinonimlərdən («sosial dövlət», «sosial hüquqi dövlət», «rifah dövləti», «ümumi rifah dövləti») istifadə olunmasında, sosial dövlətin funksiyaları, onların realizəsi mexanizmi, ixtisaslaşdırılmış institutları, formalaşma şərtləri haqqında dəqiq təsəvvürlərin olmamağında ifadə olunur. Bundan başqa sosial dövlət fenomenini inkar edən baxışlar da kifayət qədər geniş yayılmışdır. Bu mövqenin tərəfdarları göstərirlər ki, onsuz da istənilən dövlət təbiətə sosialdir.

Sosial dövlətin spesifik xüsusiyyətlərinin əsas qrupuna onun aşağıdakı funksiyaları daxildir:

---

¹ Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 113

1. Maddi dəyərlərin istehsalında iştirakından, habelə yaşından, cinsindən, sağlamlıq vəziyyətindən və s.-dən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün sosial təminatın təmin edilməsi;
2. Hamı üçün ümumi olan səhiyyə və təhsilin təmin edilməsi;
3. Sosial dövlətin cəmiyyətin istehsal vasitələrinə və fiziki və əqli imkanların satışından irəli gələn əsas yaşayış mənbələrinə malik olmayan layiqli həyatını təmin etmək arzusundan irəli gələn sosial müdafiə;
4. Cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliklərin yumşaldılması, sosial dəyərlərin yenidən bölgüsü və güclü sosial siyasət vasitəsilə insanlara layiqli yaşayış şəraiti yaratmaq;
5. Məşğulluğun təmin edilməsi;
6. Sosial xidmətlərin təqdim edilməsi;
7. Dövlət tərəfindən dövlətin ümumi siyasətinin bir hissəsi olan və sosial qruplar arasındakı, cəmiyyətlə onun üzvləri arasındakı münasibətlərə aid olan, sosial strukturda dəyişikliklərin baş verməsi ilə, vətəndaşların rifahının və həyat tərzinin yaxşılaşması, onların maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan sosial siyasətin aparılması.

Sosial dövlətin sadalanan yeddi funksiyası onun həmişə inkişafda olan funksional sistemini əmələ gətirir. Sosial dövlətin əsas funksiyalarından biri olan *sosial müdafiə funksiyasının* meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl vətəndaşların ümumi rifah səviyyəsi üçün dövlətin məsuliyyətinin yaranması ilə müəyyən edilir. Bu funksiya həm də sosial sığortada sistemi ilə, sosial proqramların büdcədən maliyyələşdirilməsi ilə, ümumi rifah səviyyəsinə görə dövlətin məsuliyyətinin realizə olunduğu dövlət sosial müdafiə orqanlarının mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Sosial xidmətlərin təqdim edilməsindən ibarət olan funksiya sosial dövlətin bütün mexanizmlərini məcmusu ilə təmin olunur. XX əsrin son onilliklərində yaranmaqla o, sosial dövlətin yeni keyfiyyəti kimi çıxış edir və onun inkişafının daha yüksək səviyyəsinə qalxmasını əks etdirir: sosial dövlət nəinki əhalinin rifahı və sosial siyasət üçün məsuliyyət daşıyır, həm də vətəndaşlara sosial xidmətlərin daim genişlənən «dəsti»ni təqdim etməklə onların sosial ehtiyaclarının ödənilməsinin birbaşa subyekti kimi çıxış edir. Sosial dövlətin bütöv atributlar sistemində əsaslanan bu funksiya birbaşa olaraq vətəndaş cəmiyyətinin mexanizmləri vasitəsilə realizə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı əhalinin sosial riskdən müdafiəsi üçün özü-özlüyündə heç bir mexanizm nəzərdə tutmur. Konstitusiyada təsbit olunmuş sosial təminat hüququnun zamanətliliyi dövlət tərəfindən sosial siyasətin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin olunur. Konstitusiyaya uyğun olaraq Azərbaycan dövlətinin siyasəti hər bir kəsin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi və rifahının yüksəldilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir.

Konstitusiya həm də vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqi statusunu təsbit edir: hər kəsin müəyyən yaşa çatmağa görə, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi hallarında və qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda sosial təminatına zəmanət verilir (38-ci maddə). Eyni zamanda ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olması təsbit edilir (17-ci maddə).

Hər kəsin konstitusion sosial təminat hüququnun maneəsiz həyata keçirilməsində dövlətin əsas rolu hər şeydən əvvəl sosial təminatın ümumrespublika sisteminin təşkil və təmin edilməsində, onun fasiləsiz fəaliyyət göstərməsinə zəmanət verilməsində ifadə olunur. Dövlətin sosial siyasətində əsas istiqamət olan bu məsələnin həlli aşağıdakıların qanunvericilikdə öz əksinin tapması ilə əlaqədardır:

- sosial təminat sisteminin təşkilati-idarəçilik əsaslarının;
- vətəndaşlara sosial təminatın növlərinin təqdim olunmasını təmin edən maliyyə mənbələrinin;
- pozulmuş hüququn müdafiəsinin hüquqi mexanizmlərinin.

Sosial siyasətdəki bu istiqamətin reallaşdırılması dövlətin pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması, sosial müavinətlərin verilməsi, ahıl vətəndaşlara, əlillərə, uşaq ailələrə, işsizlərə və sosial yardıma ehtiyacı olan digər vətəndaşlara sosial xidmət göstərilməsi üzrə fəaliyyətində əks olunur.

Bundan başqa insanların sosial müdafiə sistemində yalnız dövlət sistemi deyil, həm də sosial təminatın əlavə forması kimi könüllü sosial sığorta əsasında fəaliyyət göstərən digər sistemlər, o cümlədən xeyriyyəçilik fəaliyyəti daxildir (Konstitusiyanın 38-ci maddəsi). Bu zaman ümumdövlət miqyasında sosial təminatın qeyri-dövlət formalarının inkişafı üçün güzəştli sistem tətbiq edilir. Həmin sistem isə dövlət sosial təminatı ilə bərabər, insanların sosial müdafiəsini gücləndirir.

Sosial təminat sahəsindəki ictimai münasibətlərin bölüşdürücü xarakteri dövlətin onların normal fəaliyyət göstərməsinə zəmanət verməsi vəzifəsini obyektiv olaraq şərtləndirir. Bununla yanaşı əsas zəmanət kimi ölkənin iqtisadiyyatı çıxış edir. Onun əsas funksiyası insanların həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi nemətləri yaratmaqdan ibarətdir. Dövlətin vəzifəsi müvafiq iqtisadi siyasətin keçirilməsi yolu ilə belə fəaliyyətin mümkün nəticələrinin əldə olunmasının stimullaşdırılmasıdır. Sosial siyasətin səmərəliliyi bir çox hallarda dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin səmərəliliyindən asılıdır. Bu da sosial təminat hüququ da daxil olmaqla vətəndaşların konstitusion hüquqlarının Maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin olunmasında onun rolunu artırır.

Müvafiq nemətlərin dövlət sosial təminat sistemi vasitəsilə bölüşdürülməsi obyektiv olaraq vəsaitlərin müvafiq məqsədli maliyyə mənbələrində cəmləşdirilməsini tələb edir. Dövlətin bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyəti onda ifadə olunur ki, o, ümumrespublika səviyyəsində belə mənbələr yaradır və onların formalaşma mexanizmini və hüquqi statusunu qanunvericiliklə təsbit edir.

M.L. Zaxarova və E.Q. Tuçkovaya görə, işçinin sosial təminatının həyata keçirilməsi üzrə maliyyə yükünü əsasən işəgötürən, qismən işçinin özü və sığorta fondlarına ödənilməli olan məbləği və onun ödənilməsi qaydası ilə əlaqədar olan müvafiq öhdəlikləri qanunvericilik qaydasında müəyyən edən dövlət daşmalıdır¹. Azərbaycan Respublikasında büdcədən kənar fond kimi DSMF yaradılmışdır və həmin fondun vəsaitləri hesabına qanunvericiliklə müəyyən olunmuş norma və şərtlərə uyğun olaraq pensiyaların və bəzi müavinətlərin ödənilməsinə zəmanət verilir.

Dövlət sosial təminat sistemi üzrə sosial təminat hüququna malik olan şəxslərin dairəsini, sosial təminatın növlərini, hər kəsin layiqli həyat şəraitinə zəmanət verən təminat səviyyəsini, sosial təminatın bu və ya digər növünün verilməsi üçün əsas kimi çıxış edən təminatın təqdim edilməsi şərtlərini, hüququn realizəsi üçün müraciət etmə prosedurasını və səlahiyyətli orqan tərəfindən sosial təminatın müvafiq növlərinin təyin olunması haqqın-

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: БЕК, 2001, с. 27

da qərar qəbul edilməsi qaydasını, pozulmuş hüququn müdafiə üsulunu müəyyənləşdirir.

İnsanların əməyinin və sağlamlığının mühafizəsini, əmək haqqının təminatlı minimum məbləğinin müəyyən edilməsini, ailəyə, analığa, atalığa, uşaqlara, əlillərə və yaşlı vətəndaşlara dövlət yardımının göstərilməsini, sosial xidmət sisteminin inkişaf etdirilməsini, pensiya və müavinətlərin və digər sosial müdafiə tədbirlərinin nəzərdə tutulmasını müəyyən edən normaların qəbul edilməsi onu göstərir ki, dövlət müasir demokratik dövlətin əsas prinsiplərindən birinə tərəfdar olduğunu bəyan edir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın lazımı səviyyədə yaşaması və azad inkişafını təmin edən şəraitin yaradılması ümumdövlət siyasəti səviyyəsində həll olunur.

Beləliklə, insanların sosial təminat hüquqlarının həyata keçirilməsində dövlətin rolu üç istiqamətdən ibarətdir:

- sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsi və bu sahədə pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmini tənzim edən normativ hüquqi bazanın yaradılması;
- sosial təminat sisteminin idarə edilməsi üçün müvafiq idarəetmə orqanlarının təşkili, yəni təşkilati infrastrukturun yaradılması;
- sosial təminat sisteminin maliyyə əsaslarının formalaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasında yaranmış yeni iqtisadi, siyasi və sosial vəziyyətdə insanların ümidi məhz cəmiyyətin iqtisadi quruluşunda radikal islahatlar aparılması kursunu götürmüş dövlətdir. Bu islahatlar son nəticədə tamamilə yeni tip iqtisadi münasibətlərin yaranmasına, həm də əhalinin sosial müdafiəsinin yeni milli sistemə keçməyə imkan verəcəkdir.

1.6. Sosial təminatın formaları

Sosial təminatın formaları dedikdə onun həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi üsulları başa düşülür.

Müxtəlif dövrlərdə sosial təminatın ayrı-ayrı formalarının mövcud olması onların dəyişkən olduğunu göstərir.

Sosial təminatın formaları bir-birindən müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir. Hələ ötən əsrin sonlarında prof. V.S.Andreyev

sosial təminatın formaları üçün xarakterik olan əlamətləri müəyyən etmişdir və həmin əlamətlər müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, sosial təminatın formalarına aşağıdakı əlamətləri aid etmişdir: 1) sosial təminatın təqdim edildiyi maliyyə mənbələrində vəsaitin toplanması üsulu; 2) müvafiq maliyyə mənbələrinin vəsaiti hesabına təmin edilən subyektlərin dairəsi; 3) həmin maliyyə mənbələrinin hesabına subyektlərə təqdim edilən sosial təminat növləri; 4) sosial təminatı həyata keçirən orqanlar sistemi¹.

Sosial təminatın həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi üsullarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dövlətə və cəmiyyətə ümumi daxili məhsulu sosial təminat sistemi vasitəsilə ən səmərəli şəkildə bölüşdürməyə və həmin bölgünün sosial ədalət prinsipləri əsasında aparılmasına imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial təminat sisteminin təşəkkülü tarixi göstərir ki, sosial təminatın bu və ya digər formasının müəyyən edilməsində əsas meyar kimi insanın sosial vəziyyəti, yəni onun işçi kimi (indi və ya keçmişdə) və ya əmək fəaliyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyət üzvü kimi təmin olunması çıxış edir. Məhz bu meyar nəzərə alınmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə milli səviyyədə sosial təminatın iki əsas forması - məcburi dövlət sosial sığortası və dövlət sosial təminatı forması təşəkkül tapmışdır. Bu formalar bir çox dövlətlərdə müxtəlif əlavə formalarla (sahəvi, peşə, istehsalat sığortası; əsasını yığım prinsipi təşkil edən sosial təminat sistemləri və s.) birlikdə tətbiq olunur.

Müasir dövrdə respublikamızda tətbiq olunan sosial təminat formalarını onların mərkəzləşdirilməsi dərəcəsiindən asılı olaraq mərkəzləşdirilmiş və lokal formalar kimi də təsnifləşdirmək olar. Sosial təminatın mərkəzləşdirilmiş formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- məcburi dövlət sosial sığortası;
- büdcə vəsaiti hesabına sosial təminat;
- sosial təminatın müəyyən xüsusi subyektlər üçün tətbiq olunan qarışıq forma.

İndi isə bu formaların hər birini nəzərdən keçirək.

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник для вузов. М., 1987, 13

«Sosial sığorta haqqında» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunda məcburi dövlət sosial sığortası sosial sığortanın formalarından biri kimi göstərilərsə də onun leqal anlayışı verilməmişdir. Lakin həmin qanun baxımından məcburi dövlət sosial sığortasını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şəxslər kateqoriyasının sosial sığorta hadisəsinin baş verməsi nəticəsində itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə yönəldilmiş hüquqi, iqtisadi və təşkilati tədbirlər sistemi kimi xarakterizə etmək olar.

Məcburi dövlət sosial sığorta sisteminin idarə olunmasını «Sosial sığorta haqqında» qanununun 18-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) həyata keçirir. Məcburi dövlət sosial sığorta sisteminin maliyyə əsasını dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin tərkibinə daxil olmayan DSMF-nun vəsaitləri təşkil edir. DSMF 1992 -ci ildə Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu kimi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 oktyabr 1992 -ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Əsasnaməsi» ilə DSMF kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Hazırda isə onun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002 -ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Əsasnamə» si ilə tənzimlənir. Həmin Əsasnaməyə görə DSMF -- na mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusu verilmişdir.

DSMF -in əsas hüquq və vəzifələri «Sosial sığorta haqqında» qanunla və «Məcburi dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» qanunlarla, o cümlədən həmin Əsasnamə ilə müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Əsasnaməsinə görə fond təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərdən, fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən (sığorta edənlərdən), eləcə də sığorta olunanlardan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş miqdarda məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanmasını təşkil edir. DSMF öz səlahiyyətləri daxilində məcburi dövlət sosial sığortası, əmək pensiyaları və ona əlavələr, bəzi sosial müavinətlər sahəsində qanunvericilik aktla-

rının tələblərinin yerinə yetirilməsinə və vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarəti həyata keçirir. DSMF -in vəsaitləri həmçinin, dövlət büdcəsindən ayırmalar hesabına da formalaşır.

DSMF dövlətin sosial sahədə siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. O, dövlətin sosial sığorta siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflərin hazırlanması və bu siyasətin həyata keçirilməsində iştirak edir.

DSMF öz səlahiyyətləri daxilində məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının yığılması, digər sosial müdafiə məqsədlərinə çəkilən xərclərin müəyyənləşdirilməsi qaydaları, dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun həyata keçirilməsi barədə normativ aktlar hazırlamaq və təsdiq etmək səlahiyyətinə də malikdir. DSMF -in normativ aktları icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktları üçün nəzərdə tutulmuş qaydada Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatdan keçirilir. Həmçinin bu aktların rəsmi şəkildə dərc olunması prosedurası da digər normativ aktlar üçün nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında fərdi uçotun tətbiqi ilə əlaqədar onun təşkili və həyata keçirilməsi funksiyasını da DSMF həyata keçirir. DSMF dövlət sosial sığorta sahəsində elmi-tədqiqat fəaliyyətini həyata keçirir, əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanmasında iştirak edir və məcburi dövlət sosial sığortasının inkişafı və təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verir.

Məcburi dövlət sosial sığorta sistemi üzrə sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə aşağıdakı sığorta ödəmələri verilir:

- əmək pensiyaları;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş dövr üçün);
- hamiləliyə və doğuşa görə müavinət;
- uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatana qədər uşağa qulluqla əlaqədar müavinət;
- dəfn üçün müavinət;
- işsizlik müavinəti;
- sığorta olunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərinin tam və ya qismən ödənişi.

Məcburi dövlət sosial sığortasının iştirakçıları kimi sığortaçı, sığortaedənlər və sığorta olunanlar çıxış edirlər. Sığortaçı — Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məcburi dövlət sosial sığortası üzrə fəaliyyəti həyata keçirən və sığorta fondlarını idarə edən hüquqi şəxslərdir. Sığortaedənlər — Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının və ya xarici dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış hüquqi şəxs statusunda olan müəssisə, idarə və təşkilatlar, onların filial və nümayəndəlikləri, seçkili orqanlar, habelə özünü və ya başqasını sosial sığorta edən digər şəxslərdir. Sığorta olunanlar isə xeyrinə sığorta fəaliyyəti həyata keçirilənlərdir.

Qanunvericiliklə məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslər kateqoriyasına aşağıdakılar aid edilmişdir:

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları ilə vəzifəyə təyin olunan şəxslər;
- Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən və ya xarici ölkədə Azərbaycan Respublikasına məxsus bütün idarə, müəssisə və təşkilatlarda əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə işləyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- Azərbaycan Respublikası mənbələrindən əmək ödənişi və məcburi dövlət sosial sığorta haqqına cəlb olunan digər gəlirləri əldə edən əcnəbilər («Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə AMOKO KASPIAN Sİ PETROLEUM LİMİTED, Bİ-Pİ EKSPLOREYŞN (KASPIAN Sİ) LİMİTED, DELTA NİMİR XƏZƏR LİMİTED, DEN NORSKE STATS OLYESELKAP a. s., LUKOYL SƏHMDAR JƏMİYYƏTİ, MakDİ:R-MOTT AZƏRBAYCAN İNK., PENNZOYL KASPIAN KÖRPÖREYŞN, REMKO XƏZƏR ENERJİ LİMİTED, TÜRKİYE PETROLLERİ A.O., YUNOKAL XƏZƏR, LTD arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi,

onun həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 2 dekabr tarixli 933 nömrəli Qanunu və «Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Şahdəniz» perspektiv sahəsinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatı pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə ARDNŞ Kommerciya Ortaq Şirkəti, Bi-Pi Eksploreyşn (Azərbaycan) Limited, Elf Petroleum Azərbaycan B.V., LUKOyl İnternəşnl LTD, Oyl İndastriz İnjiniring ənd Konstrakşn, Statoyl Azərbaycan A.S., Törkiş Petroleum Oversiz Kompani Limited şirkətləri arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə» Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 4 oktyabr tarixli 160-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq olunmuş Sazişlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən podratçı və subpodratçı tərəflərdə işləyən əcnəbilər istisna olmaqla);

- seçkili ödənişli vəzifələrdə işləyənlər, dövlət qulluqçuları, hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslər;
- prokurorlar, prokurorun müavinləri və köməkçiləri, prokurorluğun müstəntiqləri, vergi orqanlarının işçiləri;
- vəkillər kollegiyasının üzvləri;
- fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər.

Dövlətlərarası sazişlərə uyğun olaraq əcnəbilər — məcburi dövlət sosial sığortası ilə əhatə olunurlar.

Məcburi dövlət sosial sığortasının vəsaitləri isə aşağıdakı mənbələr hesabına yaradılır:

- məcburi sosial sığorta üzrə daxil olan sığorta haqqı;
- dövlət büdcəsindən ayırmalar;
- maliyyə sanksiyalarının və cərimələrin tətbiqi nəticəsində daxil olan məbləğlər;
- sanatoriya-kurort yollayışlarının satışından əldə edilmiş vəsaitlər;
- bank kreditləri;
- qanunvericiliyə uyğun əldə edilmiş digər gəlirlər.

Məcburi dövlət sosial sığortasının vəsaitləri əsasən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesabına formalaşır. «Sosial sığorta

haqqında» qanunun 14-cü maddəsinə görə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı sığortalamaya görə sığortaçı təşkilata verilən pul vəsaitidir. Məcburi dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı əmək ödənişinə (gəlirə) nisbətə faizlə müəyyən edilir və sığortaədən (olunanın) vəsaitləri hesabına ödənilir.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı seçkili orqanlar və müliyyəyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının və ya xarici dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış hüquqi şəxs statusunda olan müəssisə, idarə və təşkilatlar, onların filial və nümayəndəlikləri, habelə başqasını sosial sığorta edən şəxslər üçün—hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 22 faizi miqdarında, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi şəxslər üçün — hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 23 faizi miqdarında, ev təsərrüfatında mizdli işçilərin (ev qulluqçusu, dayə, şəxsi katibə, sürücü və s.) əməyindən istifadə edən şəxslər üçün — hesablanmış əmək haqqının 20 faizi miqdarında, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları ilə vəzifəyə təyin olunan şəxslər, dövlət qulluqçuları, seçkili ödənişli vəzifələrdə işləyənlər, hərbi qulluqçular, prokurorlar, prokurorun müavinləri və köməkçiləri, prokurorluğun müstəntiqləri, əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə işləyənlər, habelə kontrakt əsasında qulluğa qəbul edilmiş hərbi qulluqçular üçün — hesablanmış əmək haqqının 3 faizi miqdarında, vəkillər kollegiyasının üzvləri, xüsusi notariuslar, sərbəst auditorlar, sərbəst mühasiblər üçün — gəlirlərinin 20 faizi miqdarında və s. miqdarda ödənilir.

Sosial təminatın ikinci mərkəzləşdirilmiş forması kimi **büdcə vəsaitləri hesabına - dövlət sosial təminatı çıxış edir**. Bu zaman sosial təminatın məqsədləri üçün vəsaitin dövlət büdcəsindən ayrılması nəzərdə tutulur.

Sosial təminatın bu təşkilati-hüquqi formasının mərkəzləşdirilmiş xarakteri onda ifadə olunur ki, sosial təminatın növləri və onların təqdim edildiyi şəxslərin dairəsi qanunvericiliklə dəqiq şəkildə müəyyən olunur, yəni onlara dövlət tərəfindən təminat verilir. Eyni zamanda sosial xərclərin maliyyələşdirilməsi mənbəyi də qanunvericilik səviyyəsində müəyyən olunur.

Hazırda büdcə vəsaiti hesabına təmin edilən şəxslər dairəsinə əsasən məcburi dövlət sosial sığortası şamil olunmayan, ictimai faydalı fəaliyyətlə heç bir əlaqəsi olmayan, lakin sosial təminatın müəyyən növləri ilə təmin olunan bütün əhali təbəqəsi daxildir.

Sosial təminatın müəyyən növləri vətəndaşlara əmək fəaliyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmadan cəmiyyət üzvü kimi təqdim olunur. Belə təminat növlərinə aşağıdakılar aiddir: sosial müavinətlər (məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri hesabına təqdim olunan sosial müavinətlər istisna olunmaqla); dövlət sosial yardımı; qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müxtəlif kompensasiya ödəmələri; əlillərə evdə sosial xidmət; sosial xidmət müəssisələrində yarımstasionar və tam stasionar xidmət; əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi; protez-ortopedik yardım; dərman yardımı; ahıl vətəndaşların və əlillərin və digər şəxslərin sanatoriya-kurort müalicəsi; uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanması; müxtəlif sosial güzəştlər və s.

Sosial təminatın yuxarıda göstərilən növləri qanunvericilikdə göstərilmiş sosial sığorta hadisələri baş verdikdə büdcə vəsaiti hesabına sosial təminatın hər hansı digər növünü alıb-almamasından asılı olmayaraq təqdim olunur. Büdcə vəsaiti hesabına sosial təminat növləri əsasən Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rayon (şəhər) sosial müdafiə mərkəzləri, səhiyyə, təhsil orqanları, məşğulluq mərkəzləri və s. orqanlar tərəfindən təqdim edilir.

Müasir dövrdə sosial təminatın üçüncü mərkəzləşdirilmiş forması – sosial təminatın qarışıq forması meydana çıxsada o, hələ tam şəkildə fəaliyyət göstərən formalar üçün xarakterik olan bütün əlamətlərə malik deyildir. Sosial təminatın qarışıq formasında dövlət eyni vaxtda müəyyən subyektlər barəsində sosial təminatın birinci və ikinci formalarından istifadə edir. Bu zaman onların xüsusi fəaliyyəti ilə əlaqədar göstərilən şəxslərə təqdim edilən sosial təminatın maliyyə mənbəyi kimi eyni vaxtda həm dövlət sosial müdafiə fondunun, həm də dövlət büdcəsinin vəsaitlərindən istifadə olunur. Məsələn, hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslər üçün əmək pensiyaları. Sosial təminatın qarışıq formasının şamil olunduğu şəxslərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Onlara Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvləri, hakimlər, prokurorluq işçiləri, dövlət qulluqçuları və s. aiddir.

Əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyən digər vətəndaşlar kimi onlar sığorta olunan şəxslər sırasına aid olduqları üçün məcburi dövlət sosial sığortası qaydasında sosial təminatın bütün növlərini əldə edirlər.

Eyni zamanda fəaliyyətlərinin xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq dövlət onlar üçün büdcə vəsaiti hesabına təminatın bəzi növlərini – hakimlərin müalicəsi üçün isə hər il pul təminatı, digər şəxslərə nisbətən daha yüksək pensiya təminatını, sanatoriya-kurort müalicəsini, müavinətlərin ayrı-ayrı növlərini təqdim edir. Hesab edirik ki, bu formanın gələcəyi sosial təminat sisteminin ümumi inkişaf istiqamətindən, o cümlədən insanın sosial vəziyyətindən asılı olaraq onun sosial təminatında diferensiasiyasının əsas prinsiplərindən birinə çevrilməsindən, yaxud cəmiyyətin həmin prinsipin sosial ədalətliyi haqqında təsəvvürlərindən asılı olacaqdır.

Sosial təminatın lokal formalarına bələdiyyə orqanlarının, kollektiv müqavilə və kollektiv sazişlərin tərəflərinin istifadə etdikləri insanın sosial müdafiəsinə dair əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi üsulları aiddir. Məhz həmin orqanlar və subyektlər maliyyə vəsaitinin cəmləşdirilməsi üsullarını, əlavə sosial yardım tədbirlərinin nəzərdə tutulduğu şəxslərin dairəsini, belə yardımın növlərini və onun göstərilməsi qaydalarını müəyyən edirlər. Müasir dövrdə lokal formalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki burada vəsaitlərin hələ məhdud olmasına baxmayaraq lokal xarakterli bütün sosial risklərə vaxtında əməli köməklik göstərə bilirlər.

Bəzi müəlliflər (əsasən Maçulskaya Y.Y.) sosial təminatın formalaşmaqda olan yeni bir təşkilati hüquqi formasının – dövlət sosial yardımının olmasını da göstərirlər. Bu məsələ ilə müəyyən qədər razılaşımaq da olar. Son illərdə respublikamızın sosial təminat sistemində də sosial yardım məsələsi daha mühüm rol oynayır. Sosial yardım almaq hüququna onlardan asılı olmayan üzrlü səbəblərə görə işləməyən, məcburi sığorta ödənişlərini həyata keçirməyən və ehtiyac meyarı həcmində yaşamaq üçün vəsaitə malik olmayan şəxslər (əztəminatlı ailələr) malikdirlər. Sosial yardım dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir. Yardım alanların dairəsi, yardımın məbləği və növləri isə qanunla müəyyənləşdirilir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Vətəndaşların sosial təminat hüququnun konstitusion əsasları // Qanunçuluq, 1998, № 4. s. 33-36
2. Əliyev M.N. Azərbaycanda sosial təminatın müasir dövrdə inkişafı // Qanun, 1998, №13-14. s. 34
3. Əliyev M.N. Sosial təminat, sosial sığorta və əhalinin sosial müdafiəsi anlayışları / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri». Elmi məqalələr məcmuəsi. 13-cü buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2005, s. 91-98
4. Əliyev M.N. Müasir dövrdə hüquqi kateqoriya kimi sosial təminatın anlayışı və funksiyaları // Hüquq problemləri. Elmi kütləvi jurnal. 2006, № 1, s. 47-52
5. Hacıyeva M.A. İnsanın sosial təminata olan hüququnun anlayışı və məzmunu // Qanunçuluq, 2006, №11, s. 107-112
6. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında» Əsasnamə
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 9 iyul 1997-ci il tarixli 7/1 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanması qaydaları»

b) rus dilində

1. Батыгин К. С. Советское социальное страхование. М.:1985
2. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования.
3. Вильчинская Л.И. Организационно-правовые формы и роль государства в системах социального страхования // Труд за рубежом. 1994, № 3, с. 25-29
4. Галаганов В.П. К вопросу о гарантиях финансовой системы обязательного социального страхования / «Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения / Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. акад. РАН К.Н. Гусова. М.: ООО «ТК Велби», 2006, с. 537-544
5. Дурденевский Л. В. Теория социального обеспечения. М.: 1924
6. Забелин Л.В. Теоретические основы социального страхования. М.: 1926
7. Иванова Р.И. Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (правовой аспект), Автореф. дис... докт. юрид. наук, М.: 1987
8. Мустафаев А.Ш. Право социального обеспечения как конституционное право граждан / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2005, s. 236-238

9. Роик В.Д. Социальное страхование: история, проблемы, пути совершенствования. М.: 1994
10. Теоретические основы социального страхования. Л-М.: 1923
11. Федорова М.Ю. Социальное страхование как организационно- правовая форма социальной защиты населения: проблемы правового регулирования. Омск: 2000

II FƏSİL

SOSIAL TƏMİNAT HÜQUQUNUN ANLAYIŞI, PREDMETİ, METODU VƏ SİSTEMİ

2.1. Hüququn sahəsi kimi sosial təminat hüququnun anlayışı

Hüquq nəzəriyyəsində hüquq sisteminin ümumi elementlərinə hüquq norması, hüquq institutu, hüququn yarım sahəsi, hüquq sahəsi və s. aid edilir. Hüquq sisteminin ilkin elementi kimi tənzimlənən ictimai münasibətin iştirakçılarına subyektiv hüquqlar müəyyən edən və onların üzərinə hüquqi vəzifələr qoyan, dövlət tərəfindən müəyyən olunan, yaxud sanksiyalaşdırılan ümumməcburi davranış qaydası çıxış edir.

Dövlət cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin tənzimləmək məqsədilə müəyyən eynicinsli ictimai münasibətlər (bu halda sosial təminat sahəsində) dairəsini tənzimləyərək müxtəlif səviyyələrdən olan nisbətən müstəqil hüquqi təsisatlarda (institut, yarım sahə, sahə, sahələrarası hüquqi təsisatlar) birləşən kompleks normalar qəbul edir.

Sosial təminat sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətini qəbul edən dövlət onlara hüquqi tənzimləmə yolu ilə normativ təsir göstərir. Buna görə də cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin strukturu əslində hüquq sistemi kimi sosial təminatın strukturunu təkrarlayır.

Hüquq ədəbiyyatında hüquq sistemi kimi sosial təminatın strukturunda aşağıdakı xüsusi hüquqi təsisatlar fərqləndirilir. Birincisi, bu, vətəndaşların gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi məqsədilə sosial təminat sistemi vasitəsilə ümumi daxili məhsulun sosial təminat sistemləri vasitəsilə bölüşdürülməsi üsullarını təsbit edən normalar kompleksidir. Bu təsisatın normaları sosial təminatın həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi üsullarını təsbit edir və müvafiq maliyyə mənbələrində vəsaitin cəmləşməsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyir. İkincisi, bu,

maliyyə vəsaitlərinin toplanması və sonradan əhalinin sosial təminatı üçün bölüşdürülməsi funksiyalarını həyata keçirən orqanlar sisteminin idarə edilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən normalar kompleksidir. Üçüncüsü, bu, aşağıdakıları müəyyən edən hüquq normalarını birləşdirən hüquqi təsisatdır: təmin olunan şəxslərin dairəsi; baş verdikdə təminatın təqdim olunduğu sosial risklərin növləri; sosial təminatın növləri və onların təqdim edilməsi şərtləri; təqdim olunan sosial təminatın həddi; vətəndaşların sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüquqlarını həyata keçirmə qaydası. Dördüncüsü, bu, sosial təminat sahəsində pozulmuş hüququn müdafiəsi üsuludur. Beşincisi, bunlar sosial təminatın fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlərin bütün iştirakçılarının öz vəzifələrini yerinə yetirməməsi və ictimai münasibətin digər iştirakçısına ziyan vurduğu hallarda məsuliyyəti tənzimləyən normalardır.¹

Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, hüquq sistemində əsas element kimi hüquq sahəsi çıxış edir. Ümumi hüquq sistemində hüquqi tənzimləmənin predmeti və metodu bir hüquq sahəsini digərindən ayırmağa imkan verən əsas meyarlar kimi çıxış edirlər². Məlumdur ki, predmet hüquq sahəsinin tənzimlədiyi münasibətlər, metod isə eynicinsli ictimai münasibətlər kompleksinin tənzimlənməsi üsullarıdır.

Hüquq sahəsi dedikdə eynicinsli ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsini spesifik metodla tənzimləyən eynicinsli hüquq normalarının hüquq sistemi daxilində xüsusiləşən məcmusu başa düşülür.

Müasir dövrdə hüquq nəzəriyyəsində müstəqil hüquq sahəsinin aşağıdakı əlamətlərə malik olması əsaslandırılır: 1) hüquqi tənzimləmənin xüsusi predmetinin və metodunun olması; 2) spesifik sahəvi prinsiplərinin olması; 3) başqa sahələrlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək, yəni onlarla bir səviyyədə olmaq imkanı; 4) cəmiyyətin bu sosial sahənin məhz hüquqi sahəsi səviyyəsində tənzimlənməsi tələbatının olması; 5) onların xüsusi, hüquq sahəsi olması üçün hüquq normalarının kifayət qədər olması; 6) xüsusi-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Е.Г. Право социального обеспечения России. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 72-73

² Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1988, s. 277

ləşdirilmiş, bir qayda olaraq məcəllələşdirilmiş qanunvericiliyin mövcudluğu; 7) digər əlamətlər.¹

Sosial təminat sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin növləri müxtəlif xarakterli fəaliyyət sahələrini – maliyyə, idarəetmə və bölüşdürmə sahələrini əhatə edir və bununla əlaqədar həmin münasibətlər cynicinsli hesab oluna bilməz. Məhz buna görə göstərilən bu hüquqi təsisatlar məcmu halında vahid müstəqil sahə əmələ gətirmir. Hüquq normalarının bu məcmusu hüquq sahəsinə xas olan digər əlamətlərə də malik deyildir.

Eyni zamanda, bu hüquqi təsisatların hər biri onların tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin cins mənsubiyyətini aşkara çıxarmağa və ümumi hüquq sistemində onların yerini müəyyən etməyə imkan verən özünəməxsus tənzimləmə obyektinə malikdir. Belə ki, pul vəsaitlərinin dövlət büdcəsində və büdcədən kənar fondlarda toplanması və onların sosial təminat məsələləri üçün maliyyələşdirməsi qaydasını tənzimləyən normaların məcmusu tənzimləmə predmetinə və metoduna görə nisbətən gənc hüquq sahəsinin – konstitusiya hüququ və inzibati hüquq kimi sahələrdən ayrılmış maliyyə hüququnun ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Sosial təminat sahəsində təşkilati-idarəetmə fəaliyyəti ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən normalar idarəetmə münasibətlərini tənzimləyən inzibati hüquqa aiddir.

Ümumhüquq sistemində subyektlərindən birinin dövlət orqanı (yaxud dövlətin səlahiyyət verdiyi orqan), digərinin isə sosial təminata olan konstitusiya hüququnu reallaşdıran vətəndaşların (əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin) olduğu sosial təminat sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən normalar xüsusi yer tutur.

Sosial təminat hüququnu müstəqil hüquq sahəsi kimi xarakterizə edən əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Bu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalar və normalar üzrə sosial təminatın müvafiq növlərini səlahiyyətli dövlət orqanlarının əhaliyə təqdim etməsi və pozulmuş hüquqların bərpası ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlərin eynitipliyi;

2) Bu ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin xüsusi üsullarının qanunvericiliklə təsbit edilməsi, eyni zamanda həmin mü-

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и право. Учебник. М.: Юрист, 2004, с. 315

nasibətlərin bölüşdürücü xarakter daşması və onun xüsusi subyektlərinin olması;

3) Bu ictimai münasibətlərin müstəqil hüquq sahəsi kimi tənzimlənməsinə cəmiyyətin tələbatının olması;

4) Cəmiyyətdə sosial ədaləti əks etdirən bu sahə üçün müvafiq sosial prinsiplərin olması;

5) Bu sahəvi təsisatın əlamətlərinə cavab verən hüquq normalarının həcmnin kifayət qədər olması.

Beləliklə, göstərilən bu əlamətlərə malik olan hüquq normalarının məcmusu müstəqil hüquq sahəsini -- sosial təminat hüququ əmələ gətirir.

Hər bir yeni hüquq sahəsinin təşəkkülü kortəbii proses olmayıb, bir qayda olaraq sosial-iqtisadi sahədə müəyyən dəyişikliklərin nəticəsi ilə bilavasitə bağlı olur. Sosial təminat hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşması zamanı da məhz bu proses baş vermişdir. Ötən əsrin 60-cı illərə qədər vətəndaşların müxtəlif kateqoriyalarının sosial təminatı üzrə münasibətlər bir neçə hüquq sahəsinin normaları ilə tənzimlənirdi. Belə ki, fəhlə və qulluqçuların sosial təminatı əmək hüququ ilə, kolxoz üzvlərinin sosial təminatı kolxoz hüququ ilə, dövlət qulluqçularının sosial təminatı isə inzibati hüquq ilə tənzimlənirdi. Eyni zamanda, bir sıra hüquqi təsisatların sahəvi mənsubiyyəti ümumiyyətlə müəyyən olunmamışdır. Bunlara vətəndaşların aylıq və birdəfəlik müavinətlərlə təminatını, pulsuz tibbi yardımın və müalicənin təqdim edilməsini, uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanmasını və s. münasibətləri tənzimləyən normalar aid idi.

Ümumhüquq sistemində hüququn bir sahəsi kimi sosial təminat hüququnun müstəqilliyi elmi cəhətdən ilk dəfə 1966-cı ildə Praqada sosialist ölkələrindən olan alimlərin iştirakı ilə keçirilmiş sosial təminat üzrə simpoziumda əsaslandırılmışdır. Həmin simpoziumun işində iştirak etmiş məşhur sovet alimi V.S. Andreyev sonralar bu sahənin anlayışı, hüquqi tənzimləmə predmeti, metodu, prinsiplərinə dair problemləri ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparmışdır. Həmin tədqiqatların əksəriyyəti müasir dövrdə də özünün nəzəri əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında V.S.Andreyev haqlı olaraq sovet hüquq sistemin-

də müstəqil hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüququ haqqında təlimin banisi hesab edilir¹.

Sosial təminat hüququ elmində bu sahənin anlayışı müxtəlif cür ifadə olunur və ya bu məsələyə ümumiyyətlə münasibət bildirilmir².

Bəzi müəlliflər sahənin anlayışını verərkən onun tərkibinə sosial təminat növlərinin siyahısını, sosial təminatın təqdim olunduğu maliyyə mənbələrini və bəzi digər xüsusi əlamətləri daxil edirlər³. Bu isə həmin hüquq sahəsinin anlayışını tam şəkildə əhatə etmir.

Sosial təminat hüququna ümumi şəkildə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: sosial təminat hüququ dedikdə sosial sığorta və sosial təminat qaydasında pul ödəmələrini, tibbi və dərman yardımını, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və normada sosial xidmət, yaxud sosial güzəştləri səlahiyyətli orqanların əhaliyə təqdim etməsi yolu ilə ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətləri, həm də vətəndaşların sosial təminata olan konstitusion hüquqlarının reallaşdırılması, müdafiəsi və bərpası üzrə münasibətləri xüsusi metodlarla tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova haqlı olaraq göstərirlər ki, sosial təminat hüququnun müstəqil sahə kimi tanınması heç də onun formalaşması prosesinin başa çatdığını ifadə etmir. Onların fikrincə, bu prosesin başa çatması sahənin sisteminin təməlini təşkil edəcək xüsusi, məcəllələşdirilmiş qanunvericilik aktının mövcudluğu ilə bağlıdır.⁴ Lakin hələlik belə bir akt respublikamızda qəbul olunmamışdır.

Cəmiyyətin siyasi, sosial və iqtisadi sahələrində baş verən fəsiləsiz dəyişikliklər obyektiv surətdə hüquq sistemində transformasiya proseslərini şərtləndirir. Belə transformasiyalar nəticə-

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечение России. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 75; Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М., 1998, с. 69

² Буянова М.О., Кондратьева З.А., Кобзева С.И. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2006, с. 9

³ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М., 1998, 13

⁴ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечение России. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 77

sində sahə daxilində yeni yarım sistemlər, yeni hüquq sahələri və bəzən kompleks hüquq sahələri yaranır.

Kompleks hüquq sahələrinin hüquqi təbiəti məsələsi hüquq nəzəriyyəsində hələ kifayət qədər mübahisəli olaraq qalmaqdadır, lakin kompleks hüquq sahəsinin predmetinin sosial sistem kimi əsaslandırılması perspektivli hesab edilə bilər. Ona görə ki, bu, cəmiyyətdə müxtəlif sosial sistemlərin (məsələn, sosial təminat sisteminin, təhsil sisteminin, səhiyyə sisteminin və s.) fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan hüquqi cəhətdən müxtəlif cinsli ictimai münasibətlərin tam şəkildə hüquqi tənzimini təmin etməyə imkan verir. Artıq sosial təminat sahəsində müxtəlif xarakterli münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının müəyyən konsolidasiyası nəzərə çarpır. Lakin sosial təminat hüquq normaları keyfiyyətcə yeni, daha yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olan hüquq sisteminə transformasiyası və sosial təminat sahəsindəki bütün münasibətləri hüquqi cəhətdən tənzim etməsi üçün hələ müəyyən müddət keçməlidir. Son dövrlərdə isə bəzi müəlliflər sosial təminat hüququnun bazası əsasında kompleks hüquq sahəsi kimi sosial hüquq sahəsinin formalaşması haqqında mülahizələr irəli sürülür.¹

Müasir dövrdə hüquq sisteminin ümumi və xüsusi hüquq sistemlərinə bölgüsü də kifayət qədər aktual xarakter daşıyır. Buna görə də sosial təminat hüququ nəzəriyyəsində mövcud olan elmi tədqiqatlar bu problemi nəzərdən keçirməyə bilməz. Hazırda ümumi hüquq sahəsinə hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı sahələr aid olunur: konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, maliyyə hüququ, cinayət hüququ, cinayət prosesual hüququ, mülki prosesual hüququ. Xüsusi hüquq sahələrinə isə mülki hüquq, əmək hüququ, ailə hüququ, sahibkarlıq hüququ, bank hüququ və s. kimi kompleks sahələr aid edilir.

Lakin sosial təminat hüququna aid edilən normaların hansı sahələrdən ayrıldığı əsas götürülməklə bu sahənin hansı hüquq sahələrinə aid olması sualına birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Artıq qeyd olunduğu kimi belə normalar əvvəllər əmək

---

¹ Daha ətraflı bax: Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ və sosial hüquq: qarşılıqlı əlaqə və müasir baxışlar // Azərbaycan MEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Bakı, 2006, № 7, s. 244-253

hüququna (xüsusi hüquq) və inzibati hüquqa (ümumi hüquq) daxil edilirdi.

Hüququn xüsusi və ümumi hüquqa bölgüsünün vacibliyinə və prinsipiallığına baxmayaraq nəzəriyyəçi alimlər göstərirlər ki, belə bölgünün meyarları birmənalı deyildir, onun sərhədləri isə kifayət qədər şərti xarakter daşıyır¹.

Hüquq üçün hüquqi tənzimləmənin ciddi şəkildə mərkəzləşdirilməsi və imperativliyi xarakterikdir, bu zaman subyektlərin mülahizəsinə yol verilmir. Ümumhüquq münasibətlərinə aid olan münasibətlərdə tərəflərdən biri kimi dövlət tanınır. Bu baxımdan sosial təminat hüququ ümumi hüquq sahəsinə aid edilir və sovet dövründə bu məsələ mübahisə doğurmurdu. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində vətəndaşların sosial təminatı üzrə münasibətlərin mərkəzləşdirilmiş tənzimləmənin lokal tənzimləmə ilə uzlaşdırılmasına imkan verən yeni tənzimləmə üsulları meydana çıxmışdır. Eyni zamanda, hazırda normativ tənzimləmə ilə müqavilə qaydasında tənzimləmənin uzlaşdırılmasına da yol verilir. Xüsusi hüquq sahəsində hüquqi tənzimləmədə mərkəzləşdirilmənin və dispoziitivliyin xarakterik olduğunu nəzərə alaraq göstərmək olar ki, müasir dövrdə sosial təminat hüququnda xüsusi hüququn əlamətləri də mövcuddur.

Beləliklə, sosial təminat hüququ yalnız ümumi hüquq sahəsi, yaxud yalnız xüsusi hüquq sahəsi kimi göstərilə bilməz. Bu sahədə hər iki növün əlamətləri mövcuddur. Müasir dövrdə isə artıq belə bir fikir formalaşmışdır ki, hüquqda ümumi hüquq və xüsusi hüquq elementlərinin uzlaşması, eləcə də qarışıq ümumi hüquq və xüsusi hüquq institutları mümkündür.

2.2. Sosial təminat hüququnun predmeti

Hüququn müstəqil hüquq sahələrinə bölünməsinin əsas meyarı kimi çıxış edən hüquqi tənzimləmə predmeti hüquq nəzəriyyəsinə daha geniş şəkildə izah edilir. Belə ki, onun strukturun-

---

¹ Марченко М.Н. Теория государства и права. М., 2002, с. 305; Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Учебник. М.: Юрист, 2004, с. 467; Алексеев С.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 99

da tənzimlənən ictimai münasibətlərin subyektləri, obyektləri, müvafiq münasibətlərin yaranmasını şərtləndirən sosial faktlar, insanların praktiki fəaliyyəti kimi elementlər fərqləndirilir¹. Lakin bu və ya digər hüquq sahəsinin müstəqil obyektini təşkil edən ictimai münasibətlər ətraflı surətdə təhlil edilmədən həmin elementlərin məzmunu açıqlana bilməz.

Sosial təminat hüququnun predmetinə ictimai münasibətlərin hansı növləri daxil olması məsələsi yaxın keçmişdə kifayət qədər mübahisəli olmuşdur². Həmin mübahisənin mahiyyəti sosial təminat sahəsində yaranan müxtəlif ictimai münasibətlərin vahid hüquqi tənzimləmə obyektini qismində nəzərdən keçirməyə imkan verən həmcins əlamətlərə malik olmasını şərtləndirən meyarların nəzəri cəhətdən əsaslandırılması zərurəti ilə bağlı idi. Sosial təminat hüququnun predmetinin təsnifat meyarları məsələsinə dair alimlərin arasında vahid fikir formalaşmamışdır. Belə münasibətlərin meyarı kimi aşağıdakı əlamətlər təklif olunurdu: bu münasibətlərin bölüşdürücü və əmlak xarakteri daşması; xüsusi subyektlərin (məsələn, əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər və s.) olması; sosial təminatın xüsusi ictimai fondların hesabına təqdim edilməsi; sosial təminatın itirilmiş qazancın əvəzinin ödənilməsi məqsədilə təqdim edilməsi və s.

Маҷулскaya Y.Y. göstərir ki, sosial təminatlı büdcədən kənar xüsusi dövlət fondlarından və ya büdcə vəsaitləri hesabından pensiya yaşına çatmış şəxslərin, əlillərin, işsizlərin, uşaqlı ailələrin və əhalinin digər sosial cəhətdən zəif təbəqələrinin maddi təminatı üzrə, məcburi tibbi sığorta haqqında proqramlar əsasında pulsuz tibbi yardımın göstərilməsi üzrə, dövlət standartları çərçivəsində pulsuz sosial xidmət göstərilməsi üzrə münasibətləri və bəzi digər münasibətləri nizama salan hüquq normalarının məcmusu hüququn müstəqil sahəsi olan sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edir.³

¹ Общая теория государства и права: Академический курс: Учебник для вузов / Под. ред. М.Н. Марченко. М., 1998, Т.2. с. 234

² Иванова Р.А., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983; Шайхатдинов В.Ш. Предмет и система советского права социального обеспечения. Свердловск, 1983; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник для вузов. М., 1987

³ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. М.: Городец, 2000, с.33

XX əsrin 60-cı illərinə qədər müəyyən yaş həddinə çatma və əmək qabiliyyətini itirməsi ilə əlaqədar olaraq vətəndaşların maddi təminatı üzrə münasibətlər əmək, kolxoz, inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənirdi. Həmin münasibətlərin bu və ya digər hüquq sahəsinin predmetinə daxil edilməsinin əsas amili kimi vətəndaşın əvvəlki və ya hazırkı ictimai faydalı fəaliyyətinin xarakteri götürülürdü (əmək müqaviləsi üzrə iş; kolxoz üzvü kimi əmək fəaliyyəti; orduda, dövlət təhlükəsizlik və ya daxili işlər orqanlarında xidmət və s).

İlk dəfə olaraq sosial təminat hüququnun müstəqil hüquq sahəsi olması fikri 1966-cı ildə Praqada keçirilən sosial təminat haqqında simpoziumda V.S. Andreyev tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, sosial təminat hüququnun predmetinə aşağıdakı əlamətlərə malik olan münasibətləri daxil etmişdir: a) bu münasibətlərin subyektinin biri qismində vətəndaş, digər subyekt qismində isə dövlət idarəçilik orqanlarının və ya dövlət tərəfindən müvafiq səlahiyyətlər verilmiş orqanların, yaxud kolxoz orqanlarının, həmkarlar ittifaqının şəxsində dövlət çıxış edir; b) subyektlər arasındakı münasibətlər "alimentar" xarakter daşıyır və təminatın müvafiq növlərini təqdim etmə öhdəliyi dövlətin üzərinə düşür; v) bu münasibətlərin vasitəsilə əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər üçün yaradılmış fondlar hesabına, sağlamlığın mühafizəsi və təhsil üçün ayrılan vəsaitlər hesabına təminat həyata keçirilir. Əgər konkret münasibət bu meyarlara cavab vermirsə, onu sosial təminat hüququnun predmetinə daxil etmək olmaz. Sosial təminat üçün maliyyə vəsaitlərinin toplanması ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətlər maliyyə hüququna, sosial təminatın idarəçiliyi üzrə münasibətlər isə inzibati hüquqa daxildir.¹

Göstərilən bu meyarlar içərisində ən mübahisə doğurarı həmin münasibətlərin alimentar xarakter daşması ilə bağlıdır. Alimentasiya müəyyən sosial təzahür kimi hələ Qədim Romada məlum olmuşdur. II-ci əsrin sonu – III-cü əsrin ortalarında o, aztəminatlı valideynlərin uşaqlarına və yetimlərə dövlət yardımı sistemi kimi tətbiq olunurdu. Belə yardımın göstərilməsinin vasitələri kimi dövlətin onlara ssuda verməsi müqabilində kiçik və orta torpaq sahiblərindən aldığı faizlər çıxış edirdi.

¹ Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР: Курс лекций. М., 1969, с. 26

Hüquqi təzahür kimi alimentasiya sovet qanunvericiliyində ailə münasibətlərində aliment öhdəliklərinin əsasını təşkil edirdi. Əmək hüququnda elmi dövriyyəyə bu termin məşhur alimlər V.Y.Paşerstnik¹ və N.Q.Aleksandrov² tərəfindən zəhmətkeşlərin sosial təminatı ilə bağlı normaların hələ əmək hüququndan ayrılmadığı və onun bir hissəsini təşkil etdiyi dövrdə daxil edilmişdir. Bu terminlə əmək münasibətlərindən prinsipcə fərqlənən münasibətlərin spesifik xüsusiyyəti ifadə olunurdu. Lakin «alimentasiya» terminindən nə həmin dövrdə, nə də hazırda hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüququnun müstəqilliyi barəsində heç kimin mübahisə etmədiyi bir vaxtda belə normayaradıcılıq fəaliyyətində istifadə olunmur. "Sosial alimentasiya" anlayışı A.E.Paşerstnik və N.Q. Aleksandrovla yanaşı V.S.Andreyev, R.İ.İvanova, Y.Y. Maçulskaya və digərləri tərəfindən də geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bu anlayışla R.İ.İvanova "dövlət tərəfindən və ya onun tapşırığı ilə əmək fəaliyyəti nəzərə alınmaqla pulsuz, ekvivalentsiz, yenidən qarşılıqlı əmək tələb olunmadan, cəmiyyətin müvafiq inkişaf səviyyəsində formalaşan normal həyat səviyyəsi həcmində, müqavilə üzrə əsaslar tətbiq edilmədən sosial təminatın və xidmətin bütün növlərinin" göstərilməsi üsulunu göstərir.³

Y.Y. Maçulskaya isə göstərir ki, maliyyələşdirmə qaydasının dəyişməsi ilə, muzzdlu işçilərin və bəzi digər kateqoriya məşğul (işləyən) vətəndaşların üzərinə sosial sığorta haqqı ödəmək öhdəliyinin qoyulması ilə, sosial xidmət almaq hüququnun realizəsi zamanı müqavilə formasından istifadə edilməsinə yol verilməsi ilə əlaqədar olaraq sosial alimentasiyanın xarakteri dəyişib. O, öz fikrini belə əsaslandırır ki, birinci, əvvəlki kimi təminatın sosial mahiyyəti öz əhəmiyyətini saxlayır. Belə ki, yaşamaq üçün vəsait mənbəyi fərd-ailə yox, fərd-dövlət əlaqələri səviyyəsində təqdim olunur. Sosial təminat üzrə mərkəzləşdirilmiş büdcədən-kənar fondlar dövlət mülkiyyətində qalır. İkinci, fiziki şəxs döv-

¹ Пашерстник А.Е. Правовые вопросы вознаграждения за труд рабочих и служащих. М., 1949, с. 141

² Александров Н.Г. Основные вопросы советского трудового законодательства в свете решений XXI съезда КПСС // Трудовое право в свете решений XXI съезда КПСС. М., 1960, с. 13

³ Иванова Р.И. Социальное обеспечение в государственно организованном обществе: генезис, развитие и функционирование (Правовой аспект). Автореф. дисс... докт. юрид. наук. М., 1987, с. 35

lətdən pul vəsaitlərini və digər xidmətləri keçmiş əməyinin və həyata keçirdiyi sığorta ödənişlərinin əvəzində deyil, bir çox hallarda ictimai faydalı fəaliyyətdə iştirak edib-etməməyindən və ödənişləri həyata keçirib-keçirməməyindən asılı olmayaraq alır (məsələn, uşaqlıqdan əlillər, uşaqlar və s.). Dövlət sosial sığortası üzrə maliyyələşdirilmə mexanizmi nəsillərin həmrəyliyi prinsipinə əsaslanır. Bu onu bildirir ki, cari ödənişlər və sosial xidmətlər əmək qabiliyyətsiz şəxslərə və qanunla müəyyən edilmiş digər şəxslərə cari daxil olmalar hesabına ödənilir. Üçüncü, praktikada vəsaitlərin bölüşdürülməsinin sosial təminat üçün nəzərdə tutulan 3 üsulu tətbiq olunur: 1) dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş standartlar çərçivəsində ümumi əsaslarla pulsuz (məs: məcburi tibbi sığortanın respublika və ya ərazi proqramları üzrə tibbi xidmətlər göstərilməsi), lakin maddi vəziyyət nəzərə alınmaqla (ailənin hər bir nəfərə düşən orta gəlirindən asılı olaraq kompensasiyalar ödənilərkən), o cümlədən əmək fəaliyyəti və ödənişlərin ödənilməsindən asılı olmayaraq (sosial pensiyalar, uşaq üçün müavinətlər və s.); 2) ekvivalentsiz, lakin keçmiş əmək fəaliyyəti və həyata keçirilən ödənişlərdən asılı olaraq normalaşdırılan (əmək pensiyaları, işsizliyə və ya əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinətlər ödənilərkən); 3) əvəzli-ekvivalentsiz, yəni dəyəri qismən ödənilməklə güzəştlər (müəyyən faiz güzəştlə dərmanlarla təchiz etmə və ya sanatoriya-kurort müalicəsinə müəyyən faizli güzəştlə göndərişlərin (putyovkaların) verilməsi və s.)¹.

Lakin sosial təminatın «alimantar xarakter» daşmasını bəzi alimlər qəbul etmirlər. Belə ki, M.L. Zaxarov, E.Q. Tuçkova və başqaları göstərir ki, sosial təminat əməklə bağlıdır və hər bir insan öz əmək fəaliyyəti dövründə və bütün həyatı boyu istehlak yox, daha çox istehsal edir.² Göstərmək lazımdır ki, «alimentasiya» terminindən respublikamızın sosial təminat qanunvericiliyində heç bir vaxt istifadə olunmamışdır. Lakin sosial təminatın alimantar xarakter daşması məsələsi ilə qismən razılaşımaq olar

¹ Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения: Учебное пособие для ВУЗов, М., 2000, с. 31

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник, М., 2001, с. 62-63; Право социального обеспечения: Учебник / Под ред. М.В. Филипповского. М., Юрист, 2006, с. 54

ki, o da onun müəyyən hissəsinin əməklə əlaqədar olmayaraq təqdim edilməsi ilə bağlıdır.

Sosial təminat hüququnun predmetinə münasibətdə belə terminin tətbiqi haqlı olaraq prinsipial xarakterli etirazlar doğurur. Ona görə ki, o, predmetə daxil olan münasibətlərin həqiqi iqtisadi təbiətini kölgə altında qoyur. Birincisi, bu hüquq sahəsinin tənzimlədiyi münasibətlər sisteminə məcburi dövlət sosial sığorta qaydasında sosial təminat üzrə münasibətlər daxil edilir; ikincisi, cəmiyyət üzvü kimi insanın (və ya onun ailəsinin) sosial təminatı onun sığorta stajı nəzərə alınmadan həyata keçirilir. Məlumdur ki, birinci halda münasibətlər alimentar (yəni təminatın əvəzsiz, ekvivalentsiz surətdə və təmin edilən tərəfindən heç bir qarşılıqlı öhdəlik götürülmədən təqdim edildiyi münasibətlər kimi) hesab oluna bilməz, çünki sosial təminatın maliyyələşdirilməsi büdcə vəsaitinin hesabına deyil, sığortaçıların və sığorta olunanların özlərinin vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Bu zaman məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi ilə konkret işçinin sosial təminatın bu və ya digər növünü alması arasında vaxt fərqi əhəmiyyət kəsb etmir, çünki sosial sığorta prinsipinin əsasında sığortalanan şəxslərin özlərinin həmrəyliyi və nəsilərin həmrəyliyi prinsipi qoyulmuşdur. Cəmiyyət üzvü kimi insanın sosial təminatı üzrə münasibətləri isə alimentar hesab etmək olar, çünki bu halda yuxarıda göstərilən əlamətlər mövcuddur.

Bu sahənin predmetinin müəyyən edilməsi ilə bağlı olan, ətrafında elmi diskussiya aparılan ikinci problem onun predmetini təşkil edən münasibətin əsasını təşkil edən aparıcı münasibətlərin fərqləndirilməsi problemi olmuşdur. V.S.Andreyev sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlər sistemində pensiya münasibətlərini əsas münasibətlər kimi nəzərdən keçirmiş, digər münasibətləri isə pensiya münasibətləri ilə sıx bağlı olan münasibətlər adlandırmışdır¹. Hazırda isə bu problem nəzəri, yaxud təcrübi əhəmiyyət kəsb etmir.

Elmdə və təcrübədə həllini tapmamış üçüncü problem sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan konkret ictimai münasibətlərin növlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Keçirilmiş diskussiyalar prosesində bu məsələyə dair əks fikirlər ifadə olun-

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. М., 1987, с. 72

muşdur. Həmin əks fikirlər ondan ibarət olmuşdur ki, alimlər sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edən bəzi münasibətləri, məsələn, uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanması üzrə münasibətləri (V.V.Karavayev), dövlət sosial sığortası qaydasında sosial təminat üzrə münasibətləri (V.İ.Smolyarçuk) onu tərkib hissəsindən çıxarmış, digərləri isə əsassız surətdə bu sahənin predmetini genişləndirərək ona həm sosial təminat fondlarının formalaşması ilə bağlı yaranan münasibətləri, həm də sosial təminatın idarə olunması üzrə münasibətləri (M.İ.Polupanov) daxil etmişlər. Bəzən sosial təminat hüququnun predmetinə ictimai istehlak fondlarından nemət və xidmətlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı yaranan bütün ictimai münasibətlər (o cümlədən pulsuz mənzil verilməsi, pulsuz kommunal-məişət xidmətlərinin göstərilməsi və s.) daxil edilmişdir. Bu mövqeyin tərəfdarı kimi çıxış edən T.V. İvankina göstərir ki, bu münasibətlər ümumi əlamətlərə malikdir, çünki vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında yaranır, vahid iqtisadi mahiyyətə malikdir, bunlar ictimai istehlak fondlarında toplanan ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi üzrə münasibətlərdir.¹ Hesab edirik ki, bu münasibətlər sosialist bölgü üsulunun fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə mühüm idi, çünki vətəndaşların əsas sosial hüquqlarının hamısına dövlətin özü tərəfindən təminat verilir.

Müasir dövrdə vətəndaşların sosial təminatı üzrə münasibətlərin aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

- birincisi, bu münasibətlər bölüşdürücü olmaqla ümumi-iqtisadi xarakter daşıyır;
- ikincisi, bu münasibətlərin xüsusi subyektləri və obyektivi vardır;
- üçüncüsü, bu münasibətlərin yaranması, dəyişməsi və xitamı üçün əsas olan sosial faktlar spesifik xarakter daşıyır;
- dördüncüsü, bu münasibətləri tənzim edən normalar qanunvericilik səviyyəsində möhkəmləndirilir.

Bu xüsusiyyətlər baxımından sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan münasibətləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

---

¹ Иванкина Т.В. Проблемы правового регулирования общественных фондов потребления. Л., 1979, с. 19

1) Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri ilə bağlı yaranan münasibətlər. Bura aiddir: pensiyalar, müavinətlər, kompensasiya ödəmələri və s.

2) Sosial təminatın «natural» növləri ilə bağlı yaranan münasibətlər. Bura aiddir: tibbi yardım və müalicə, pulsuz və ya güzəştli dərman yardımı, sanatoriya-kurort müalicəsi, tam və yarımtəyinatlı sosial xidmət, uşaqların internatlarda və ya uşaq müəssisələrində saxlanması, əlillərin peşə hazırlığı və işə düzəldilməsi, əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi, protez-ortopedik yardım, əlillərə pulsuz mənzil verilməsi, sosial təminat sistemi üzrə güzəştlər.

3) Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri və sosial təminatın «natural» növləri ilə bağlı yaranan münasibətlərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün obyektiv surətdə zəruri olan prosedur və prosessual xarakterli köməkçi münasibətlər. Bura aiddir: hüquqi faktların müəyyən edilməsi, sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüququn reallaşdırılması, pozulmuş hüquqların müdafiəsi və s.

Sosial təminat üzrə kompleks münasibətlər eyni cinsli deyildir. Bu münasibətlər daxilində sosial təyinatlı büdcədənkənar dövlət fondlarının bölüşdürülməsi və dövlət büdcəsinin müəyyən hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi üzrə münasibətləri də ayırmaq olar. Bunlara əsasən aşağıdakı münasibətləri aid etmək olar:

1) Müəyyən yaş həddinə çatma (qocalıq), əlillik, ailə başçısının itirilməsi, müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi, işsizliklə əlaqədar maddi təminat üzrə münasibətlər; 2) analığa və uşaqlığa maddi kömək, uşaqların saxlanması və tərbiyəsində ailəyə kömək göstərilməsi üzrə münasibətlər; 3) aztəminatlı şəxslərə pul və ya natura formasında sosial yardım göstərilməsi üzrə münasibətlər; 4) dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş standartlar çərçivəsində əlillərə, qocalara və əhalinin digər təbəqələrinə pulsuz sosial xidmət göstərilməsi üzrə münasibətlər; 5) məcburi tibbi sığorta üzrə pulsuz müalicə və tibbi yardım göstərilməsi üzrə münasibətlər və s.

Qeyri-dövlət sosial fondların (o cümlədən həmkarlar ittifaqının fondları, xeyriyyəçilik fondları və s.) vəsaitlərinin bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətlər isə sosial təminat hüququnun predmetinə daxil deyildir.

Beləliklə, sosial təminat hüququnun predmetini sosial təminat sistemi vasitəsilə ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi ilə bağlı yaranan maddi və prosedur-prosessual xarakterli mürəkkəb kompleks ictimai münasibətlər təşkil edir.

2.3. Sosial təminat hüququnun metodu

Ümumhüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, hüququn müstəqil sahələrə bölünməsinin əsas meyarı qismində onun tənzimləmə predmeti, əlavə meyarı kimi isə hüququn ictimai münasibətlərə təsir üsul və vasitələrinin məcmusu olan hüquqi tənzimləmə metodu çıxış edir¹. Metod ona görə əlavə meyar qismində çıxış edir ki, o, predmetdən törəyir və bilavasitə qanunvericidən asılı olur. Eyni zamanda, hüquq nəzəriyyəsində qanunvericinin münasibətləri tənzimləmək üzrə o qədər də çoxlu üsul və vasitələrə malik olmadığı qeyd olunur. Belə ki, o, ictimai münasibətlərin iştirakçlarına yalnız üç göstərişdən birini (ayrılıqda, yaxud məcmu halında) verə bilər: yalnız belə hərəkət etməli (məcburi); belə hərəkət etməməli (qadağan); istədiyiniz kimi hərəkət edin (icazə)². Bununla yanaşı R.Z.Livşits hesab edirdi ki, məcburiyyət imperativ tənzimləmə metodunu əks etdirir, qadağan və icazə isə dispoziitiv tənzimləmə üsullarıdır, çünki ictimai münasibətlərin iştirakçıları bildikləri kimi hərəkət etməkdə azaddırlar və bu zaman qadağan olunan hallarda həmin davranış azadlığı konkret qadağanlardan kənarında mövcud olur³. Bəzi alimlər isə hüquqi tənzimləmənin üç deyil, yalnız iki metodunu – avtoritar və muxtariyyət metodlarını fərqləndirirlər⁴.

İmperativ və dispoziitiv metodlar uzlaşdırılmış şəkildə bütün hüquq sahələrində tətbiq olunur. Eyni zamanda, onlar konkret hüquq sahəsinin normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır və bu xüsusiyyət-

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и право. Учебник. М.: Юрист, 2004, с. 315

² Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. М.: Проспект, 1994, с. 96

³ Усенə orada, s. 96

⁴ Марченко М.Н. Теория государства и права. М., 2002, с. 567; Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и право: Учебник. М., 2004, с. 316

lər həmin münasibətlərin tənzimi üçün spesifik olan müəyyən metodlardan istifadə edilməsi zərurətini şərtləndirir. Lakin hüquq nəzəriyyəsində mövcud olan ziddiyyətlərin həlli üsulu S.S.Alekseyev tərəfindən təklif olunmuşdur. Onun fikrincə, hüquqi tənzimetmə metodunun təhlili nəinki qanunvericinin iradəvi göstərişlərinin (məcburiyyət, qadağan və icazə) xarakterini nəzərə almalı, həm də hüquqi tənzimetmə üsullarının digər əlamətlərini də aşkara çıxarmalıdır¹. Nəzəriyyəçi alim L.S.Yaviç həmin əlamətlər kimi aşağıdakıları göstərmişdir: hüquq subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunması qaydası; verilmiş hüquqların müəyyənliyi və subyektlərin hərəkətlərinin «muxtariyyəti» dərəcəsi; hüquq münasibətləri subyektlərinin qarşılıqlı münasibətləri; hüquq və vəzifələrin subyektləri arasında konkret hüquqi əlaqənin mövcud olub-olmaması; müəyyən olunmuş subyektiv hüquqların və hüquqi vəzifələrin təmin edilməsi üsulları və vasitələri².

S.S.Alekseyev isə bu konsepsiyaya yaradıcı yanaşaraq onu inkişaf etdirmiş və hüquqi tənzimetmə metodunun sahəvi xüsusiyyətlərini daha dəqiq şəkildə göstərməyə imkan verən aşağıdakı əlamətləri göstərmişdir: 1) subyektlərin hüquq və vəzifələrinin məzmununun formalaşdırılması üsullarının xarakteri; 2) hüquq münasibətlərinin yaranmasının, dəyişdirilməsinin, xitamının əsaslarının xarakteri; 3) subyektlərin ümumi hüquqi vəziyyətinin xarakteri; 4) hüquqi təsir tədbirlərinin xarakteri³.

Göstərilən bu nəzəri müddəa hüquqi tənzimetmə metodunun əsaslandırılmasında bir sıra sahəvi elmlər (məsələn, əmək hüququ) tərəfindən qəbul olunmuşdur. Lakin bununla yanaşı həmin konsepsiyanın nəzəri ədəbiyyatlarda indiyə qədər mübahisəli xarakter daşdığını göstərir⁴.

V.D.Sorokin isə sahələrarası vahid hüquqi tənzimetmə metodunun olmasına dair konsepsiya irəli sürmüşdür. O, hüquq sis-

¹ Алексеев С.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 94

² Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 95-96

³ Алексеев С.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 95-96

⁴ Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник. М.: Юрайт, 1997, с. 176

temində xüsusi hüquqi tənzimetmə predmetinə malik müxtəlif hüquq sahələrinin mövcudluğunu inkar etmədən, metodların sahəvi xarakter daşmadığını qeyd etmiş və vahid sahələrarası hüquqi tənzimetmə metodunun mövcudluğunu göstərmişdir. V.D. Sorokin həmin metodu bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyətdə olan və bir-birini təmin edən üç elementi – məcburiyyət, qadağan və icazəni birləşdirən sistem kimi nəzərdən keçirirdi¹. Onun fikrincə, məcburiyyət, qadağan və icazə arasında nisbət müxtəlif konkret vəziyyətlərdə, əsasən də hüquq sahəsinin tənzimetmə predmetinə münasibətdə eyniyyət təşkil etmir².

R.İ.İvanova V.D.Sorokinin bu mövqeyini tənqid edərək göstərir ki, hüquqi tənzimetmənin vahid predmeti və metodu elmi abstraksiyadan başqa bir şey deyildir. Bütün sahəvi metodlar hüquqi tənzimetmənin əsas keyfiyyətini - tənzimlənen münasibətlərin iştirakçılarının dövlət tərəfindən normativ qaydada təmin olunmuş hüquq və vəzifələrinin müəyyən olunmasını saxlayır. Lakin hüququn müxtəlif sahələrində hüquq və vəzifələrin müəyyən olunması və onların dövlət məcburetməsi ilə təmin olunması müxtəlif cür həyata keçirilir. Tənzimlənen münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq hüquq müxtəlif məzmunlu göstərişlərdən istifadə edir³.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi tənzimetmə metoduna müxtəlif cür anlayış verilir. L.S.Yaviç metodu insanların davranışına hüquqi təsirin bütün formaları kimi izah edir⁴, A.M.Vitçenko isə metodu yalnız hüquqi tənzimləməni hüququn bu münasibətlərə digər təsir formalarından fərqləndirməyə imkan verən ictimai münasibətlərə spesifik normativ təsir vasitələrinin məcmusu kimi müəyyən edir⁵.

L.S. Yaviçin verdiyi anlayış hüquq ədəbiyyatında əsaslı tənqidə məruz qalmışdır. Belə ki, V.V.Lazarevin fikrincə, «hüquqi

¹ Сорочкин В.Д. Метод правового регулирования: теоретические проблемы. М., 1976, с. 111

² Yəne orada s. 114-117

³ Иванова Р.А., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983, с. 126

⁴ Явич Л.С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений. М., 1961, с. 89

⁵ Витченко А.М. Метод правового регулирования социалистических общественных отношений. Саратов, 1974, с. 52

təsirin bütün formaları» hüquqi tənzimətmə mexanizmi kimi əsas hüquqi kateqoriya qismində nəzərdən keçirilir, metod isə həmin mexanizmin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir¹. A.İ.Kovalenko isə göstərir ki, metod yalnız hüquq normalarına aid olmasında öz ifadəsini tapan mühüm əlamətə malikdir². R.A.İvanova və V.A.Tarasovaya görə metodu məhz «sahənin hüquqi rejiminin skeletini əmələ gətirən» spesifik normativ təsir vasitələrinin məcmusu kimi nəzərdən keçirmək daha düzgün olardı³. Lakin ümumi şəkildə hüquqi tənzimətmə metoduna hüququn ictimai münasibətlərə təsir üsullarının və vasitələrinin məcmusu kimi anlayış verilir⁴.

Hüquqi tənzimətmə metodu ilə bağlı problemlər ümumhüquq nəzəriyyəsində qalmaqda davam edir və sosial təminat hüququnda da bu problemlər üzrə diskussiyalar mövcuddur. Hazırda bu məsələ sosial təminat hüququ elmində hələ birmənalı həllini tapmamış ən kəskin problemlərdən biridir.

Sosial təminat sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi metodu problemi ilk dəfə V.S.Andreyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. O, bu sahənin metodunun xüsusiyyətlərini əks etdirən aşağıdakı əlaməti göstərməklə həmin əlamətləri sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə bağlamışdır.

Birincisi, sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan bütün münasibətlər alimentar xarakter daşıyır və dövlətin adından idarəetmə orqanları, yaxud dövlət müəssisələri, eyni zamanda dövlətin tapşırığı ilə həmkarlar ittifaqları orqanları sosial təminat növlərini təqdim etməyə borcludur.

İkincisi, bu münasibətlərin subyektlərindən biri kimi vətəndaş, yaxud onun ailəsi, digər subyekti kimi isə dövlət orqanları, yaxud onun tapşırığı ilə həmkarlar ittifaqları orqanları çıxış edir.

---

¹ Общая теория права и государства. Учебник / Под ред. В.В.Лазарева. М., 1994, с. 307-309

² Коваленко А.И. Теория государства и права: Учебник. М., 1994, с. 80

³ Иванова Р.А., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983, с. 126

⁴ Qasımov A.M. Əmək hüququ. Ümumi hissə: Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2005, s. 19

Üçüncüsü, bu münasibətlər üzrə təminat əmək qabiliyyətindən məhrum olmuş şəxslər üçün, uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanması üçün, tibbi xidmət və müalicə üçün ayırmalar ictimai istehlak fondlarının hesabına həyata keçirilir.¹

Lakin V.S.Andreyev 1987-ci ildə yazdığı sonuncu dərslində əvvəllər işlətdiyi «alimentar» terminindən imtina etmiş və həmin imtinanı bu terminin alimlər tərəfindən tənqiddə məruz qalması ilə əlaqələndirmişdir².

Sosial təminatı həyata keçirmiş orqanların və vəsaiti hesabına əvvəllər sosial təminatın verildiyi maliyyə mənbələrinin əvvəlki adı ilə bağlı konkret məsələlərə toxunmadan və alimin sosial təminat üzrə münasibətlərin spesifik əlaməti qismində onların alimentar xarakter daşması fikrindən imtinasını nəzərə alsaq V.S.Andreyevin sosial təminat hüququnun metodu probleminə ümumi yanaşmasının bu gün də aktuallığını saxladığını göstərmək olar.

M.İ.Polupanovun fikrincə, bu sahənin metodu dövlət təminatı metodudur və onun başlıca əlamətini vətəndaşlara dövlət mənbələrindən və ictimai təşkilatların vəsaitindən alimentar xarakterli müxtəlif növ maddi nemətlərin əvəzsiz, ekvivalentsiz surətdə verilməsi, eləcə də bununla bağlı onlara müəyyən hüquq və təminatların verilməsi təşkil edir³.

R.İ.İvanova da həmin mövqedən çıxış edərək vətəndaşların sosial təminatı sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimindəki dispoitiv başlanğıcları əsas götürərək sahənin metodunu dövlət idarəetmə orqanları və ictimai təşkilatlar vasitəsilə təminat şərtlərinin ümumiliyi, vahidliyi və diferensiasiyası, zəhmətkeşlər tərəfindən özünütəminatın hərtərəfliliyi və yüksək səviyyəsi prinsipləri əsasında sosial təminat fondlarından maddi nemətlərin və xidmətlərin pulsuz, ekvivalentsiz bölgüsünün həyata keçirilməsini təmin edən sosial təminat münasibətlərinə hüquqi təsir üsul və vasitələrinin (qadağan, məcburiyyət, icazə və maddi təmin etmələrin) xüsusi uzlaşmasını ifadə edən sosial-alimentar hüquq

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1971, с. 20

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник для вузов. М., 1987, с. 37

³ Полупанов М.И. Право социального обеспечения – самостоятельная отрасль права // Советское государство и право, 1971, № 9, с. 59

və təminatlar metodu kimi müəyyən edir¹. Sosial təminat hüququnun metoduna verilmiş bu anlayış onu «sosial-alimentar hüquq və təminatlar»la bağlayır və tənzimetmə üsullarının və vasitələrinin spesifikliyini göstərmir. M.L.Zaxarov və E.Q. Tuçkova haqlı olaraq göstərirlər ki, «sosial-alimentar hüquq» termininin özü mübahisəlidir, çünki o, sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan bütün münasibətlər üçün ümumi olan əlaməti əks etdirmir. Onların fikrincə, metod anlayışına hüquqi tənzimetmənin sahəvi prinsiplərinin daxil edilməsi isə onların spesifik tənzimetmə üsul və vasitələri ilə eyniləşdirilməsini ifadə edir².

Hüquq ədəbiyyatında Y.M.Fogelin sahənin metodunun «sosial reabilitasiyadan ibarət olması»³ haqqında fikri də əsaslı surətdə ciddi tənqiddə məruz qalmışdır.

V.Ş.Şayxatdinov da, sosial təminat hüququnun metodu problemini tədqiq etmiş və sovet dövrünə münasibətdə o metodun əsas əlamətləri kimi aşağıdakıları göstərmişdir: hüquq və vəzifələrə malik olan tərəflərin vəziyyətinin xüsusiyyəti; əmlak nemətlərinin verilməsinin əvəzsiz xarakteri; hüquq münasibətlərinin yaranmasının əsası kimi faktiki tərkibin xüsusiyyəti; güzəştli təminat rejimlərinin mövcudluğu; lokal tənzimetmənin olması; tərəflərin razılığı ilə hüquq münasibətlərinin məzmununun dəyişdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü; sanksiyaların xüsusiyyəti; tövsiyə xarakterli normaların olmaması; qadağanların tətbiqinin məhdudluğu⁴. Həmin əlamətlərdən bəziləri bu gün də aktuallığını saxlasalar da, bəziləri bütövlükdə hüquqi tənzimetmədə, o cümlədən sosial təminat hüququnda baş vermiş yeniliklərlə (məsələn, lokal qaydada tənzimetməyə yol verilməsi, tövsiyə xarakterli normaların olması) əlaqədar öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Sovet dövründə sosial təminat hüququnun metodunun əsas əlamətlərini ifadə etməyə çalışmış alimlərin nəzərdən keçirilmiş

¹ Иванова Р.А., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983, с. 130

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 89

³ Фогель Я.М. Некоторые вопросы теории права социального обеспечения//Проблемы трудового права и права социального обеспечения. М., 1975, с. 202

⁴ Шайхатдинов В.Ш. Теория социального обеспечения. Саратов, 1982, с. 82

mövqeləri elə bir nəzəri baza təşkil etmişdir ki, onun əsasında yeni sosial-iqtisadi şəraitdə də həmin problem üzrə tədqiqatlar davam etdirilir¹. Lakin aparılmış tədqiqatların və əsaslandırılmış əsas baxışların təhlili sosial təminat hüququnun metodunun müəyyən edilməsinə vahid yanaşma təsbit etməyə imkan vermir. Belə ki, müasir dövrdə Y.Y.Maçulskayanın bu sahənin metodunun «sosial-alimentar hüquqlar (tələblər) və təminatlar metodu» olması haqqında baxışları ziddiyyətli xarakter daşıyır. Bu mövqeyin ziddiyyətliliyi ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən müasir mərhələdə sosial təminata çəkilən xərclərin maliyyələşdirilməsi qaydası prinsipcə dəyişmişdir, çünki sosial sığorta haqlarının ödənilməsi üzrə hüquqi vəzifələr muzzdlu işçilərin və məşğul vətəndaşların digər kateqoriyalarının üzərinə qoyulmuşdur və sosial təminat sahəsində vətəndaşların hüquqlarının reallaşdırılmasının müqavilə formasından istifadə imkanları meydana çıxmışdır, digər tərəfdən isə qanunvericinin «sosial alimentasiya» metodundan istifadə etməsi sübuta yetirilir. O, yeni sosial-iqtisadi şəraitdə yalnız «sosial alimentasiya»nın xarakterinin dəyişdiyini göstərməklə ona yeni anlayış verir. Y.Y.Maçulskayanın fikrincə, hazırda sosial alimentasiyanı sosial təminatı alan şəxslərə pulsuz, ekvivalentlərsiz surətdə, lakin əmək (sığorta) stajı nəzərə alınmaqla normalaşdırılmış şəkildə, yaxud əvəzli-ekvivalentlərsiz surətdə və bir qayda olaraq müqavilədən kənar əsasda sosial təminatlı mərkəzləşdirilmiş büdcədən kənar fondların, yaxud büdcə vəsaitinin hesabına maddi təminatın və xidmətlərin təqdim edilməsi üsulu kimi müəyyən etmək olar². Eyni zamanda, müəllif sosial təminat hüququ üçün spesifik olan digər tənzimləmə üsullarını da göstərir: hüquqa malik tərəf qismində həmişə fiziki şəxs (yaxud onun ailəsi), vəzifə daşıyan şəxs qismində isə dövlət orqanı çıxış edir; sosial təminat növünün seçilməsi hüququ yalnız fiziki şəxsə verilmişdir; tərəflərin hüquq və vəzifələri qanunla müəyyən edilmişdir və onların razılığı ilə dəyişdirilə bilməz; sosial təminat üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xitamı mürəkkəb hüquqi tərkiblə şərtlənmişdir; bu münasibətlərin subyekti olan fiziki şəxslərin barəsində yalnız hü-

¹ Рогачев Д.И. Метод права социального обеспечения. М., 2002

² Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М., 1998, с. 21, 23

quqməhdudlaşdırıcı sanksiyalar tətbiq olunur; pozulmuş hüquqların müdafiəsi inzibati və məhkəmə qaydasında təmin olunur; subyektlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinin mərkəzləşdirilmiş və lokal üsulu uzlaşdırılır¹.

Sosial təminat hüququ metodunun «sosial alimentasiya» metodu kimi müəyyən edilməsi ilə əlaqədar Y.Y.Maçulskayanın mövqeyi müəyyən dərəcədə cəmiyyət üzvü kimi insana dövlət sosial təminat sistemi üzrə sosial təminat növləri üçün xarakterik hesab oluna bilər. Lakin bu, sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan münasibətlərin yalnız bir hissəsini təşkil edir.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminat hüququnun metodu məsələsini tədqiq etmiş K.S.Batıgin bu məsələnin mürəkkəb xarakter daşdığını göstərir və ümumhüquq nəzəriyyəsinin müddəalarından çıxış etməklə onun əsas elementlərini açıqlayır. Onun fikrincə, sosial təminat hüququ subyektlərinin hüquqi statusu vətəndaşın və sosial təminatı həyata keçirən orqanların ilkin və əsas vəziyyəti ilə xarakterizə olunur; bu zaman vətəndaşlar əsasən hüquqların daşıyıcısı qismində, sosial təminatı həyata keçirən orqanlar isə vəzifələrin daşıyıcısı qismində çıxış edirlər. Subyektlərin hüquq və vəzifələrinin spesifikliyi sosial təminat üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi, yaxud xitamı üçün əsas qismində çıxış edən hüquqi faktların məzmununa da mühüm təsir göstərir. K.S.Batıgin sosial təminat hüququnun metodunun xüsusiyyətlərinə subyektlərin razılığı əsasında hüquq və vəzifələrin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyini; subyektlərin subyektiv hüquqlarının müdafiəsi və vəzifələrinin icrasının təmin edilməsi üsullarını - hüquq pozuntularına görə vətəndaşlar barəsində hüquqbərpaedici və hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyaların tətbiq olunmasını aid edir. Müəllifin fikrincə, subyektlərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinin mərkəzləşdirilmiş və lokal üsullarının uzlaşdırılmasını sosial təminat hüququnun spesifik əlaməti qismində nəzərdən keçirmək olmaz, çünki belə uzlaşdırılma hüququn digər sahələrində də mövcuddur².

---

¹ Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М., 1998, с. 24 - 25

² Батыгин К.С. Право социального обеспечения. Общая часть: Учебное пособие. М., 1998, с.46-48

Beləliklə, sosial təminat hüququnun metoduna dair müasir konsepsiyaların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onun əsas əlamətlərinin məzmununa yanaşmada alimlərin mövqeləri ötən əsrin 70-80-ci illərdə mövcud olan fikirlərlə ümumən yaxınlaşmışdır. Bu yaxınlaşma isə özünü onda göstərir ki, sosial təminat üzrə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin spesifik üsulları ilə yanaşı, alimlərin əksəriyyəti hüququn bütün sahələri üçün ümumi olan tənzimləmə üsullarının mövcudluğunu göstərir. Eyni zamanda sosial təminat sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üsullarının spesifik xüsusiyyətlərinin görkəmli alimlər L.S.Yaviç və S.S.Alekseyevin irəli sürdüyü ümum-nəzəri konstruksiya əsasında nəzərdən keçirilməsi də bu baxışların yaxınlaşdığını göstərir.

Bütün bunları nəzərə alaraq sosial təminat hüququnun metoduna aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: sosial təminat hüququnun metodu sosial təminat üzrə bölüşdürücü ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin üsul və vasitələrinin məcmusudur. Həmin tənzimləmə üsullarının kompleks şəkildə elmi təhlili isə onların mahiyyətini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Məlumdur ki, hüquqi tənzimlənmənin ümumhüquqi üsullarına imperativ və dispozitiv tənzimləmə aiddir. Ümumi hüquq nəzəriyyəsinə göstərilən üsullarla yanaşı, digər üsullar da fərqləndirilir: həvəsləndirici, tövsiyə, tərəflərin muxtariyyəti və bərabərliyi, inandırma və məcburet¹. İmperativ tənzimləmə «icazə verilməyən hər şey qadağan olunmuşdur» prinsipi ilə, dispozitiv tənzimləmə isə «qadağan olunmayan hər şeyə icazə verilmişdir» prinsipi ilə ifadə olunur. Birinci halda tənzimləmə göstəriş vasitəsilə, ikinci halda isə icazə vasitəsilə həyata keçirilir.

Hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüququnun tənzimlədiyi münasibətlərin bölüşdürücü xarakteri qanunvericinin ümumhüquqi üsullardan imperativ tənzimləmə üsuluna üstünlük verdiyini göstərir. Ona görə ki, qanunverici ümumi daxili məhsul bölüşdürüldükdə yalnız hüquq normaları ilə nəzərdə tutulduğu kimi hərəkət etmək və yalnız vətəndaşın hüququnun yarandığı təminat növlərini təqdim etmək göstərişini əvvəlcədən müəyyən edir. Həmin hüququn əmələ gəldiyi sosial sığorta hadisəsinin

¹ Общая теория государства и права. Академический курс. Т. 2. М., 1998, с. 235

(sosial riskin) siyahısı da qanunvericilik tərəfindən qəti surətdə müəyyən olunur.

Sosial təminat qaydasında təqdim olunan təminatın səviyyəsi və maddi nemətlərin həcmi qəti surətdə normalaşdırılmışdır və dəyişdirilə bilməz. Başqa sözlə, mərkəzləşdirilmiş maliyyə mənbələrinin vəsaiti hesabına sosial təminat qaydasında vətəndaşların maddi təminatı və onlara sosial xidmət göstərilməsi üzrə hüquq münasibətlərinin məzmunu imperativ qayda müəyyən olunur. Yalnız bu üsulla qanunda göstərilmiş müəyyən sosial sığorta hadisəsi (sosial risk) baş verdikdə hər kəsə müvafiq təminat verilir.

Eyni zamanda, imperativ metodla yanaşı hədləri xeyli məhdudlaşdırılmış olan dispozitiv metoddan da istifadə olunur. Bu zaman sosial təminat hüququnda icazə formasında dispozitiv metodun tətbiqi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur, çünki icazə hüquq münasibətinin hər iki subyektinə deyil, yalnız onlardan birinə – vətəndaşa yönəlidir. Bu, sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüququn reallaşdırılmasına, insan üçün ən əlverişli təminat formasının seçilməsinə və s. aiddir.

Vətəndaşların sosial təminatı üzrə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimində məcburetmanın icazə ilə uzlaşmasında ifadə olunan imperativ-dispozitiv metod tətbiq olunur. Bu metod sosial təminat hüququ subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilməsində ifadə olunur. Lakin sosial təminat üzrə münasibətlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada tənzimi sahələrarası və sahəvi tənzimətlərlə də tamamlana bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ənənəvi üsullarla yanaşı, ictimai münasibətlərə yeni təsir üsullarından da istifadə olunması zərurəti yaranır. Həmin üsullara hüquq sistemi üçün yeni mənbələr – sosial tərəfdaşlıq sazişləri də aid edilməlidir. Həmin sazişlər sahə (sahələr) və peşələr üzrə işçilərin müvafiq əmək və sosial təminat şərtlərini təsbit edərək mərkəzləşdirilmiş qaydada tənzimətlərlə müqayisədə onlara təminatın daha yüksək səviyyəsini müəyyən edirlər ki, bu da belə sazişlərin əhəmiyyətini göstərir.

Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sosial təminat sahəsində (digər sosial sahələrdə olduğu kimi) münasibətlərin tənzimi üsullarından birini mərkəzləşdirilmiş tənzimət-

mə ilə yerli özünü-idarəetmə orqanı kimi bələdiyyələrin tənzi-
metməsi ilə uzlaşdırılması təşkil edir. Həmin münasibətlər xa-
rakter etibarilə bölüşdürücü xarakterli münasibətlər olduğundan
hüquqi tənziometmə səviyyələrindən hər birində təminatın növlə-
rinin, şərtlərinin və həcmnin qəti şəkildə müəyyən edilməsi hə-
yata keçirilir, yəni tənziometmə imperativ metoda əsaslanır. Bu
zaman həmin metodun ifadə forması kimi göstəriş sosial təmi-
natı həyata keçirən orqanlara yönəlmişdir, vətəndaşlara münasi-
bətdə isə icazəyə də yol verilir. Son dövrlər icazədən dispoziitiv
metodun təzahürü kimi qanunvericilik tərəfindən sosial təminatı
həyata keçirən orqanlara münasibətdə çox məhdud şəkildə olsa
da istifadə olunur.

İctimai münasibətlərin subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin
yalnız mərkəzləşdirilmiş səviyyədə deyil, həm də bələdiyyə səviy-
yəsində təsbiti yolu ilə formalaşdırılması dövlət hakimiyyəti or-
qanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin
konstitusion qaydada fərqləndirilməsi ilə şərtlənmiş yeni hüquqi
tənziometmə üsuludur.

Müasir dövrdə konkret müəssisə səviyyəsində həyata keçiri-
lən lokal tənziometmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lokal xa-
rakterli aktlar əmək hüququnun və sosial təminat hüququnun
mənbələri qismində tanınır. Ona görə ki, həmin aktlarda əmək
qabiliyyətliliyinin itirilməsi, pensiyaya çıxma, ailəsində uşaqların
olması və s. hallarda işçilərin sosial müdafiəsi üçün əlavə tədbir-
lər təsbit edilir. Qanunverici lokal tənziometmə üçün hüquqi im-
kanlar yaradır və cəmiyyətdə iqtisadi sabitlik artdıqca belə tənzi-
metmənin dairəsi fasiləsiz olaraq genişlənəcəkdir.

Lokal tənziometmə mərkəzləşdirilmiş və bələdiyyə tənziimini
üzvi surətdə tamamlayır və işçinin, onun ailəsinin sosial təminatı
üzrə münasibətlərin tənziiminin daha bir yeni üsulu kimi çıxış
edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu sahə üçün xarakterik olan tən-
ziometmə üsulları da tənziometmənin ümumhüquqi və sahələrarası
üsulları ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, sosial təminat hüququ
subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin məzmununun formaləşdi-
rilməsinin yuxarıda nəzərdən keçirilmiş üsulları sahəvi səviyyədə
ümumi qaydaya görə müqavilə qaydasında tənziometmənin yol-
verilməzliyi kimi əlamətlə tamamlanır.

Eyni zamanda, elə real hallar vardır ki, çox vaxt əmək hüquq münasibətinin tərəfləri özlərinin razılaşması ilə onun məzmununa işçinin sosial təminat sahəsində əlavə şərtlər - işçinin pensiyaya çıxması, uzun müddət xəstələnməsi, uşağın anadan olması ilə əlaqədar xüsusi ödəmənin alınması, sanatoriya-kurort müalicəsinə pulsuz yollayışın verilməsi, həkim reseptləri üzrə dərmanların haqqının ödənilməsi və s. hallarla bağlı əlavə şərtlər daxil edirlər. Bu halda əmək hüququ subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin formalaşdırılmasının müqavilə üsulu işçiyə aid edildikdə sosial təminat hüququna da şamil olunur.

Sosial təminat hüququnun sahəvi spesifikliyi vətəndaşların sosial təminatı üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xitamı əsaslarının xarakterində də təzahür edir. Bu əsaslar spesifik hüquqi faktlarda ifadə olunur. Həmin hüquqi faktların yaranması bir qayda olaraq insan iradəsindən asılı olmayan həyatı hallardır. Məhz buna görə qanunvericilik onları sosial sığorta hadisəsi (sosial risklər) adlandırır. Onlara əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsi, əlillik, müəyyən yaş həddinə çatma, ailə başçısının itirilməsi, işsizlik və s. aid edilir. Eyni zamanda, bu sahənin spesifik xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər nə subyektlərin müqaviləsi əsasında (əmək münasibətlərində olduğu kimi), nə də səlahiyyətli orqanın göstərişi əsasında (inzibati hüquqda olduğu kimi) yarana bilməz. Həmin münasibətlərin yaranması üçün yuxarıda göstərilən spesifik hüquqi faktlarla yanaşı, həm vətəndaşın iradə ifadəsinin, həm də səlahiyyətli orqanın hüquq normasının tətbiqi haqqında qərarının daxil edildiyi hüquqi tərkibin olması zəruridir. Əgər vətəndaş iradə ifadəsi hüququna malikdirsə, sosial təminatı həyata keçirən orqan onun iradə ifadəsi ilə əlaqədar olaraq qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq qərar qəbul etmək kimi hüquqi vəzifə daşıyır. Həmin orqanın öz mülahizəsinə görə qərar qəbul etmək hüququna malik olmaması bir daha bu münasibətlərin hüquqi tənziminin ümumi metodu kimi imperativ metoddan istifadə olunduğunu sübuta yetirir.

Hüquqi tənzimetmənin sahəvi xüsusiyyəti hüquq münasibəti subyektlərinin hüquqi vəziyyətinin xarakterində də təzahür edir. Onların hüquqi vəziyyəti onunla xarakterizə olunur ki, qanunvericilik bir tərəfdən onlara hüquqi bərabərlik verməmiş, digər tə-

rəfdən isə onlar üçün tabeçilik elementlərini təsbit etməmişdir. Bundan başqa, bir tərəfin hüquq və vəzifələrinin nisbətini digər tərəfin hüquq və vəzifələri ilə müqayisə etdikdə nəzərdən keçirilən münasibətlərin hüquqi tənзимinin daha bir əlaməti görünür: bu münasibətlərdə vətəndaşların əmlak hüquqları mütləq xarakter daşıyır, onların vəzifələri isə əsasən maddi xarakterli deyil, prosedür və ya prosesual xarakterli vəzifələrdir (məyyəyən olunmuş qaydada müraciət etmək, zəruri sənədləri təqdim etmək və s.). Bu münasibətlərdə vəzifə ikinci tərəfə -- sosial təminatı təqdim edən orqana yönəlir və onun üzərinə əmlak xarakterli vəzifələr qoyulur.

Sosial təminat hüququ metodunun spesifik əlamətləri vətəndaşların pozulmuş hüququnun müdafiəsi üsulları üçün də xarakterikdir, daha dəqiq isə həmin üsullar belə müdafiənin xüsusi hüquqi mexanizminin mövcud olmaması ilə bağlıdır. Vətəndaşlar özlərinin sosial təminat sahəsindəki hüquqlarının müdafiəsi üçün həm inzibati, həm də məhkəmə qaydasından, yaxud hər iki qaydadan istifadə edə bilərlər.

Sosial təminatın müvafiq növləri üzrə vətəndaşların şikayətlərinə səlahiyyətli orqanlar baxa bilər (məsələn, pensiya təminatı ilə bağlı məsələlərə dair şikayətlərə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən baxılır). Lakin bu daha çox ümumi qaydadan istisna təşkil edir.

Sosial təminat hüququ metodunun xüsusiyyətləri bu münasibətlərin subyektləri barəsində tətbiq olunan sanksiyaların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu sahədə repressiv sanksiyalar nəzərdə tutulmamışdır: hüquqi pozuntulara görə vətəndaşlara qarşı iki növ - hüquqbərpaedici və hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyalar tətbiq olunur. Məsələn, bir qayda olaraq işçinin təqsiri üzündən işəgötürənə maddi ziyan vurulması halında işçinin məhdud maddi məsuliyyətini nəzərdə tutan əmək hüququndan fərqli olaraq, sosial təminat hüququnun normaları sui-istifadə, yaxud saxta sənədlər əsasında alınmış ödəmələrlə bağlı vurulmuş maddi ziyanın vətəndaş tərəfindən tam məbləğdə ödəmək vəzifəsini təsbit edir. Hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyalar sosial təminatın müyyəyən növlərinə olan hüququn reallaşdırılmasının müyyəyən müddətə dayandırılmasına imkan verir. Belə ki, həkimin müyyəyən etdiyi rejimi pozmuş işçi yol verilmiş pozuntu günündən etibarən

müəyyən müddətə əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətdən məhrum oluna bilər (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Əsasnamənin 26-cı bəndi). Hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyalar işsiz hesab olunmuş şəxsin barəsində onun öz vəzifələrini yerinə yetirməməsi halında işsizliyə görə müavinətin məbləğinin azaldılması və ya onun ödənişinin müəyyən müddətə dayandırılması şəkildə tətbiq oluna bilər («Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 02 iyul 2001-ci il tarixli Qanununun 27-ci maddəsi). Eyni zamanda, qanunvericilik pensiya təminatı hüququnun, yaxud sosial təminat üzrə hər hansı digər hüquq münasibətinin subyektivi olan vətəndaşın barəsində belə hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiya müəyyən etmir. Buna görə də hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyaların kifayət qədər məhdud şəkildə tətbiq olunması nəticəsinə gəlmək olar. Sosial təminat hüquq münasibətinin subyektivi kimi sosial təminatı təqdim edən orqan barəsində tətbiq olunan sanksiyalar isə daha çox bu orqanın təqsiri üzündən vətəndaşın öz hüququndan tam həcmdə istifadə edə bilməməsi halında həmin orqanın vətəndaşın pozulmuş hüququnu bərpa etmək vəzifəsi ilə bağlıdır. Bu vəzifə əsasən, vətəndaşın sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələrini ala bilməməsi zamanı yaranır.

Beləliklə, sosial təminat hüququnun metodlarının aşağıdakı xarakterik əlamətlərini göstərmək olar:

- 1) İmperativ-dispozitiv tənzimetmənin uzlaşması;
- 2) Mərkəzləşdirilmiş və lokal tənzimetmənin uzlaşması;
- 3) Bir qayda olaraq müqavilə vasitəsi ilə tənzim edilmənin yolverilməzliyi;
- 4) Sosial təminat hüquq münasibətlərinin spesifik hüquqi faktlar (əsasən də insan iradəsindən asılı olmayan hadisələr) əsasında yaranmasının, dəyişməsinin və xitamının şərtlənməsi;
- 5) Sosial təminat hüquq münasibətləri subyektlərinin bir-birindən mütləq şəkildə asılı olmaması, yəni onların muxtariyyəti;
- 6) Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektivi kimi vətəndaşların hüquqlarının mütləq xarakter daşması və sosial tə-

minatın bu və ya digər növünü təqdim etməli olan orqanın tövsiyə xarakterli qərarlar qəbul etməsinin yol verilməzliyi;

7) Vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının inzibati və məhkəmə qaydasında müdafiəsi, bu zaman hüquqbərpaedici və hüquqməhdudlaşdırıcı sanksiyaların tətbiq edilməsi.

2.4. Sosial təminat hüququnun sistemi

Cəmiyyətin iqtisadi bazisi ilə şərtlənən hüquq sistemi obyektiv xarakter daşıyan hüquqi kateqoriyadır. Ümumhüquq nəzəriyyəsinə mənəvi ki, hüquq sistemi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: hüquq norması, hüquq sahəsi, hüquq yarımsahəsi, hüquq institutu. Bu elementlər tənzimlənən ictimai münasibətlərin müxtəlifliyini, onların spesifik xüsusiyyətlərini və inkişaf dinamikasını nəzərə almaq məqsədinə xidmət edir. Hüquq sahəsi sisteminin mahiyyəti onun normalarının daxili cəhətdən təşkili ilə bağlıdır. Hüquq sistemində hüquq normaları nizamsız şəkildə deyil, elmi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada düzülür.

Sosial təminat hüququnun sistemi dedikdə sosial təminat hüquq normalarının bu hüquq sahəsi daxilində elmi və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış düzülüşü başa düşülür.

Hüquq sahəsi sisteminin əsaslandırılması üçün əsas meyar kimi bütövlükdə bu və ya digər hüquq normasının sahənin predmeti və ya onun predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin ayrıca növü üçün əhəmiyyəti çıxış edir. Bu meyar üzrə hüquq sahəsinin normaları ümumi və xüsusi normalara ayrılır. Ümumi normalar bir qayda olaraq, bu sahənin tənzimlədiyi bütün, yaxud əksər ictimai münasibətlər üçün mühüm əhəmiyyətə malik əsas prinsiplial müddəaları təsbit edir. Xüsusi normalar münasibətlərin konkret növünü və ya münasibətin ayrı-ayrı elementlərini tənzimləyir. Bu meyar nəzərə alınmaqla sosial təminat hüququ sistemində ümumi və xüsusi hissələr fərqləndirilir.

Sosial təminat hüququnun ümumi hissəsinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas institutlarının formalaşması hələ tam şəkildə başa çatmamışdır. Bununla əlaqədar sosial təminat hüququnun problemlərini araşdıran alimlər arasında ümumi

hissənin strukturunun müəyyən edilməsinə birmənalı yanaşma mövcud deyildir. Belə ki, bəzi alimlər (K.S.Batıgin, Y.Y.Maçulskaya¹) ümumi hissənin məzmununu yalnız müvafiq normaların məcmusu kimi göstərir, onların bu hissə daxilində təşkilini nəzərdən keçirmirlər, digər alimlər (V.Ş.Şayxatdinov, D.Q. İosifidi) ümumi hissənin strukturunu hüquq subyektivliyi institutu, təminat növləri və hüquqi faktlar institutu, mənbələr institutu, əmək stajı institutu, orta aylıq gəlir institutu, müddətlər institutu kimi institutların məcmusu olaraq nəzərdən keçirirlər².

Lakin göstərilən sonuncu üç institutun sosial təminat hüququnun ümumi hissəsinə daxil edilməsi ilə razılaşmaq olmaz. Hüquq sahəsinin mənbələri institutu ümumi hissənin tərkib hissəsidir, lakin bu sahənin sistemində deyil, elmin sistemində mövcud olur. Əmək stajı, orta aylıq gəlir və müddətlər institutları sahənin ümumi hissəsinə daxil edilə bilməz, çünki həmin institutların normaları bu sahənin predmetinə daxil olan bütün ictimai münasibətlər və ya onların əksəriyyəti üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Həmin münasibətlərin tənziətmə predmeti qismində münasibətlərin az bir hissəsi üçün ümumi olan ayrı-ayrı elementləri çıxış edir ki, bu da onların bütövlükdə sahə üçün prinsipial əhəmiyyətə malik hesab olunması üçün əsas vermir.

Hüquq nəzəriyyəsində göstərilir ki, hər bir hüquq sahəsinin ümumi hissəsinin normaları cəmləşdirilmiş şəkildə bu sahənin xüsusiyyətlərini əks etdirən ümumi hüquq institutlarından ibarətdir. Əsas institut kimi – sahənin predmetinin anlayışına, onun vəzifələrinə, sahəvi prinsiplərinə həsr olunmuş normativ göstərişlər məcmusu başlıca yer tutur³. Bir qayda olaraq belə normativ göstərişlər məcəllələşdirilmiş aktlarda təsbit olunur. Sosial təminat hüququ sahəsində isə belə akt qəbul olunmadığına görə bu sahənin sistemində həmin institutun mövcudluğundan danışmaq tez olardı. Sosial təminat hüququ elminin sistemində belə institutun mövcudluğu isə heç kimdə şübhə doğurmur.

---

¹ Батыгин К.С. Право социального обеспечения. Общая часть: Учебное пособие. М., 1998, с. 49; Макульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М., 1998, с. 27

² Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения РФ (альбом схем). Екатеринбург, 1999, с. 9

³ Алексеев С.С. Структура советского права. М., 1975, с. 167

Hüquq sahəsinin ümumi hissəsinə «subyektlərin hüquqi vəziyyətinin, hüquqi statusunun başlıca elementini tənzimləyən normativ göstərişlər kompleksi»¹ kimi hüquq subyektliliyi institutu daxildir. Sosial təminat hüququnda bu institut konstitusiya normalarını, beynəlxalq aktların (o cümlədən MDB üzvü olan dövlətlərin arasında imzalanmış sazişlərin) normalarını, sosial təminata dair qanunların vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqi statusunu təsbit edən normalarını əhatə edir. Eyni zamanda, bu institutun normaları sosial təminat üzrə ictimai münasibətlərin subyektiv tərkibini də özündə əks etdirir.

Sosial təminat növlərinin təqdim edilməsini şərtləndirən sosial risklər institutu bu sahənin ümumi hissəsinin müstəqil institutunu təşkil edir. Bu institutun məzmunu «Sosial sığorta haqqında» qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar xeyli genişlənmişdir.

Hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüququnun xüsusi hissəsi də hələ formalaşmaqda davam edir. Lakin hazırda onun strukturunda tənzimləmə predmetinə malik olan və artıq təşəkkül tapmış institutlar kompleksini fərqləndirmək olar. Bu eynicinsli münasibətin bütün növlərini, yaxud hüquq normalarının müəyyən hissəsi ilə tənzimlənen ayrı-ayrı növlərini əhatə etməsindən asılı olaraq institutlarda və ya kompleks institutlarda qruplaşdırılır.

Sosial sığorta stajı institutu sosial təminat hüququn xüsusi hissəsinin müstəqil institutudur. Lakin bəzi alimlər (məsələn, V.Ş. Şayxatdinov) bu institutu (yəni əvvəllər mövcud olmuş əmək stajı institutunu) sosial təminat hüququnun ümumi hissəsinə aid edir. Bu institutun normalarının yaranması əsasında müstəqil hüquqi fakt qismində sosial sığorta stajı çıxış edir və həmin normalar sosial sığorta stajının növləri üçün ümumi olan ayrı-ayrı elementləri tənzimləyir. Həmin institutun normaları aşağıdakı məsələləri tənzimləyir: sosial sığorta stajının növləri; sosial sığorta stajına daxil edilən əmək fəaliyyəti və digər ictimai faydalı fəaliyyət, eləcə də qanunla nəzərdə tutulmuş digər dövrlər; sosial sığorta stajının hesablanması və onun sübut edilməsi qaydaları.

Pensiya təminatı institutu sosial təminat hüququnun xüsusi hissənin mərkəzi və kompleks institutlarından biridir². Hüquq

¹Алексеев С.С. Структура советского права. М., 1975, с. 168

²Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М.: Юридическое литература, 1987, с.3

ədəbiyyatında bu institut hətta baş institut kimi də adlandırılır.¹ XX əsrin 70-ci illərində sosial təminat hüququ elmində bu sahənin sistemində müstəqil yarım sahənin – pensiya hüququnun formalaşdırılması ideyası əsaslandırılırdı. Lakin hazırda bu ideya müvəqqəti surətdə öz aktuallığını itirsə də o, gələcək üçün öz elmi əhəmiyyətini saxlayır.

Pensiya təminatı kompleks hüquq institutu olmaqla bir sıra yarım institutlardan ibarətdir. Pensiya təminatı institutunun normaları pensiyanın təyin olunmasına əsas verən hüquqi faktlardan asılı olaraq pensiya münasibətlərinin ayrı-ayrı növlərini tənzimləyir. Bura yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirilməsinə görə əmək pensiyaları institutları aiddir. Bu institutların bəziləri mürəkkəb struktura malikdir, çünki onların daxilində normalar pensiya təminatı sistemində mövcud olan diferensiasiya nəzərə alınmaqla qruplaşdırılır. Belə ki, yaşa görə əmək pensiyaları institutunda ümumi əsaslarla və güzəştli əsaslarla yaşa görə əmək pensiyalarını tənzimləyən xüsusi normalar fərqləndirilir. Əlilliyə görə əmək pensiyaları institutunun strukturunda hüquq normaları müstəqil qruplar üzrə yerləşdirilir.

Əmək pensiyası təminatının bütün növləri üçün ümumi xarakter daşıyan məsələlərə pensiyaların hesablanması, təyin edilməsi və ödənilməsi aiddir. Buna görə də onları tənzimləyən normalar bu kompleks instituta daxil olan müstəqil yarım institutlarda qruplaşdırılmışdır.

Sosial müavinət institutu da özünün xarakteri etibarilə kompleks institutdur. Onun normaları sosial müavinətlərin növlərinə görə yarım institutlarda birləşdirilmişdir: əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlər; hamiləlik və doğuşa görə müavinətlər; uşağa qulluğa görə müavinətlər; işsizliyə görə müavinət; dəfn üçün müavinətlər və s.

Son dövrlər formalaşmış olan sosial yardım institutunun normaları isə özündə aztəminatlı ailələrə pul formasında verilən sosial yardımı, təqaüdlər sistemini və kompensasiya ödəmələrini əks etdirir.

Xüsusi hissənin tibbi yardım və müalicə institutu kimi kompleks institutu aşağıdakı yarım institutlardan ibarətdir: pul-

---

¹ Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации (альбом схем). Екатеринбург, 1999, с. 10

suz tibbi yardım və müalicə; pulsuz, yaxud güzəştli dərman yardımı; sanatoriya-kurort müalicəsi.

Sosial xidmət institutu kompleks institut kimi daha mürəkkəb institut hesab olunur. O, vətəndaşlara pulsuz, yaxud güzəştlə verilən sosial xidmətlərin növləri üzrə müəyyən olunan çoxlu yarımstasionar sosial xidmət; evdə sosial xidmət; təcili sosial və məsləhət yardımı; əlillərin peşə təlimi və işə düzəldilməsi; əlillərin hərəkət və nəqliyyat vasitələri ilə təminatı; protez-ortopedik yardım; uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanması; sosial təminat sistemi üzrə güzəştlər.

Xüsusi hissənin göstərilən bu institutlarının normalarının obyektini kimi konkret pul ödəməsi və ya sosial xidmət şəklində maddi nemətlərdən ibarət olan münasibətlər çıxış edir.

Sosial təminat hüququnun predmetinə prosedur və prosesual xarakterli ictimai münasibətlər də daxildir. Bu münasibətlər hüquqi faktların müəyyən olunması, şikayət və mübahisələrin həll edilməsi, hüquqi məsuliyyət üzrə xüsusi institutların normaları ilə tənzimlənir.

V.Ş.Şayxatdinov hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti institutunu da xüsusi hissənin müstəqil institutu kimi fərqləndirir¹. Lakin, sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüququn reallaşdırılması ilə bağlı yaranan prosedur münasibətlər həmin institutun normaları ilə tənzimlənir. Bu sahədə sosial təminatın bütün növlərinə olan hüququn həyata keçirilməsi üçün vahid üsul nəzərdə tutulmadığından, sosial təminatın hər bir növü üçün hüququn reallaşdırılmasının ayrıca prosedurunu təsbit edən normaların xüsusi bir institutda birləşdirilməsi üçün əsas yoxdur. Belə ki, prosedur münasibətləri tənzimləyən normalar maddi münasibətlərin konkret növlərini (pensiya təminatını, sosial müavinətləri, sosial xidməti və s.) tənzimləyən institutların məzmununa daxildir.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminat üzrə qanunvericilik sisteminin sahənin sistemindən fərqləndirilməsi zərurəti əsaslandırılır². Ona görə ki, bu sahənin sistemi hüquq normalarının müəyyən ardıcılıqla yerləşdirilməsinin məcmusu olduğu halda, qa-

¹ Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации: Учебное пособие. Екатеринбург, 1998, Вып.1, с. 74

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 103

nunvericilik sistemi qarşılıqlı əlaqədə olan müvafiq normativ hüquqi aktların məcmusunu özündə əks etdirir. Lakin bu iki kateqoriya sıx surətdə bağlı olsalar da nisbətən müstəqil kateqoriya kimi çıxış edirlər.

Hüquq nəzəriyyəsi sahəsindəki alimlərin əksəriyyəti hesab edir ki, hüquq sistemi obyektiv xarakter daşıyır və bununla əlaqədar onun inkişafı qanunvericinin yaratdığı qanunvericilik sisteminin müvafiq transformasiyasını şərtləndirir¹. Lakin R.Z.Livşits bu məsələyə başqa mövqedən yanaşaraq göstərir ki, «hüquq sahəsinin qanunvericilik sahəsindən fərqi haqqında nəzəri mühakimələr əsassız qalmış, təcrübədə təsdiqini tapmamışdır». Onun fikrincə, hüquq norması ilə normativ akt arasında sərhəd qoymaq mümkün deyildir, çünki son nəticədə onların hər ikisi hüquq normalarının məcmusudur, bununla əlaqədar həm hüquq sahəsinin, həm də qanunvericilik sahəsinin məcmusu məzmun baxımından eyniyyət təşkil edirlər.²

Lakin hüquq ədəbiyyatında hüquq sistemi ilə qanunvericilik sistemi arasında fərqi olduğu göstərilməklə onların arasında nisbi müstəqilliyin olduğu da sübuta yetirilir. Prof. A.M. Qasımov göstərir ki, qanunvericilik sistemi hüququn xarici ifadə formalarının (qanunlar, fərmanlar, qərarlar və s.) strukturunu və nisbətini əks etdirir, buna görə də o öz üzərində normayaratmanın subyektiv amillərinin təsirini hiss edir.³ Hüquq sahəsinin ilkin elementini normalar, qanunvericilik sisteminin ilkin elementini isə normativ hüquqi aktlar təşkil edir. M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkovanın fikrincə, sahələrin hüquq normaları bu və ya digər konkret qanunvericilik sahəsinin əmələ gəldiyi «inşaat materialı»dır. Hər bir qanunvericilik sahəsi qurulduqda bu «inşaat materialı» müəyyən normativ aktın strukturunda müxtəlif formada və müxtəlif səviyyələrdə işlənilə bilər. Buna görə də qanunvericilik sahələri həmişə hüquq sahələri ilə üst-üstə düşür və belə uzlaşmanın olmaması ikili xüsusiyyətə malikdir.⁴

¹ Паленина С.В. Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России // Государство и право, 1999, № 9, с. 5

² Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. М., 1994, с. 115

³ Qasımov A.M. Əmək hüquq: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, s.33

⁴ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 98-105

Bəzi hallarda hüquq sahəsi mövcuddur, lakin qanunvericilik sahəsi mövcud deyildir (maliyyə hüququ, sosial təminat hüququ, aqrar hüquq və s.). Belə hüquq sahələri məcəllələşdirilməmişdir, bu sahədə qüvvədə olan normativ aktlar isə unifikasiyası tələb olunan müxtəlif hüquqi aktlar üzrə paylanmışdır¹. Hüquq sahəsi mövcud olmadan qanunvericilik sahəsinin mövcud olduğu hallarda istisna olunmur (məsələn, gömrük qanunvericiliyi).

Hüquq sahəsi ilə qanunvericilik sahəsi arasında fərqlər sırasına hüquq sisteminin sahələrə bölünməsi meyarları, yəni predmet və metod da aiddir. Bu, sahəvi normaların eynicinslilik dərəcəsini təmin edir. Qanunvericilik sahələri isə sosial həyatın müəyyən sahələrini tənzimləyərək, yalnız predmetinə görə fərqlənir və vahid metoda malik deyildirlər. Bundan başqa, qanunvericilik sahəsinin predmeti əksər hallarda ayrı-ayrı hüquq sahələrinin tənzimləmə predmetini təşkil edən ən müxtəlif münasibətləri əhatə edir.

Hüquq sistemi ilə qanunvericilik sistemi arasında fərqi müəyyən edilməsi zərurəti qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi zərurəti ilə, yəni dövlət orqanlarının qanunvericiliyin nizamlanmasına, məntiqi sistem şəklində salınmasına yönəlmiş fəaliyyəti ilə şərtlənir.

Hüquq nəzəriyyəsində göstərilir ki, hüquq sistemi ilə qanunvericilik sistemi arasında düzgün nisbətə müəyyən olunması heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu, həm nəzəri, həm də təcrübi vəzifə kimi çıxış edir. Həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi isə lazımsız aktların ixtisarını, onların uzlaşdırılmasını və təcrübədə düzgün tətbiqini təmin etməlidir.²

Sosial təminat üzrə münasibətlərin hüquqi tənzimi sahəsində bu vəzifə xüsusilə aktualdır, çünki sosial təminat haqqında qanunvericilik hələ də məcəllələşdirilməmişdir. Sosial təminat sahəsində qanunvericiliyin müasir vəziyyəti bu sahədə normativ hüquqi aktların çoxluğu ilə müşayiət olunur.

«Sosial sığorta haqqında» qanunun qəbul edilməsi ilə sosial təminat sahəsində qanunvericiliyin inkişaf perspektivini müəyyənləşmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, sosial təminat sisteminin

¹ Общая теория государства и права: Академический курс. Т.2. М., 1998, с. 238

² Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. М.: Юристъ, 2004, с. 171

formalaşması onun iki yarım sisteminin - dövlət sosial təminat sisteminin və məcburi dövlət sosial sığorta sisteminin qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsini tələb edir.

Həmin qanun sosial təminatın yalnız ikinci yarım sistemini tənzim edir. Lakin sosial sığortanın hər bir ayrıca növü üzrə təminatın tənzimlənməsi üçün artıq yeni qanunların qəbul edilməsi zərurəti vardır. Sosial sığortanın hər bir növünün qanunvericilik qaydasında təsbitindən sonra vahid məcəllələşdirilmiş aktın formalaşması üçün imkan yaranacaqdır. Həmin məcəllələşdirilmiş aktın normaları sosial təminat və sosial sığorta sisteminin maliyyələşdirilməsi, idarə olunması və sığorta olunanların və cəmiyyətin hər bir üzvünün sosial təminatı məsələlərini həll etməklə sosial sığortanı nisbətən müstəqil sistem kimi təsbit edə bilər.

Artıq respublikamızda sosial təminat məcəlləsinin qəbul edilməsi təklif edilir.¹ Lakin dövlət sisteminin sığorta və qeyri-sığorta təminatı sistemə bölünməsi nəzərə alınmaqla sosial təminat haqqında ən geniş qanunvericilik aktlarının sistemləşdirilməsi kimi mürəkkəb və çətin olan iş başa çatana qədər belə bir aktın qəbul edilməsi qeyri-mümkündür.

2.5. Sosial təminat hüquq elmi

Hüququn müstəqil sahəsi kimi sosial təminat hüququndan fərqli olaraq sosial təminat hüquq elmi – müəyyən kompleks ictimai hadisələr barəsində elmi biliklərin, hüquqi baxışların, ideyaların məcmusunu özündə əks etdirir. Sosial təminat hüquq elminin predmeti kimi sosial hadisələr çıxış edir. Sosial təminat hüquq elmi əsasən aşağıdakı hadisələri öyrənir: birincisi, hüquq sahəsi kimi sosial təminat hüquq normalarının özünü; ikincisi, sosial təminat hüququnun yaranması tarixini və inkişaf perspektivlərini; üçüncüsü, sosial təminat sahəsində beynəlxalq standartları özündə əks etdirən və Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş beynəlxalq hüquqi aktların elmi

---

¹ Sadıqov R.H. Sosial təminat haqqında qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi perspektivləri / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 14-cü buraxılış, Bakı: Adiloğlu, 2006, s. 231-243

təhlilini; dördüncüsü, xarici ölkələrin sosial təminat sisteminin təşəkkülü və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını və həmin ölkələrdə sosial təminat üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini; beşincisi, elmi tədqiqatların nəticələrinin sosial təminat sahəsinə, həmçinin digər sahələri tənzim edən hüquq normalarının məzmununa daxil edilməsi məsələlərini.

Beləliklə, sosial təminat hüququ elminin predmeti bu hüquq sahəsinin predmetindən əhəmiyyətli dərəcədə genişdir.

Bu sahənin hüquq sistemi kimi öyrənilməsi – onun müstəqil tənzimləmə predmetinin mövcudluğunu, göstərilən kompleks münasibətlərin tənzimlənməsi üçün qanunvericilik tərəfindən spesifik üsul və vasitələrin qəbul edilməsini (daha doğrusu bu sahənin predmet və metodu barədə təlimin (elmi biliklərin) hazırlanılmasını), sosial təminat hüququ üzrə münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətlərini, sosial təminat hüquq normalarının elmi cəhətdən təhlili əsasında onun məzmununa aid olan rəhbər müddələrin aşkar edilməsini (daha dəqiq isə sosial təminat hüququnun prinsiplərini) nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir. Müasir dövrdə aparılmış elmi tədqiqatlar nəticəsində hüququn bu sahəsinin mənbələrinin vəziyyəti haqqında düzgün və tam təəssürat yaranmış, sosial təminat sferasında münasibətlərin tənzimlənməsinin sonrakı inkişaf perspektivləri əsaslandırılmışdır.

Bu sahənin predmet və metodu haqqında ilk dəfə sovet alimi V.S. Andreev tərəfindən əsaslandırılmış təlim bu sahənin ümumi hüquq sistemində tanınması üçün elmi diskussiyalarda ciddi müzakirə edilmiş və nəticədə bu sahə ümumi hüquq sistemində müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınmışdır. Məhz həmin təlim nəticəsində sosial təminat hüququnun digər hüquq sahələri ilə münasibəti və qarışıq sahələrdən ayrılması problemlərinin də həll edilməsi mümkün olmuşdur.

Məlumdur ki, hüquq sahəsini digər hüquq sahələrindən fərqləndirilməsinin əsas meyarı kimi hüquqi tənzimləmə predmeti və metodu çıxış edir. Hər şeydən əvvəl sosial təminat hüququnu onunla daha yaxın olan hüquq sahələrindən fərqləndirilməsinin nəzəri əsaslarını sübut etmək lazımdır. Belə hüquq sahələri kimi əsasən əmək hüququ, inzibati hüquq, ailə hüququ və konstitusiya hüququ çıxış edir.

Sosial təminat hüququ ilə ən yaxın hüquq sahələri məlum olduğu kimi əmək və inzibati hüquq (hüquq ədəbiyyatında bəzən bu hüquq sahələri «bir beşikdə böyüyən sahələr» kimi göstərilir¹) olmuşdur ki, bu da həmin hüquq sahələrinin sosial təminat hüququnda bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinin saxlanması ilə əlaqədardır. Lakin göstərilən bu hal sosial təminat hüququnun müstəqilliyini şübhə altına almağa əsas vermir. Ona görə ki, göstərilən sahələrin predmetləri tamamilə fərqlidir və cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif ictimai münasibətləri tənzim edirlər. Belə ki, əmək hüququnun predmetini işəgötürən (fiziki və ya hüquqi şəxs) ilə işçi arasında əmək müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar müzdlü əməyin tətbiqi zamanı yaranan münasibətlər təşkil edir.² İnzibati hüququn predmetini isə – icra hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti prosesində təşəkkül tapan ictimai münasibətlər təşkil edir³.

Sosial təminat hüququnun əsas fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, o sosial təminat sistemi vasitəsilə ümumi daxili məhsulun bölünməsi ilə əlaqədar meydana gələn həm maddi, həm də prosedural – prosesual xarakterli münasibətlərin kompleksidir. Bu zaman ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi xüsusi subyektlərə – yaşlı vətəndaşlara, əlillərə, uşaqlı ailələrə, işsizlərə, aztəminatlı vətəndaşlara maddi təminatın və sosial xidmətin göstərilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Buradan da görüldüyü kimi, əmək və inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərlə müqayisədə sosial təminat hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərin xüsusi subyektləri, obyektivi və məzmunu vardır.

Bu sahələrin münasibətlərindən danışarkən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif hüquq sahələri ilə tənzimlənən münasibətlərin subyektləri eyni hüquqi və fiziki şəxslər ola bilər. Belə ki, sosial sığorta qaydasında işçi həm sosial təminat hüququnun, həm də əmək hüququnun subyektivi kimi çıxış edir. Bu isə sosial təminat hüququnu əmək hüququ ilə yaxınlaşdırır. Lakin əmək hüquq münasibətinin digər subyektlərinin, bu hüquq münasibətinin obyektivi və məzmununun sosial təminat hüquq mü-

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004, с.109

² Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 14

³ Abdullayev E.İ. İnzibati hüquq: Dərslik. Bakı: ABU, 2001, s. 19

nasibətləri ilə heç bir ümumiliyi yoxdur. Analoji oxşarlıq inzibati hüquq normalarının subyektləri ilə sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektlərinin müqayisəsində də meydana çıxır. Belə ki, inzibati hüquq münasibətinin subyekti kimi müəyyən səlahiyyətlərə malik olan dövlət orqanları (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və s.) həm də sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi də çıxış edə bilərlər. Lakin yuxarıda qeyd edilən digər əsaslar burada da yoxdur.

Sosial təminat hüququnun metodları haqqında təlimlər və sosial təminat üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində qanunvericilik tərəfindən tətbiq edilən üsul və vasitələr də onu əmək və inzibati hüquqdan fərqləndirməyə imkan verir. Bu zaman əsas fərqləndirici əlaməti kimi münasibətin əmələ gəlmə üsulları çıxış edir. Belə ki, əmək hüququnda – bu əmək müqaviləsi, inzibati hüquqda – məcburi göstəriş, sosial təminat hüququnda isə müvafiq hüquqi fakt (müəyyən yaş həddinə çatma, əlil olma, uşağın anadan olması və s. sosial risk halları) və qanunvericiliyin münasibətin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitamı ilə əlaqələndirdiyi vətəndaşın iradə ifadəsidir.

Sosial təminat hüququ ilə inzibati hüququ yaxınlaşdıran amillərdən biri kimi onların ümumi tənzimlənmə üsullarından birindən – imperativ metoddan istifadə etmələri çıxış edir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, hər iki hüquq sahəsi ümumi hüquqa, əmək hüququ isə xüsusi hüquqa aid edilir. Lakin sosial təminat hüququ üzrə münasibətlərin müqavilə vasitəsi ilə tənzimlənməsinə də yol verilir¹.

Sosial təminat hüququnun sistemi haqqında formalaşmış olan təlim bu sahənin sisteminin ümumi və xüsusi hissəyə bölünməsinə və onların hər birinin strukturunun müəyyən edilməsinə imkan verir. Göstərmək lazımdır ki, sosial təminat hüququnun sisteminin formalaşması prosesi hələ də başa çatmamışdır. Sosial təminat sahəsindəki mövcud qanunvericiliyin elmi cəhətdən təhlili onun sonrakı inkişaf perspektivlərini və bu sahə üzrə qanunvericiliyin məcolləşdirilməsi zəruriliyini göstərir.

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004, с. 110

Hüquq elminin sahəsi kimi sosial təminat hüquq elmi də ümumi və xüsusi hissədən ibarət olan sistemə malikdir, lakin elmin sistemi sahənin sistemi ilə üst – üstə düşür. Ona görə ki, sosial təminat hüququ elminin predmeti əhəmiyyətli dərəcədə genişdir.

Sosial təminat hüquq elminin ümumi hissəsində sosial təminatın anlayışı ictimai iqtisadi quruluşundan asılı olmayaraq bütün ölkələrdə mövcud olan sosial –iqtisadi hadisə, o cümlədən iqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir; müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosial təminat sisteminin vəziyyəti təhlil olunur; sosial təminatın funksiyaları və təşkilati hüquqi formaları tədqiq edilir; hüququn müstəqil sahəsi kimi sosial təminat hüququnun predmeti, metodu, sistemi və hüquqi tənzimləmə prinsipləri araşdırılır. Ümumi hissədə sosial təminat hüququnun mənbələri və sosial təminat üzrə hüquq münasibətləri haqqında təlimlər müəyyən edilir, eyni zamanda sosial təminat hüququnun yaranması tarixi öyrənilməklə onun gələcək inkişaf perspektivləri əsaslandırılır.

Sosial təminat hüquq elminin xüsusi hissəsi bütövlükdə sahənin xüsusi hissəsi ilə üst – üstə düşür. Xüsusi hissədə müvafiq institutlar aparılmış elmi təhlilin nəticəsi olan biliklər müəyyən institutlar üzrə bölünmüşdür. Lakin həmin elmi biliklər təkcə hüquq normalarının məzmununu deyil, həm də sosial təminat hüquq normaları ilə bu və ya digər münasibətlərin tənzimlənməsinin sosial effektivliyini əhatə edir. Xüsusi hissə həll olunması tələb edilən problemlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir.

Sosial təminat hüquq elminin xüsusi hissəsində sosial təminatın beynəlxalq – hüquqi tənzimlənməsi və sosial təminat sahəsində xarici ölkələrin qanunvericiliyinin ümumi xarakteristikası da öyrənilir. Göründüyü kimi elmin xüsusi hissəsi də ümumi hissə kimi hüquq sahəsinin müvafiq bölməsindən əhəmiyyətli dərəcədə genişdir.

Sosial təminat hüquq elminin hüquq sahəsindən fərqi onun tədqiqat metodlarında da özünü büruzə verir. Hüquq sahəsi üçün metodlar –müvafiq kompleks ictimai münasibətləri tənzimləmək məqsədi ilə tətbiq edilən üsul və vasitələrin məcmusudur.

Hüquq elmləri üçün isə tədqiqat metodları ictimai hadisələrin elmi cəhətdən araşdırılmasının üsul və vasitələridir.

Hüquq sahələrindən təkcə predmetinə görə deyil, həm də hüquqi tənzimetmənin spesifik metodları ilə fərqlənən hüquq sahəsindən fərqli olaraq hüquq elmində dərkətmənin ümumelmi metodlarından istifadə edilir. Bura hər şeydən əvvəl bütün hadisələri real inkişafda və hərəkətdə öyrənən dərkətmənin dialektik metodu aiddir. Hüquq elmi kimi sosial təminat hüquq elmi də bütün hüquq elmləri üçün ümumi olan metodlardan – sistemli təhlil; normativ, elmi və praktik materialların ümumiləşdirilməsi; tarixi yanaşma; xüsusi hüquqi metodlardan – müqayisəli hüquqşünaslıq; məntiqilik, texniki – hüquqi və s. metodlardan istifadə edir.

Bundan başqa hüquq elmi digər qeyri – hüquq elmlərinin, müxtəlif sosial hadisələrin, o cümlədən əhalinin sosial müdafiəsinin tədqiqində istifadə edilən sosioloji sorğu, monitoring (müşahidə), statistik təhlil və digər metodlardan da istifadə edir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Sosial təminat hüquq elminin hüquq elmləri sistemində yeri // Bakı: Bakı Universiteti xəbərləri. Sosial siyasi elmlər seriyası. 2004, № 4, s. 47-51
2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ hüququn müstəqil sahəsi kimi // AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun elmi əsərləri. Elmi-nəzəri və ictimai siyasi jurnal. № 1-2, s. 358-365
3. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququnun sistemi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2006, s. 100-102

4. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ və sosial hüquq: qarşılıqlı əlaqə və müasir baxışlar / Azərbaycan MEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Bakı, 2006, № 7, s. 244-253
5. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququnun metodu / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2007, s. 127-133

b) rus dilində

1. Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М.: Изд-во МГУ, 1983
2. Полубанов М.И. К вопросу о понятии метода права социального обеспечения / Труды ВЮЗИ. т. 62. М., 1978
3. Рогачев Д.И. Метод права социального обеспечения. М., 2002

SOSIAL TƏMİNAT HÜQUQUNUN PRİNŞİPLƏRİ

3.1. Sosial təminat hüququ prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı

Hüququn prinsipləri həm ümumhüquq nəzəriyyəsində, həm də sahəvi hüquq elmlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hüquqi kateqoriyalardan biridir. Ümumhüquq nəzəriyyəsində bu problemə olan konseptual yanaşmalar müvafiq hüquq sahələri səviyyədə də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn prinsiplərinə onun məzmununu və mahiyyətini, daxili quruluşunu və gələcək inkişafını xarakterizə edən əsas ideyalar və istiqamətverici başlanğıclar kimi anlayış verilir¹.

Təbii ki, belə bir sual yaranır -- hüququn formalaşmasının hansı mərhələsində belə ideya hüququn prinsipi rolunu oynamağa başlayır? Bu sualın cavabı hüququn necə qəbul olunması və hüquq və qanunun uyğunluğu probleminin aktuallığı ilə müəyyənləşdirilir². R.Z. Livşiç isə belə hesab edir ki, başlanğıc ideya hüquq normasında təsbit olunana qədər də hüququn formalaşmasının istiqamətvericisi rolunu oynamaqla da hüquqi prinsip kimi çıxış edə bilər. Belə ki, "inkişaf ideyalardan normalara doğru gedir, daha sonra isə normaların realizəsindən ictimai praktikaya keçir. İdeyanın yaranmasından başlayaraq prinsip hüququn inkişafını müəyyənləşdirir və istiqamətləndirir."³ Buna görə də hüququn prinsipləri mahiyyətini müəyyən etdiyi hüquq norması qəbul edilənə qədər də "mövcud ola bilər".

Digərləri isə hüququn prinsiplərini əsas ideyalar, ilkin başlanğıclar kimi qəbul etməklə yanaşı, həm də onların hüququn

---

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. М.: Юрист, 2004, с. 164

² Общая теория государства и права. Академический курс. Учебник для вузов. / Под ред. М.Н.Марченко. М., 1998, Т. 2, с. 19-20

³Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. М., 1994, с. 14-15

formalaşması, inkişafı və fəaliyyəti dövründə yarandıqlarını və hər şeydən əvvəl hüquq normalarında təsbit olunduqlarını göstərirlər. Bu halda qeyd olunur ki, hüququn prinsipləri özünə məxsus konstruksiyada çıxış edirlər. Bunun da əsasında nəinki normalar, institutlar və ya sahələr, həm də bütövlükdə hüquq sistemi reallaşdırılır. Onlar ümumməcburi xarakterə malikdirlər və hüquq sisteminin stabilliyi və effektivliyi bu prinsiplərə əməl edilmə dərəcəsiindən birbaşa asılıdır.¹

Başqa qrup alimlər isə hüququn prinsiplərinə hüququn mənbəyi kimi yanaşırlar.²

Ümumi hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hüququn prinsipləri normativ hüquqi aktlarda, hüquq normalarında öz ifadəsini tapmalıdır. Bu zaman onlar ya birbaşa olaraq hüquq normalarında təsbit olunur, ya da hüquq normalarının məzmunundan irəli gəlir. R.Z.Livşisin fikrincə, prinsip – normalar və normaların məzmunundan irəli gələn prinsiplər hüququn prinsiplərinin iki növünü təşkil edir.³

Bu baxımdan hüquq nəzəriyyəsiində prinsiplərin qanunvericilikdə əks olunmasının iki forması fərqləndirilir:

- **Tekstual forma** - prinsiplərin hüquq normalarında konkret olaraq təsbit olunması;
- **Məna forması** - prinsiplərin normalardan təfsir yolu ilə çıxarılması.

Birinci hal norma-prinsiplərlə bağlıdır. Onlar bir qayda olaraq, tənzim etmə predmeti ilə şərtlənilirlər. İkinci hal, normaların mahiyyətindən irəli gələn prinsiplərlə əlaqədardır və onlar əsasən tənzim etmə metodu ilə şərtlənilirlər. Hal-hazırda norma yaradıcılığında sahəvi prinsiplərin təsbit olunmasının tekstual üsulu (norma-prinsiplər) daha geniş yayılmışdır. Lakin, sosial təminat hüququ elə bir hüquq sahəsinə aiddir ki, onun sahəvi prinsipləri norma-prinsip şəklində qanunvericilikdə təsbit edilməmişdir. Bu isə əsasən sosial təminat qanunvericiliyinin məəllələşdirilməməsi ilə bağlıdır.

¹ Общая теория государства и права. Академический курс. Учебник для вузов. / Под ред. М.Н.Марченко. М., 1998, Т. 2, с. 23

² Теория права и государства. Учебник. М., 1995, с. 171

³ Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. М., 1994, с. 196

Xarakterindən asılı olaraq hüququn prinsipləri sosial-iqtisadi, siyasi, ideoloji, xüsusi-hüquqi və etik kimi növlərə bölünür.

Xüsusi hüquqi prinsiplərə əsasən aşağıdakılar aid edilir: hüquq normalarının ölkənin bütün əhalisi üçün ümumməcburi olması və bu prinsiplərin digər sosial normalar üzərində üstünlüyü prinsipi; normaların uyğunluğu və qanunun digər normativ hüquqi aktlar üzərində aliliyi prinsipi; vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını xitam edən və ya məhdudlaşdıran qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsinin yolverilməzliyi prinsipi və s.

Göstərilən bu təsnifatla yanaşı hüququn prinsiplərini həm də onların bütün hüquq sistemində (ümumi prinsiplər) və ya bir neçə sahəyə (sahələr arası prinsiplər), yaxud bir sahəyə şamil edilməsindən (sahəvi prinsiplər), və ya sahənin müstəqil institutunu təşkil edən hüquq normalarının əsas ideyalarını, rəhbər başlanğıclarını əks etdirməsindən (sahədaxili prinsiplər) asılı olaraq da təsnifləşdirirlər.

Hüququn prinsiplərinin bu meyarı nəzərə alınmaqla bütün hüquq sistemində şamil edilən, onun xarakterini, məzmununu və mühüm xüsusiyyətlərini müəyyən edən prinsiplər ümumi prinsiplər adlanır. Öz xarakterinə görə ümumi prinsiplər hüququn hansı mühüm əlamətini əks etdirməsindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər (sosial-iqtisadi, siyasi, xüsusi hüquqi və s.).

Bu prinsiplərə aşağıdakılar aiddir: insanın, onun hüquq və azadlıqlarının ən ali dəyər hesab edilməsi; insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsinin və müdafiəsinin dövlətin əsas vəzifəsi olması; insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüququn ümumqəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğun olaraq tanınması və təminatlılığı; əsas hüquq və azadlıqların doğulduğu andan insana məxsusluğu və onun ayrılmazlığı; insanın hüquq və azadlıqlarının bilavasitə qüvvədə olması; hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi; qadın və kişilərin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi və onların reallaşdırılması üçün bərabər imkanların yaradılması; hər bir kəsin yaşamaq hüququ; hər bir kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə təminat verilməsi; hər bir şəxsə dövlət hakimiyyət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin qeyri - qanuni hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində dəymiş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi.

Hüququn ümumi prinsiplərinə həm də sosial ədalətlik, humanizm, qanunçuluq və şəxsiyyətin qanunda təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı, bütün vəzifəli şəxslərin və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin qanunun normaları ilə bağlılığı, demokratiya, hüquq və vəzifələrin vahidliyi prinsipləri də aid edilir.

Yuxarıda sadalanan ümumi prinsiplər cəmiyyətin sosial həyatının digər sferalarında olduğu kimi sosial təminat sahəsində də ictimai münasibətlərin hüquqi tənziminin mahiyyətini əks etdirən əsas və rəhbər başlanğıclar kimi qəbul olunur. Onlardan bəziləri isə ölkənin hüquq sisteminin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edir. Belə ki, beynəlxalq hüququn ümumqəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğun olaraq hər bir kəsə layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi prinsipinin reallaşdırılması hələ də həll edilməli olan mühüm sosial problemlərdən biridir.

Ümumi prinsiplərlə yanaşı bir-birinə yaxın olan (məsələn, sosial təminat hüquq və əmək hüququ) iki və ya daha çox hüquq sahəsini əhatə edən sahələrarası prinsiplər də fərqləndirilir.

Sahələrarası prinsiplər ümumi prinsiplərdən tam şəkildə uzaqlaşmış, əksinə bu və ya digər rəhbər müddəanı konkretləşdirməklə onlara əsaslanır¹. Sahələrarası prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir: işsizlikdən müdafiə hüququ; sağlamlığın mühafizəsi hüququ; ailəyə, analığa, atalığa, uşaqlara dövlət yardımı; yaşlı vətəndaşların, əlillərin sosial müdafiəsi hüququ; yoxsulluqdan müdafiə hüququ.

Göstərilən bu prinsiplər vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarının realizə olunduğu hüquq sahələri kimi əmək hüququ və sosial təminat hüququ üçün ümumi hesab olunur.

Hüququn sosial-iqtisadi mahiyyətini əks etdirən prinsiplərlə yanaşı bəzən ölkənin sosial siyasətinin qurulmalı olduğu prinsiplər də göstərilir. Həmin prinsiplərə ilk növbədə iqtisadi səmərəliliyin və sosial ədalətin vahidliyi, müdafiənin və özünümüdafiənin qarşılıqlı əlaqəsi, həmrəylik və s. prinsiplər aid edilir².

Sahəvi prinsiplər konkret hüquq sahəsinin mahiyyətini əks etdirir və bu sahənin normalarında təsbit olunur. Sahəvi prinsip-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 114

² Camalov R.V. Sosial təminat hüququnun ümumiliyi prinsipi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2006, s. 205-208

lər sanki hüququn prinsiplərinin ümumi sistemində nisbətən aşağı pilləni təşkil edən və daha yüksək səviyyədə əsas ideyaları konkretləşdirən prinsiplərdir.

Hüququn prinsiplərinin yuxarıda göstərilən qrupları ilə yanaşı sahədaxili prinsiplər, yəni sahənin ayrı-ayrı hüquq institutlarının prinsipləri də fərqləndirilir. Məsələn, sosial təminat hüququnda pensiya təminatı, sosial xidmət və digər hüquq institutları üzrə hüquq normalarının məzmununu ifadə edən prinsiplərə rast gəlmək olar.

Sosial təminat haqqında sovet qanunvericiliyində norma prinsiplərə çox nadir hallarda rast gəlinirdisə, hazırda vəziyyət köklü surətdə dəyişilmişdir. Belə ki, sosial təminatın ayrı-ayrı institutlarını tənzim edən qanunlarda sahədaxili prinsiplər bilavasitə hüquq normalarının mətnində verilir.

"Sosial sığorta haqqında" 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunda isə sosial sığortanın prinsipləri aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur.

- sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı;
- sosial sığortanın ümumiliyi;
- sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi;
- sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi;
- dövlət sosial sığortasının məcburiliyi;

məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması.

«Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli qanunda əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsipləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;
- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü;
- sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

"Ahıllara sosial xidmət haqqında" 22 iyun 2001-ci il tarixli qanunda isə sosial xidmətin dövlət təminatı, qanunçuluq, humanistlik, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsi kimi prinsipləri göstərilmişdir.

Lakin sosial təminat hüququnun mərkəzi institutu olan pensiya hüququnun prinsipləri qanunvericilikdə leqal şəkildə təsbit edilməmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» nda təsbit edilmiş prinsiplər isə pensiya islahatının həyata keçirilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə aşağıdakı prinsipləri özündə əks etdirir:

- məcburi sosial sığorta haqqının bütün işəgötürənlər və işləyənlər tərəfindən ödənilməsi prinsipi

- vətəndaşların minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən pensiyaların müəyyən edilməsi prinsipi

-vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş sosial təminat hüququnun yerinə yetirilməsi prinsipi

- sosial təminat sisteminin idarə olunmasında aşkarlığı təmin etmək məqsədilə ictimai nəzarətin aparılması prinsipi

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq pensiya təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi¹.

Lakin göstərilən bu prinsipləri pensiya hüququnun prinsipləri kimi xarakterizə etmək olmaz.

Sosial təminat hüququnun sahədaxili prinsipləri kimi müasir pensiya qanunvericiliyi və pensiya islahatı konsepsiyası əsasında pensiya hüququnun prinsipləri hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- pensiya təminatının məcburi dövlət sosial sığortası əsasında həyata keçirilməsi prinsipi;
- pensiya hüququnun həyata keçirilməsi şərtlərinin ümumiliyi və mümkünlüyü prinsipi;
- pensiya təminatı növlərinin müxtəlifliyi prinsipi;
- pensiya təminatının şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası prinsipi;
- pensiya təminatının yaşayış minimumu məbləğindən az olmayan məbləğdə təqdim edilməsi prinsipi;

---

¹ Bu prinsiplərin mahiyyəti barədə daha ətraflı bax: Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatının nəzəri və təcrübi məsələləri // Qanunçuluq, 2002, № 1, s. 9-16

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, pensiya təminatı təşkilatlarının fəaliyyətinə bərabər şəraitin yaradılması prinsipi;
- vətəndaşların pensiya təminatı hüquqlarının müdafiəsi prinsipi¹.

Sosial təminat hüququnun əsas prinsipləri bütövlükdə dövlətin sosial siyasətini özündə əks etdirməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, həmin prinsiplər sosial təminat hüquq normaları sisteminin bütövlükdə mahiyyətini əks etdirməklə bu sahədə qanunvericiliyin gələcək inkişafını istiqamətləndirir və qüvvədə olan sosial təminat hüquq normalarının tətbiqinə köməklik edir.

3.2. Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri və onların məzmunu

Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsiplərinin spesifikasiyi onda ifadə olunur ki, onun normaları öz xarakterinə görə bölüşdürücü xüsusiyyətə malik olan ictimai münasibətləri tənzim edir. Sosial təminat hüququ qocaların, xəstə insanların, əlillərin, uşaqlı ailələrin, işsizlərin, aztəminatlı ailələrin ehtiyacı üçün cəmiyyətin ayırdığı vəsaitlərin bölüşdürülməsi prosesində həmin vəsaitlərin istehlakı tədbirlərini təsbit edir. Həmin vəsaitlər isə məhdud olduğuna görə həm sovet dövründə, həm də müasir dövrdə qalıq prinsipinə uyğun olaraq bölüşdürülür. Bu realıq baxımından ölkədə iqtisadi islahatlar başlayana qədər sosial təminat hüququnda təsbit olunmuş bir çox rəhbər prinsiplər reallaşdırılmamış qalmışdır. Belə ki, əvvəllər sosial təminat hüququnun sahəvi prinsiplərindən biri kimi cəmiyyətin müvafiq inkişaf mərhələsində vətəndaşların tələbatlarını təmin edə biləcək səviyyədə sosial təminatın təqdim edilməsi prinsipi göstərilisə də həmin prinsip nə sovet dövründə, nə də hazırda reallaşdırılmamışdır.

Sosial təminat hüququna dair ədəbiyyatlarda bu sahənin prinsipləri və onların təsnifatı ilə bağlı vahid fikir formalaşmamışdır. Sovet hüquq elmində fəhlə və qulluqçuların pensiya sis-

¹ Daha ətraflı bax: Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, s. 148-149

temi prinsipi (E.İ. Astraxan), vahid pensiya sistemi prinsipi (M.L.Zaxarov), fəhlə və qulluqçuların sosial sığortası sisteminin prinsipləri (K.S.Batıqın), kolxozçuların sosial təminat sisteminin prinsipləri (A.S.Taraşanskiy) işlənib hazırlanmışdır.

V.S. Andreyev sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri kimi aşağıdakıları göstərmişdir: sosial təminatın ümumiliyi, sosial təminatın növlərinin hərtərəfliliyi və müxtəlifliyi, dövlət və ictimai vəsaitlər hesabına təminat; təminatın yüksək səviyyədə təqdim edilməsi; sosial təminat haqqında hüquq normalarının vahidliyi və diferensiasiyası; sosial təminatın həyata keçirilməsində işçilərin iştirakı.¹

V.Ş.Şayxatdinovun fikrincə, "sadalanan bu prinsiplər hüquq normalarının sistemi kimi sosial təminat hüququna aid edilə bilməz, çünki onlar sosial təminat haqqında sahəvi qanunvericiliyin mahiyyətini yox, sosial təminatla bağlı dövlət sisteminin yaradılmasının əsas ideyalarını əks etdirir"². O, sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri kimi aşağıdakıları göstərmişdir: təminatın əməklə əlaqəsi; təkcə işçilərin deyil, həm də onların ailələrinin təmin edilməsi; vətəndaşların öz hüquqlarını əldə etmək və onlar üzərində sərbəst sərəncam vermək azadlığı; bəzi kateqoriyadan olan şəxslərin təminatında üstünlük.³

Lakin V.Ş.Şayxatdinov dövlət sosial təminat sisteminin qurulmasının prinsipləri ilə hüququn prinsipləri arasında fərqləri göstərə bilməmişdir. Göstərilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, onların hər ikisi hüquq sahəsinin normalarında təsbit olunmuşdur və sosial təminat üzrə münasibətlərin hüquqi tənziminin mahiyyətini əks etdirir. Xüsusən də təminatın əməklə bağlılığı heç də sosial təminatın bütün növləri üçün xarakterik deyildir. Həmin prinsip öz mahiyyətinə görə yalnız əmək pensiyası institutuna aid edilə bilər. Həm işçilərin, həm də onların ailələrinin də sosial təminatla əhatə olunması prinsipi isə faktiki olaraq sosial təminatın ümumiliyi prinsipini əks etdirir. Bəzi kateqoriya

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. М., 1987, с. 60-73; Гушин И.В. Советское право социального обеспечения: вопросы теории. М., 1982, с. 144-157

² Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. Свердловск, 1986, с. 76

³ Yənə orada, s.80-81

işçilər üçün üstünlüklərin müəyyən edilməsi prinsipi isə sosial təminatın şərtlərinin diferensiasiyası prinsipidir.

Q.V. Süleymanova sosial təminat hüququnun prinsiplərinə aşağıdakıları aid edir: sosial təminatın ümumiliyi və mümkünlüyü; sosial təminatın növlərinin müxtəlifliyi və hərtərəfliyi; sosial təminatın iqtisadiyyatın mövcud səviyyəsinə uyğun təqdim olunması; sosial təminatın həm işəgötürənlərin sığorta ödəmələri, həm də büdcə hesabına yaradılan xüsusi fondlar əsasında həyata keçirilməsi.¹

E.Q. Tuçkova isə sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri kimi aşağıdakıları göstərmişdir: sosial təminatın sosial sığorta və bütün səviyyələrdən olan büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi; sosial təminatın növlərinin, şərtlərinin və səviyyəsinin diferensiasiyası; sosial təminatın yaşayış minimumuna uyğun səviyyədə təminatlılığı; sosial təminatın növlərinin müxtəlifliyi.²

M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova müasir dövrdə sosial təminat hüququnun sahəvi prinsiplərini tədqiq edərkən sosial təminatın həm işçilərə, həm keçmiş işçilərə, həm də cəmiyyətin hər bir üzvünə təqdim edilməsini sahəvi prinsip kimi göstərirlər.³ Fikrimizcə, bu prinsip faktiki olaraq sosial təminatın ümumiliyi prinsipi ilə üst-üstə düşdüynə onun sahəvi prinsip kimi göstərilməsi məqsədmüvafiq deyildir.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminatın məcburi sığorta ödənişləri və dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi prinsipi ilə əlaqədar vahid fikir formalaşmamışdır. Belə ki, həmin prinsip bəzi müəlliflər (R.İ. İvanova, Y.Y. Maçulskaya) sosial təminat hüququnun prinsipi kimi göstərsə də, digər alimlər (M.L. Zaxarov, E.Q. Tuçkova) onu maliyyə hüququnun prinsipi kimi göstərirlər. Lakin maliyyə hüququna dair ədəbiyyatlarda belə bir prinsip təsbit edilməmişdir.⁴ Hesab edirik ki, sosial təminatın ma-

¹ Сулейманова Г.В. Право социального обеспечения: Учебник. М.: Дашков и К°, 2006, с. 5

² Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения: Практикум. М., 1997, с. 26-28

³ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 112-125

⁴ Mirzəyeva A.Q. Azərbaycan Respublikasının maliyyə hüququ. Bakı: Qanun, 2003, s. 73

liyyələşdirilməsi əsasları onun təşkilati-hüquqi formaları ilə bağlı olduğuna görə prinsip kimi xarakterizə edilə bilməz.

Sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri bəzəndə hüquq ədəbiyyatında müxtəlif fikirlərin olması artıq qeyd olunduğu kimi həmin prinsiplərin qanunvericilikdə təsbit edilməməsi və bu sahədə məcəllələşdirilmiş aktın olmaması ilə bağlıdır. Müasir sosial təminat qanunvericiliyi baxımından isə sosial təminat hüququnun sahəvi prinsipləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) sosial təminatın ümumiliyi;
- 2) sosial təminatın insanın layiqli həyat şəraitinə təminat və rəcək səviyyədə müəyyən edilməsi;
- 3) sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının və növlərinin çoxluğu;
- 4) sosial əhəmiyyətli hallardan asılı olaraq təminatın şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası (müxtəlifliyi);
- 5) sosial təminat məsələlərinə dair qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən ictimai təşkilatların iştirakının təmin edilməsi prinsipi.

Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi. Sosial təminatın ümumiliyi hər bir şəxs üçün bərabər və eyni qaydada sosial əhəmiyyətli obyektiv hallar baş verdiyi hallarda müəyyən növ sosial ödəniş və ya sosial xidmət almağın mümkünlüyünü nəzərdə tutmasında və onun cinsi, irqi əlamətlərinə, milliyyətinə, dilinə, mənşəyinə, yaşayış yerinə, əmlak vəziyyətinə, vəzifəsinə, dinə münasibətinə, əqidəsinə, ictimai təşkilatlara münasibətinə və digər şərtlərə görə məhdudlaşdırmamağında ifadə olunur. Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi bilavasitə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər bir kəsin sosial təminat hüququ təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan əcnəbilər (əgər beynəlxalq sazişlərlə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa) və vətəndaşlığı olmayan şəxslər bərabər əsaslarla sosial təminat hüququna malikdirlər. Müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən xarici vətəndaşlar müvafiq beynəlxalq müqavilələr bağlandığı hal-

larda sosial təminat almaq hüququna malik olurlar. Qaçqınlara sosial təminatın ayrı-ayrı növləri təqdim olunur.

Bu prinsip sosial təminat hüququnun hər bir institutunun məzmununu əhatə edir və daha çox sosial müavinətlər institutunda realizə olunur. "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ölkənin bütün əhalisi sosial müavinət sistemi ilə əhatə olunmuşdur və hazırda əmək fəaliyyətindən asılı olmayaraq ümumi sosial müavinətlər sistemi tətbiq olunur. Pensiya və sosial müavinətlər növündə sosial təminat hüququ hər bir kəsə şamil edilən hüquqdur. Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi beynəlxalq hüququn ümumtənzim olmuş norma və prinsiplərinə uyğundur. Lakin hesab edirik ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunda vətəndaşların əmək pensiyası təminatı hüququ anlayışından istifadə edilməsi düzgün deyildir. Ona görə ki, sosial təminat üçün vətəndaşlıq əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə riayət etməklə sosial təminatın bu və ya digər növünü almaq hüququna malikdirlər. Məsələn, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 3-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər əsaslarla əmək pensiyası təminatı hüququ vardır.

Sosial təminatın ümumiliyi prinsipi həm də vətəndaşların sosial yardımla, sosial xidmətlərlə, tibbi yardım və müalicə ilə, pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə dərman yardımı ilə təminatını tənzim edən normalarda da özünü göstərir. Bununla yanaşı bəzi güzəştlərin nəzərdə tutulması ilə əlaqədar olaraq ümumilik prinsipi haqqında müəyyən qədər şərti olaraq danışmaq olar. Belə ki, güzəşt özü müəyyən mənada bütün digər şəxslərə münasibətdə təminatla bağlı müəyyən üstünlükləri nəzərdə tutur.

Sosial yardımın ümumiliyi isə ondan ibarətdir ki, ehtiyac meyarından aşağı səviyyədə gəliri olan istənilən aztəminatlı ailə sosial yardım almaq hüququna malikdir.

Bu prinsip hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslərin sosial təminatı sahəsində də eyni qüvvəyə malikdir.

Sosial təminatın insanın layiqli həyat şəraitinə təminat verəcək səviyyədə müəyyən edilməsi prinsipi. Bu prinsip beynəlxalq hü-

quq normalalarının (Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin, İqtisadi, mədəni və sosial hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, Avropa Sosial Xartiyasının və s.) mahiyyətindən irəli gəlməklə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da təsbit olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsi). Müasir dövrdə təqdim edilən sosial təminatın bu və ya digər növlərinin səviyyəsi yaşayış minimumu tələbinə cavab vermədiyi üçün bu prinsip yerinə yetirilmir. Lakin bu heç də dövləti beynəlxalq hüquq normalalarına görə öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən azad etmir.

Bu prinsipin reallaşdırılması üçün ilk növbədə hər bir insan qanunla müəyyən edilmiş yaşayış minimumu həddinin müvafiq səviyyəsindən aşağı olmayan məbləğdə gəlirlə təmin edilməlidir.

Həmin prinsip dövlətin sosial təminatın yaşayış minimumundan aşağı olmayan səviyyədə təmin etmək vəzifəsini nəzərdə tutur. Lakin yaşayış minimumu heç də insanın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmir. Bundan başqa bəzən yaşayış minimumu səviyyəsində təminatın nəzərdə tutulması obyektiv cəhətdən zəruri olmur və buna sosial baxımdan bəraət verilmir. Göstərilən bu prinsip sosial təminat hüquq normalalarının gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı olan prinsipdir.

Sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının və növlərinin çoxluğu prinsipi. Sosial təminatın dövlət sisteminin formalaşdığı bir dövrdə insanın sosial təminat hüququnun yaranmasını şərtləndirən əsaslar (sosial risklər) yalnız əmək qabiliyyətinin itirilməsini, dul qalmanı və qocalığı əhatə edirdi. Sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi və sivilizasiyanın inkişafı ilə bu hallar fasiləsiz olaraq genişlənməyə başladı. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi (1948-ci il) cəmiyyətin hər bir üzvünün sosial təminat hüququnu təsbit edərək belə əsaslara təkcə qocalığı, əmək qabiliyyətinin itirilməsini, dul qalmanı deyil, həm də işsizliyi və insanın özündən asılı olmayan səbəblərdən yaşamaq üçün gəlir mənbəyindən məhrum olduğu digər halları da aid etmişdir. Bundan başqa sosial təminatın müstəqil əsaslarına həmin Bəyannamə ilə analıq və uşaqlıq da aid edilmişdir. Müxtəlif ölkələrin milli qanunvericiliyi ilə sosial təminatın təqdim edilməsi əsasları konkretləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi baxımından sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarına aşağıdakılar aid edi-

lır: qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatma (qocalıq), əlillik, müvəqqəti əmək qabiliyyətsizliyi, ailə başçısının itirilməsi, uşağın doğulması, insanın ölümü, tibbi müalicəyə və yardıma, dərman yardımına, protez-ortopedik yardıma, nəqliyyat vasitəsinə ehtiyac, yoxsulluq, ailədə uşaqların tərbiyə edilməsi; analıq və uşaqlıq; məcburi köçkünlük və s.

Sosial təminatın təqdim edilməsi əsaslarının müxtəlifliyi bilavasitə onun növlərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, sosial təminat vətəndaşlara həm pul, həm də natura formasında təqdim edilir.

Sosial təminat sistemi üzrə əmək pensiyaları (yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısının itirilməsinə görə), sosial müavinətlər (əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləliyə və doğuşa görə, işsizliyə görə və s.), müxtəlif kompensasiya ödəmələri, dövlət sosial yardımını pul formasında təqdim edilir. Tibbi və dərman yardımını, sosial xidmətin müxtəlif formaları, o cümlədən müxtəlif sosial güzəştlər isə natura formasında təqdim edilir.

Sosial əhəmiyyətli hallardan asılı olaraq təminatın şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası (müxtəlifliyi) prinsipi. Sosial əhəmiyyətli hallardan asılı olaraq təminatın şərtlərinin və normalarının diferensiasiyası prinsipi bir çox alimlər tərəfindən (Y.Q.Azarova, İ.V.Quşın, A.N.Yeqorova, E.Q.Tuçkova və s.) sovet sosial təminat hüququnun əsas sahəvi prinsiplərindən biri kimi qəbul edilirdi. V.Ş.Şayxatdinov bu prinsipi "bəzi kateqoriyalardan olan vətəndaşların təminat sahəsində üstünlüyü prinsipi" adlandırırdı.¹

Sovet dövründə sosial təminat üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində vahidlik tendensiyasına uyğun olaraq diferensiasiya kifayət qədər geniş tətbiq olunurdu. Bu cins, yaş, ailə və əmlak vəziyyəti, sağlamlığın vəziyyəti, əmək şəraiti və digər amillərdən asılı olaraq fərdi istehlak tədbirini dəqiqləşdirməyə imkan verirdi və onu "hər bir halda belə diferensiasiyanın tətbiq olunmamağı şəraitinə nisbətən daha ədalətli edirdi".²

---

¹ Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. М., 1986, с. 88

² Иванова Р.И., Тарасова В.А. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., 1983, с. 167

Sosial təminat hüququ ilə tənzim edilən ictimai münasibətlər sistemi mürəkkəb və çox aspektlidir. Sosial təminat cins, yaş, keçmiş əmək şəraiti, sağlamlığın vəziyyəti, ailə vəziyyəti, bir çox hallarda yaşamaq üçün gəlir mənbəyinin itirilməsinə səbəb olan digər hallar və s. kimi amilləri nəzərə alır.

Sosial təminat hüququnda hamı üçün ümumi olan hüquq normaları ilə yanaşı, ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlar üçün və ya dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərə malik olan şəxslər üçün əlavə hüquqlar nəzərdə tutan xüsusi normalarda (güzəştlərdə) müəyyən olunur. Güzəştlərin isə aşağıdakı əsaslara görə təsnifatını aparmaq olar:

- subyektlərə görə (əllilər, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanları, Çernobil AES-da qəzanın nəticələrini aradan qaldırılmasında iştirak edənlər və s.);
- məzmununa görə (pensiya yaşına çatmamış pensiya hüququ əldə etmək; dərmanların pulsuz əldə edilməsi, mənzil və məişət xidməti xərclərindən azad olunmaq, pulsuz mənzil və nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilmə və s.);
- maliyyələşdirmə mənbəyinə görə (respublika və yerli büdcələr, büdcədən kənar fond kimi Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və s.)

Sosial cəhətdən müdafiə olunmayan vətəndaşların müxtəlif qruplarının maddi vəziyyətini bərabərləşdirmək və cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi onların statusunu bərpa etmək məqsədləri üçün diferensiasiyanın aparılması zəruridir. Lakin diferensiasiya bütövlükdə sosial təminat sisteminin inkişafı üçün maneəyə çevrilməməli və həddən artıq olmamalıdır.

Sosial təminat sistemini stabilləşdirmək məqsədilə bir kateqoriyadan olan vətəndaşlara digərlərinin hesabına güzəştlərin verilməsi ilə bağlı olan yeni normaların qəbul edilməsinə üçün moratorium elan edilməlidir.

Sosial təminat məsələlərinə dair qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların hüquqlarını müdafiə edən təşkilatların iştirakının təmin edilməsi prinsipi. Bu prinsipdə vətəndaşların öz maraqlarını müdafiə etmək üçün birləşmək, dövlət işlərinin idarə olunmasında bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək, habelə dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, bu orqanlara fərdi və kollektiv müraciətlər göndərmək kimi konstitusion hüquqları

konkretləşdirilir. Veteranlar, əlillər, şəhid ailələri ictimai birliklərinin təşəbbüsü ilə artıq bir sıra qanunlar qəbul olunmuşdur. Məsələn, «Veteranlar haqqında», «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında», «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında» qanunlar buna misal ola bilər.

Sosial sığorta məsələləri və məcburi sosial sığorta qaydasında təminat məsələləri barəsində qanun layihələrinin işlənilməsi və hazırlanmasında isə işçilərin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi funksiyasını həyata keçirən həmkarlar ittifaqları fəal iştirak edirlər.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. «Ahillərə sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2001-ci il tarixli Qanunu
2. Əliyev M.N. Ümumhüquqi prinsiplərin pensiya təminatı sahəsində fəaliyyəti. / Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. 24-cü buraxılış, Bakı, 2000, s. 37-39
3. «Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu
4. Camalov R. V. Sosial təminat hüququnun prinsiplərinin anlayışı və onların təsnifatı / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 15-ci buraxılış. Bakı, 2006, s. 172-175
5. Camalov R. V. Sosial təminat hüququnun ümumiliyi prinsipi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 205-208

6. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu

b) rus dilində

1. Алиев М.Н. Принципы пенсионного права в условиях рыночной экономики // Известия Тульского Государственного Университета. Серия история и теория государства и права. Выпуск 2, Тула, 2000, с. 26-30
2. Астрахан Е. И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих в СССР. М.: 1961
3. Егоров А. Н. Основные принципы советского права социального обеспечения. М.: 1984
4. Савостьянова В.Б., Маматказин И.Р. О принципах Российского права социального обеспечения / Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы. М.: 2000, с. 194-197

IV FƏSİL

SOSIAL TƏMİNAT HÜQUQUNUN MƏNBƏLƏRİ

4.1. Sosial təminat hüququ mənbələrinin anlayışı və təsnifatı

Hüquq elmində hüququn mənbəyi anlayışına əsasən iki aspektdən – maddi və formal aspektdən yanaşılır. Maddi mənada hüququn mənbəyi dedikdə hüquqi göstərişləri yaradan və onların icrasını təmin edən real qüvvə başa düşülür. Formal mənada hüququn mənbəyi dedikdə isə hüquqi göstərişlərin ifadəsinin xarici forması nəzərdə tutulur. Bu mənada hüququn mənbəyini cəmiyyətdə müvafiq hakimiyyət strukturlarının məzmunundan asılı olmayaraq ictimai münasibətlərin hüquqi tənziminə yönələn iradə ifadəsinin üsulları kimi qəbul etmək olar.

Sosial təminat hüququna dair ədəbiyyatlarda sosial təminat hüququ mənbələrinə müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında sosial təminat hüququ mənbələrinə həmin hüquq sahəsinin predmetini təşkil edən ictimai münasibətləri tənzimləyən müxtəlif normativ aktlar (Zaxarov M.L., Tuçkova E.Q., Buyanova M.O.)¹, dövlətin vətəndaşların sosial təminatı ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlərin nizama salınmasına yönəldilmiş iradəsinin ifadə edildiyi forma və üsullarının əks olunduğu normativ aktlar (İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ.)², sosial təminat münasibətlərinin tənzim edilməsinə yönəldilmiş dövlətin iradəsinin ifadə forması (Maçulskaya Y.Y.)³ kimi anlayış verilmişdir. Lakin verilən bu anlayışlar məzmun və mahiyyət etibarilə oxşardılar.

---

¹ Захаров М.Л., Туцкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 126; Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения: Учебник. М.: ТК Велби, КноРус, 2004, с. 32

² İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun təbiiqi problemləri. Bakı: Qanun, 2001, s. 4

³ Мачульская Е.Е., Добромыслов К.В. Право социального обеспечения: Учебное пособие. М.: Книжный мир, 2006, с. 65

Beləliklə, sosial təminat hüququnun mənbələri dedikdə dövlətin vətəndaşlara sosial təminat sistemi üzrə pensiyaların, müavinətlərin, sosial xidmətlərin və digər sosial təminat növlərinin təqdim edilməsi ilə bağlı olan ictimai münasibətlərin tənzim olunmasına yönəldilmiş iradəsinin ifadə formaları və üsulları başa düşülür.

Sosial təminat hüququnun mənbələri cəmiyyətin maddi həyat şəraitini əks etdirir və bu şəraitin dəyişməsi ilə onun mənbələri də dəyişir. Hazırda sosial təminat hüququnda köhnəlmiş aktlar ləğv edilir və ya mövcud sosial təminat qanunvericiliyinə çoxlu əlavə və dəyişikliklər olunur, yaxud da yeni bazar münasibətlərinə uyğun olan aktlar qəbul edilir.

Sosial təminat hüququnun mənbələri müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir. Hüquqi qüvvəsinə görə sosial təminat hüququnun mənbələri ənənəvi olaraq qanunlara və qanun qüvvəli aktlara bölünür.

Y.Y. Maçulskaya sosial təminat hüququnun mənbələrini tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin növünə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirir:

- vətəndaşların pensiya təminatını tənzimləyən normativ aktlar;
- vətəndaşların müxtəlif sosial müavinətlərlə təminatı üzrə normativ aktlar;
- sosial təminat sistemi üzrə sosial xidmətin təqdim edilməsi ilə əlaqədar olan normativ aktlar¹.

Lakin aparılmış bu təsnifat sosial təminat hüququnun predmetinə daxil olan kompleks ictimai münasibətlərin heç də hamısını əhatə etmir. Buna görə də sosial təminat hüququ mənbələrini onun tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin dairəsinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri ilə (pensiya, müavinət, dövlət sosial yardımı və s.) bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən normativ aktlar;
2. Sosial təminatın "natural" növləri ilə (tibbi yardım və müalicə, sanatoriya-kurort müalicəsi, sosial xidmət, pro-

---

¹ Макульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие для вузов. М.: Книжный мир, 1998, с. 23

tez ortopedik yardım və s.) bağlı yaranan münasibətləri tənzim edən normativ aktlar;

3. Sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri və sosial təminatın "natural" növləri ilə bağlı yaranan prosedur və prosesual xarakterli münasibətləri (hüquqi faktın müəyyən edilməsi, sosial təminata olan hüququn reallaşdırılması, pozulmuş hüquqların müdafiəsi) tənzimləyən normativ aktlar.

Məzmununa görə sosial təminat hüququnun mənbələri maddi və prosesual normalara bölünür. Belə ki, maddi normalar bu və ya digər halı müəyyən edir, müəyyən hüquq və vəzifələri rəsmiləşdirir. Prosesual normalar isə bu və ya digər məsələnin həyata keçirilmə formasını və qaydasını müəyyənləşdirir.

Təsir dairəsinə görə isə sosial təminat hüququnun mənbələri respublika, sahəvi, sahələrarası və lokal əhəmiyyətli aktlara bölünürlər.

Sosial təminat hüququnun mənbələri onları qəbul edən orqanlara görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

a) ali qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilmiş normativ aktlar (qanunlar, qərarlar);

b) Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilən aktlar (fərmanlar, qərarlar);

c) mərkəzi dövlət idarəçilik orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ aktlar (Məsələn, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən aktlar);

ç) yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilən aktlar;

d) lokal xarakterli aktlar (kollektiv müqavilə, rayon sazişləri və s.).

Göründüyü kimi sosial təminat hüququ sahəsində verilən normativ aktlar onu qəbul edən orqandan, onun səlahiyyətlərindən (ümumi səlahiyyətli, yaxud xüsusi səlahiyyətli) asılı olaraq müxtəlif adlara malik olurlar.

Aktın formasına görə sosial təminat hüququnun mənbələri qanunlara, fərmanlara, qərarlara, qaydalara, əsasnamələrə, əmrlərə, izahatlara, təlimatlara və s. bölünür.

Sosial təminat hüququ mənbələrinin məqsədinə görə aşağıdakı növləri fərqləndirilə bilər:

- sosial təminatın ümumi məsələlərini tənzimləyən normativ aktlar;
- sosial təminatın ayrı-ayrı növlərini tənzimləyən normativ aktlar;
- ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin sosial təminatını tənzimləyən aktlar.

Sosial təminat hüququ mənbələrinin mühüm xüsusiyyətlərindən birini onların bəzilərinin həmkarlar ittifaqlarının iştirakı ilə qəbul edilməsi təşkil edir. Belə ki, dövlət orqanları ilə yanaşı sosial təminat sahəsində həmkarlar ittifaqları da müəyyən səlahiyyətlərə malikdir (məsələn, sanatoriya-kurort müalicəsini Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmək və təşkil etmək).

Sosial təminat hüququnun mənbələri sistemində mərkəzləşdirilmiş aktlarla yanaşı lokal xarakterli aktlar mühüm yer tutur. Həmin aktlara ilk növbədə əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş xüsusi qaydalarla qəbul olunan kollektiv müqavilələri aid etmək olar. Konkret müəssisələrdə (birliklərdə) işəgötürənlə həmkarlar ittifaqı orqanlarının birgə bağladığı kollektiv müqavilələrin ayrı-ayrı müddəaları sosial təminatla bağlı müəyyən münasibətləri (məsələn, əlavə pensiyaları, sosial güzəştləri və s.) tənzim etdiyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4.2. Sosial təminat qanunvericiliyinin inkişaf tarixi

Azərbaycanda sosial təminat qanunvericiliyi XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Bu sahədə ilk aktlar kimi «İstehsalatda bədbəxt hadisələrə görə işəgötürənlərin məsuliyyəti haqqında» 1903-cü il qanunu və «Bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən fəhlələrin sığortası haqqında» 23 iyun 1912-ci il qanunları çıxış edir. 23 iyun 1912-ci il qanunu sosial təminat sisteminə faktiki olaraq sosial sığorta prinsiplərinin tətbiqini nəzərdə tuturdu. Həmin qanuna görə 26 həftə xəstəlik müddəti başa çatdıqdan sonra əlilliyə görə pensiya təyin edilirdi..

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda mövcud olmuş ilk müstəqil demokratik dövlət-Azərbaycan Demokratik Respublikası əhalinin sosial təminatının təşkili və yaxşılaşdırılmasında mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan Demokratik Respublikası Hö-

kumətinin 23 aylıq fəaliyyəti dövründə qəbul etdiyi minə qədər qərarının böyük əksəriyyəti məhz bu məsələyə həsr edilmişdir. Həmin dövrdə Sosial Təminat Nazirliyi tərəfindən parlamente on qanun layihəsi də təqdim olunsa da heç biri qəbul olunmamışdır¹.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Hökuməti pensiya təminatı ilə bağlı iki xüsusi qərar qəbul etmişdir. Birinci qərar 26 avqust 1918-ci il tarixli «Pensiya haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması üçün komissiyanın yaradılması haqqında»² adlanır və həmin qərara əsasən, istefaya çıxan şəxslərə xidmət illərinə görə pensiyanın təyin olunması haqqında qanun layihəsinin hazırlanması üçün komissiyanın təşkil olunması ədliyyə nazirinə tapşırılmışdır. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin qəbul etdiyi ikinci qərar isə 27 avqust 1919-cu il tarixli «Pensiya nizamnaməsinin hazırlanması üçün komissiyanın təşkili haqqında»³ adlanır və həmin qərara əsasən maliyyə nazirinin sədrliyi ilə maliyyə, yollar, hərbi və digər orqanların nümayəndələrindən ibarət yaradılan komissiya mülki və hərbi idarələrin pensiya nizamnamələrini razılaşdırmalı və 1919-cu ilin sentyabr ayının sonuna bütün təşkilatlar üçün ümumi pensiya nizamnaməsini Nazirlər Sovetinin müzakirəsinə təqdim etməli idi. Təəsüf ki, ölkədə yaranmış şərait bu qərarın da həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Eyni zamanda, həmin dövrdə qəbul edilmiş — «Azərbaycan Respublikası dəmir yolu nazirliyi üzrə dəmir yolunda xidmət etmiş şəxslərin xidmətdən sonrakı təminatı (pensiya kassası) haqqında» Əsasnamə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin Əsasnamədə dəmiryolu işçilərinin xidmət illərinə, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ təsbit edilmişdir və bu hüquq işçilərin pensiya kassasına ödədikləri sığorta haqları hesabına məcburi pensiya sığortasına əsaslanırdı. Əsasnamədə göstərilir ki, öz arzusu ilə işdən çıxdığı halda kassa iştirakçıları öz keçirdikləri haqqı və onun üstünə gələn 4% əldə edirlər. Bun-

---

¹ Nəşibzadə N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və sənədlər). Bakı, 1990, s.81

² Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку, 1998, с. 224

³ Yənə orada, s. 354

dan əlavə, 5 illik xidmət ilinə görə xəzinədən əlavə 30%, 6 xidmət ilinə görə əlavə 37%, bundan sonrakı hər xidmət ilinə görə ödənilən məbləğə 7% əlavə olunur.

ADR parlamentinin «Fəhlə məsələləri haqqında» 7 dekabr 1918-ci il tarixli qərarına görə, fəhlələr əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdikdə onlara sosial sığorta verilməsi kimi sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir¹.

ADR dövründə qaçqınların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar bir sıra qərarlar da (məsələn, «Qaçqınlara köməyin təşkili haqqında» 13 iyul 1918-ci il tarixli, «Qaçqınların Azərbaycan dəmiryol və su nəqliyyatında pulsuz gedşinə icazə verilməsi haqqında» 10 may 1919-cu il tarixli, «Ermənistandan olan müsəlman qaçqınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin qəbul edilməsi haqqında» 2 iyul 1919-cu il tarixli, «Qaçqınların yerləşdirilməsi üçün təcili tədbirlərin qəbul edilməsi haqqında» 8 noyabr 1919-cu il tarixli, «Ermənistandan olan müsəlman qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi haqqında» 23 fevral 1920-ci il tarixli və s. qərarlar) qəbul edilmişdir.²

Tarixdən məlumdur ki, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası süqut etmiş, bolşeviklərin istilasından sonra Azərbaycanın sovet hakimiyyəti qurulmuşdur.

Sovet dövlətinin qurulduğu ilk dövrlərdə iqtisadi vəziyyətin ağır olması və ölkənin vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar keçirdiyi çətinliklər dövlətin sosial problemləri həll etmək cəhdlərini nəticəsiz qoymamışdır. Lakin vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra iqtisadiyyatın bərpaş ölkənin başlıca vəzifəsinə çevrildi və dövlət yeni iqtisadi siyasət yeritməyə başladı.

Bununla əlaqədar fəhlə və qulluqçuların sosial sığorta prinsipləri əsasında sosial təminat sisteminin bərpa edilməsi zərurəti və imkanı yarandı. XKS-nın «Muzdlu əməklə məşğul olan şəxslərin sosial sığortası haqqında» 15 noyabr 1921-ci il tarixli Dekreti sosial sığorta sistemini muzdlu əməklə məşğul olan bütün şəxslərə və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti və daimi olaraq itirildiyi bütün hallara, işsizliyə, eləcə də ölüm halına şamil etdi. Bütün göstərilən hallarda muzdlu işçilərin təminat edilməsi muzdlu

¹ İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, s. 438

² İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri. Bakı: Qanun, 2001, s. 62-63

əməkdən istifadə edən müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların, yaxud xüsusi şəxslərin vəsaiti hesabına həyata keçirilirdi. Bu, dövləti fəhlə və qulluqçuların sosial təminatı ilə bağlı böyük xərclərin çəkilməsi yükündən azad etdi.

Yeni iqtisadi siyasət dövründə sosial təminat haqqında qanunvericiliyin inkişaf tarixi onunla fərqlənirdi ki, tez bir zaman ərzində yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq sosial təminat üzrə münasibətlərin bu növünün tənzimlənməsi üçün hüquqi baza formalaşdırılmış oldu. Bu dövrdə muzzdu işçilər sırasından olan əlillərin və Qızıl ordunun müharibədə, yaxud hərbi xidmətdə olduğu dövrdə alınmış zədə, yaxud xəstəlik nəticəsində əmək qabiliyyətindən məhrum olmuş hərbi qulluqçularının sosial təminat hüququ təsbit edildi. «Ailə başçısının itirilməsinə görə zəhmətkeşlərin ailələrinin sosial təminatı haqqında» 9 dekabr 1921-ci il tarixli Dekretlə zəhmətkeşlərin ailələrinin ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiya təminatı məsələsi həll olundu. «Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi və analığa görə sosial təminat haqqında» 9 dekabr 1921-ci il tarixli Dekretlə müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi halında sığorta olunan şəxslərə faktiki qazancı məbləğində müavinət, hamilə qadınlar üçün əlavə müavinət, uşağa qulluğa görə birdəfəlik müavinət və uşağın yedizdirilməsi üçün müavinət müəyyən edildi. Eyni zamanda, həmin dekretlə sığorta olunan şəxslərin və onların ailə üzvlərinin dəfni üçün müavinət də təsbit olundu. Həmin dövrdə, həmçinin «Əlillərin sosial təminatı haqqında» 8 dekabr 1921-ci il tarixli və «İşsizliyə görə sosial təminat haqqında» 28 dekabr 1921-ci il tarixli Dekretləri də qəbul olundu və xüsusi xidmətləri olan şəxslərin fərdi pensiyaları haqqında qanunvericilik daha da təkmilləşdirildi.

Yeni iqtisadi siyasətə keçidlə əlaqədar zəhmətkeşlərin tibbi xidmətinə çəkilən xərclərin maliyyələşdirilməsi mexanizmi də dəyişdirildi. Dövlət tibbi xidmətin pulsuz olmasını əsas prinsip kimi saxlamaqla səhiyyənin maliyyələşdirilməsini yerli büdcələrin üzərinə qoydu və onu yalnız iqtisadi imkanlarına görə həyata keçirməyə başladı. Bundan başqa dövlət, kooperativ, ictimai və xüsusi müəssisələrdən, idarələrdən və təsərrüfatlardan «Xəstəliyin sığortası haqqında» 19 dekabr 1921-ci il tarixli Dekret əsasında sığorta olunan şəxslərin müalicə ehtiyaclarına yönəldilən haqqın tutulması tətbiq olundu. Lakin bu xarakterli tədbirlər

pulsuz tibbi xidmətdən və müalicədən tam imtina olunması ilə nəticələnmədi. XKS-nın «Müalicə-sanatoriya işinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» 13 dekabr 1923-cü il tarixli Dekreti ilə növbəti vəzifə kimi bütün əhalinin səhhətinin yaxşılaşdırılması və fəhlələrin sanitariya-müalicə yardımının bütün növləri ilə təmin edilməsinin yaxşılaşdırılması, kənd yerlərində səhiyyənin inkişafı müəyyən edildi. Beləliklə, sığorta olunan şəxslər də daxil olmaqla bütün vətəndaşlara büdcə vəsaiti hesabına tibbi yardımın verilməsi sosial sığorta vəsaiti hesabına bu yardımın yaxşılaşdırılması ilə uzlaşdırılırdı. Həmin dövrdə kurrort müalicəsi inkişaf etdirildi, fəhlə və qulluqçular üçün dövlət büdcəsinin vəsaiti və sosial sığorta vəsaiti hesabına pulsuz istirahət evləri təşkil olundu.

Xalq Səhiyyə Komissarlığının sərəncamında olan körpələr evləri, ana və uşaq evləri, qadın məsləhətxanaları şəbəkəsi genişləndirildi.

Əlillər üçün dövlət vəsaiti və sosial sığorta vəsaiti hesabına saxlanılan Xalq Sosial Təminat Komissarlığının sərəncamında olan əlillər evləri fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda, həmin dövrdə əlillər evləri sosial sığorta və kəndlilərin qarşılıqlı yardım orqanları tərəfindən yaradılmağa başlandı.

Muzdlu işçilərə aid olmayan kənd əhalisinin sosial təminatı əsasən kəndlilərin qarşılıqlı yardım qaydasında toplanan vəsaiti hesabına həyata keçirilirdi, çünki dövlət onları öz vəsaiti hesabına təmin edə bilmirdi.

Xalq Səhiyyə Komissarlığının və Xalq Əmək Komissarlığının «Sığorta olunan şəxslərin protez və ortopediya aparatları ilə təchiz edilməsi tədbirləri haqqında» 19 aprel 1924-cü il tarixli sərəncamı ilə sığorta olunan bütün şəxslərin, onların ailə üzvlərinin, eləcə də sosial sığorta pensiyası alan əmək əlillərinin və onların ailə üzvlərinin pulsuz protez və ortopediya aparatları ilə təmin edilməsi müəyyən olundu.

Vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağıdılmış iqtisadiyyatın bərpasından sonra dövlət sosialist sənayeləşdirməsini, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsini və mədəni inqilabı həyata keçirməyə başladı. Fəhlə və qulluqçuların sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi problemləri ön plana çəkildi. Belə ki, həmin dövrdə hamiləliyə və doğuşa görə və əmək qabiliyyətliliyinin mü-

vəqqəti itirilməsinə görə yardım sistemi, o cümlədən sanatoriya-kurort işi inkişaf etdirildi.

Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı qanunvericiliyi ilə 1925-ci ildən pensiya təyin edilərkən əsas götürülən gəlirin minimum məbləği müəyyən edildi. Müharibə əlilləri və kənd təsərrüfatı, o cümlədən sənaye ilə bağlı olan hərbi qulluqçu ailələrinə dövlət pensiya təminatı hüququ verildi.

1925-ci ildə xüsusi əmək stajının, o cümlədən pedaqoji stajın hüquqi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq müəllimlərə və digər maarif işçilərinə xidmət illərinə görə pensiya tətbiq olundu. Kənd yerlərində çalışan maarif işçilərinin xidmət illərinə görə pensiya təminatı hüququndan isə 1929-cu ildən etibarən şəhərlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə yaşayan maarif işçiləri də istifadə etməyə başladılar. 30-cu illərin əvvəllərindən isə səhiyyə işçilərinə, veterinarlara və aqronomlara da xidmət illərinə görə pensiyaların təyin edilməsinə başlandı. Elmi işçilər və fəhlə fakültələrinin müəllimləri üçün də xidmət illərinə görə akademik pensiyalar müəyyən edildi. İşçilərin bu kateqoriyası üçün xidmət illərinə görə pensiyalarla yanaşı (müəllimlik və elmi fəaliyyət üçün 25 il), qocalığa (yaşa) görə pensiyalar da nəzərdə tutulmuşdu.¹

1924-cü ildə ali təhsil müəssisələrinin elmi işçiləri və fəhlə fakültələrinin müəllimləri haqqında əsasnamələr təsdiq edildi və həmin əsasnamələrə görə elmi işçilərə (ali təhsil məktəblərinin müəllimlərinə) və fəhlə fakültələrinin müəllimlərinə xidmət illərinə görə akademik pensiyalar müəyyən edildi.

Bu dövrdə hərbi qulluqçuların sosial təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra aktlar qəbul edildi: 1926-cı il martın 19-da Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusunun rəis kadrları heyətinin dövlət təminatı haqqında Əsasnamə qəbul olundu, 1926-cı il oktyabrın 11-də isə ÜRMİK və RSFSR XKS hərbi xidmət əlillərinin və onların ailələrinin, ölmüş, yaxud xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçuların ailələrinin, Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusu sıralarına çağırılmış şəxslərin ailələrinin, eləcə də əksinqilaba qarşı mübarizədə fəal iştirakla əlaqədar əmək qabiliyyətini itirmiş, yaxud ailə başçısından məhrum olmuş şəxslərin dövlət təminatı haqqında Əsasnaməni təsdiq etdi. SSRİ MİK və XKS-nin «Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusu hissələrinin kadr heyətində həqiqi

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1974, с. 92-95

hərbi xidmətə çağırılmış vətəndaşların ailələrinin təmin edilməsi haqqında» 31 dekabr 1926-cı il tarixli qərarı ilə müəyyən olunmuş hallarda FKQO-da müddətli xidmətin sırası və kiçik rəis heyətinə çağırılmış vətəndaşların ailə üzvlərinə aylıq müavinətin verilməsi nəzərdə tutulurdu, ehtiyac olduqda isə onlar maarif, səhiyyə və sosial təminat müəssisələrinə yerləşdirilə bilərdi.

Dövlət səhiyyə sistemini inkişaf etdirməklə vətəndaşların pulsuz tibbi yardım və müalicə hüququnun reallaşdırılması təminatları yaradırdı. «İlkin təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərilməsi qaydaları haqqında» 11 mart 1926-cı il tarixli Əsasnamə bütün müalicə müəssisələrinin üzərinə bədbəxt hadisələrdən zərər çəkmiş şəxslərə ilkin təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərmək vəzifəsini qoyurdu. Həmin Əsasnamədə evdən kənar zərər çəkmiş bütün şəxslərə dərmanlar və müalicə vasitələri pulsuz verilməklə belə yardım almaq hüququ təsbit edilmişdir.

Uşaq müəssisələri (körpələr evləri, uşaq bağçaları) şəbəkəsi genişləndi. 1926-cı il iyunun 16-da ilk dəfə qəbul olunmuş «Uşaq evi haqqında» Əsasnamə uşaq evlərinin üç tipini nəzərdə tuturdu: məktəbəqədər, məktəb yaşlı uşaqlar üçün, 13-16 yaşlı uşaqlar üçün əmək kommunası. Sonra isə vərəm xəstəsi olan uşaqlar üçün fəaliyyət göstərən sanatoriya-meşə məktəbləri yarandı.

1928-ci ildən başlayaraq əmək qabiliyyətinin itirilməsinin dərəcəsi, səbəbindən və şəraitindən asılı olaraq pensiya təminatında diferensiasiya tətbiq edilməyə başlandı. Məhz bu dövrdə sovet pensiya sistemində pensiya təminatının əsaslarının hüquqi cəhətdən dəqiq müəyyənləşdirilməsi və pensiya hüququnun yaranmasının stabil şərtlərinin formalaşdırılması tendensiyası özünü büruzə verir.

Müharibədən sonrakı dövrdə sovet pensiya sistemində yaranan əsas problemlərdən biri müharibə nəticəsində yoxsul vəziyyətdə olan fəhlə və qulluqçuların pensiyalarının məbləğinin artırılması idi. Bundan başqa həmin dövrdə pensiya təminatı sistemi sahəvi prinsip əsasında inkişaf edirdi. Buna görə də, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan işçilərin pensiyaları öz məbləğinə görə fərqlənirdi. Bununla əlaqədar olaraq, müxtəlif sahələrdə çalışan işçilər üçün pensiya təminatı sahəsində bərabər şərtlərin müəyyən edilməsi də o dövrün son dərəcə mühüm olan problemlərdən biri idi.

Həmin dövrdə əlillərin peşə hazırlığı institutu da formalaşmışdır. Sosial sığorta orqanlarının təminatında olan hərbi xidmət və əmək əlillərinin, eləcə də təsadüf nəticəsində və anadangəlmə əlil olan şəxslərin Xalq Sosial Təminat Komissarlığı sisteminin texniki peşə məktəblərinə və texnikumlarına daxil olmaq hüququ təsbit olundu.

SSRİ MİK və XKS-nın «Sosial sığorta haqqında» 23 iyun 1931-ci il tarixli qərarı ilə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlərin məbləğinin diferensiasiyası nəzərdə tutulurdu: müavinətin məbləği həmkarlar ittifaqına üzvlükdən, ümumi və fasiləsiz əmək stajından asılı olaraq qazancın yarısından 100 faizə qədər təşkil edirdi. Uşağın doğulması və dəfn üçün müavinətlə təmin edilən şəxslərin dairəsi genişləndirildi və bu müavinətlərin sabit məbləği müəyyən olundu.

1932-ci ildə istehsalat təlimi (təkrar təlim, yaxud başqa ixtisasa yiyələnmə) dövründə məhdud əmək qabiliyyətli şəxslər üçün orta qazancın 40-50% məbləğində yeni müavinət müəyyən olundu.

1933-cü ildə mülki hava donanmasının uçuş-sınaq heyəti üçün sosial sığorta qaydasında xidmət illərinə görə pensiyalar müəyyən olundu.

Kənd təsərrüfatında kollektivləşdirmənin həyata keçirilməsi muzzdu əməyi aradan çıxararaq, obyektiv surətdə kolxozlarda birləşdirilmiş olan kəndlilərin yeni sosial təminat formalarını tələb edirdi. Buna görə də kəndli qarşılıqlı yardım kassalarının hüquqi varisləri qismində kolxoz qarşılıqlı yardım kassaları yaradıldı. ÜRMİK və XKS-nın həmin kassalar haqqında 13 mart 1931-ci il tarixli Əsasnaməsi ilə nəzərdə tutulurdu ki, belə kassaların vəsaiti hesabına uşaq bağçaları və qocalar evləri yaradılır, qoca və əmək qabiliyyətini itirmiş kolxozçulara yardım göstərilir, o cümlədən körpələr evləri saxlanılır.

1936-cı ilin dekabrında qəbul edilmiş SSRİ Konstitusiyasında təsbit olunan sosializm quruculuğunun başa çatması ilə sosial təminat haqqında sovet qanunvericiliyinin inkişafında birinci mərhələ də başa çatmış oldu. SSRİ-də dövlət sosial təminat sisteminin fəaliyyətinin nəticəsi kimi Konstitusiyanın 120-ci maddəsində vətəndaşların qocalıqda, eləcə də xəstəlik və əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarında maddi təminat almaq hüququ təsbit olundu. Bu hüquq fəhlə və qulluqçuların sosial sığortasının

dövlətin hesabına geniş inkişafı, zəhmətkeşlərə pulsuz tibbi yardım, zəhmətkeşlərin istifadəsinə geniş kurortlar şəbəkəsinin verilməsi ilə təmin olunurdu.

1937-ci ildə dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsini tam şəkildə həyata keçirməyə başladı. SSRİ XKS-nın «Dövlət sosial sığorta büdcəsindən müəyyən xərclərin azaldılması və sığorta haqları tariflərinin dəyişdirilməsi haqqında» 23 mart 1937-ci il tarixli qərarı ilə hüquqi vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların pulsuz tibbi yardım və müalicə almaq hüququ təsbit olunur. Həmin qərara əsasən dövlət körpələr evlərinin və uşaq bağçalarının saxlanması xərclərini də öz üzərinə götürdü.

SSRİ qanunları əsasında Azərbaycan SSR-də vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyaları və müəyyən sahələr üçün sosial təminatla bağlı bir neçə qanun və qərarlar («Epidemiya ilə mübarizə işlərində çalışan tibb işçilərinin pensiya ilə təmin edilməsi haqqında» 15 fevral 1928-ci il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu, «Məarif işçilərinin xidmət illərinə görə şəxsi pensiyalarla təmin edilməsi haqqında» 25 yanvar 1931-ci il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu, «Fərdi pensiyalar haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi haqqında» 2 iyun 1931-ci il tarixli Azərbaycan SSR Qanunu, Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS-in «Azərbaycan SSR-də sığorta işləri haqqında» 9 oktyabr 1934-cü il tarixli qərarı¹, Azərbaycan SSR XKS-in «Azərbaycan SSR-in respublika və yerli tabeliyində olan mərkəzi idarələrinə və xalq komissarlıqlarına əmək kitabçalarının verilməsini təşkil etmək haqqında» 1938-ci il 22 dekabr tarixli qərar, Azərbaycan SSR XKS-in «Dövlət ictimai sığortası üzrə ictimai təminat orqanları tərəfindən pensiya təyin edilməsi və verilməsi qaydası haqqında təlimatının təsdiq edilməsi haqqında» 2 fevral 1939-cu il tarixli qərarı² və s.) qəbul edilmişdir.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması hərbi qulluqçuların pensiya təminatını yaxşılaşdıran normativ aktların qəbul edilməsi zərurətini şərtləndirdi. SSRİ XKS 1940-cı il iyulun 16-da «Müddətli xidmətin sırası və kiçik rəis heyəti hərbi qulluqçula-

¹ Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığı. Azərbaycan SSR qanunlarının xronoloji siyahısı (1938-ci ilin iyul ayının 21-nə kimi). Bakı, 1940

² Azərbaycan SSR hökumətinin toplanmış qərar və sərəncamları. Bakı, 1939, №1, maddə 9

rına və onların ailələrinə verilən pensiyalar haqqında» 1269 sayılı qərar, 1941-ci il iyunun 5-də isə «Müddətdən artıq xidmətin ali, böyük və orta rəis heyətindən olan şəxslərə, kiçik rəis heyətindən olan şəxslərə, müddətdən artıq xidmətin sırası heyətinin mütəxəssislərinə və onların ailələrinə verilən pensiyalar və müavinətlər haqqında» 1474 sayılı qərar qəbul etdi.

Müharibə dövründə sırası və kiçik rəis heyətindən olan hərbi qulluqçuların ailələrinə müavinətlərin təyin olunması və ödənilməsi qaydası SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26 iyun 1941-ci il tarixli Fərmanı ilə müəyyən edildi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 8 iyul 1944-cü il tarixli Fərmanı ilə çoxuşaqlı anaların dövlət müavinətləri ilə təminatı xeyli yaxşılaşdırıldı. Çoxuşaqlı anaların belə müavinət almaq hüququ yeddinci və daha çox uşaq doğulması zamanı yaranırdı. Bundan başqa həmin fərmanla tənha analar üçün də dövlət müavinətləri müəyyən edilmişdir.

İqtisadiyyatın mühüm sahələrində - kimya, kömür, dağ-metallurgiya, qara metallurgiya və s. sahələrində işləyən fəhlə və qulluqçuların geniş dairəsi üçün yüksək məbləğdə pensiyalar müəyyən olundu. 1949-cu ildə zootexnik və baytarlar, 1952-ci ildə maşın-traktor, maşın-heyvandarlıq, çöl-meliorasiya stansiyalarının və kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi məktəblərinin rəhbərləri və mütəxəssisləri üçün xidmət illərinə görə pensiya təminatı tətbiq olundu. «Elmi işçilərin pensiya təminatı haqqında» qəbul edilmiş Əsasnamə¹ isə 1924-cü ildə həmin kateqoriya işçilər üçün pensiyalar müəyyən etmiş qanunvericiliyi təkmilləşdirdi. 1959-cu ildə mülki aviasiyanın uçuş-sınaq heyəti işçilərinin xidmət illərinə görə pensiya təminatı təkmilləşdirildi².

Ötən əsrin 50-ci illərində sosial təminat haqqında qanunvericiliyin, ilk növbədə isə pensiya qanunvericiliyinin və sosial sığortada haqqında qanunvericiliyin unifikasiyası zərurəti daha aşkar şəkildə meydana çıxdı. SSRİ Nazirlər Sovetinin 22 yanvar 1955-ci il tarixli 113 sayılı qərarı əsasında ÜHİMŞ Rəyasət Heyəti 1955-ci il fevralın 5-də «Dövlət sosial sığortası üzrə müavinətlərin təyin olunması və ödənilməsi qaydası haqqında» Əsasnaməni təsdiq etdi və həmin Əsasnamə ilə fəhlə və qulluqçuların sosial

¹ Социальное обеспечение в СССР. Сборник нормативных актов. М., 1986, с. 408

² Социальное обеспечение в СССР. М.: Профиздат, 1962, с. 84

sığorta üzrə müavinətlərlə təmin edilməsinin vahid norma və qaydaları müəyyənləşdirildi.

1956-cı il iyulun 14-də qəbul olunmuş «Dövlət pensiyaları haqqında» qanun fəhlə və qulluqçuların pensiya təminatının səviyyəsini xeyli yüksəltdi, pensiya hüququna malik olan şəxslərin dairəsini daha da genişləndirdi. Həmin qanun pensiya təminatı sistemində mövcud olan diferensiasiyadan imtina edərək bütün fəhlə və qulluqçular üçün ümumi pensiya sistemini müəyyən etdi. Lakin bu qanun da vahid pensiya təminatı sistemini müəyyən edə bilmədi. Ona görə ki, həmin qanun kolxozçuları, eləcə də pensiya təyin olunması üçün kifayət qədər staja malik olmayan qoca və əmək qabiliyyətindən məhrum vətəndaşları pensiya hüququndan məhrum edirdi.

Kolxoz üzvlərinin pensiya təminatı problemi yalnız SSRİ Ali Sovetinin 1964-cü il iyulun 15-də «Kolxoz üzvlərinin pensiyaları və müavinətləri haqqında» qanununun qəbul etməsi ilə köklü surətdə öz həllini tapdı. Ölkədə ilk dəfə kolxozçuların qocalığa və əlilliyə görə pensiya ilə, onların ailələrinin isə ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiya ilə təminatı sistemi tətbiq olundu. 15 iyul 1964-cü il tarixli qanun pensiyalarla yanaşı, kolxozçu qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə müavinətlərin verilməsini də təsbit etdi. Həmin qanunun icra edilməsi üçün yeni maliyyə mənbəyi – Kolxozçuların Mərkəzləşdirilmiş İttifaq Sosial Təminat Fondu yaradıldı və həmin fond kolxozların ayırmaları hesabına formalaşdırılırdı. Lakin həmin dövrdə kolxoz üzvlərinin əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlərlə təminatı qanunvericiliklə nəzərdə tutulmamışdır. 1969-cu ildə kolxozçuların üçüncü ümumittifaq qurultayı tərəfindən təsdiq edilmiş Nümunəvi Kolxoz Nizamnaməsində sovet dövlətində ilk dəfə kolxozçuların sosial sığortası və kolxozların ayırmaları hesabına təşkil olunan daha bir fondun – Kolxozçuların Mərkəzləşdirilmiş İttifaq Sosial Sığorta Fondunun yaradılması təsbit olundu. Həmin fondun vəsaiti hesabına əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlər ödənilir, sanatoriyalara və istirahət evlərinə göndərişlər verilir, sosial sığortanın digər növləri təqdim olunurdu.

Həmin dövrdə sosial təminat sistemi üzrə müavinətlərin yeni növləri tətbiq edilməyə başladı. Belə ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin

«Müddətli xidmət hərbi qulluqçularının uşaqları üçün müavinətlərin ödənilməsi haqqında» 25 oktyabr 1963-cü il tarixli 1108 sayılı qərarı ilə atası müddətli hərbi xidmət keçən uşaqlar üçün aylıq müavinətlər, Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Sovet xalqının rifah halının daha da yüksəldilməsi tədbirləri haqqında» 26 sentyabr 1967-ci il tarixli qərarı ilə işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının pensiyalarının məbləğinin yüksəldilməsi və güzəştli əsaslarla pensiyalarla təmin edilən şəxslərin dəirəsinin genişləndirilməsi ilə yanaşı, 16 yaşına çatmış I və II qrup əlil uşaqlar üçün müavinətlər, 1974-cü ildə isə yeni müavinət növü – aztəminatlı ailələrdən olan uşaqlar üçün müavinət növü tətbiq olundu.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində bütövlükdə sosial təminatın və onun ayrı-ayrı növlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş bir sıra normativ aktlar qəbul olundu. Belə ki, həmin dövrdə gözdən əlil olan şəxslər üçün nəqliyyatdan istifadə zamanı əlavə güzəştlər müəyyən olundu, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində və uşaq evlərində uşaqların qidalanmasına ayrılan xərclər artırıldı, səhiyyə xidməti yaxşılaşdırıldı. 1969-cu ildə SSRİ-nin və müttəfiq respublikaların səhiyyə qanunvericiliyinin Əsasları qəbul edildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 12 avqust 1970-ci il tarixli qərarı ilə «Hamilə qadınlar, çoxuşaqlı və tənha analar üçün müavinətlərin təyin olunması və ödənilməsi qaydası haqqında» Əsasnamə təsdiq edildi. Həmin əsasnamə ilə bütün anaların, o cümlədən kolxozçu qadınların müavinətlərin bu növü ilə təmin edilməsinin vahid qaydası təsbit olundu.

Həmin illərdə pensiya təminatı sistemi də təkmilləşdirildi. Belə ki, fəhlələr, qulluqçular və kolxozçular üçün pensiyaların minimum məbləği artırıldı və pensiyaların hesablanmasının fəhlə və qulluqçular üçün müəyyən edilmiş qaydası kolxoz üzvlərinə də tətbiq olundu. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin «Əlillərə və ailə başçısını itirmiş ailələrə verilən pensiyaların məbləğinin daha da artırılması haqqında» 21 noyabr 1973-cü il tarixli Fərmanı ilə yalnız həmin şəxslərin pensiyalarının məbləği xeyli artırıldı, həm də onların pensiyalarının hesablanmasının daha ədalətli mexanizmi, daha dəqiq desək əlilliyə görə pensiyaların məbləğinin qocalığa görə pensiyaların məbləği ilə nisbətini müəyyən etməyə imkan verən mexanizmi təsbit olundu. Kömür sənayesinin

də, qara metallurgiya müəssisələrində, kömür şaxtalarının və qara metallurgiya mədənlərinin tikintisində çalışan şəxslər üçün qocalığa görə pensiyanın daha yüksək məbləğinin müəyyən edilməsi yolu ilə fəhlə və qulluqçuların pensiya təminatında diferensiasiya bir qədər kəskinləşdirildi. Pensiyaların təyin edilməsi qaydasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə SSRİ Nazirlər Soveti 1972-ci il avqustun 3-də «Dövlət pensiyalarının təyin olunması və ödənilməsi qaydası haqqında» yeni Əsasnaməni təsdiq etdi.

Əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlərin məbləği müəyyən edilərkən orta qazancın hesablanması qaydaları təkmilləşdirildi. Belə ki, bəzi hallarda orta qazancın 100 % məbləğində müavinət müəyyən edilərkən əmək stajı özünün hüquqi əhəmiyyətini itirirdi.

Beləliklə, 80-ci illərin sonunda SSRİ-də dövlət sosial təminat sisteminin, eləcə də səhiyyə sisteminin formalaşdırılması əsasən başa çatdırıldı. 1977-ci il oktyabrın 7-də isə sovet qanunvericiliyinin inkişafının yekunu kimi SSRİ Konstitusiyası qəbul edildi. SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyası ilə ölkədə (digər sistemlərlə yanaşı) dövlət səhiyyə və sosial təminat sistemlərinin artıq yaradılması və inkişaf etməkdə olduğu təsbit edilmişdir. Konstitusiya əsasında kişilərin və qadınların real surətdə hüquq bərabərliyinə (maddə 35), vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi hüququna (maddə 42), maddi təminat hüququna (maddə 43) və dövlətin ailəyə qayğısının həyata keçirilməsinə təminat verildi.

1977-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsi isə ilk növbədə sosial təminat haqqında qanunvericiliyin daha da inkişaf etdirilməsinə təkan verdi.

Pensiya qanunvericiliyi ilə pensiya hüququna malik olanların dairəsinə, pensiya təminatının şərtlərinə və normalarına aid olan əsas müddəalar öz sabitliyini saxlayaraq təkmilləşdirilməkdə davam edirdi. 1978-ci ildə fəhlə və qulluqçularla kolxoz üzvlərinin pensiya təminatı arasındakı fərqlər aradan qaldırıldı, pensiyaçıların pensiyaya çıxdıqdan sonra əmək fəaliyyətlərini davam etdirmələrinin stimullaşdırıcı hüquqi mexanizmi formalaşdırıldı və qocalığa görə pensiyaların maksimum məbləği artırıldı.

Ölkədə iqtisadi islahatlar mərhələsindən əvvəlki dövrdə formalaşmış olan sosial müavinətlər sistemi bütövlükdə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmadı, yalnız uşaqlıqdan əlil olan şəxslərə

verilən dövlət müavinətlərinin məbləği 1980-ci il yanvarın 1-dən etibarən artırıldı. Bundan başqa, həmin dövrdən etibarən 16 yaşına qədər olan əlil uşaqlar üçün müavinət müəyyən olundu. Əvvəllər qəbul edilmiş qərarların birləşdirilməsi məqsədilə SSRİ Nazirlər Soveti 1985-ci il oktyabrın 15-də «Pensiya almayan əlillərin və qoca vətəndaşların maddi təminatı haqqında» qərar qəbul etdi. Bu müavinət sonralar tətbiq olunan sosial pensiyanın ilkin nümunəsi oldu.

Bu dövrdə «Zəhmətkeşlərin sanatoriya-kurort müalicəsinin daha da yaxşılaşdırılması və həmkarlar ittifaqlarının müalicə müəssisələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi haqqında», «Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının və həlak olmuş hərbi qulluqçuların ailələrinin maddi-məişət şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında», «Əmək veteranları üçün internat evlərinin təşkili haqqında», «Fəhlələr, qulluqçular və kolxoz üzvləri sırasından olan əlillərin, eləcə də uşaqlıqdan əlil olanların nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi haqqında» və «Əhalinin protez-ortopediya məmulatları ilə təchiz edilməsi qaydası haqqında» aktlar qəbul edildi.

Pensiya qanunvericiliyinin 50 illik tarixini tədqiq edən məşhur sovet alimi Y.İ.Astraxan bu qanunvericiliyin inkişafındakı əsas meylləri daha dəqiq ifadə etmişdir. Bu meyllər əslində sosial təminatla dair qanunvericiliyində ümumi inkişaf istiqamətlərini özündə əks etdirir. Y.İ.Astraxan onların sırasına aşağıdakıları aid etmişdir: hüquq subyektlərinin genişlənməsi; sosial təminat növlərinin saxlanması; pensiya (sosial təminatın hər hansı digər növü) hüququnu müəyyən edən şərtlərin humanistləşdirilməsi; təminat səviyyəsinin daima yüksəldilməsi və s¹.

1990-cı ildə isə SSRİ-nin pensiya təminatı sistemində əsaslı islahatların aparılmasına başlandı. Bununla əlaqədar olaraq 28 aprel 1990-cı ildə «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında», daha sonra isə 15 may 1990-cı ildə «SSRİ-də vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» SSRİ qanunları qəbul edildi, lakin həmin qanunlar faktiki olaraq qüvvəyə minə bilmədi.

Sovet imperiyasının süqutundan sonra 1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən

---

¹ Астрахан Е.С. Развитие законодательства о пенсиях рабочим и служащим. М., 1971, с. 207

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya aktı qəbul edildi və həmin akt əsasında respublikanın dövlət quruluşunun siyasi və iqtisadi əsasları müəyyən olundu. Konstitusiyaya aktında bəyan edildi ki, Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar dövlət yaradır, Azərbaycan respublikasının demokratik quruluşuna və qanunun aliliyinə təminat verir. Aktın 23-cü maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikasında hər növ iqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və sahibkarlıq azadlığına əsaslanır. Eyni zamanda həmin maddəyə əsasən əmək qabiliyyəti olmayan və lazımı dolanışiq imkanlarından məhrum olan hər bir vətəndaşın dövlətdən kömək və yardım almaq hüququ təsbit edildi. Planlı sovet iqtisadiyyatı ilə daban-dabana zidd olan bu yeni münasibətlər qüvvədə olan qanunlarla tənzim edilə bilməzdi və özünün yeni aspektdən tənzimlənməsini tələb edirdi. Buna görə də respublikada geniş miqyaslı qanunvericilik fəaliyyəti başlandı. Öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikamızda ilk növbədə dövlət sosial təminat sisteminin formalaşması prosesi başlandı.

Artıq qeyd edildiyi kimi, dövlət sosial təminat sistemi çoxaspektli hadisədir. O, təkcə vətəndaşların sosial müdafiəsini təmin edən sosial-iqtisadi tədbirlər kompleksini deyil, həm də tənzim etdiyi ictimai münasibətlərin növünə görə ayrı-ayrı hüquq sahələrinə (konstitusiyaya hüququ, maliyyə hüququ, inzibati hüquq, sosial təminat hüququ) aid olan normaları özündə birləşdirən hüquqi tənzimləmə vasitələrinin kompleksidir.

M.L. Zaxarova və E.Q. Tuçkovaya görə, sistemli təzahür kimi sosial-iqtisadi tədbirlər kompleksi nisbətən müstəqil elementlər olan yarım sistemlərdən ibarətdir. Həmin yarım sistemlər pensiya təminatının, müavinət və kompensasiya ödəmələri qaydasında vətəndaşlara pul ödəmələrinin verilməsinin, pulsuz və ya dövlət, yaxud sığorta fondlarının vəsaitləri hesabına güzəştlə təqdim edilən sosial xidmətlərin göstərilməsinin növlərini, əsaslarını və şərtlərini təsbit edir¹.

Müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemində ilkin islahatlar bir sıra qanunvericilik aktlarının – «Məşğulluq və sosial sığorta fonduna ayırmaların normativliyi haqqında» 31 dekabr 1991-ci il tarixli, "Hərbi qulluqçula-

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: БЕК, 2001, с. 29

rın pensiya təminatı haqqında" 29 aprel 1992-ci il tarixli, «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli və "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" 23 sentyabr 1992-ci il tarixli və s. qanunların qəbul edilməsi ilə həyata keçirilməyə başlandı.

Dövlət müstəqilliyini əldə etmiş respublikamızda ötən əsrin 90-cı illərində qəbul edilmiş qanunlar artıq sovet dövründən məlum olan, lakin dövlət tərəfindən həll olunmamış sosial problemlərin həllinə yönəldi. Məsələn, işsizliyin tanınması və işsizliyə görə müavinətin verilməsi.

Beləliklə, hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının sosial təminat qanunvericiliyi cəmiyyətdə ən mühüm sahələrdən birinin tənзимini əhatə edir və bu qanunvericiliyin formalaşması prosesi hüquq sisteminin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə özünün uzun inkişaf yolunu keçmişdir. Respublikamızın sosial təminat sisteminin formalaşması tarixinin tədqiqi isə göstərdi ki, sosial təminat qanunvericiliyi bütün hüquq sisteminə xas olan inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətlərə və tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına malikdir.

4.3. Sosial təminat hüququ mənbələrinin ümumi xarakteristikası

Sosial təminat hüququnun mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir və respublikamızın qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsi (sosial inkişaf və dövlət), 17-ci maddəsi (ailə və dövlət), 38-ci maddəsi (sosial təminat hüququ), 41-ci maddəsi (sağlamlığın qorunması hüququ), 42-ci maddə (təhsil hüququ) – sosial təminat hüququnun mənbələrinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 16-cı maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. İnsanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin

edilməsi vəzifəsi beynəlxalq hüquq normalalarının mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 25-ci maddəsində¹ və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 10-cu və 11-ci maddələrində² bu məsələ ilə əlaqədar aşağıdakı müddəalar təsbit edilmişdir:

1) hər bir kəs öz sağlamlığını, ailəsinin və özünün yaxşı vəziyyətini təmin etmək üçün yemək, geyinmək, mənzil, tibbi yardım və lazımı xidməti özündə əks etdirən həyat səviyyəsinə malik olmaq hüququna, həm də işsiz olduqda, xəstələndikdə, əlil olduqda, qocaldıqda, özündən asılı olmayan səbəblərdən yaşamaq üçün maddi vəsaitlərini itirdiyi hallarda təminat hüququna malikdir;

2) analıq və uşaqlıq xüsusi himayədədir və müxtəlif yardıma hüquq verir. Nikahdan və nikahdan kənar doğulan bütün uşaqlar eyni sosial müdafiədən istifadə etməlidirlər.

Beynəlxalq hüquq normalalarını rəhbər tutan müstəqil respublikamızın ilk konstitusiyası hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsini dövlətin vəzifəsi kimi təsbit etmişdir. Bu baxımdan müasir mərhələdə dövlətin sosial siyasəti özündə aşağıdakıları əks etdirir:

1) işsizliklə mübarizə;

2) icbari ümumi orta təhsilin pulsuz olması və maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsilinin davam etdirilməsinə dövlətin zəmanət verməsi;

3) dövlət səhiyyə təşkilatlarında pulsuz tibbi xidmət;

4) kitabxana fondundan pulsuz istifadə etmə;

5) aztəminatlı ailələrə dövlət yardımı və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlətin sosial müdafiə sisteminin əsas istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: a) ailənin, uşaqların və anaların dövlətin xüsusi himayəsində olması; b) əlillərə və əmək qabiliyyəti olmayan başqa şəxslərə pensiya və müavinətlərin verilməsi; v) məşğulluq xidməti sistemini yaratmaq və işsizlərə müavinət vermək; q) pensiyaların və sosial müavinətlərin minimum məbləğinin qanunvericiliklə müəyyən edilməsi.

¹ Всеобщая декларация прав человека. М., 1996, с. 9

² Международная защита прав человека: Документы и комментарии. Харьков, 1998, с. 23

Göstərilən bu konstitusiya hüquq normaları öz əksini qanunlarda, fərmanlarda və digər normativ hüquqi aktlarda tapmışdır («Veteranlar haqqında», «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında», «Əmək pensiyaları haqqında», «Ahıllara sosial xidmət haqqında», «Sosial müavinətlər haqqında» və s. qanunlar).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə görə cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə isə dövlət nəzarət edir. Ailənin (ananın və uşaqların) müdafiəsi sosial-iqtisadi xarakter daşıyır və onlara müəyyən güzəştlərin verilməsi, anaların və uşaqların mənafeyinin müdafiəsi, onlara sosial yardım etmək vətəndaşların ailə hüquqlarını təmin etmək yolu ilə həyata keçirilir.

Analığın və uşaqlığın kompleks şəkildə müdafiəsi sosial-iqtisadi xarakter daşdığı üçün belə müdafiənin üsul və vasitələri son illərdə daimi olaraq genişlənsə də, onların gələcəkdə təkmilləşdirilməsi zərurəti vardır. Analığın, uşaqlığın, ailənin müdafiəsi anaya və uşağa ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımın göstərilməsi səviyyəsinin artırılması, məktəbəqədər müəssisələr sisteminin yaradılması, çoxuşaqlı və aztəminatlı ailələrə, əlil uşaqlara verilən sosial yardım sisteminin inkişafı yolu ilə əldə edilir.

Konstitusiyanın 38-ci maddəsində isə hər bir kəsin sosial təminat hüququ təsbit olunur. Həmin maddəyə görə, hər bir kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququna malikdir. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir. Dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Dövlətin sosial təminat sistemi cəmiyyətin imkansız üzvlərinin saxlanılmasında iştirak edir. Konstitusiya hər bir kəsin sosial təminat hüququnu tanıyır və eyni zamanda onun maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq vəzifəsini dövlətin üzərinə qoyur. Yuxarıda göstərilən konstitusiya müddəadan görünüyü kimi sosial təminat növlərinin təqdim olunması üçün əsas

verən hallar müxtəlif olur. Məsələn, müəyyən yaş həddinə çatma, xəstəlik, əlillik, ailə başçısını itirmə, əmək qabiliyyətini itirmə və s. Bu siyahı təbii ki, tam deyildir. Çünki sosial təminat qanunla nəzərdə tutulmuş başqa hallarda da verilir. Məsələn, hamiləliyə və doğuşa görə, uşağa qulluğa görə və s.

Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə görə sosial təminatın pul forması – pensiyalar və sosial müavinətlər nəzərdə tutulur. Lakin zəruri hallarda pul ödəmələrinə sosial təminatın natural formaları da əlavə oluna bilər. Sosial təminatın natural formalarına isə aiddir: qocaları və əlilləri internat evlərində saxlama, yetimləri uşaq evlərinə yerləşdirmək və s.

Sosial təminatın növü kimi sosial xidmət – sosial tədbirlərin (qulluq, yeməklə təmin etmək, tibbi və hüququ xidmət, peşəkar hazırlıq, işədüzəltmə, istirahət vaxtının təşkili və s.) məcmusudur. Sosial xidmət əhalinin sosial müdafiəsi orqanlarının və onlara tabe olan müəssisələrdə, internat evlərində, pansionatlarda və s. müvafiq sosial xidmətlərin pulsuz göstərilməsini özündə ifadə edir.

Məlumdur ki, sosial hüquqlar insanın layiqli həyat səviyyəsini və sosial müdafiəsini təmin edir. Pensiya təminatı, sosial müavinət, sosial yardım, sosial xidmət və tibbi xidmət də daxil olmaqla sosial təminat hüququ ən mühüm sosial hüquqlardan biridir. Cəmiyyətdə artıq çoxdan ədalətlik, azadlıq, insanın ayrılmaz hüquqları, o cümlədən sosial hüquqlar haqqında ümumbəşəri ideyalar və dəyərlər formalaşmışdır. Getdikcə daha geniş məzmunu malik olmaqla bu ideyalar hüquqi və sosial dövlət konsepsiyasının əsasında dayanır. Cəmiyyətin sosial həyatının təşkili və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsipləri artıq beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuşdur. Bu prinsiplər bütün inkişaf etmiş və sivilizasiyalı ölkələrin hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Bütün bunlar tam şəkildə sosial təminat hüququna da aiddir.

Sosial təminat hüququ mənbələri içərisində Konstitusiyanın 151-ci maddəsi baxımından ən mühüm yerlərdən birini beynəlxalq aktlar tutur. Göstərmək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn ümumqəbul edilmiş prinsip və normalarının tam əks olduğu beynəlxalq akta BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə təsdiq edilən və elan olunan Ümumdünya insan

hüquqları Bəyannaməsi aiddir. Həmin prinsiplər İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında iki Beynəlxalq Pakt da öz təsbitini tapıb. Bu aktlar SSRİ tərəfindən 18 sentyabr 1968-ci ildə imzalanıb və 18 sentyabr 1973-cü ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən təsdiq olunub və 3 yanvar 1976-cı il və 23 mart 1976-cı ildə ölkədə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası hər iki Pakta 21 iyul 1992-ci ildə qoşulub.

Göstərilən beynəlxalq sənədlər vətəndaşların sosial təminat sahəsində əsas hüquqlarını, o cümlədən vətəndaşların qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə, işsizliyə, yoxsulluğa və başqa hallara görə maddi təminat hüququnu təsbit edir. Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə, habelə xəstəliyə, uşaqların tərbiyəsinə görə və qanunla müəyyən edilən digər hallarda maddi təminat hüququnun mahiyyəti onda ifadə olunur ki, obyektiv hallara görə işləmək və öz əməyi nəticəsində gəlir əldə etmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş vətəndaşlara kifayət qədər vəsaitin verilməsinə, o cümlədən uşaqların doğumu və tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq ailəyə kömək edilməsinə dövlət təminat verir.

Bütün bu kompleks hüquqlar Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 22 və 25-ci, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Paktın 9-12-ci, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın (Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 21 iyul 1992-ci ildə qoşulub) 26-cı maddələrində təsbit olunmuşdur.

Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi bir sıra münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimi sahəsində nadir sənəd olaraq qalır. Artıq qeyd edildiyi kimi bu akt mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təsbit olunduğu ilk beynəlxalq aktdır. Belə ki, Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 22-ci maddəsinə əsasən, cəmiyyətin bir üzvü kimi hər bir insanın sosial təminat, milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında hər bir ölkənin strukturuna və ehtiyatlarına müvafiq olaraq ləyaqətinin qorunması, şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ var. Bəyannamənin 25-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət də daxil olmaqla layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik,

əlillik, dulluq, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərə görə yaşayış üçün zəruri olan vəsaitlərdən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda göstərilir ki, hər bir insanın sosial sığorta da daxil olmaqla sosial təminat hüququ vardır (maddə 9). Həmin sənədin 4-cü maddəsinə əsasən bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, həmin hüquqlardan istifadə olunmasını bu Pakta müvafiq olaraq təmin edən bu və ya digər dövlət həmin hüquqlara yalnız qanunla müəyyən edilən və bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər, həm də demokratik cəmiyyətdə ümumi rifaha yardım göstərmək məqsədilə məhdudiyətlər qoya bilər.

Sosial müdafiəyə olan hüququn təminatı Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən bir sıra beynəlxalq konvensiya və tövsiyələrin predmetini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, BƏT öz fəaliyyəti dövründə sosial təminat sahəsində həm ümumi xarakterli, həm də sosial təminatının ayrı-ayrı növləri üzrə normaları nəzərdə tutan bir sıra konvensiyalar və tövsiyələr qəbul etmişdir. Ümumi xarakterli konvensiyalara əsasən aşağıdakılar daxildir: "Sosial təminatın minimum normaları haqqında" 1952-ci il tarixli 102 №-li Konvensiya, "Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında" 1962-ci il tarixli 117 №-li Konvensiya, "Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında" 1962-ci il tarixli 118 №-li Konvensiya, "Sosial təminat hüquqlarının saxlanması haqqında" 1982-ci il tarixli 157 №-li Konvensiya və 1983-cü ildə onu tamamlayan 167 №-li Tövsiyə. Sosial təminatın ayrı-ayrı növləri üzrə aktlara isə aşağıdakılar aiddir: «Sənayedə qocalığa görə sığorta etmə haqqında» 1933-cü il tarixli 35 №-li Konvensiya, "Kənd təsərrüfatında qocalığa görə sığorta etmə haqqında" 1933-cü il tarixli 36 №-li Konvensiya, "Sənayedə əlillik hallarının sığortası haqqında" 1933-cü il tarixli 37 №-li Konvensiya, "Kənd təsərrüfatında əlilliyə görə sığorta etmə haqqında" 1933-cü il tarixli 38 №-li Konvensiya, "Sənayedə ailə başçısının itirildiyi hallarda sığorta haqqında" 1933-cü il tarixli 39 №-li Konvensiya, "Kənd təsərrüfatında ailə başçısının itirildiyi hallarda sığorta haqqında" 1933-cü il tarixli 40 №-li Konvensiya, "Miqrantların pensiya hüququnun saxlanması haqqında" 1935-ci il 48 №-li Konvensiya, "Əlilliyə, qocalığa və

ailə başçısının itirilməsinə görə müavinətlər haqqında" 1967-ci il tarixli 128 №-li Konvensiya və eyni adlı 1967-ci il tarixli 131 №-li Təvsiyə.¹

BƏT-in "Sosial təminatın minimal normaları haqqında" 102 №-li Konvensiyası (1952-ci il) dövlətlərin doqquz növ müavinət (BƏT-in əksər sənədlərində pensiya da müavinət kimi göstərilir) ödəmək vəzifəsini müəyyən edir. Həmin Konvensiyada qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə, habelə hamiləliyə görə, müalicəvi və profilaktik xarakterli tibbi xidmət üçün, müvəqqəti olaraq itirilmiş əmək qabiliyyətinin bərpası məqsədi üçün müavinətlərin verilməsi təsbit olunmuşdur.

Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası BƏT-in sosial təminatla bağlı olan konvensiyalarını ratifikasiya etməyib və bu məsələ BƏT-in üzvü kimi dövlətin qarşısında bir vəzifə olaraq qalmaqdadır.

Sosial təminatla bağlı digər sənədlərə Avropa Şurasının Avropa Sosial Xartiyasını, «Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial təminat haqqında» müvəqqəti Avropa sazişini və «Qocalıq, əlillik və ailə başçısının itirildiyi hallarda təminatdan əlavə sosial təminat haqqında» müvəqqəti Avropa sazişini (bu saziş xəstəliyə, analığa, işsizliyə görə və əmək zədəsi ilə bağlı müavinətləri və ailəyə təyin olunan digər müavinətləri əhatə edir), o cümlədən «Sosial və tibbi yardım haqqında» Avropa Konvensiyasını aid etmək olar.

Eyni zamanda, Avropa Şurası tərəfindən BƏT-in 102 №-li Konvensiyası əsasında Beynəlxalq Əmək Təşkilatı ilə birgə "Sosial təminat haqqında" Avropa Məcəlləsi işlənib hazırlanmışdır. Həmin Məcəllədə qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə, habelə xəstəliyə, işsizliyə, əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyinə, analığa, uşaqların saxlanması görə dövlətlərin yaratmalı olduğu sosial müdafiənin minimum səviyyəsi müəyyən edilmişdir.²

¹ Конвенции и Рекомендации МОТ 1919-1956 г. и Конвенции и Рекомендации МОТ 1957-1990 г. Т. I и Т. II., Женева: МБТ, 1991

² «Sosial təminat haqqında» Avropa Məcəlləsi 1990-cı ildə bəyənilmiş və elə həmin ilin 6 noyabrında imzalanmaq üçün açıq elan edilmişdir. İlk olaraq onu 13 dövlət imzalamışdır (Avstriya, Belçika, Kipr, Finlandiya, Fransa, Almaniya, Yunanıstan, İtaliya, Lüksemburq, Norveç, Portuqaliya, İsveç və Türkiyə).

Lakin həmin aktda BƏT-in 102 №-li Konvensiyası ilə nəzərdə tutulan minimum səviyyədən yuxarı olan sosial təminat şərtləri müəyyən edilməmişdir. Məcəllədə ümumi müddəalarla yanaşı sosial təminatın bütün ənənəvi sahələrinin (qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə, xəstəliyə görə, tibbi xidmət, əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi zamanı müavinətlər və s.) məzmunu açıqlanır. Bundan başqa Məcəllədə sosial ödəmələrin vaxtaşırı hesablanması üzrə standartlar, habelə nəzarət prosesinin standartları təsbit olunmuşdur.

«Sosial təminat haqqında» Avropa Məcəlləsi sosial təminat haqqında milli qanunvericiliklərin vahidliyinə nail olunması, onun hərtərəfli əlaqələndirilməsi, əcnəbilərin və miqrantların sosial təminatı ilə bağlı olan məsələləri nizama salan xüsusi müqavilələrin bağlanması haqqında qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə qəbul edilmişdir. Bu Məcəllədə razılığa gələn dövlətlərin vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bərabərliyi prinsipi və hər hansı yaşayış yerindən asılı olmayaraq müavinətlərin saxlanması prinsipi və BƏT-in Konvensiyalarının əsasını təşkil edən bəzi digər prinsiplər öz ifadəsini tapıb. Məcəllədə ölkə qanunvericiliyinin tətbiqi qaydası müəyyən edilir və belə vətəndaşlara bütün əsas pensiyaların və müavinətlərin (qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə, xəstəliyə, analığa, işsizliyə və s. görə) verilməsi üzrə xüsusi qaydalar nəzərdə tutulur.

Avropa Sosial Xartiyasında isə sosial təminatla əlaqədar olaraq hər bir şəxs üçün onun sağlamlığı və rifahı üçün zəruri olan layiqli həyat şəraitinin yaradılaraq təmin edilməsi iştirakçı dövlətlərin üzərinə vəzifə kimi müəyyən edilmişdir.

Bütün qeyd edilənlərlə yanaşı həmin sənədlər gələcəkdə avropa dövlətləri arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərin bağlanması və inkişafı üçün əsas kimi qəbul edilir.

Sosial təminat hüququnun mənbələri içərisində Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Respublikası hökuməti hal-hazırda qədər MDB-yə daxil olan Belarus, Tacikistan və Ermənistan istisna olmaqla digər dövlətlərlə vətəndaşların pensiya təminatı haqqında iki tərəfli sazişlər imzalamışdır. "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin hərbi qulluqçularının və onların ailə üzvlərinin pensiya təminatı haqqında" Sazişə qoşulmuşdur.

"Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Türkiyə Respublikası hökuməti arasında sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş də imzalanmışdır. Həmin sazişlərdə sosial təminat hüququnun mənbələri hesab olunur.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sistemində öz hüquqi qüvvəsinə görə ən mühüm yerlərdən birini qanunlar təşkil edir. «Əmək pensiyaları haqqında», «Sosial müavinətlər haqqında», «Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında», «Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında», «Sosial sığorta haqqında», «Məşğulluq haqqında», «Veteranlar haqqında», «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında», «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında», «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında», «Tibbi sığorta haqqında», «Uşaq hüquqları haqqında», «Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında», «Ahillərə sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunları da sosial təminat hüququnun mənbələri içərisində başlıca yer tuturlar.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sırasında Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əsas yerlərdən birini tutur. Həmin Məcəllənin 304-cü maddəsinə görə bütün işçilər hökmən məcburi sosial sığortası ilə əhatə olunmalıdırlar. İşçilərin sosial sığortası əsasən məcburi dövlət sığortası formasında həyata keçirilir.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sırasında qanunqüvvəli aktlar konstitusiyadan, beynəlxalq aktlardan və qanunlardan sonra gələrək mühüm yer tuturlar.

Qanun qüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları, təlimatları, qaydaları, əsasnamələri və digər aktları daxildir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sosial təminat haqqında ümumi qaydaları müəyyən edir. Onun bu sahədə qəbul etdiyi qərarlar sosial təminat hüququnun mənbəyi sayılır.

Qanun qüvvəli aktlar sırasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 99-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məxsusdur. Konstitusiyanın 113-cü maddəsinə əsasən ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti fərmanlar, başqa məsələlər barəsində isə sərəncamlar qəbul edir. Respublika Prezidentinin sosial təminat hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar fərman və sərəncamları sosial təminat hüququnun mənbəyi hesab olunur. Həmin fərman və sərəncamlara «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli fərmanı, «Əhalinin bəzi təbəqələrinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01 mart 2005-ci il tarixli fərmanı, «Dövlət qulluqçularına pensiya təyin edilməsi üçün dövlət məvacibinin hesablanması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı, «Yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamını və s. misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidenti icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti öz səlahiyyətləri daxilində qanunların və prezidentin fərman və sərəncamlarının icrası üçün onlara uyğun olaraq qərar və sərəncamlar qəbul etməklə onların icrasını təmin edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi bütün aktlar deyil, yalnız sosial təminat münasibətləri sahəsində qəbul etdiyi qərar və sərəncamlar ("Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydalarının təsdiq olunması haqqında" 15 yanvar 1994-cü il tarixli 10 №-li qərarı, "Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında" 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 nömrəli qərarla təsdiq edilmiş Əsasnamə, «Sosial yardımın alınması üçün müraciət edilməsi,

onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları»nın və «Ailənin orta aylıq gəlirlərinin hesablanması Qaydası»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 fevral 2006-cı il tarixli 32 №-li qərarı və s.) sosial təminat hüququnun mənbəyi sayılır.

Sosial təminat hüququnun mənbələri sırasında Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, Maliyyə Nazirliyinin və digər nazirliklərin, idarələrin qəbul etdiyi normativ aktların özünə-məxsus yeri vardır. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun "Aztəminatlı ailələrin uşaqlarına müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi qaydaları haqqında" 5 dekabr 1996-cı il tarixli təlimatını buna misal göstərmək olar. Lakin qanun qüvvəli aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin qəbul etdiyi aktların xüsusi çəkisi vardır. Belə ki, o, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olmaqla sosial təminat sahəsində vahid dövlət siyasətinin aparılmasının təmin edilməsi üzərində rəhbərliyi həyata keçirərək bu sahədə müvafiq hüquqi aktlar qəbul edir.

Dövlətin müasir inkişaf mərhələsində, bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı dövrdə sosial təminat hüququnun mənbəyi kimi lokal xarakterli aktlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə mənbələrin əsas məqsədi müvafiq səviyyələrdə (ərazi, bələdiyyə), o cümlədən konkret müəssisə, idarə və təşkilat səviyyəsində vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsindən ibarətdir. Lokal mənbələr içərisində konkret müəssisələrdə bağlanan kollektiv müqavilələr mühüm yer tutur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sosial təminat hüququnda baş verən dəyişikliklər yeni mənbələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə mənbələr içərisində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarlar əsas yer tutur. Lakin hüquq ədəbiyyatında yuxarı instansiya məhkəmələrinin (əsasən də Ali Məhkəmənin plenum qərarlarının) qərarları hüququn mənbəyi kimi göstərilir. Belə ki, həmin aktlar hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə və qanunun aliliyinə zidd hesab edilir və ona görə də hüququn mənbəyi kimi qəbul edilmirlər.¹

¹ Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslük. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 48

Digər qrup müəlliflər isə göstərirlər ki, Ali Məhkəmənin Plenum qərarları, o cümlədən Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları qanunun şərhini nəzərdə tutursa, hüquqi qüvvəyə malik olursa, məhkəmə icraatının bütün iştirakçıları üçün icra xarakteri alırsa, hüququn mənbəyi kimi çıxış edir.¹

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 29 iyun 1998-ci il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanununun bəzi müddələrinin şərhini haqqında» və 29 dekabr 1999-cu il tarixli «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 109-cu maddəsinin birinci hissəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25, 38, 71-ci maddələrinə uyğunluğunun yoxlanmasına dair» qərarları müvəqqəti də olsa sosial təminat hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilməlidir. Hüquqi tənzimədə mövcud olan boşluqları tamamlayan bu qərarlar müsbət qiymətləndirilməlidir. Hesab edirik ki, bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar qanunvericilikdəki boşluqları operativ və çevik şəkildə doldurmaq üçün məhkəmələrin normayaradıcılıq fəaliyyətinə yeni imkanlar verilməlidir. Hər bir halda isə bu qərarlar qüvvədə olan qanunlara uyğun olmalıdır. Lakin yuxarı instansiya məhkəmələri müvafiq qərarlar qəbul etməklə kifayətlənməməli, qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə etməklə qanunvericilik orqanında həmin normaların qanun şəklində qəbul edilməsinə nail olmalıdırlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N., Ələsgərova L.Ə. Sosial təminat hüququnun mənbələrinin anlayışı və xüsusiyyətləri // Qanun, 1997, №7, s. 16-17

---

¹ Иванов С.А. Трудовое право переходного периода. Некоторые проблемы // Государство и право, 1995 № 3, с. 49-52; Трудовое право Украины. Харьков, 1999, с. 27

2. Sadıqov R.H. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sosial təminat hüququnun əsas mənbəyi kimi / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 15-ci buraxılış. Bakı, 2006, s. 172-175
3. Sadıqov R.H. Sosial təminat haqqında qanunvericiliyin məəllələşdirilməsi perspektivləri / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 14-cü buraxılış, Bakı, Adiloğlu, 2006, s. 231-243
4. «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu

b) rus dilində

1. Киселева К.И. О некоторых вопросах совершенствования законодательства по праву социального обеспечения / Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы. М.: 2000, с. 173-177
2. Смирнова М. О. Источники права социального обеспечения: Авторсф. дис... канд. юрид. наук. М.: 1983

SOSIAL TƏMİNAT HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ

5.1. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin anlayışı və növləri

Hüquq münasibətləri hüququn subyektləri arasında hüquqi əlaqəni əks etdirməklə cəmiyyətdə mövcud olan bir sıra ictimai münasibətlər (iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi və s.) sistemində əsas yerlərdən birini tutur. İctimai münasibətlərin həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi mexanizmin ən mühüm tərkib hissəsi olan hüquq münasibətlərini ümumhüquq nəzəriyyəsi hüquq normalarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirir. Belə ki, hüquq münasibətləri özündə hüquqi cəhətdən tənzimlənmiş fərdi-iradəvi ictimai münasibətləri və şəxslər arasında hüquq və vəzifələr vasitəsi ilə xüsusi ictimai əlaqəni əks etdirir.

Hüquq münasibəti – onun subyektləri arasında hüquq normalarında təsbit edilmiş müəyyən hüquqi faktların baş verməsi ilə əlaqədar yaranan, əsas məzmunu subyektiv hüquqlar və vəzifələr təşkil edən hüquqi əlaqədir. Həmin subyektiv hüquq və vəzifələr baxımından onların yaranması elementlərini normativ hüquqi akt, hüquqi fakt və hüquq subyektləri təşkil edir. M.L. Zaxarov və E.Q. Tuçkova göstərir ki, bu elementlərin uzlaşması təkcə hüquq münasibətlərinin yaranması üçün deyil, həm də onun dəyişməsi və xitam edilməsi üçün zəruridir¹.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinə hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər kimi anlayış verilir². Bu baxımdan sosial təminat hüquq münasibətləri dedikdə, sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim edilən və sosial təminat sistemi vasitəsi ilə ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi ilə əlaqədar yaranan maddi, prosedur və prosesual xarakterli ic-

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 141

² Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1988, s. 297

timai münasibətlər başa düşülür. Başqa sözlə bu, sosial təminat hüququ subyektlərinin hüquqi əlaqəsidir.

Sosial təminat hüquq münasibətləri bir çox alimlər – N.Q. Aleksandrov, V.S. Andreyev, E.İ. Astraxan, V.A. Açıkan, K.S. Batiqin, A.D. Zaykin, M.L.Zaxarov, R.İ. İvanov, A.E. Paşertsnik, E.Q. Tuçkova, V.A. Tarasova, Y.M. Foqel və digərləri tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Sosial təminat hüquq münasibətləri insanın doğulması, onun ölümü, xəstəliyi, qocalığı, işsizliyi, sosial yardıma ehtiyacı və s. faktlar əsasında yaranır ki, bu da həmin hüququn hər bir şəxsın doğulduğu andan başlayaraq həyatının axırına kimi onu müşayiət etməsini göstərir. Göstərilən bu obyektiv səbəblərə görə insanların hər bir halda sosial təminata ehtiyacı yarana bilər. Bu zaman sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim olunan hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlər sosial təminat növlərinin pul və ya natura formasında verilməsi üzrə dövlət orqanları ilə həmin təminat növlərini almaq hüququ olan fiziki şəxslər arasındakı faktiki münasibətlərdir.

Bu hüquq münasibətlərində tərəflər bərabər hüquqlu subyektlər kimi çıxış edirlər. Tərəflərdən biri dövlət orqanı olsa da, burada hakimiyyət - tabeçilik elementi yoxdur. Bu əlamətə əsasən də onlar inzibati hüquq münasibətlərindən fərqlənirlər. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin mülki hüquq münasibətlərindən isə əsas fərqi ondan ibarətdir ki, burada vəzifələr subyektlərin özləri tərəfindən qanunla yol verilən həddə müəyyən edilir. Bundan başqa, bu hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və vəzifələrini qanun dəqiq müəyyən edir və tərəflərin razılığı ilə heç bir halda dəyişdirilə bilməz.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin əlamətlərinə həm də hüquq normaları ilə dəqiq müəyyən olunmuş hüquq münasibətləri iştirakçıları və onların davranışında ifadə olunan fərdiləşmə aid edilir. Fərdiləşmə həm ikitərəfli, həm də birtərəfli (səlahiyyətli subyekt) olur və bundan asılı olaraq hüquq münasibətləri nisbi və ya mütləq hüquq münasibətlərinə bölünür. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin bütün iştirakçıları qanunla dəqiq müəyyən olunduğu üçün və başqa şəxslər (orqanlar) burada heç bir hüquq və vəzifələrə malik olmadıqlarına görə bu münasibətlər nisbi xarakter daşıyır.

Hüquq münasibətləri həmişə iradəvi xarakter daşıyır. Bu isə öz ifadəsini dövlətin iradəsinin hüquqda ifadə olunmasında və hüquq münasibəti iştirakçılarının iradəsindən asılı olaraq həmin münasibətlərin həyata keçirilməsində, yəni fərdi xarakterli iradə ifadəsində tapır. Hüquq münasibətlərinin böyük əksəriyyəti isə, məhz subyektlərin iradəsi əsasında yaranır, dəyişir və xitam olunur. Sosial təminat hüquq münasibətləri də iradəvi xarakter daşıyır və həmin hüquq münasibətlərinin yaranması üçün digər hüquqi faktlarla yanaşı, həm də iradə ifadəsi zəruridir. Belə ki, digər hüquq münasibətləri ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərdən fərqli olaraq sosial təminat hüquq münasibətlərinin yaranması üçün hər iki subyektin iradə ifadəsi tələb olunmur, yalnız sosial təminata olan konstitusion hüququnu həyata keçirən vətəndaşın iradə ifadəsi kifayət edir. İkinci subyekt, yəni dövlət orqanı belə bir iradə ifadəsinin əsasında və müvafiq hüquqi faktların mövcudluğu şəraitində sosial təminatın tələb olunan növünü təqdim etməyə borcludur.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən birini də onun real həyatda yalnız konkret hüquq münasibəti kimi mövcud olması təşkil edir. Eyni zamanda, sosial təminat hüquq münasibətlərinə məqsədli ümumilik əlaməti də xasdır. Məhz, sosial təminat hüquq münasibətlərinin çoxnövlü-lüyü onların məqsədli ümumilik xüsusiyyəti ilə uzlaşır. Sosial təminatın növləri qədər sosial təminat hüquq münasibətlərinin növləri vardır. Eyni zamanda bu və ya digər sosial təminata olan hüquq yalnız müvafiq hüquq münasibəti vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq onlar təkcə növ əlamətlərinə görə deyil, həm də yarandığı məqsəddən asılı olaraq bütöv bir tamın hissəsi kimi də təsnifləşdirilə bilər. Bu cür təsnifləşdirmənin əsası kimi həm də bu münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məzmunu da çıxış edə bilər.

Sosial təminat hüquq normalarının reallaşdırılması nəticəsindən asılı olaraq sosial təminat hüquq münasibətləri maddi, prosedural və prosessual münasibətlərə bölünür. Bu münasibətlərin əsas sistemini maddi hüquq münasibətləri təşkil edir. Belə ki, məhz həmin münasibətlərdə yaşlı və əmək qabiliyyəti olmayan

şəxslərin sağlamlığının mühafizəsinə, uşaqların saxlanmasına və tərbiyəsinə olan tələbatları təmin olur.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsində funksional təyinatından asılı olaraq hüquq münasibətləri tənzimləyici və mühafizəedici münasibətlərə bölünür. Sosial təminat hüququ üzrə həm maddi, həm də prosedur xarakterli münasibətlər tənzimləyici münasibətlərə aiddir. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin sisteminə həm də vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi ilə yaranmış hüquq münasibətləri də daxildir. Məsələn, sosial təminat məsələləri üzrə şikayətlərlə əlaqədar mübahisələrə baxılması üzrə hüquq münasibətləri. Bu münasibətlər isə mühafizəedici hüquq münasibətlərinə aiddir.

Həmin sosial təminat hüquq münasibətlərinin ümumi obyekt kimi hüquq münasibətlərinin yönəldiyi maddi nemət çıxış edir. Bu nemətlər həm pul, həm də natural formada (müxtəlif sosial xidmətlər, tibbi yardım və s.) ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq elmi abstraksiya metodundan istifadə edərək maddi hüquq münasibətlərini iki nisbi müstəqil hüquq münasibətlərinə bölmək olar. 1) Sosial təminat sistemi üzrə vətəndaşlara verilən pul ödənişləri ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri. 2) Sosial təminatın natural növlərinin təqdim edilməsi üzrə yaranan hüquq münasibətləri.

Lakin bu təsnifat sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələri ilə sosial xidmət arasında növ fərqi əsaslanan hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərini tam şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Buna görə də sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələrinin növündən asılı olaraq hüquq münasibətlərinin obyektlərinə əsasən aşağıdakı kimi təsnifatının aparılması daha məqsədamüvafiq olardı:

- a) pensiya hüquq münasibətləri;
- b) sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri;
- v) dövlət sosial yardımı və kompensasiya ödəmələri üzrə hüquq münasibətləri.

Bu pul münasibətlərinin özləri də daxili təsnifata məruz qalır. Məsələn: pensiyaları -- yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə, sosial müavinətləri - əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, hamiləliyə və doğuşa görə, işsizliyə görə, yaşa görə, əlilliyə görə və s., dövlət sosial yardımını və kompensasiya

ödəmələrini isə – aztəminatlı ailələrə verilən pul ödəmələri, hakimlər üçün hər il müalicə üçün verilən kompensasiya ödəmələri, məcburi köçkünlərə yemək xərci ilə əlaqədar verilən kompensasiya ödəmələri və s. kimi münasibətlərə bölmək olar.

Sosial təminatın natural növü kifayət qədər genişdir və bu münasibətlər müxtəlif növ sosial xidmət və güzəştləri əhatə edir:

- 1) evdə pulsuz sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri;
- 2) sosial xidmət müəssisələrində saxlama üzrə hüquq münasibətləri;
- 3) əlillərin peşə hazırlığı və işə düzəldilməsi üzrə hüquq münasibətləri;
- 4) əlillərin nəqliyyat vasitəsi ilə təmin edilməsi üzrə hüquq münasibətləri;
- 5) protez-ortopedik yardımı üzrə hüquq münasibətləri və s.

Bundan başqa xəstəlik, əmək qabiliyyətinin itirilməsi və sağlamlığın pozulduğu digər hallarda tibbi yardımın aşağıdakı növləri üzrə hüquq münasibətləri yaranır:

- 1) ilkin tibbi-sanitariya yardımı üzrə hüquq münasibətləri;
- 2) təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım üzrə hüquq münasibətləri;
- 3) ixtisaslaşmış tibbi yardım üzrə hüquq münasibətləri;
- 4) ambulator və stasionar tibbi yardım üzrə hüquq münasibətləri;
- 5) dərman vasitələrinin və tibbi təminatın digər vəsaitlərinin pulsuz və ya güzəştli tariflərlə verilməsi üzrə hüquq münasibətləri;
- 6) əlilliyin səbəbinin və qrupunun müəyyən edilməsi ilə bağlı tibbi-sosial ekspertiza üzrə hüquq münasibətləri və s.

Maddi hüquq münasibətləri qüvvədə olma müddətinə, subyektlərinə, obyektlərinə, məzmununa və hüquqi faktlara görə fərqləndirilir.

Qüvvədə olma (fəaliyyət) müddətinə görə sosial təminat hüquq münasibətlərini üç qrupa bölmək olar:

1) öhdəliklərin birdəfəlik icrası ilə xitam olunan hüquq münasibətləri (birdəfəlik sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin bütün növləri; protez-ortopedik yardımı üzrə hüquq münasibətləri; əlilliyin müəyyən edilməsi ilə bağlı ekspertiza üzrə hüquq münasibətləri və s.)

2) müddəti dəqiq müəyyən edilən hüquq münasibətləri (hi-mayədə olan 18 yaşına çatmayan şəxslərin, təhsil alanların 23 yaşına çatana qədər ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası üzrə hüquq münasibətləri; üç yaşınadək uşağa qulluğa görə aylıq müavinətlərin təyin edilməsi üzrə hüquq münasibətləri; bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə aylıq müavinətlərin təyin edilməsi üzrə hüquq münasibətləri və s.).

3) qeyri-müəyyən müddətə mövcud olan hüquq münasibətləri (yaşa görə, əlilliyə görə pensiya hüquq münasibətləri; qocaların və əlillərin sosial xidmət müəssisələrində saxlanılması üzrə hüquq münasibətləri və s.)

Beləliklə, sosial təminat üzrə maddi hüquq münasibətləri ayrı-ayrı şəxslərə (və ya ailəyə) pensiya, sosial müavinət, sosial xidmət formasında müəyyən maddi nemətlər verilməsi ilə bağlı yarandığına görə əmlak xarakterlidir. R.İ. İvanova göstərir ki, bu cür maddi nemətlər vətəndaşa mülki hüquq münasibətlərində olduğu kimi ekvivalent dəyişmə qaydasında və əmək hüquq münasibətlərində olduğu kimi canlı əməyə görə haqq kimi deyil, sosial alimentasiya qaydasında verilir¹.

Sosial təminat hüquq münasibətləri məqsədli təyinatına görə bütün maddi hüquq münasibətləri ilə yanaşı həm də prosedur xarakterli münasibətlərə də bölünürlər. Prosedur və prosesual hüquq münasibətlərini isə məqsədlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) sosial təminat sistemində maddi hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsi üzrə münasibətlər;

2) sosial təminatın bu və ya digər növünə olan hüquqların həyata keçirilməsi üzrə münasibətlər;

3) vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı məsələlərlə əlaqədar şikayət və mübahisələrə baxılması üzrə münasibətlər.

Lakin prosedur və prosesual hüquq münasibətlərinin təsnifat dairəsi maddi hüquq münasibətlərinə nisbətən dardır. Bu cür təsnifat elmi abstraksiya olmayıb, real xarakter daşdığı üçün bütün növ hüquq münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

¹ Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986, с. 55

Beləliklə, sosial təminat hüquq münasibətlərinin aşağıdakı növlərə görə ümumiləşdirilmiş təsnifatını aparmaq olar:

- 1) pensiya hüquq münasibətləri;
- 2) sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri;
- 3) sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri;
- 4) vətəndaşların sosial təminatı ilə bağlı yaranan prosedur və prosesual hüquq münasibətləri.

Bəzi alimlər istehsalatda əmək zədəsi almış şəxslərin və onların ailələrinin sosial təminatı üzrə hüquq münasibətlərini də sosial təminat hüquq münasibətlərinin müstəqil növü kimi göstərirlər.² Lakin bu cür münasibətlər respublikamızda hələlik əmək hüquq normaları ilə tənzim edildiyi üçün əmək hüququ çərçivəsində öyrənilir.

Müasir dövrdə sosial təminat hüquq münasibətlərinin «sosial təminatın formalarına» (dövlət sosial sığortası, dövlət büdcəsindən sosial təminat, sığortanın əlavə növləri) görə¹ təsnifatı mübahisə doğurur. Belə ki, bu halda hansı növ hüquq münasibətlərinin təsnifləşdirilməsi məlum olmur. Əgər bu sosial təminatın maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi ilə bağlıdırsa onda bu təsnifatın maliyyə və inzibati hüquq sistemində aparılması daha düzgün olardı. Vətəndaşın (istər işçinin, istərsə də işləməyən hər hansı cəmiyyət üzvünün) sosial təminatı ilə bağlı hüquq münasibətlərinin obyektə həmişə konkret maddi nemət olur ki, bunun da əsasında həmin növ sosial təminatın hansı təşkilatı hüquqi formada təqdim olunması qaydasından asılı olmayaraq sosial təminat hüquq münasibətlərinin növləri ayrılır.

Hesab edirik ki, gələcəkdə sosial təminat qanunvericiliyində sosial təminatın təşkilatı, xüsusilə də onun maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq ayrıca xüsusi növü nəzərdə tutularsa onda sosial təminatın maliyyələşdirmə mənbələrindən asılı olaraq hüquq münasibətlərinin yeni aspektdə təsnifatına zərurət yaranacaqdır.

---

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 152

¹ Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова. М.: ТК Велби, 2005, с. 66

5.2. Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri, obyektı və məzmunu

İstənilən hüquq münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərini yalnız onun elementlərinin təhlili əsasında göstərmək olar. Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, hüquq münasibətlərinin elementlərinə subyekt, obyekt və onun məzmunu aid edilir. İndi isə həmin elementləri sosial təminat hüquq münasibətləri baxımından təhlil edək.

Sosial təminat hüquq münasibətləri nisbi hüquq münasibətləri olduğuna görə onun iştirakçıları və onların davranışlarının dairəsi qanunvericiliklə dəqiq müəyyən olunur. Bu hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi əsasən subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan fiziki şəxs və dövlət orqanı çıxış edir.

Fiziki şəxs qismində Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan xarici vətəndaşlar bu hüquq münasibətlərinin subyektı ola bilərlər. Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti yaşayan xarici vətəndaşlar isə yalnız müvafiq dövlətlərarası saziş bağlandığı hallarda sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektı ola bilərlər. Ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüquq münasibətlərində subyekt kimi konkret fiziki şəxs deyil, bütövlükdə ailə çıxış edir.

Hüquq münasibətlərinin subyektı olmaq üçün hüquq subyektivliyinə malik olmaq lazımdır. Hüquq subyektivliyinin tərkibinə isə hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti daxildir.

Hüquq qabiliyyəti şəxsin subyektiv hüquq və vəzifələrə malik olmaq, yəni hüquq münasibətlərinin iştirakçısı ola bilmək imkanındır. Fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə isə şəxsin öz hərəkəti (hərəkətsizliyi) ilə subyektiv hüquqları əldə etmək və vəzifələri yerinə yetirə bilmək imkanı başa düşülür.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektlərindən biri olan vətəndaşlar daha geniş hüquqi statusa malikdirlər. Bu hüquq konstitusiyaya əsasən şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsasını təşkil edən konstitusion hüquq və vəzifələrdən irəli gəlir.

Hüquq subyektivliyi hüquq münasibətlərinə daxil olmaqla konkret hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olmağa, yəni konkret hüquqi vəziyyət əldə etməyə imkan verir. Hüquq nəzəriyyəsində «hüquqi status» anlayışı ilə yanaşı «hüquqi vəziyyət» anlayışı da

işlədilir. Bu subyektlərin hüquqi statusu konkret subyektiv hüquqları ilə müəyyən edilir.

Hüququn subyektini bir qayda olaraq hüquq münasibətlərinin hüquq subyektliliyinə malik olan iştirakçıları hesab edilir. Sosial təminat hüququnun subyektləri hüquq münasibətlərinin potensial iştirakçıları, yəni bu sahədə hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları ola bilən şəxslərdir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektini öz hüquq subyektliliyini həyata keçirən və konkret sosial təminat hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olan şəxslərdir. Bu münasibətlərin istənilən subyektini həmişə sosial təminat hüququnun subyektidir, lakin heç də hər bir hüquq subyektini konkret sosial təminat hüquq münasibətinin iştirakçısı ola bilməz.

Sosial təminat hüquq münasibətinin subyektini olmaq üçün fiziki şəxslər hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Lakin bəzən vətəndaşın hüquq qabiliyyətini və fəaliyyət qabiliyyətini ayırmaq mümkün olmur. Məsələn, pulsuz və ya güzəştli protez-ortopedik yardım üzrə hüquq münasibətlərində. Bundan başqa fəaliyyət qabiliyyətinin delikt qabiliyyəti kimi növü də fərqləndirilir. Bu şəxsin törətdiyi hüquq pozuntusuna görə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətidir.

Sosial təminat sahəsində vətəndaşın fəaliyyət qabiliyyəti bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Birincisi, sosial təminat hüquq münasibətinin növləri üzrə o, müxtəlif vaxtlarda yaranır. Məsələn, pensiya hüquq münasibətlərində. İkincisi, eyni hüquq münasibətlərində ayrı-ayrı səlahiyyətli şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətinin məzmunu müxtəlif ola bilər.

Hüquq ədəbiyyatında sosial təminat hüquq subyektliliyinin iki növü - ümumi və xüsusi növləri fərqləndirilir. Ümumi hüquq subyektliliyi insan anadan olması ilə, xüsusi isə əmək hüquq münasibətlərinə daxil olması ilə yaranır¹.

Ümumi fəaliyyət qabiliyyəti aşağıdakı hüquqi imkanlardan yaranır.

- a) öz hərəkətləri ilə sosial təminatın ayrı-ayrı növünə hüquq əldə etmək.
- b) öz hərəkətləri ilə hüquq və vəzifələri həyata keçirmək.
- q) qanunsuz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaq.

¹ Батыгин К.С. Право социального обеспечения. Общая часть. М., 1998, с. 72

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası sosial təminat sahəsindəki hüquqları insan hüquqlarına aid etdiyindən hər bir insana anadan olduğu andan sosial təminat üzrə hüquq münasibətlərinin subyektı kimi baxmaq olar. Bəzi hallarda ümumi hüquq qabiliyyətinin yaranması ilə sosial təminat hüquq qabiliyyətinin yaranması anı üst-üstə düşür. Məsələn, ümumi hüquq qabiliyyəti insan doğulduğu andan yaranarsa, yaşa görə pensiya hüquq münasibətlərinə daxil olmaq üçün vətəndaş tələb olunan yaş həddinə çatmalıdır. Əksər hallarda sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri zəruri hərəkətləri müstəqil icra edə bilmirlər. Məsələn, uşaqlıqdan əlil olan 16-yaşadək şəxslər. Onlar yalnız hüquq qabiliyyətinə malik olmaqla sosial müavinətin verilməsi üzrə hüquq münasibətlərinin subyektı olurlar. Onların adından bu münasibətlərdə valideynləri, qəyyumları, himayəçiləri və ya nümayəndələri çıxış edirlər. Bu əsasən aşağıdakı hallarda həyata keçirilir:

Birincisi, şəxs müəyyən yaş həddinə çatdıqda;

İkincisi, şəxs məhkəmə tərəfindən məhdud fəaliyyət qabiliyyətli elan edildikdə.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin ikinci subyektı kimi sosial təminatla bağlı məsələlərin həyata keçirilməsi həvalə olunmuş müxtəlif dövlət orqanları çıxış edir. Həmin orqanlara aşağıdakılar aiddir:

a) Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları (rayon, şəhər əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri);

b) Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və onun yerli şöbələri;

c) Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi və onun tabeliyində olan tibb müəssisələri;

ç) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və onun tabeliyində olan internat məktəbləri;

d) Yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Eyni zamanda dövlət bu vəzifələri digər orqanlara da (həmkarlar ittifaqı orqanlarına, işəgötürənlərə) həvalə edə bilər. Məsələn, işəgötürən işçiyə xəstəlik dövründə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, hamiləliyə və doğuşa görə və s. müavinətlər verməyə bəzələdir.

Sosial təminat hüququ subyektinin sosial təminat hüquq münasibətinin subyektinə çevrilməsi üçün konkret hüquqi nəticə ilə bağlı olan müəyyən həyatı hallar, yəni hüquqi faktlar tələb olunur. Məhz hüquqi faktlar bu hüquq subyektlərinin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyan və müəyyən hüquqlar verən müvafiq hüquq normalarını hərəkətə gətirir.

Məlumdur ki, hüquqi faktlar müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir. Hüquqi nəticəsindən asılı olaraq hüquqi faktlar hüquq yaradıcı, hüquq dəyişdirici və hüquq xitamedicisi faktlara bölünür.

Sosial təminat hüququnda hüquq yaradıcı faktlara aiddir: müəyyən yaş həddinə çatma, əlillik, işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsi, uşağın doğulması, ailə başçısının ölümü, sığorta stajı, xidmət illəri və s.. Bu və ya digər sosial təminat növünün verilməsinə görə müvafiq orqana müraciət və həmin orqanlar tərəfindən müvafiq qərarların çıxarılması və s.

Hüquq dəyişdirici hüquqi faktlara aiddir: əlillik qrupunun dəyişməsi, pensiyaçının pensiya təminatının digər növünü seçməsi barədə iradə ifadəsi, sosial sığorta stajının artması, ailə tərkibinin dəyişməsi və s.

Hüquq xitamedicisi faktlara isə aiddir: əmək qabiliyyətinin bərpa olunması, ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququnu verməyən yaş həddinə çatması, işsiz vətəndaşların iş düzəlməsi, sosial təminatın bu və ya digər növünü alanın ölümü və s.

Hüquqi faktlar fəaliyyət xarakterinə görə iki qrupa bölünür: birinci qrupa birdəfəlik fəaliyyət faktları aiddir. Məsələn, insanın ölümü, uşağın doğulması və s. İkinci qrupa hüquq münasibətləri iştirakçıların hüquqi vəziyyəti ilə bağlı olan faktlar aiddir. Məsələn, fərdi iradə ifadəsinin əlaqəsindən asılı olaraq hüquqi faktlar hüquqi hərəkətlərə bölünür. Hüquqi hərəkətlər isə mütləq və nisbi ola bilər. Sosial təminat hüququnda hüquqi faktların əksəriyyətini hadisələr təşkil edir. Bu hadisələr mütləqdir və həmin şəxslərin və ya digər şəxslərin iradəsi ilə bağlı deyildir. Bura aiddir: müəyyən yaş həddinə çatma, əlillik, əmək qabiliyyətsizliyi, ölüm və s. Sosial təminat hüququnda hüquqi fakt kimi çıxış edən hərəkətlərə isə müvafiq orqan tərəfindən təminatın təqdim edilməsi barədə qərarın çıxarılmasını, vətəndaşın iradə ifadəsini və s. göstərmək olar.

Hüquqi baxımdan hərəkətlər qanuni və qeyri-qanuni hərəkətlərə bölünür. Əgər vətəndaş pensiya təyin etmək üçün müvafiq orqana müəyyən edilmiş qaydada müraciət edibsə, bu qanuni hərəkətdir, lakin bu zaman saxta sənədlər təqdim edirsə, bu qeyri-qanuni hərəkət hesab olunur. Sosial təminat sahəsində hüquq münasibətlərinin yaranması üçün bir neçə hüquqi faktların olması zəruridir. Hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan hüquqi faktların məcmusu faktiki (hüquqi) tərkib adlanır. Faktiki tərkib isə sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə tərkib iki və ya üç hüquqi fakta, mürəkkəb tərkib isə belə faktların tam kompleksini əhatə edir. Məsələn, sadə tərkibdə müvafiq müavinətin alınması üçün uşağın doğulması, mürəkkəb tərkibdə isə pensiya hüquq münasibətlərinin yaranması üçün pensiya yaşına çatmaq, sosial sığorta stajına malik olmaq, ərizəçinin iradə ifadəsi və müvafiq orqanın aktı kimi faktlar tələb olunur.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin obyektini dedikdə onların yönəldiyi konkret maddi nemət başa düşülür. Məsələn, pensiya, müavinət, tibbi yardım və s. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin obyektinə maddi və qeyri maddi obyektlər aid edilir. Qeyri-maddi obyektlər isə əsasən hərəkətlərdən ibarət olur. Sosial təminat hüquq münasibətləri maddi və prosedur münasibətlərə bölündüyü üçün bu hüquq münasibətlərinin obyektləri də müxtəlif olmalıdır. Maddi xarakterli hüquq münasibətləri konkret maddi nemətə əsasən yaranır. Məsələn, pensiya, müavinət, kompensasiya ödəmələri, tibbi yardım və müalicə, pulsuz və güzəştli dərman yardımı, sosial təminat qaydasında təqdim olunan bu və ya digər sosial xidmət növləri və s.

Sosial təminat hüquq münasibətləri sistemində yardımçı rol oynayan prosedur hüquq münasibətlərinin obyektini kimi isə sosial təminatı təqdim etməli olan orqanın etməli olduğu hərəkət çıxış edir. Belə ki, prosedur hüquq münasibətlərinin obyektini hesab edilən hərəkət kimi sosial təminatın konkret növünün təyin edilməsi haqqında müvafiq dövlət orqanının qərarı çıxış edir və həmin qərar olmadan maddi hüquq normalarının reallaşdırılması mümkün deyildir. Əgər vətəndaş pensiya, sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi, dövlət sosial yardımı təyin edilməsi üçün müvafiq orqana müraciət edirsə, həmin orqan müraciətə qanunla müəyyən olunmuş müddətdə və qaydada baxır, hüquqi faktı

müəyyən edir və müsbət qərar qəbul etdikdə maddi hüquq münasibətləri yaranmış olur. Bundan başqa sosial təminatla bağlı mübahisələrə baxılması üzrə prosesual hüquq münasibətlərinin obyekt kimi də hərəkətlər çıxış edir. Lakin bu zaman fərqli olamət odur ki, burada mübahisələrin mahiyyəti üzrə çıxarılmış qərar obyekt rolunu oynayır.

Hüquq münasibətlərinin elementlərindən biri kimi onun məzmunu çıxış edir. Bu məsələdə əsas nəzəri mövqə ondan ibarətdir ki, hüquq münasibətlərinin forması subyektiv hüquq və vəzifələr, onun məzmunu isə bu hüquq və vəzifələri həyata keçirən subyektlərin hüququayğun davranışdır. Beləliklə, forma (hüquq və vəzifələr) məzmunu formalaşdıraraq ona fəal təsir göstərir.²

Subyektiv hüquq şəxsin mümkün davranışının növü və ölçüsüdür və o, aşağıdakılarda ifadə olunur:

- a) müəyyən hərəkətləri etmək;
- b) hüquq münasibətlərinin digər iştirakçılarından hər hansı bir hərəkəti etməyi tələb etmək;
- c) özünün pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi üçün müraciət etmək.

Hüquqi vəzifə isə hüquq münasibəti subyektinin subyektiv hüquqlarının təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş zəruri davranışdır və aşağıdakı zəruri hallarda meydana gəlir:

- a) müəyyən hərəkətləri məcburi qaydada etmək;
- b) digər şəxslərin hüquqlarını poza biləcək hərəkətlərdən çəkinmək;
- c) baş vermiş hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşımaq.

Sosial təminat hüquq münasibətlərində subyektiv hüquqlar həmişə fiziki şəxslərə verilir, hüquqi vəzifələr isə sosial təminatı həyata keçirən müvafiq orqana həvalə edilir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərində vətəndaşların subyektiv hüquqları aşağıdakılardan ibarətdir: qanunla müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə bu və ya digər sosial təminat növünün (pensiyanın, müavinətin, kompensasiya ödəməsinin, dövlət sosial yardımının, sosial xidmətlərin və s.) təqdim edilməsini tələb etmək hüququ, həmçinin vəzifəli subyekt tərəfindən vətənda-

---

² Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник. М.: Юрайт, 1997, с. 297

şın qanunla ona verilmiş bütün imkanlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə (məsələn, sosial sığorta stajının artması və ya işləyən pensiyaçıların işləməyən pensiyaçı kateqoriyasına keçməsi ilə əlaqədar pensiyanın yenidən hesablanması, əlillik qrupunun dəyişdirilməsi və s.) digər hərəkətlərin edilməsi və s.

Sosial təminat növlərini təqdim edən orqanların hüquqi vəzifələri vətəndaşların subyektiv hüquqlarına uyğundur. Belə ki, onlar pul ödəmələrini artırmağa, qanunla müəyyən edilmiş həcmdə, müddətdə və qaydada müvafiq xidmətlər və güzəştləri təqdim etməyə borcludurlar.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektiv kimi vətəndaşlar subyektiv hüquqlarla yanaşı, müəyyən vəzifələr də daşıyırlar. Başqa subyektlərin əsasən maddi xarakter daşıyan hüquqi vəzifələrindən fərqli olaraq onların vəzifələri aşağıdakılarla əlaqədardır: müəyyən prosedur və prosessual qaydalara riayət edilməsinin zəruriliyi, saxta olmayan, eləcə də lazımi qaydada rəsmiləşdirilmiş sənədlərin təqdim edilməsi, sosial təminat sistemi üzrə pul ödəmələrinin miqdarına və ya onun xitamına təsir edən dəyişikliklər barədə vaxtında məlumat vermək, işsiz vətəndaşların ayda bir dəfə yenidən qeydiyyatdan keçməsi, habelə həkim müayinəsinə, tibbi sosial ekspert komissiyasının müayinəsinə vaxtında gəlmək və s. Vətəndaşların bu vəzifələri sosial təminat hüquq münasibətlərinin digər subyektlərinin hüquqlarına uyğundur. Bu zaman müxtəlif hüquq məhdudlaşdırıcı sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Məsələn, pensiya məbləğindən tutmalar, pensiya, müavinət və ya kompensasiya ödəmələrinin dayandırılması, işsizliyə görə müavinətin ödənilməsinin müəyyən müddətə dayandırılması və s.

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin məzmunu onun subyektlərinin subyektiv hüquq və vəzifələri vasitəsilə daha düzgün və tam şəkildə başa düşülür. Ona görə ki, bu hüquq münasibətlərinin məzmunu subyektiv hüquq və vəzifələrin əlaqəsini özündə əks etdirir.

Eyni zamanda sosial təminat hüquq münasibətlərinin maddi, prosedur və prosessual növləri üzrə hüquq münasibətlərinin də məzmununu fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, sosial təminat üzrə maddi hüquq münasibətlərinin məzmunu qanunun müəyyən etdiyi məbləğdə və müddətdə sosial təminatın konkret növünə

olan subyektiv hüquq və müvafiq dövlət orqanının sosial təminatın həmin növünü təmin etmək vəzifəsi təşkil edir. Prosedur hüquq münasibətlərinin məzmununu sosial təminatın konkret növünə olan hüququn yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsinə vətəndaşın subyektiv hüququ və buna müvafiq olaraq dövlət orqanının yoxlama aparmaq və vətəndaşın subyektiv hüququnun təmin edilməsi və ya ondan imtina edilməsi haqqında qərarın çıxarılması təşkil edir. Prosessual hüquq münasibətlərinin məzmununu isə pozulmuş hüququn bərpa edilməsinə vətəndaşın subyektiv hüququ və müvafiq dövlət orqanının mübahisələrə mahiyyəti üzrə baxmaq və qərar qəbul etmək vəzifəsi təşkil edir.

5.3. Pensiya hüquq münasibətləri

Sosial təminat hüquq münasibətlərinin ən mühüm və başlıca növlərindən biri kimi pensiya hüquq münasibətləri çıxış edir. Sosial təminat hüququnun banisi olan V.S. Andreyev göstərir ki, pensiya hüquq münasibətləri sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin nüvəsini təşkil edir². Pensiya hüquq münasibətləri pensiya təminatı hüququ həyata keçirilməyə başladığı andan yaranır. Qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyi baxımından pensiya hüquq münasibətlərinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: Pensiya hüquq münasibətləri dedikdə qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan, əlil olmuş və ya ailə başçısını itirmiş şəxslərin maddi təminatı ilə bağlı olaraq onlarla (bəzən ailə ilə) sosial təminat orqanları arasında pensiyaların təyin edilməsi əsasında yaranan və sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim olunan ictimai münasibətlər başa düşülür. Bu münasibətlərə görə, vətəndaş müntəzəm olaraq müəyyən müddətlərə müvafiq məbləğdə təyin olunmuş pensiyanı almaq hüququna malikdir, sosial müdafiə orqanı isə həmin məbləği vaxtında ödəmək vəzifəsini daşıyır.

Pensiya hüquq münasibətləri aşağıdakı hüquqi faktlardan biri mövcud olduqda yaranır:

---

² Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник для вузов. М., 1987, с. 31

- Qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda
- Əlil olduqda
- Ailə başçısını itirdikdə

Eyni zamanda pensiya qanunvericiliyi baxımından pensiya hüquq münasibətlərinin yaranması üçün hüquqi fakt kimi uzun müddət müəyyən növ peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmağı da (məsələn, 25 il prokurorluq orqanlarında işləmək) göstərmək olar.

Pensiya hüquq münasibətləri maddi xarakterli digər sosial təminat hüquq münasibətləri kimi öz mahiyyətinə görə bölüşdürücü münasibətdir. Əhalinin müəyyən hissəsini (qoca, əlil və s.) tələbatının məqsədli fondların (Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun) vəsaiti hesabına və ya büdcə vəsaiti hesabına maddi təminat yolu ilə ödənilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Pensiya hüquq münasibətlərinin inkişafı və həyata keçirilməsi hər bir konkret tarixi mərhələdə cəmiyyətin və dövlətin inkişafının iqtisadi imkanları ilə birbaşa əlaqədardır.

Pensiya hüquq münasibətlərində vətəndaş pensiya təminatını həyata keçirən müvafiq səlahiyyətli orqanın şəxsində dövlətlə ictimai əlaqədə olur və bu aşağıdakılarda ifadə olunur:

birincisi, vətəndaşın müvafiq hüquqi fakt mövcud olduqda pensiya təminatı almaq üzrə subyektiv hüquqa malik olmasında;

ikincisi, dövlət orqanının qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş norma və şərtlər daxilində vətəndaşların pensiya ilə təmin etmək üzrə hüquqi vəzifə daşmasında.

Dövlət bu və ya digər pensiya təminatı almaq hüququ olan hər bir şəxsə həmin hüquqların həyata keçirilməsini məcburet-mə vasitələri ilə təmin edir. Belə ki, maddi təminatı təqdim etməli olan müvafiq dövlət orqanının sərəncamında maliyyə vəsaitinin olmaması ilə əlaqədar pensiya hüququnun təmin edilməsindən imtinaya yol verilmir. Belə hal həmin orqanın üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə məcbur edilməsi zərurətini yaradır.

Pensiya təminatının xarakterini, mahiyyətini və onun xarakterik xüsusiyyətlərini daha tam və dərinlən öyrənmək məqsədilə hüquq elmində pensiya hüquq münasibətlərini onların müvafiq növlərinə görə təsnifləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış və göstərilmişdir.

Pensiya hüquq münasibətləri müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir.

Birincisi, təyin olunmuş pensiyanın növünə görə pensiya hüquq münasibətləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1) yaşa görə pensiya hüquq münasibətləri;

2) əlilliyə görə pensiya hüquq münasibətləri;

4) ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüquq münasibətləri.

İkincisi, pensiya hüquq münasibətlərinin həyata keçirilmə müddətinə görə belə təsnifləşdirmək olar:

1) qeyri-müəyyən müddətli pensiya hüquq münasibətləri (yaşa, əlilliyə görə (əgər əlillik bərpa olunmazdırsa) pensiya (bir qayda olaraq belə pensiyalar ömürlük təyin olunur);

2) müəyyən müddətli pensiya hüquq münasibətləri (ailə başçısını itirməyə görə, əlilliyə görə (məsələn, III qrup əlillərə) pensiyalar.

Bu halda pensiya hüquq münasibətlərinin qüvvədə olduğu müddət qanunda konkret müddətin göstərilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Məsələn, 18 yaşa çatana qədər, təhsil alan şəxslər isə 23 yaşa çatana qədər ailə başçısını itirməyə görə pensiya ödənilir və ya pensiya təminatı hüququnun əsaslandığı konkret hüquqi faktların öz əhəmiyyətini itirməsi ilə əlaqələndirilir. (Məsələn, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə əlillik qrupu almış şəxslərə əlilliyə görə pensiya əmək qabiliyyətinin bərpa olunmasına qədər ödənilir).

Bundan başqa subyektinə görə vətəndaşların (ümumi əsaslarla pensiya alan vətəndaşların), dövlət qulluqçularının, hərbi qulluqçuların, mülki aviasiyanın uçuş və uçuş-sınaq heyəti işçilərinin, yeraltı işlərdə çalışanların və s. şəxslərin pensiya təminatı üzrə münasibətləri, habelə pensiya təminatının həyata keçirilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş şərtlərin xarakterinə görə ümumi, güzəştli və xüsusi əmək şəraiti ilə bağlı olan pensiya hüquq münasibətləri fərqləndirilir.

Pensiya hüquq münasibətləri bütövlükdə pensiyanın bütün növlərini əhatə edir və pensiya ilə yanaşı vətəndaşlara digər sosial təminat növlərinin təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan başqa ictimai münasibətlərdən fərqlənir. Pensiya hüquq münasibətlərinin ümumi xarakteristikasını verərkən ilk növbədə həmin münasibətin maddi təminatı həyata keçirən dövlət

orqanları arasında müəyyən ictimai əlaqəni ifadə etdiyini göstərmək lazımdır.

Pensiya hüququ təkcə pensiya münasibətlərini deyil, həm də onunla sıx surətdə bağlı olan prosedur xarakterli münasibətləri də nizama salır.

Pensiya hüququ üzrə prosedur münasibətlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar:

1. İlk prosedur münasibətlər -- yəni, pensiya hüquq münasibətləri yaranmamışdan əvvəl yaranan prosedur münasibətlər;
2. Cari prosedur münasibətlər -- yəni, pensiya hüquq münasibətləri ilə eyni vaxtda yaranan prosedur münasibətlər;
3. Sonrakı prosedur münasibətlər -- yəni, pensiya hüquq münasibətləri yarandıqdan sonra yaranan prosedur münasibətlər.

Prosedur münasibətlər köməkçi xarakter daşısa da pensiya hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi üçün real şərait yaradır.

Pensiya hüquq münasibətlərinin subyekt kimi isə pensiya hüquq normaları əsasında subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan vətəndaşlar və dövlət orqanları çıxış edir.

Şəxsin hüquq münasibətlərinin subyekt olması bir qayda olaraq bunun üçün zəruri olan aşağıdakı hüquqi xüsusiyyətlərə malik olmasından asılıdır:

Birincisi, hüquqlar əldə etmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyəti (hüquq qabiliyyəti);

İkincisi, bu hüquq və vəzifələri müstəqil surətdə həyata keçirmək qabiliyyəti (fəaliyyət qabiliyyəti).

İndi isə pensiya hüquq münasibətlərinin subyekt kimi vətəndaşların pensiya hüquq qabiliyyətinin nə vaxt yaranmasını, eləcə də onun ümumi mülki hüquq qabiliyyətindən və fəaliyyət qabiliyyətindən fərqi nəzərdən keçirək.

Vətəndaşların müəyyən yaş həddinə çatması ilə bağlı olan əmək hüquq subyektlərindən fərqli olaraq, xüsusi pensiya hüquq subyektliliyi əmək hüquq münasibətlərinin iştirakçısı ola bilmək imkanını deyil, əmək hüquq münasibətlərində faktiki iştirakı özündə əks etdirir. Əmək fəaliyyətinə 15 yaşdan başlayan şəxsdə xüsusi pensiya hüquq subyektliliyi də yaranır. Onlar əlil olduqda isə əmək pensiyası əsasında pensiya hüquq münasibətləri-

nin iştirakçısı ola bilərlər və bu zaman pensiya hüququnu sərbəst şəkildə həyata keçirə bilərlər¹.

Pensiya hüquq qabiliyyətinin yaranması həm şəxsin müəyyən yaş həddinə çatması ilə, həm də sığorta haqqı ödəmək və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə, yəni sosial sığorta stajı ilə bağlıdır. Ailə başçısını itirməyə görə ailənin pensiya təminatına olan hüquq qabiliyyəti ailə başçısının hüquq qabiliyyətindən törəyir. Lakin, müasir pensiya qanunvericiliyi artıq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayan vətəndaşlara (yəni, sosial sığorta stajı olmayanlara) pensiyaların verilməsini nəzərdə tutmur.

Beləliklə, pensiya hüquq münasibətlərinin subyektivi olmaq üçün vətəndaşın hüquq qabiliyyəti onun müəyyən pensiya növünə hüququn yaranması ilə birgə yaranır və onun ölümü ilə də xitam olunur.

Hüquq ədəbiyyatında pensiya hüquq qabiliyyəti ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi müəlliflər pensiya hüquq qabiliyyətini bu və ya digər pensiya növü üzrə pensiya hüququnu əsaslandırان hüquqi faktlarla əlaqələndirir², digərləri onu ümumi mülki hüquq qabiliyyəti ilə eyniləşdirir³, üçüncülər isə pensiya hüquq qabiliyyətini ictimai faydalı əməklə bağlayırlar⁴.

Pensiya hüquq qabiliyyəti pensiya təminatına olan subyektiv hüququ əldə etmək üçün zəruridir. Pensiya təminatı hüququ əsasən əmək (məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəmək) və ya ictimai faydalı fəaliyyətlə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq pensiya fəaliyyət qabiliyyətinin yaranması əmək fəaliyyət qabiliyyətinin əsasında müəyyən olunur. Belə ki, şəxs Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 42-ci maddəsinə əsasən 15 yaşına çatdıqda əmək müqaviləsinin tərəfi ola bilər. Məhz 15 yaşdan da pensiya hüquq qabiliyyəti yaranır, yəni işləməyə başlayan hər bir vətəndaş pensiya hüququ yarandığı hallarda onu

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова З.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: БЕК, 2001, с. 142

² Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. М.: МГУ, 1974, с. 27

³ Советское пенсионное право: Учебное пособие / Под ред. М.Л. Захарова М., 1974, с. 29

⁴ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник для вузов. М.: Юридическое литературa, 1987, с. 111

pensiya hüquq münasibətləri çərçivəsində özünün şəxsi hərəkətləri ilə reallaşdırıla bilər.

Vətəndaş ona pensiya təyin edilməsi barədə DSMF-nun rayon (şəhər) şöbəsinin pensiya təyin edən komissiyası qərar qəbul etdikdən sonra pensiyaçı hesab olunur. Pensiya hüquq münasibətlərinin subyektivi olan vətəndaşlara aiddir: əmək fəaliyyəti və ya ona bərabər tutulan digər fəaliyyətlə məşğul olan, eyni zamanda qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış vətəndaşlar, əlillər, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları, dövlət qulluqçuları, hakimlər, prokurorluq orqanlarının işçiləri, hərbi qulluqçular, ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüquq münasibətlərində əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri və s.

Pensiya hüquq münasibətlərinin digər subyektivi kimi pensiya ödənişi şəklində maddi təminatı təqdim etmək vəzifəsi daşıyan xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı çıxış edir. Bu orqanların hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların təşkil olunduğu vaxtdan yaranır və ləğvi ilə əlaqədar olaraq xitam edilir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanuna görə, həmin orqan kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiəsi Fondu və onun yerli şöbələri çıxış edir.

Pensiya təyin edilməsi üzrə prosedur münasibətlərin subyektivi kimi isə tibbi-sosial ekspert komissiyası və Dövlət Sosial müdafiə Fondunun rayon (şəhər) şöbələrinin pensiya təyin edən komissiyaları çıxış edir. Pensiya hüquq münasibətləri ilə sıx bağlı olan bu münasibətlərin vətəndaşlar sırasından olan subyektləri isə pensiya hüquq münasibətlərinin subyektləri ilə eynidir.

Hüquq ədəbiyyatında pensiya hüquq münasibətlərinin bir qayda olaraq mürəkkəb hüquqi tərkib əsasında yarandığı göstərilir¹. Lakin pensiya qanunvericiliyi baxımından göstərmək lazımdır ki, pensiya hüquq münasibətlərinin yaranması üçün kompleks hüquqi faktların mövcud olması zəruridir və faktiki tərkibi təşkil edən bütün hüquqi faktlar eyni əhəmiyyətə malik olsalar da, hüquq münasibətlərinin yaranması zamanı onlar müxtəlif rol oynayırlar.

Pensiya hüquq münasibətlərinin yaranması əsası kimi çıxış edən hüquqi faktlar onların bağlı olduqları hüquqi nəticələr baxımından aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

¹ Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения. М., 1974, с. 16

1. Pensiyaların alınmasına olan subyektiv hüququ müəyyən edən hüquqi faktlar;

2. Pensiya məbləği ilə bağlı olan subyektiv hüququ müəyyən edən hüquqi faktlar;

3. Pensiya hüquq münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsinin müəyyən edilmiş prosedurası ilə əlaqədar olan hüquqi faktlar¹.

Birinci qrupa daxil olan hüquqi faktlar pensiya təminatı üçün obyektiv xarakter daşıyır və onlara aiddir:

a) yaşa görə əmək pensiyalarında qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatma və müəyyən sosial sığorta stajının olması;

b) xüsusi əmək şəraiti ilə əlaqədar yaşa görə güzəştli pensiyalar da yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı xüsusi sosial sığorta stajının olması;

c) əlilliyə görə əmək pensiyalarında vətəndaşın əlilliyinin tanınması (müəyyən səbəblər nəticəsində - əmək zədəsi, peşə və ya ümumi xəstəlik və s.) və əmək fəaliyyəti faktı (qanunla müəyyən edilmiş sosial sığorta stajının olması).

ç) Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyalarında ailə başçısına aid olanlar üçün onun ölümü və müvafiq sosial sığorta stajına malik olması faktı. Ailə üzvlərinə isə onların əmək qabiliyyətinin olmaması, ölənlə ailə başçısının himayəsində olmaları faktı və s.

İkinci qrupa daxil olan hüquqi faktlara isə pensiyanın hesablanmalı olduğu əmək haqqının məbləği, himayədə olma, qulluğa ehtiyacın olması, pensiyaların əsas həcminə əlavələrin artırılmasına hüquq verən faktlar aiddir ki, bunlar da məhz müəyyən məbləğdə olan pensiya hüququnun yaranmasına səbəb olurlar.

Üçüncü qrupa daxil olan hüquqi faktlar isə subyektiv hüquqların həyata keçirilməsi mexanizmi ilə bağlıdır. Bu pensiyanın təyin edilməsi vətəndaşın müraciəti ilə (iradə ifadəsi) başlanır və səlahiyyətli orqanın pensiya təyin edilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi ilə başa çatır. Lakin bu prosedur qaydaya pensiya hüquq münasibətlərini doğuran hüquqi fakt kimi deyil, bir növ tərəflərin subyektiv hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsi kimi baxmaq lazımdır. Ona görə ki, vətəndaşın iradə ifadəsi hələ pensiya hüquq münasibətlərini doğurmur, o yalnız səlahiyyətli orqan tərəfindən hüquq tətbiq etmə fəaliyyətinin həyata keçiril-

¹ Захаров М.Л. Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 144

məsinə istiqamətlənən prosedur münasibətləri doğurur. Səlahiyyətli orqan isə pensiya təyin edilməsi və ya ondan imtina edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu zaman səlahiyyətli orqanın pensiya təyin edilməsi ilə bağlı qərarı prosedur münasibətlərdən fərqli olaraq maddi xarakter daşıyan pensiya hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktlardan biri kimi çıxış edir.

Hüquqi faktların hüquqyaradıcı, hüquqdəyişdirici və hüquq-xitamədi faktlara bölünməsi¹ pensiya hüquq münasibətləri üçün də xarakterikdir. Ona görə ki, hüquqi faktlar pensiya hüquq münasibətlərinin təkə yaranması üçün deyil, həm də dəyişməsi və xitam edilməsi üçün zəruridir. Bu hallarda mürəkkəb hüquqi tərkib tələb olunmur. Məsələn, əlillik qrupunun dəyişməsi, uşağın müəyyən yaşa çatması, əmək qabiliyyətinin bərpa olması, digər növ pensiyaya keçmə və s.

İnsanların iradəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq pensiya hüquq münasibətlərində hüquqi faktlar hüquqi hadisələrə və hüquqi hərəkətlərə bölünürlər. Pensiya hüquq münasibətləri üçün xarakterik olan hüquqi hadisələrə insanın ölümü, əlillik və onun səbəbləri, müəyyən yaş həddinə çatma və s. Hüquqi hərəkətlərə isə vətəndaşın iradə ifadəsi, ailəyə təyin olunmuş ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın verilməsi haqqında tələb, təyin olunmuş pensiyadan imtina və s. faktlar aiddir. Pensiya hüquq münasibətlərində digər sosial təminat hüquq münasibətlərində olduğu kimi hüquqi fakt kimi çıxış edən hüquqi hadisələr əsas yer tuturlar.

Pensiya hüquq münasibətlərinin obyektini yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası növündə maddi nemət təşkil edir. Bütövlükdə isə bu münasibətlərdə obyekt qismində maddi obyekt maddi nemət kimi müvafiq subyektiv hüquqlara malik olan vətəndaşların sosial cəhətdən təmin edilməsinə yönələn müxtəlif növ pensiya çıxış edir.

Pensiya hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq onunla bağlı olan prosedur xarakterli münasibətlərin obyektini isə müəyyən maddi nemət təşkil edə bilməz. Ona görə ki, həmin münasibətlər konkret prosedur hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin zəruriliyi ilə

¹ Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В. М. Корельского и В.Д. Первалова. М.: Норма-Инфра, 1999, с. 353

bağlıdır. Pensiya təyin olunması üzrə münasibətlərin obyekt kimi işəgötürənin və ya vətəndaşın özünün DSMF-nun rayon (şəhər) şöbəsinə zəruri sənədləri təqdim etməsi və bununla əlaqədar olaraq prosedur münasibətlərin obyekt kimi isə bu münasibətin son nəticəsi olan pensiya təyin edilməsi barədə pensiya hüquq normalarının tətbiqinə dair aktın qəbul edilməsi çıxış edir.

Hüquq münasibətlərinin zəruri elementlərindən biri kimi çıxış edən onun məzmunu həmin münasibətlərin subyektlərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini təşkil edir. Pensiya hüquq münasibətlərinin məzmunu isə onun iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələrindən, o cümlədən onlardan istifadə edilməsi üzrə real fəaliyyətindən ibarətdir.

Vətəndaşların pensiya hüquq münasibətləri üzrə subyektiv hüququ onların seçmiş olduqları əmək pensiyasının müvafiq növündə təyin edilmiş pensiyanın qanunla müəyyən edilmiş miqdarda və müvafiq qaydada alınmasına dair əsas hüquqlarından ibarətdir.

Pensiya hüquq münasibətlərinin subyekt kimi vətəndaşlar prosedur xarakterli müəyyən vəzifələr də daşıyırlar. Bu vəzifələrə aiddir: pensiya təminatını həyata keçirən orqana ödənilən pensiyanın miqdarının azalmasına, artmasına və ya onun xitamına səbəb ola biləcək hallar barədə vaxtında məlumat vermək, pensiya hüquq münasibətlərinin yaranması üçün zəruri olan hüquqi faktları sübut edən müvafiq sənədləri təqdim etmək və s.

Pensiya hüquq münasibətlərinin digər subyekt olan pensiya təminatını həyata keçirən orqanın hüquq və vəzifələri vətəndaşın hüquq və vəzifələrinə uyğundur. Məsələn, bu orqan vətəndaşlara onların seçdikləri pensiya növünü qanunla müəyyən edilmiş miqdarda və qaydada təmin etməyə bərlüdür. Eyni zamanda həmin orqanlar vətəndaşların pensiya hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan hüquqi faktları sübut edən etibarlı sənədlər təqdim etməyi, eləcə də bu münasibətlərin dəyişməsinə və xitamına səbəb ola biləcək hallar barədə vaxtında məlumat verməyi tələb etmək, müəyyən hüquq pozuntularına yol verildikdə isə vətəndaşa qanunla nəzərdə tutulmuş müvafiq sanksiya (məsələn, vətəndaşdan qeyri-qanuni alınmış pensiyayı geri almaq, əgər pensiyaya hüquq itirilərsə ona xitam vermək və s) tətbiq etmək hüququna malikdirlər.

Pensiya təminatı üzrə prosedur münasibətlərin məzmununu da subyektlərin hüquq və vəzifələri təşkil etsə də onların xarakteri müəyyən prosedur hərəkətlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi ilə şərtlənir.

5.4. Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri

Sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və dövlət sosial yardımını növündə sosial təminat sistemi üzrə pul ödəməsinin alınması hüququ vətəndaşlar tərəfindən pensiya hüquq münasibətlərində olduğu kimi həyata keçirilir və bununla əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri ümumi şəkildə sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri kimi xarakterizə etmək olar. Sosial müavinətlərin və kompensasiya ödəmələrinin hər bir növünə, o cümlədən dövlət sosial yardımına olan hüquq müəyyən hüquqi faktlara əsaslanır. Vətəndaşlar bu və ya digər ödənişə olan hüquqlarını həyata keçirməklə eyni vaxtda belə münasibətlərin müxtəlif növlərinin subyektinə ola bilərlər. Məsələn, vətəndaş eyni zamanda həm uşağın doğumu ilə əlaqədar birdəfəlik müavinət, həm də uşağa qulluğa görə aylıq müavinət növü ala bilər.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri dedikdə vətəndaşlara sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi növündə və dövlət sosial yardımını formasında pul ödənişlərinin təqdim edilməsi ilə əlaqədar olaraq müvafiq hüquqi faktlar əsasında yaranan və sosial təminat hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlər başa düşülür.

Sosial müavinət, kompensasiya ödəmələri və dövlət sosial yardımını pensiyalar kimi sosial təminatın növləri olaraq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada vətəndaşlara verilən pul ödəməsidir. Bu münasibətləri müxtəlif meyarlar üzrə: ödənilmə müddətinə görə (birdəfəlik, aylıq, dövrü), əmək fəaliyyəti ilə əlaqəsinə görə - əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan (əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət və s) və əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan (dəfn üçün müavinət, işsizlik müavinəti və s.), məqsədli təyinatına görə (itirilmiş əmək haqqını və ya gəliri kompensasiya etmək məqsədi daşıyan və sosial yardım məqsədi daşıyan müavinətlər), maliyyələşdirmə mənbəyinə görə

- dövlət büdcəsindən və ya Dövlət Sosial Müdafiə Fondundan maliyyələşən münasibətlər kimi təsnifləşdirmək olar.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin daha geniş təsnifatını aşağıdakı kimi aparmaq olar: Bu münasibətlər sosial müavinətlərin, kompensasiya ödəmələrinin və dövlət sosial yardımının maliyyələşdirilməsi mənbələri baxımından iki yerə bölünür:

a) Sosial sığorta üzrə münasibətlərə. Bu münasibətlərə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, hamiləliyə və doğuşa görə, işsizliyə görə, uşağın anadan olmasına görə və s. müavinətlər üzrə münasibətlər aiddir. Bu zaman həmin müavinətlərin maliyyə mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu çıxış edir.

b) Sosial sığorta ilə bağlı olmayan münasibətlərə. Bu münasibətlərə isə uşaqları olan vətəndaşlara (16 yaşadək əlil uşaqlara aylıq müavinət, bir yaşnadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən aylıq müavinətlər və s.), məcburi köçkünlərə, radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkərək əlil olmuş şəxslərə, əlillərə və s. şəxslərə verilən müavinət və kompensasiya ödəmələri üzrə münasibətlər aiddir.

İkincisi, sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri fəaliyyət müddətinə görə aşağıdakı münasibətlərə bölünür:

a) Müəyyən müddət ərzində mövcud olan münasibətlər. Məsələn, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə, işsizliyə görə, uşaqlara qulluğa görə verilən müavinətlər və s.

b) Birdəfəlik xarakterli münasibətlər. Məsələn, uşağın anadan olmasına görə müavinət, dəfn üçün müavinət.

Bu münasibətlər vətəndaş tərəfindən sosial müavinət növündə birdəfəlik ödənişlərə olan hüququn həyata keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş müddət ərzində mövcud olur.

Üçüncüsü, sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri məqsədli təyinatına görə iki yerə bölünür:

a) İtirilmiş əmək haqqının (gəlirin) kompensasiya edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər. Məsələn, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət və s.

b) Vətəndaşlara sosial yardım edilməsi məqsədilə sosial müavinətlər, kompensasiya ödəmələri və dövlət sosial yardımı verilməsi üzrə yaranan münasibətlər. Məsələn, uşağın anadan olma-

sına görə, əlilliyə görə verilən sosial müavinətlər, məcburi köçkünlərə verilən müavinətlər, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) verilən sosial müavinətlər, məcburi köçkünlərə yemək xərci ilə əlaqədar verilən kompensasiya ödəməsi, aztəminatlı ailələrə verilən dövlət sosial yardımı və s.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin elementlərinə isə digər hüquq münasibətlərində olduğu kimi subyekt, obekt və hüquq münasibətlərinin məzmunu aiddir.

Bu hüquq münasibətlərində subyekt kimi bir tərəfdən vətəndaş, digər tərəfdən isə müvafiq dövlət orqanı çıxış edir.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin subyektli olmaq üçün vətəndaşlar hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Həmin hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olan vətəndaşların hüquq qabiliyyətinin növünün müəyyən edilməsi üçün əsas kimi sosial müavinətlər, kompensasiya ödəmələri və dövlət sosial yardımı şəklində təqdim edilən pul ödəməsinin xarakteri çıxış edir. Belə ki, həmin pul ödəmələri vətəndaşlara iki cür təqdim edilir.

Birincisi, məcburi dövlət sosial sığortası qaydasında işçilər üçün təqdim edilən ödəmələr

İkincisi, cəmiyyətin hər bir üzvünə əmək fəaliyyəti nəzərə alınmadan təqdim edilən ödəmələr.

Birinci halda hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olmaq üçün əsas şərt kimi vətəndaşın xüsusi hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması çıxış edir. Bu əmək hüquq münasibətlərinə və ya işçinin məcburi dövlət sosial sığortasına aid edildiyi digər hüquq münasibətlərinə daxil olduğu vaxtda, yəni əmək hüquq subyektliliyinin yaranması üçün qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda yaranır.

Vətəndaşa cəmiyyətin üzvü kimi sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və dövlət sosial yardımının təyin edilməsi və ödənilməsi ilə əlaqədar hüquq münasibətlərində iştirak etmək isə ümumi mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə əsaslanır. Bu zaman hüquq qabiliyyəti insanın doğumu ilə eyni vaxtda, fəaliyyət qabiliyyəti isə 18 yaşa çatdıqda yaranır. Buna görə də, bəzi sosial müavinətlərə olan hüquqa uşaqlar da (əzil və ya valideynlərindən birini və ya hər ikisini itirmiş uşaqlar da) malik ola

bilərlər, lakin onlar 18 yaşa qədər tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmadıqlarına görə sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin iştirakçıları onların qanuni nümayəndələri (valideyn, qəyyum, himayəçi) olacaqlar. Lakin 15 yaşında işləməyə başlayan şəxs bu yaşda əgər əlil hesab olunarsa, sosial müavinətə olan hüququnu şəxsən özü reallaşdırma bilər.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin digər subyekti kimi müvafiq dövlət orqanları çıxış edir. Həmin orqanlara Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları, onun strukturuna daxil olan məşğulluq orqanları, qəyyumluq və himayəçilik orqanları, təhsil müəssisələri və s., eləcə də əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləliyə və doğuşa görə, 3 yaşına çatana qədər uşağa qulluğa görə, işçi öldükdə dəfn üçün müavinətin və müvafiq kompensasiya ödəmələrini verən işəgötürənlər aiddir.

Məlum olduğu kimi hüquq münasibətlərini obyektini həmin münasibətlərin yönəldiyi maddi və qeyri-maddi nemətlər təşkil edir. Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin obyektləri birdəfəlik və ya aylıq verilən sosial müavinətlər, kompensasiya ödəmələri və dövlət sosial yardımını şəkildə təqdim edilən maddi nemətlərdir. Həmin hüquq münasibətləri məhz sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və dövlət sosial yardımını kimi maddi nemətlərin verilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır.

Bildiyiniz kimi müstəqil bir element kimi çıxış edən hüquq münasibətlərinin məzmununu onun subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin məcmusu təşkil edir.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin subyekti kimi vətəndaşlar aşağıdakı hüquqlara malikdirlər.

- müvafiq sosial müavinətlərin, kompensasiya ödəmələrinin və dövlət sosial yardımının təyin edilməsini və ödənilməsini tələb etmək;

- həmin sosial müavinətin, kompensasiya ödəməsinin və ya dövlət sosial yardımının qanunla müəyyən edilmiş məbləğdə və qaydada ödənilməsini tələb etmək.

Bu zaman ödənilmə qaydasını pensiya hüquq münasibətlərində olduğu kimi vətəndaş özü müəyyən edir, yəni qanunla nəzərdə tutulmuş qaydalardan daha münasib olanını vətəndaş özü seçir.

Hüquq münasibətlərinin subyektivi kimi vətəndaşların yuxarıda göstərilən hüquqları sosial müavinəti, kompensasiya ödəməsini və dövlət sosial yardımını təqdim edən müvafiq dövlət orqanlarının vəzifələrinə uyğun gəlir. Belə ki, həmin orqan qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində vətəndaşın bu və ya digər növ sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və ya dövlət sosial yardımını alması hüququnun yaranması üçün müvafiq hüquqi faktları müəyyənləşdirmək, qanunla müəyyən edilmiş qaydada həmin sosial təminat növlərinin təyin edilməsi və ödənilməsi haqqında qərar qəbul etmək vəzifəsini daşıyır. Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin subyektivi kimi vətəndaşlar həm də müəyyən vəzifələr daşıyırlar. Vətəndaşların subyektiv hüquqlarından fərqli olaraq onların subyektiv vəzifələri proseduralı xarakter daşıyır. Bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir: sosial müavinətlərin, kompensasiya ödəmələrinin və ya dövlət sosial yardımının verilməsi üzrə hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb ola biləcək hüquqi faktları təsdiq edən sübutları təqdim etmək; sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və dövlət sosial yardımı verilən şəxslərə təqdim edilən pul ödənişlərinin dayandırılması və ya onların miqdarının azalmasına təsir edən hallar barədə onları təqdim edən orqanlara vaxtında məlumat vermək.

Vətəndaşların vəzifələri sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və ya dövlət sosial yardımı növündə təminat verən orqanın hüquqları ilə uyğunluq təşkil edir. Əgər vətəndaşlar yuxarıda göstərilən vəzifələri yerinə yetirməsələr həmin orqanlar vətəndaşa qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada aşağıdakı sanksiyalardan birini tətbiq etmək hüququna malikdirlər: sosial müavinətlərin, kompensasiya ödəmələrinin və dövlət sosial yardımının verilməsini dayandırmaq; qeyri-qanuni alınmış məbləğlərin geri qaytarılmasını vətəndaşlardan tələb etmək; bu ödənişlərin verilməsini müəyyən müddət üçün dayandırmaq və s.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətləri müvafiq hüquqi tərkib əsasında yaranır. Bu iki və ya üç hüquqi faktı əhatə edən sadə hüquqi tərkibdir. Həmin hüquqi faktlardan biri kimi həmişə vətəndaşların iradə ifadəsi ilə bağlı olan hüquq normalarının tətbiq edilməsi haqqında qərar çıxış edir.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərində də faktlar hüquqyaradıcı, hüquqdəyişdirici və hüquqxitamədicisi kimi növ-

lərə bölünür. Belə ki, hüquqi faktlar təkcə hüquq münasibətlərinin yaranması üçün deyil, həm də onların dəyişdirilməsi və xitam edilməsi üçün zəruridir. Məsələn, işsizliyə görə müavinət Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35 – ci maddəsinin yeddinci hissəsində təsbit edilmiş işsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ ilə bağlıdır. Həmin maddənin 8-ci hissəsinə əsasən dövlət işsizliyi aradan qaldırmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Buna müvafiq olaraq vətəndaşın işlə təmin olunması bu cür müavinətin verilməsi üzrə hüquq münasibətlərinin xitam olunması əsası kimi çıxış edir. Eyni zamanda əmək qabiliyyətinin bərpa edilməsi, himayəyə götürülmüş uşağın 18 yaşına çatması və s. faktları misal göstərmək olar.

Sosial müavinətlər üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması əsası kimi çıxış edən hüquqi faktlara əsasən aşağıdakılar aiddir:

- əlillik;
- müəyyən yaş həddinə çatma;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi;
- işsiz kimi qeydiyyatdan keçmək;
- hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətə çıxma;
- uşağın anadan olması və 3 yaşına çatanadək ona qulluq etmək üçün məzuniyyətin verilməsi;
- valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşağın himayəyə götürülməsi;
- ölüm;
- vətəndaşın məcburi köçkün olması;
- şəhid ailəsinin üzvü olması, radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etməsi və həmin qəzadan zərər çəkməsi və s.

5.5. Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri

İnsan həyatında bəzən elə hallar olur ki, (məsələn, xəstəlik, qocalıq, yetimlik, işsizlik, əlillik və sair) həmin hallara görə onlar gəlir mənbələrini itirməklə çətin sosial vəziyyətə düşürlər və bununla əlaqədar olaraq sosial yardıma ehtiyacları yaranır. Bu za-

man vətəndaşlara dövlət tərəfindən müxtəlif sosial təminat növləri təklif olunur ki, onlardan da birini sosial xidmətlər təşkil edir.

Dövlət sosial təminat sisteminin ayrılmaz elementi olan müxtəlif növ sosial xidmətlər ahıl vətəndaşların, əlillərin, uşaqlı ailələrin və digər şəxslərin xüsusi tələbatlarının ödənilməsinə yönəlir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən sosial xidmətlərin müxtəlif növləri fərqləndirilir və bu cür xidmətlərin göstərilməsi üzrə vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında müvafiq ictimai münasibətlər yaranır.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri vətəndaşlara qanunla nəzərdə tutulmuş həcmdə və qaydada, habelə müəyyən şərtlər daxilində pulsuz və ya güzəştli əsaslarla tibbi və dərman yardımı, müxtəlif növ digər sosial xidmətlər təqdim edilməsi ilə əlaqədar müvafiq hüquqi faktlar əsasında yaranan və sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim olunan ictimai münasibətlərdir.

Məlumdur ki, sosial təminat hüququnun predmetinə sosial təminat sistemi üzrə pensiya, sosial müavinət, kompensasiya ödəməsi və dövlət sosial yardımı növündə pul ödəmələri üzrə münasibətlərlə yanaşı, həmçinin vətəndaşlara «natural forma» da, yəni müəyyən sosial xidmət, tibbi və dərman yardımı və ya güzəştlər növündə sosial təminatın təqdim edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər də aid edilir. Bu münasibətlər qrupu çərçivəsində müvafiq sosial xidmətlər sosial təminat sistemi vasitəsilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə yaşlı vətəndaşlara, əlillərə, valideyn himayəsindən məhrum olunmuş uşaqlara, işsizlərə və dövlət tərəfindən tanınan başqa sosial əhəmiyyətli hallar baş verən zaman sosial yardıma ehtiyacı olan digər kateqoriya şəxslərə təqdim edilir. Bu zaman «sosial xidmət» anlayışından belə hallarda bütün digər sosial təminat növlərini özündə ümumiləşdirən bir anlayış kimi istifadə edilir.

Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, sosial xidmət üzrə hüquq münasibətləri real həyatda vətəndaşların sosial təminat sistemi vasitəsi ilə nəzərdə tutulmuş sosial xidmətin bütün və ya heç olmasa əksər növlərinə hüquqlarını həyata keçirə biləcəkləri vahid hüquq münasibətləri şəklində mövcud olmadıqları üçün, bu elmi abstraksiyadır¹.

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 171

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin müxtəlif əsaslara görə təsnifatını aşağıdakı kimi aparmaq olar:

I. Sosial xidmətin növləri baxımından bu münasibətləri evdə sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinə, stasionar sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinə, tibbi yardım üzrə hüquq münasibətlərinə, sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə hüquq münasibətlərinə, protez-ortopedik yardım üzrə hüquq münasibətlərinə və s. bölmək olar.

II. Maliyyələşdirmə mənbəyi baxımından bu münasibətlər sosial sığorta xarakterli münasibətlərə (məsələn, icbari tibbi sığorta, sanatoriya kurort müalicəsi, və s. sosial sığorta vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir) və qeyri-sığorta xarakterli münasibətlərə (məsələn, daimi qulluğa ehtiyacı olan qocalara, əlillərə, evdə sosial yardım, əlillərin peşə təhsili alması və işə düzəlməsi, onların protez-ortopedik yardımı, nəqliyyat və ya hərəkət vasitələri ilə təmin edilməsi və s. dövlət büdcəsi hesabına təqdim edilir) bölünür.

III. Qüvvədə olma müddətinə görə bu münasibətləri belə təsnifləşdirmək olar:

a) Müəyyən müddətli münasibətlər. Sosial xidmət hüququ vətəndaşa qanunla nəzərdə tutulmuş hər hansı bir müddət ərzində təqdim olunduğu hallarda müəyyən müddət ərzində mövcud olan hüquq münasibətləri yaranır. Məsələn, uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanması üzrə hüquq münasibətləri, tibbi və dərman yardımını üzrə hüquq münasibətləri və s.;

b) Qeyri-müəyyən müddətli (uzanan) münasibətlər. Bu münasibətlər vətəndaşın ölümünə qədər davam edə bilər. Məsələn, tənha ahıl vətəndaşlara stasionar sosial xidmətin göstərilməsi üzrə hüquq münasibətləri və s.;

c) Birdəfəlik xarakterli münasibətlər. Bu münasibətlər vətəndaş tərəfindən bu və ya digər sosial xidmətə və ya güzəştlərə hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranır və həmin andan etibarən xitam olunur. Məsələn, sanatoriya-kurort müalicəsi, protez-ortopedik yardım, ambulator tibbi yardım və s. xidmətlər üzrə münasibətlər.

Bu münasibətlərin də elementlərini başqa hüquq münasibətlərində olduğu kimi onun subyekt, obyekt və subyektlərin hüquq və vəzifələrinin məcmusundan ibarət olan məzmunu təşkil

edir. Sosial xidmət, tibbi və ya dərman yardımı və sosial təminat sistemi üzrə güzəştlərlə əlaqədar olan hüquq münasibətlərinin subyektlərinin dairəsi çox genişdir. Bu hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi çıxış edən vətəndaşlar hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Subyektlərin dairəsinin geniş olmasına baxmayaraq bu münasibətlərin hər bir növü üçün konkret subyektlər mövcuddur. Sosial təminat hüquq normaları ilə tənzim olunan digər hüquq münasibətlərində olduğu kimi burada da məcburi dövlət sosial sığorta qaydasında sosial xidmət növlərini təqdim etmək üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması üçün xüsusi hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, dövlət sosial təminatı qaydasında isə sosial xidmətin müvafiq növlərini təqdim etmək üzrə hüquq münasibətlərinin yaranması üçün ümumi mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti zəruridir. Lakin burada müəyyən istisnaya yol verilir. Belə ki, tibbi və dərman yardımı üzrə hüquq münasibətlərinin subyektləri həm xüsusi, həm də ümumi mülki hüquq qabiliyyətinə malik olan vətəndaşlar ola bilərlər.

Bu münasibətlərin subyektləri kimi ahıllar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, əlillər, analar, hərbi xidmət keçən şəxslər, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, ictimai təhlükəli xəstəliklərdən əziyyət çəkən vətəndaşlar və s. şəxslər çıxış edirlər.

Pulsuz və ya güzəştli qaydada dərman yardımı üzrə hüquq münasibətlərinin subyektləri pulsuz tibbi yardım növündə sağlamlığın qorunması hüququnu həyata keçirən şəxslərlə tibbi yardım üzrə hüquq münasibətlərinin subyektləri üst-üstə düşür. Həmin münasibətin subyektlərinin dairəsini qanunvericilik iki üsulla müəyyən edir:

1) Bütün xəstəlik hallarında pulsuz və ya güzəştli tariflə dərman yardımı hüququndan istifadə edən əhali qrupunu göstərməklə (məsələn, 18 yaşına çatmayan əlil uşaqlar);

2) Dərman yardımının pulsuz edilməsi ilə əlaqədar olan xəstəlik növlərini göstərməklə (məsələn, şəkərli diabetin müalicəsi və s.).

Peşə hazırlığı və işə düzəltmə, protez-ortopedik yardım, nəqliyyat vasitələri ilə təmin etmə üzrə hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi əlillik dərəcəsi asılı olmayaraq əlillər çıxış edir.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin subyektləri isə ahıl vətəndaşlar, birinci və ikinci qrup əlillər, uşaqları himayəyə götür-

müş ailələr və valideyn himayəsindən məhrum olmuş, müvafiq uşaq müəssisələrində tam dövlət təminatında olan uşaqlardır.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin ikinci subyekti kimi sosial təminatı həyata keçirən müvafiq dövlət orqanları çıxış edirlər. Bunlara aiddir: Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları, sosial xidmət müəssisələri (internat evləri, qocalar evi və s.), eləcə də təhsil, səhiyyə orqanları və s. Bu orqanları şərti olaraq iki yerə bölmək olar:

1. Yalnız müəyyən növ sosial xidmətin təqdim edilməsi haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan orqanlar. Məsələn, səhiyyə orqanlarının tibbi və dərman yardımını göstərməsi;

2. Sosial xidmətlərin kompleks şəkildə göstərilməsi haqqında qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan orqanlar. Məsələn, əhalinin sosial müdafiə orqanları evdə sosial yardım göstərilməsi, qocaların və əlillərin müvafiq müəssisələrə yerləşdirilməsi, əlillərin protez-ortopedik və nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi və s. məsələləri həll edirlər.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin obyektlərini bu və ya digər növ sosial xidmət və ya güzəşt növündə çıxış edən maddi nemətlər təşkil edirlər. Buna görə də həmin münasibətləri maddi münasibətlərə aid etmək olar. Hüquq münasibətlərinin obyektini olan sosial xidmətlər birdəfəlik xarakterli (məsələn, pulsuz və ya güzəştli tariflə sanatoriya-kurort müalicəsi, protez-ortopedik yardım, nəqliyyat vasitələrinin təqdim edilməsi) və ya uzanan xarakterli (məsələn, evdə və stasionar müəssisələrdə sosial xidmət, müəyyən güzəştlərin verilməsi və s.) ola bilərlər.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin məzmununu digər hüquq münasibətlərində, o cümlədən sosial təminat hüquq münasibətlərinin digər növlərində olduğu kimi subyektlərin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Bu hüquq və vəzifələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birinə uyğun gəlir. Belə ki, vətəndaşın sosial xidmətə, tibbi və ya dərman yardımına və sosial təminat sistemi üzrə güzəştlərə hüququ, sosial təminatı həyata keçirən müvafiq dövlət orqanlarının bu hüququ təmin etmək vəzifəsinə uyğun gəlir. Eyni zamanda vətəndaşlar hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan müvafiq sənədlər təqdim etmək, bu münasibətlərin dəyişməsinə və xitamına səbəb ola bilən hallar barədə

sosial təminatı həyata keçirən orqanlara vaxtında məlumat vermək vəzifəsi daşıyırlar. Buna uyğun olaraq sosial təminatın bu növlərini təqdim edən orqanlar vətəndaşlardan həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququna malikdirlər.

Bu münasibətlərin subyektləri kimi vətəndaşlar öz hüquqlarının həyata keçirilməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Belə ki, vətəndaşların sosial təminat sistemi üzrə pul ödənişlərinə (pensiya, müavinət, kompensasiya ödəməsi) olan hüquqlarından fərqli olaraq, sosial xidmətlərə olan hüquqları tam həcmdə təmin olunmur. Məsələn, vətəndaşların sanatoriya kurort müalicəsinə, pulsuz tibbi və dərman yardımına, əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmasına və s. olan hüquqlarının həyata keçirilməsi müəyyən problemlərlə müşayiət olunur. Buna görə də praktikada bu və ya digər növ sosial xidmətə hüququ olan vətəndaşın iradə ifadəsi ilə əlaqədar olaraq sosial təminatı həyata keçirən orqan vətəndaşın qanuni tələblərinin təmin olunması üçün mövcud real imkanlardan asılı olaraq müvafiq qərar qəbul edir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dövlət əhaliyə sosial xidmətlər göstərilməsinin kompleks sisteminin yaradılması üçün müxtəlif tədbirlər görür, onun inkişafı üçün maliyyə vəsaitləri ayırır.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin yaranma əsaslarını sadə hüquqi tərkibdən ibarət olan hüquqi faktlar təşkil edir. Belə hüquqi faktlara tibbi və dərman yardımına, sanatoriya-kurort müalicəsinə, kənar şəxslərin köməyinə, sosial xidmətə, protez-ortopedik yardıma, nəqliyyat və ya hərəkət vasitələrinə, habelə uşağın ailə tərbiyəsinə ehtiyacı, eləcə də uşağın valideyn himayəsindən məhrum olması və s. aiddir.

Sosial xidmət üzrə hüquq münasibətlərinin dəyişməsi və xitam edilməsi üçün əsas kimi aşağıdakı hüquqi faktlar çıxış edir: tibbi və dərman yardımı alan xəstənin sağalması, sanatoriya-kurort müalicəsinin başa çatması, uşağın müəyyən yaş həddinə çatması, müəyyən nəqliyyat və ya hərəkət vasitələrinin alınması və s.

5.6. Vətəndaşların sosial təminat ilə bağlı yaranan prosedur və prosessual hüquq münasibətləri

Sosial təminat hüquq normaları obyektini təkcə müəyyən maddi nemətlər təşkil edən maddi xarakterli münasibətləri deyil,

həm də maddi münasibətlərin fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan yardımçı, ikinci dərəcəli münasibətləri də tənzimləyir. Bu münasibətlər səlahiyyətli orqan tərəfindən nəticəsi bu və ya digər növ sosial təminatda olan hüququn həyata keçirilməsi üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsi ilə bilən hüquq tətbiqedici fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranır. Eyni zamanda həmin münasibətlər həm də vətəndaşların sosial təminat hüquqlarının müdafiəsi üzrə hüquq münasibətlərindən ibarətdir.

Sosial təminat hüququ üzrə yardımçı xarakterli münasibətlər iki yerə bölünür:

Birincisi, prosedur hüquq münasibətləri;

İkincisi, prosessual hüquq münasibətləri.

Prosedur hüquq münasibətləri sosial təminatın müvafiq növlərini tələb etmək hüququna malik olan vətəndaşın iradə ifadəsi əsasında hüquqi faktların müəyyən edilməsi və yaxud bu və ya digər növ sosial təminatda olan hüququn həyata keçirilməsi üzrə yaranan münasibətlərdir. Bu zaman səlahiyyətli orqan faktiki halların qiymətləndirilməsi əsasında qanunla müəyyən edilmiş müddətlərdə sosial təminat hüquq normalarının tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etməyə borcludur.

Prosedur hüquq münasibətləri maddi hüquq münasibətlərini həmişə qabaqlayır, bəzən isə onunla eyni müddətdə mövcud olur. Sosial təminat hüququ üzrə maddi münasibətlər kimi vahid prosedur hüquq münasibətləri yoxdur. Prosedur hüquq münasibətlərinə bu və ya digər növ sosial təminatda olan hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan hüquqi faktların müəyyən edilməsi üzrə hüquq münasibətləri aiddir. Həmin hüquq münasibətləri konkret növ sosial təminatda olan maddi hüquqların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan prosedur hüquq münasibətlərini, habelə digər münasibətləri də qabaqlaya bilər.

Pensiyaya, müavinətə, kompensasiyaya ödəməsinə, dövlət sosial yardımına, tibbi və dərman yardımına, sosial xidmətə, güzəştlərə olan hüququn həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan prosedur hüquq münasibətləri qanunla bu hüquqların həyata keçirilməsinin müxtəlif proseduralarını nəzərdə tutduğu üçün təminatın növlərindən asılı olaraq müxtəlif növlərə bölünür.

Prosedur hüquq münasibətləri öz fəaliyyət müddətinə görə həmişə müddətli hüquq münasibəti kimi çıxış edir. Eyni zamanda, həmin müddət sosial müdafiəni həyata keçirən orqanın müvafiq qərar qəbul etməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş müddətlə bağlı olmalıdır. Məsələn, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 31-ci maddəsinə görə pensiyaların təyin edilməsi haqqında sənədlərə pensiya təyin edən orqanlar onlara daxil olduğu vaxtdan ən gec 10 gün baxmalıdırlar.

Artıq qeyd edildiyi kimi sosial təminat hüquq münasibətlərinin subyektləri bir tərəfdən vətəndaşlar, digər tərəfdən isə sosial təminatı həyata keçirən müvafiq dövlət orqanlarıdır. Sosial təminat hüququ üzrə həm maddi hüquq münasibətlərinin, həm də prosedur hüquq münasibətlərinin subyektləri eyni vətəndaşlardır. Bu münasibətlərin ikinci subyektini kimi dövlət orqanları birbirindən fərqlənir. Belə ki, hüquq normalarının tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmək vəzifəsi daşıyan subyekt - dövlət orqanı (prosedur hüquq münasibətləri) sosial təminatı həyata keçirən subyektlərlə (maddi hüquq münasibətləri) heç də həmişə üst-üstə düşmür. Belə ki, hüquqi faktlar sosial təminatı həyata keçirmək vəzifəsi olmayan orqanlar tərəfindən müəyyən edilə bilər. Məsələn, əlillik faktını müəyyən etmək səlahiyyətinə yalnız tibbi-sosial ekspert komissiyaları malikdir.

Prosedur hüquq münasibətlərinin subyektləri (dövlət orqanları) bu və ya digər növ sosial təminatı bilavasitə təqdim edən subyektlərlə də üst-üstə düşmür. Məsələn, yaşlı və ya əlil vətəndaşın yarımstasionar və ya stasionar sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilməsi. Bu barədə qərarı sosial müdafiə orqanı qəbul edir, xidməti isə müvafiq sosial xidmət müəssisəsi göstərir.

Prosedur hüquq münasibətlərinin yaranma əsası kimi, yeni hüquqi fakt kimi həmişə konkret növ sosial təminatın təqdim edilməsi üzrə müvafiq səlahiyyətli orqana müraciət edən vətəndaşın iradə ifadəsi çıxış edir. Vətəndaşın müraciətinin təmin edilməsi və ya onun rədd edilməsi haqqında qərarın çıxarılması ilə bu münasibətlər xitam olunur.

Prosedur hüquq münasibətlərinin obyektini müəyyən vəzifə daşıyan subyektin hüquq tətbiq etmə aktının qəbul edilməsi ilə tamamlanan hüquqi fəaliyyəti təşkil edir. Hüquq ədəbiyyatında isə sosial təminat üzrə prosedur hüquq münasibətlərinin obyektini

kimi vəzifəli subyektin qanunla müəyyən edilmiş fəaliyyətinin nəticəsi göstərilir¹.

Sosial təminat üzrə hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1. İşin faktiki hallarının müəyyən olunması və təhlil edilməsi;
2. Tətbiq ediləcək hüquq normalarının axtarılıb tapılması və təhlil edilməsi;
3. Hüquq normasının tətbiq edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi və bu qərarı əks etdirən aktın dərc edilməsi.

Prosedur hüquq münasibətlərinin məzmununu digər hüquq münasibətlərində olduğu kimi onun subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin məcmusu təşkil edir. Onların bu hüquq və vəzifələri bir-birinə uyğundur. Belə ki, vətəndaş səlahiyyətli orqandan müəyyən hüquqi hərəkəti etməyi tələb etmək hüququna malikdir, bu orqanın vəzifəsi isə belə hərəkətin qanunla müəyyən edilmiş müddətlərdə və qaydada yerinə yetirməkdən ibarətdir. Bu vəzifələrə aiddir: müvafiq sosial təminat növünə hüquq yaradan hüquqi faktı müəyyən etmək, vətəndaşın iradə ifadəsi əks olunan ərizəyə və təqdim olunmuş sənədlərə baxmaq, onların qiymətləndirilməsi əsasında sosial təminatın bu və ya digər növünə hüququ müəyyən etmək, sosial təminatın təqdim edilməsi haqqında qərar qəbul etmək və s.

Prosessual hüquq münasibətləri prosedur hüquq münasibətlərindən fərqli olaraq həmişə vətəndaşın müvafiq orqanının (vəzifəli şəxsin) hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayəti ilə bağlı pozulmuş hüquqların müdafiəsi əsasında yaranır. Bu münasibətin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, o bir qayda olaraq sosial təminat hüquq normaları ilə deyil, mülki prosessual və inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Bu münasibətlərin subyektı maddi hüquq münasibətlərində olduğu kimi vətəndaşlardır. Digər subyektlər kimi isə, sosial məsələlər üzrə mübahisə və şikayətlərə baxmaq səlahiyyətinə malik olan orqanlar çıxış edirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsi ilə hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təmi-

---

¹ Субботенко В.К. Процессуальные правоотношения в социальном обеспечении. Томск., 1980, с. 156

nat verilir. Həmin maddənin ikinci hissəsində isə hər kəsin dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilmək hüquqları təsbit olunmuşdur. Buna görə də sosial təminat hüququ heç bir şərt qoyulmadan sosial təminatın bütün növləri üzrə məhkəmə qaydasında müdafiə oluna bilər.

Vətəndaşlar tərəfindən pozulmuş hüquqların məhkəmə müdafiəsi zamanı prosessual hüquq münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyəti vətəndaşın müdafiə formalarının hansından istifadə etmək istəməsi ilə əlaqədardır. Həmin formalar - birincisi, cavabdehdən inzibati qaydada şikayət etmək və ikincisi, onun hüquqlarını pozan hərəkətdən məhkəməyə şikayət verməkdir.

Prosessual hüquq münasibətləri sosial təminatı həyata keçirən orqanın (vəzifəli şəxsin) qərarından da inzibati qaydada şikayət vermə ilə əlaqədar olaraq yaranır. Bu cür şikayət vermə qaydası «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilmişdir.

Şikayət səlahiyyətinə vətəndaş tərəfindən vəzifəli şəxs və ya orqanların hərəkət və ya qərarlarının hüquqliliyinin mübahisə edilməsi haqqında irəli sürülmüş məsələlərin həll edilməsi aid olan icra orqanlarına verilir. Şikayətin hərəkətlərindən şikayət verilən vəzifəli şəxslərə həll edilmək üçün verilməsi qadağandır. Əgər şikayət onu həll etmək səlahiyyətinə malik olmayan orqana daxil olarsa həmin orqan vətəndaşı bu barədə xəbərdar etməklə şikayəti 5 gün müddətində aidiyyəti üzrə səlahiyyətli orqana göndərməyə borcludur.

Vətəndaş tələb etmək hüququna malikdir. Buna uyğun olaraq səlahiyyətli orqan şikayətə onun daxil olduğu gündən etibarən 1 ay müddətində baxmalıdır. Əgər şikayət əlavə yoxlama tələb etmirsə, bu təxirə salınmadan, lakin 15 gündən gec olmayaraq həll edilməlidir. Şikayətdə əks olunan məlumatların əlavə yoxlanılması zərurəti yaranarsa, ona baxılması müddəti istisna hal kimi 2 ayadək müddətə uzadıla bilər.

Şikayət üzrə qəbul edilmiş qərar əsaslandırılmalıdır. Bu barədə vətəndaşa vaxtında məlumat verilməlidir. Əgər vətəndaş şikayət üzrə qəbul edilmiş qərarla razılaşmasa, o, bu qərardan in-

zibati qaydada yuxarı icra orqanına və yaxud məhkəməyə şikayət verə bilər. Bununla əlaqədar olaraq vətəndaş tərəfindən pozulmuş hüquqların müdafiəsi üzrə prosessual münasibətlər yenedən yaranacaqdır.

Prosessual hüquq münasibətlərinin yaranma əsası kimi vətəndaşların müvafiq orqanların hərəkət və ya qərarlarından şikayət verməsi çıxış edir. Pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi üzrə şikayətin verilməsi nəticəsində vətəndaşlar və belə şikayətə baxıb onu həll etmək vəzifəsi daşıyan orqanlar arasında prosessual hüquq münasibətləri yaranmış olur. Həmin orqanların şikayətin təmin və ya rədd edilməsi haqqında qərar çıxarması ilə bu münasibətlər xitam olunur.

Prosessual hüquq münasibətlərinin obyektini şikayət və ya müraciətə baxılıb həll edilməsi üzrə müəyyən prosessual hərəkətlər təşkil edir.

Bu münasibətlərin məzmunu isə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin məcmusundan ibarətdir. Vətəndaş müvafiq orqanın qanunazidd hərəkət və ya qərarından məhkəməyə və ya inzibati qaydada icra orqanlarına şikayət verə bilər, belə şikayətin verildiyi və onu həll etmək səlahiyyətinə malik olan orqanlar isə verilmiş şikayəti qəbul etmək, ona qanunla müəyyən edilmiş müddətdə və qaydada baxmaq, şikayəti təmin edən və ya onu rədd edən əsaslandırılmış qərar qəbul etmək vəzifəsi daşıyırlar.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Bayramov Ş.B. Tibbi və dərman yardımı, sosial xidmət və sosial təminat sistemi üzrə güzəştlərlə əlaqədar olan hüquq münasibətləri / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 13-cü buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2005, s. 151-154
2. Bayramov Ş.B. Sosial təminat hüquq münasibətləri subyektlərinin anlayışı // Hüquqi dövlət və qanun, 2007, № 1 (103), s. 42-45

3. Bayramov Ş.B. Sosial təminat hüquq münasibətləri subyektlərinin təsnifatı // Qanun, 2007, № 01 (153), s. 25-33
4. Əliyev M.N. Sosial təminat üzrə hüquq münasibətlərinin ümumi xarakteristikası // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 1997, №1, s. 158-165
5. Əliyev M.N. Pensiya hüquq münasibətlərində hüquqi faktlar və onların əhəmiyyəti / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 3-cü buraxılış. Bakı: Digesta, 2002, s. 6-14
6. Hüseynov P.A. Vətəndaşların sosial təminat hüququ ilə bağlı ərizə və şikayətlərinə baxılmasının prosedur və prosesual xüsusiyyətləri / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 2-ci buraxılış. Bakı: Digesta, 2002, s. 150-153
7. Tağıyev T.A. Pensiya təminatı sahəsində mövcud olan hüquq münasibətlərinin ümumi xarakteristikası / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 267-275

b) rus dilində

1. Зайкин А.Д. Правоотношение по пенсионному обеспечению. М.: Изд-во МГУ, 1974
2. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. М., 1986
3. Мацулевич Ю.С. Граждане как субъекты советского права социального обеспечения: Автореф. дис... канд. юрид. наук. М., 1990

4. Рыбакова И.И. Установление фактов, имеющих юридическое значение для пенсионного обеспечения. Автореф. дис... канд. юрид. наук. М.: 1972
5. Субботенко В.К. Процедурные правоотношения в социальном обеспечении. Томск: 1980
6. Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения. М.: Изд-во Московского университета, 1974

II BÖLMƏ

XÜSUSİ HİSSƏ

VI FƏSİL

SOSIAL SIĞORTA STAJI

6.1. Sosial sığorta stajının anlayışı və növləri

Sosial sığorta stajı sosial təminat hüququnun xüsusi hissəsinə daxil olan hüquq institutu kimi son dövrlərdə yaranmışdır. Uzun müddət «əmək stajı», son dövrlərdə isə əmək (sosial sığorta) stajı kimi adlandırılan bu institut hazırda qanunvericilikdə sosial sığorta stajı kimi təsbit edilmişdir. 1 yanvar 2006-cı ildən etibarən sosial sığorta stajı əmək pensiyası hüququnun yaranması üçün əsas hüquqi faktlardan biri kimi çıxış edir.

Sığorta stajının leqal anlayışı ilk dəfə «Sosial sığorta haqqında» qanunda təsbit edilmişdir. Həmin qanunun 8-ci maddəsinə görə sığorta olunanın sığorta stajı - sığorta olunanın xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti dövrlərinin ümumi müddətidir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 1-ci maddəsində isə sosial sığorta stajına əmək pensiyası hüququnun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınan iş və ya digər fəaliyyət dövrlərinin (müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəmək şərti ilə) və eləcə də müvafiq qanunvericiliklə sığorta stajına daxil edilən digər dövrlərin məcmusu kimi anlayış verilmişdir.

«Sosial sığorta haqqında» qanunda verilmiş anlayış sığorta stajını yalnız sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olan əmək fəaliyyəti dövrləri ilə əlaqələndirdiyi üçün onun mahiyyətini məhdudlaşdırır. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunda isə sosial sığorta stajına daha geniş anlayış verilmişdir. Ona görə ki, həmin

anlayışda sığorta stajına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödənilmək şərti ilə iş və ya digər fəaliyyət dövrləri ilə yanaşı digər dövrlər də daxil edilmişdir. Bu zaman digər dövrlər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ictimai-faydalı fəaliyyətlə əlaqədar olsa da məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olmur.

Xarici ölkələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının fəaliyyət dövrlərinin sosial sığorta stajına daxil edilməsi şərtləri «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 23-cü maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə görə vətəndaşların başqa dövlətlərin ərazisində iş dövrü Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə və ya həmin dövlətlərlə bağlanmış dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödənildikdə, sığorta stajına daxil edilir. Həmçinin, həmin maddədə qeyd edilir ki, 1992-ci ilin yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində qazanılmış əmək stajı ümumi qaydada sığorta stajına daxil edilir.

Sığorta stajının iki növü - ümumi sığorta stajı və xüsusi sığorta stajı növləri fərqləndirilir.

Ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün ən azı 5 il ümumi sığorta stajının olması tələb olunur. Ümumi sığorta stajı həmçinin güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün vacib olan staj növüdür. Belə ki, zərərli əmək şəraitində işlə əlaqədar yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün bu şəraitdə müəyyən müddət işləməklə yanaşı 25 və ya 20 ildən (müvafiq olaraq kişilər və qadınlar üçün) az olmamaqla ümumi sığorta stajı da tələb olunur.

Ümumi sığorta stajının tərkibinə daxil olan iş və ya digər fəaliyyət müddətləri hansılardır? Ümumiyyətlə, sığorta stajının tərkibinə şəxsin məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəməklə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu dövr daxildir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 21-ci maddəsində bu dövr belə müəyyən edilib: məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi şərti ilə mülkiyyət formasından, əmək fəaliyyətinin xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin, hərbi qulluqçuların, eləcə də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin,

vəzifəyə seçilmiş və ya təyin edilmiş şəxslərin iş, hərbi xidmət və ya digər fəaliyyət müddətləri. Həmin maddədə sığorta stajına daxil edilən iş müddətləri ilə yanaşı, digər fəaliyyət müddətləri də göstərilib. Həmin müddətlərə aşağıdakılar aiddir:

- işçinin işəgötürən tərəfindən hesablanmış əmək haqqına məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən hər hansı işinin müddəti;
- yaradıcılıq ittifaqlarının və peşəkar birliklərin üzvlərinin yaradıcılıq fəaliyyətinə başladıqdan sonrakı dövr, 1991-ci il yanvarın 1-dən isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına¹ məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödədikləri müddət;
- müddətli həqiqi hərbi (alternativ) xidmət (1992-ci il yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində müddətli həqiqi hərbi xidmət dövrü daxil olmaqla) və müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçmiş özünümüdafiə dəstələrində və birləşmələrində olduğu müddət, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında xidmət müddəti;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada hesablanan I qrup əlil və ya 16 yaşınadək əlil uşağa, habelə 70 yaşına çatmış qocalara qulluq edilməsi müddəti;
- işsizlik müavinətinin verildiyi müddət, yaxud işsiz yerdən peşə hazırlığı keçdiyi və ya təhsil aldığı müddət;
- əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alıb şikəst olmuş və bu səbəbdən, eləcə də peşə xəstəliyi nəticəsində işləməyən I və II qrup əlillərin yaşa görə pensiya hüququ çatanaqədər pensiyada olduqları müddət;
- zabıt heyəti, gizir, miçman və müddətindən artıq qulluqda olan hərbi qulluqçuların arvadlarının öz ixtisası üzrə işə düzəlmək imkanı olmadığı yerlərdə ərləri ilə yaşadıkları müddət;
- şəxsin qanunsuz tutulma, həbsdə olma və cəzaçəkmə müddətləri, eləcə də qeyri-qanuni olaraq işdən (vəzifədən) kənarlaşdırılması ilə əlaqədar işləmədiyi müddət;

---

¹ Bu maddədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu həyata keçirir.

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müddəti ərzində həm işəgötürənin vəsaiti, həm də məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri hesabına müavinət alındığı müddət;
- mülkiyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi olan şəxslərin həmin torpaq sahəsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödədiyi müddət;
- hərbi xidmət müddəti (1992-ci il yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində hərbi xidmət dövrü daxil olmaqla).

Xüsusi sığorta stajı – müəyyən əmək fəaliyyəti dövrüdür. Belə fəaliyyət dövrü adətən güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərti ilə istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin müvafiq siyahısı üzrə müəyyən edilir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 2006-cı il yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minməsinə baxmayaraq həmin siyahı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Kollegiyasının 2006-cı il 17 mart tarixli 3 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş ««Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən əmək pensiyalarının təyin edilməsinin, yenidən hesablanmasının və ödənilməsinin» müvəqqəti Qaydalarına görə istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin yeni siyahısı təsdiq olunanaqəd Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 1993-cü il tarixli 320 №-li qərarı ilə təsdiq olunmuş «Yeraltı işlərdə, əmək şəraiti xüsusilə zərərli və xüsusilə ağır olan işlərdə çalışanlara, dənizdə çalışan neftçilərə yaşa görə güzəştli şərtlərlə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 1 nömrəli Siyahısı» və «Əmək şəraiti zərərli və ağır olan işlərdə çalışanlara yaşa görə güzəştli şərtlərlə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 2 nömrəli Siyahısı» tətbiq olunmuşdur. «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 9-cu maddəsinə uyğun olaraq güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququ verən istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 1 və 2 nömrəli siyahısı birləşdirilərək vahid bir siyahı kimi təsdiq edilmişdir.

Xüsusi sığorta stajının tərkibinə daxil olan müddətlər də pensiya qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuşdur. Belə ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 9-cu maddəsində xüsusi sığorta stajına daxil edilən əmək fəaliyyəti müddətləri müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən xüsusi sığorta stajına daxil edilən müddətlər aşağıdakılardır:

- yeraltı işlərdə, incəsənətin xüsusi sahələrində, həmçinin əmək şəraiti xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə çalışma müddəti;
- mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işlə əlaqədar vəzifələrdə çalışma müddəti;
- prokurorluq orqanlarında çalışma müddəti;
- hərbi xidmətdən buraxılanadək hərbi xidmət müddəti;
- ədliyyə orqanlarında xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə çalışma müddəti;
- mülki şəxslərin cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında və azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş müalicə müəssisələrində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş işlərin və peşələrin siyahısı üzrə məhkumlarla və həbsdə olan şəxslərlə işləmə müddəti;

Pensiya qanunvericiliyi baxımından xüsusi sığorta stajının iki növü fərqləndirilə bilər. **Birincisi**, adi qaydada xüsusi sığorta stajıdır. Bu cür xüsusi sığorta stajına daxil edilən müddətlər yuxarıda sadalanan 1, 2 və 6-cı bəndlərdə göstərilən müddətlərdir. **İkincisi**, hərbi qulluqçular və xidmət şəraitinə görə onlara bərabər tutulan digər şəxslər üçün güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün zəruri olan xüsusi sığorta stajıdır. Belə sığorta stajının tərkibinə daxil olan müddətlərə misal kimi yuxarıda sadaladığımız 3, 4 və 5-ci bəndlərdə göstərilən müddətləri göstərmək olar. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyinə əsasən xüsusi sığorta stajı güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarının və qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələrin təyin edilməsi üçün hüquqi əsas kimi çıxış edir.

6.2. Əmək stajının anlayışı və növləri

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 9-cu maddəsinə görə, bu qanun qüvvəyə mindiyi günədək pensiya hüququ verən tam əmək stajı olan şəxslərə pensiyalar yaş və staja görə əvvəllər qüvvədə olmuş qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq olaraq təyin edilir. Bu baxımdan «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə minənə qədər, yəni 2006-cı il yanvar ayının 1-nə qədər pensiya hüququnun yaranması üçün hüquqi fakt kimi çıxış etdiyinə görə əmək stajı və onun növləri məsələsi hələ də hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial təminat hüququnun inkişafının müxtəlif dövrlərində əmək stajına müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Belə ki, sosial təminat hüququnun banisi sayılan V.S.Andreyev əmək stajını vətəndaşın istehsalatda əvəzi ödənilən ictimai faydalı fəaliyyətini, habelə qanunla ona bərabər tutulmuş və müəyyən hüquqi nəticələrin baş verməsi ilə əlaqələndirilən fəaliyyətin davamlığı kimi göstərir.¹ M.L.Zaxarov və E.Q.Tuçkova isə əmək stajına bu cür anlayış vermişlər: «əmək stajı – insanın sosial təminat sahəsində müəyyən hüquqlarının əlaqələndirildiyi işinin və digər ictimai faydalı fəaliyyətinin davamlılığıdır».²

Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyi əmək stajı anlayışına əvəzli və əvəzsiz, harada və nə vaxt həyata keçirilməsindən, fasilələrin olub-olmamasından asılı olmayaraq müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan əmək və digər ictimai-faydalı fəaliyyəti daxil etmişdir. Lakin pensiya qanunvericiliyində əmək stajını tənzimləyən normaların olmasına baxmayaraq qanunvericilikdə əmək stajının leqal anlayışı verilməmişdir. Bu terminin mənasına nəzər salsaq, o əsasən əməklə bağlıdır və deməli, onun əsas tərkib hissələrini əmək və ya ona bərabər tutulan digər ictimai-faydalı fəaliyyət təşkil edir. Bu baxımdan əmək stajına vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqlarının bağlı olduğu əmək, digər əvəzli və ya əvəzsiz ictimai-faydalı fəaliyyətin, habelə qanunda göstərilən digər vaxt dövrlərinin ümumiləşdirilmiş müddəti kimi anlayış vermək olar.

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М.: Юридическое литература, 1980, с. 136; 1987, с. 147

² Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Азбука социального обеспечения. М.: Знание, 1987, с. 193

Əmək stajının əsasən ümumi, xüsusi və fasiləsiz əmək stajı kimi növləri fərqləndirilir.

Sosial təminatda ümumi əmək stajı sosial təminat üzrə bəzi hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan hüquqi tərkibdə hüquqyaradıcı fakt rolunda çıxış edir, yaxud həmin hüquq münasibəti subyektinin hüquqlarının həcminə təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sosial təminatı ayrı-ayrı normativ aktlar əsasında həyata keçirilir və təminatın təyin edilməsi zamanı ümumi əmək stajının konkret məzmunu haqqında məsələ müxtəlif cür həll edilir.

Ümumi əmək stajı – vətəndaşların sosial təminat sahəsində hüquqlarının əlaqələndirildiyi əmək, digər ictimai-faydalı fəaliyyətin, habelə bəzi başqa vaxt dövrlərinin ümumiləşdirilmiş müddətidir. Ümumi əmək stajı üçün iki mühüm əlamət xarakterikdir: birincisi, ictimai-faydalı fəaliyyətin ümumi müddəti qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilmiş müddətdən az olmamalıdır; ikincisi, bu müddət qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilən fəaliyyət növləri ilə əhatə olmalıdır.

Ümumi əmək stajına daxil edilən əmək və digər fəaliyyət dövrləri «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1993-cü il tarixli qanunun 67-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda və kooperativlərdə əmək müqaviləsi və ya üzvlük əsasında əmək fəaliyyəti xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq ümumi iş stajına daxil edilir. Eyni zamanda bu maddə ilə ümumi əmək stajına aşağıdakı dövrlər də daxil edilirdi:

a) işçinin dövlət tərəfindən mütləq sosial sığorta edilməli olan hər hansı işinin müddəti;

b) yaradıcılıq ittifaqları və peşəkar birlikləri üzvlərinin yaradıcılıq fəaliyyətinə başladıqdan sonrakı dövr, 1991-ci il yanvarın 1-dən isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına sığorta haqqı keçirdikdə;

v) hərbi (alternativ) xidmət və müvafiq icra hakimiyyəti orqanında, qeydiyyatdan keçmiş özünümüdafiə dəstələrində və birləşmələrində olmaq, milli təhlükəsizlik, daxili işlər, ədliyyə, Dövlət sərhədini mühafizə və Prezidenti mühafizə orqanlarında xidmət müddəti;

q) idarə tabeliyindən və xüsusi, yaxud hərbi rütbənin olub-olmamasından asılı olmayaraq hərbişdirilmiş mühafizə və xilasetmə hissələrində, xüsusi rabitə orqanlarında xidmət müddəti;

ğ) ali, orta ixtisas, texniki peşə məktəblərini bitirmiş şəxslərin təhsil müddəti, habelə kadr hazırlayan kurslarda, ixtisasartırma və yenidən ixtisaskeçmə kurslarında, aspiranturada, doktoranturada və klinik ordinaturada təhsil müddəti;

d) I qrup əlilə və ya 16 yaşınadək əlil uşağa, habelə 70 yaşına çatmış qocalara qulluq edilməsi müddəti;

e) işləməyən ananın körpə uşaqlara qulluq etdiyi müddət, lakin hər uşaq 3 yaşına çatanadək və üst-üstə 6 ildən çox olmayaraq;

ə) işsizlik müavinətinin verildiyi müddət, yaxud haqqı ödənilən ictimai işlərdə iştirak etdiyi müddət, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının göndərişi ilə bir yaşayış məntəqəsindən digərinə köçmək və işə düzəlmək üçün müddət, habelə xarici ölkələrdə qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu müddət;

c) iş dövründə başlanmış müvəqqəti əmək iqtidarsızlığı müddəti;

z) əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alıb şikəst olmuş və bu səbəbdən, eləcə də peşə xəstəliyi nəticəsində əmək qabiliyyətini itirən işləməyən I və II qrup əlillərin pensiyada olduqları müddət;

ı) zabit heyəti, praporşik, miçman və müddətindən artıq qulluqda olan hərbi qulluqçu arvadlarının öz ixtisası üzrə işə düzəlmək imkanı olmadığı yerlərdə ərləri ilə yaşadıkları dövr, lakin 10 ildən artıq olmamaq şərti ilə;

1) müalicə-əmək müəssisələrində məcburi müalicə dövründə iş müddəti;

k) azadlıqdan məhrum edilmə müddətində məhkumların ödənişli əməyə cəlb edildikləri vaxt;

g) şəxsin qanunsuz tutulma, həbsdə olma və cəzaçəkmə müddətləri, eləcə də işdən (vəzifədən) kənarlaşdırılması ilə əlaqədar işləmədiyi müddət.

Əmək stajının növlərindən biri olan xüsusi əmək stajına L.Y.Qinsburq tərəfindən daha ümumiləşdirilmiş anlayış verilmişdir. Onun fikrincə, xüsusi əmək stajı ya işin məzmununa, ya xalq təsərrüfatının sahəsinə, ya əmək şəraitinə, ya da ki, coğrafi əraziyə əsasən xüsusişədirilmiş əmək stajıdır.¹

Xüsusi əmək stajının anlayışı öz məzmununa görə güzəştli əsaslarla pensiya hüququnun bağlı olduğu əmək stajının anlayışından daha genişdir, çünki bu hüquq müəyyən sahədə işləyənlərin hamısına deyil, yalnız xüsusi şəraitdə (məsələn, yeraltı işlərdə, zərərli əmək şəraiti olan işlərdə) işləyən şəxslərə şamil edilir və bu xüsusi əmək şəraiti əmək fəaliyyətinin sahəvi aidiyyəti ilə birlikdə xüsusi stajın əsas əlaməti qismində çıxış edir.

Sosial təminat hüququ daxilində işçilərin xüsusi əmək stajının ayrılması üçün iki əlamətin olması tələb olunur: 1) işçilərin müəyyən peşə və ixtisas üzrə (müəllimlər, həkimlər və b.) işi; 2) müəyyən şəraitdə (yeraltı işlərdə, zərərli əmək şəraitli sexlərdə və s.) həyata keçirilən iş. Xüsusi əmək stajı vətəndaşın güzəştli şərtlərlə sosial təminatın müəyyən növlərini almaq üçün xüsusi hüquqlarının yaranmasını şərtləndirir.

Beləliklə, xüsusi əmək stajı müəyyən əmək şəraitində və müəyyən vəzifələrdə həyata keçirilən işin müddətidir ki, bu müddət güzəştli şərtlərlə müəyyən sosial təminat növlərinin verilməsi hüququnu əlaqələndirir. Xüsusi staja malik olan şəxslər yaşa görə əmək pensiyası hüququnu ümumi müəyyən edilmiş yaş həddindən daha tez əldə edərdilər, yaşa görə əmək pensiyası hüququn yaranması üçün tələb olunan əmək stajının müddətinə olan tələblər isə onlar üçün aşağı endirilirdi. Bu cür hallarda yaş həddinin azaldılması iki məqsəd güdür. Bir tərəfdən, bu zərərli və ya ağır əmək şəraitinin işçinin sağlamlığına mənfi təsir göstərdiyi istehsalat sahələrindən işçilərin tezliklə çıxarılmasına kömək edir. Hal-hazırda yaş həddinin və stajın ixtisar edilməsi, əlverişsiz şəraitdə əmək fəaliyyəti dövrünün məhdudlaşdırılması işçilərin sağlamlığının mühafizəsinə yönəldilmiş üsullardan biridir. Digər tərəfdən isə, keçmiş əmək şəraitindən asılı olaraq pensiyaların məbləğlərinin diferensiasiya edilməsi pensiya təminatının səviyyəsi ilə keçmiş əməyin keyfiyyəti, xarakteri (şəraiti) arasında müəyyən dərəcədə asılılıq müəyyən edir ki, bu da

¹ Гинсбург Л.Я. Трудовой стаж рабочих и служащих. М.: Изд-во АН СССР, 1958, с. 34

zərərli əmək şəraiti olan istehsalat sahələrində işləmək üçün stimulyar yaradır və həmin sahələrin kadrlarla təmin edilməsinə köməklik göstərir.

Güzaştli şərtlərlə pensiya hüququnu əldə etmək üçün aşağıdakılar tələb olunur: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 1993-cü il tarixli 320 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Yeraltı işlərdə, əmək şəraiti xüsusilə zərərli və xüsusilə ağır olan işlərdə çalışanlara, dənizdə çalışan neftçilərə yaşa görə güzaştli şərtlərlə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 1 nömrəli Siyahısı» və «Əmək şəraiti zərərli və ağır olan işlərdə çalışanlara yaşa görə güzaştli şərtlərlə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 2 nömrəli Siyahısı»nda göstərilmiş istehsalat və səxlərdə iş; bu siyahılarda göstərilən peşə və ya ixtisas üzrə iş; siyahılarda nəzərdə tutulmuş işlərin faktiki görülməsi; zərərli şəraitdə daim adi işlə əvəz edilmədən işlənməsi; tam iş günü ərzində zərərli iş şəraitində işlənməsi; 1 və 2 saylı siyahılarda göstərilən istehsalatlarda bilavasitə məşğulluq. Bu şərtlərdən hər hansı biri olmadıqda işçi güzaştli pensiya hüququna malik olmur.

Xüsusi stajın başqa növünü xarakterinə görə müəyyən edilən əmək stajı təşkil edir. Burada hüquqi nəticələrdən asılı olaraq konkret xüsusi stajın bir neçə qrupu fərqləndirilir. Belə ki, təhsil və səhiyyə işçilərinin xüsusi stajı, teatr və digər teatr-tamaşa müəssisə və kollektivlərinin artistlərinin yaradıcılıq işinin stajı, mülki aviasiyanın uçuş heyəti işçilərinin xüsusi stajı fərqləndirilir. Xüsusi stajın bu növünün bütün qrupları məzmununa, davamlılığına görə bir-birindən fərqlənirlər, lakin eyni hüquqi əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu qrupların hər birinin xüsusi stajı müstəqil olaraq, yaxud digər hüquqi faktlarla yanaşı pensiya növlərindən biri olan xidmət illərinə görə pensiya almaq üçün hüquqyaradan fakt qismində çıxış edir. Bu qruplarda stajın müddəti də müxtəlifdir. Belə ki, həmin müddət təhsil işçilərində kişilər üçün 25 il, qadınlar üçün 20 il, səhiyyə işçilərində kənd yerlərində və şəhər tipli qəsəbələrdə işləyənlərə kişilər üçün 25 il, qadınlar üçün 20 il müəyyən edilmişdir. Artistlərin yaradıcılıq üzrə əmək stajının müddəti də eyni deyildir, fəaliyyətin xarakterindən (balet, vokal ifa etmə və i.a.), bəzən isə fəaliyyətin həyata keçirildiyi

teatrdan asılı olur və 20, 25 və 30 ilə bərabər ola bilər. Mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətinin işçilərinin xüsusi stajının müddəti işçinin cinsindən asılı olaraq fərqlənir: kişilərdə bu staj 25 ildən, qadınlarda isə 20 ildən az olmamalıdır. Fəaliyyət növünə görə bu kateqoriyalara aid edilən şəxslərin siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 1992-ci il tarixli 676 sayılı «Xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququ verən sahə, peşə və ixtisasların siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında» qərarında öz əksini tapmışdır.

Xüsusi stajın digər növünü hərbi qulluqçuların xüsusi stajı təşkil edir. Hərbi qulluqçuların xüsusi stajı dedikdə müəyyən kateqoriya hərbi qulluqçulara (generallara, zabıtlərə, müddətdən artıq xidmət edən hərbi qulluqçulara) xidmət illərinə görə pensiyanın təyin edilməsi zamanı nəzərə alınan və müəyyən qaydada hesablanan hərbi xidmət müddəti başa düşülür. Ümumi qaydaya görə 20 il müddətində hərbi xidmət, hərbi xidmətdən ehtiyata buraxılma kimi hüquqi fakt ilə birlikdə xidmət illərinə görə pensiya almaq hüququnu yaradır. Hərbi qulluqçuların xüsusi stajına (müddətli, müddətindən artıq) Azərbaycan Respublikasının MN və DİN-də xidmət, habelə MTN orqanlarında və bəzi başqa xidmətlərə də daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət müddəti daxil edilir.

Vətəndaşların pensiya təminatında hüquqi əhəmiyyətə malik olan ümumi və xüsusi əmək stajından fərqli olaraq əmək stajının fasiləsiz əmək stajı növü bir qayda olaraq, sosial təminatın növü kimi pensiya və müavinətlərin təqdim edilməsi üçün hüquqi fakt kimi deyil, həmin təminatın səviyyəsinə təsir göstərən əsas kimi çıxış etmişdir. 1992-ci ildən sonra isə fasiləsiz əmək stajı mərkəzləşmiş qaydada faktiki olaraq heç bir hüquqi əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Müəlliflərin böyük əksəriyyəti fasiləsiz əmək stajına qanunvericiliklə müəyyən edilən hallarda və qaydada bir və ya bir neçə müəssisədə fasiləsiz işin, eyni zamanda bir sıra ictimai-faydalı fəaliyyət növlərinin müddəti kimi anlayış vermişlər.¹

¹ Бодерскова Н.Н. Непрерывный трудовой стаж рабочих и служащих. М.: Знание, 1986, с. 4; Яменфельд Г.М. Непрерывный трудовой стаж рабочих и служащих в СССР. М.: Знание, 1971, с. 59; Александров И.С., Теплицкая М.Ф. Трудовой стаж рабочих и служащих. Киев: 1987, с. 19 və b.

Uzun müddət ərzində fəhlə və qulluqçuların fasiləsiz əmək stajlarının hesablanması qaydası SSRİ Nazirlər Sovetinin 13 aprel 1973-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət sosial sığortası üzrə müavinətlərin təyin edilməsi zamanı fəhlə və qulluqçuların fasiləsiz əmək stajının hesablanması qaydaları» ilə tənzimlənmişdir. Həmin qərara əsasən başqa müəssisə və idarədəki əvvəlki iş, yaxud ictimai faydalı fəaliyyət fəhlə və qulluqçuların fasiləsiz əmək stajına iki şərtlə daxil edilirdi: işdə olan fasilə qanunda nəzərdə tutulmuş müddətdən kənara çıxmasın və əmək müqaviləsi işçinin təqsirli hüquqazidd hərəkətləri ilə əlaqədar olmadan xitam edilmiş olsun. Bunları nəzərə alaraq V.S.Andreyev fasiləsiz əmək stajına düzgün olaraq fəhlə və qulluqçuların «müəssisə, idarə və təşkilatlarda işdə olan fasilələrin müəyyən edilmiş müddətlərinin keçməməsi və ya işçinin təqsirli hüquqazidd hərəkətlərinə görə işdən çıxarılması ilə əlaqədar olmayan arası kəsilməmiş işin müddəti»¹ kimi anlayış vermişdir.

Respublikamızın dövlət müstəqilliyi bərpa edildiyi dövrdən hazırdakı mövcud qanunvericiliyə əsasən fasiləsiz əmək stajının hüquqi əhəmiyyəti müəssisə və işçi arasında fasiləsiz əmək stajı üzrə münasibətlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada tənzimlənməsinin ləğv edilməsi ilə əlaqədar olaraq azalmışdır. Müvafiq olaraq həmin münasibətləri tənzimləyən lokal aktların əhəmiyyəti artmışdır. Lokal aktlara isə işəgötürən və əmək kollektivi arasında imzalanmış kollektiv müqavilələr və tərəfləri icra hakimiyyəti orqanları və həmkarlar ittifaqları, yaxud işəgötürənlərin birlikləri olmaqla bağlanmış kollektiv sazişlər aiddir.

6.3. Sosial sığorta stajının hesablanması qaydası

Pensiya qanunvericiliyi sığorta stajına daxil edilən dövrlərin hesablanması üçün iki qaydasını müəyyən edir:

- sığorta stajının adı qaydada hesablanması;
- sığorta stajının güzəştli qaydada hesablanması.

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М.: Юридическая литература, 1974, с. 147

Adi qaydada sığorta stajının bütün növ müddətləri hesablanır, güzəştli qaydada isə yalnız qanunda göstərilən müəyyən hallarda bəzi növ müddətlər hesablanır.

«Əmək pensiyaları haqqında» Qanununa uyğun olaraq əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün sığorta stajının hesablanması və sübut edilməsi qaydaları həm ümumi sığorta stajının, həm də xüsusi sığorta stajının hesablanmasına aiddir.

Əvvəlcə sığorta stajının hesablanmasının adi qaydasını nəzərdən keçirək.

Sığorta stajına daxil edilən iş və digər fəaliyyət dövrlərinin hesablanması bütün il (12 ay) nəzərə alınmaqla təqvim əsasında həyata keçirilir. Bu zaman həmin dövrlərin hər 30 günü 1 aya, hər 12 ayı isə 1 tam ilə bərabər tutulur. Sığorta olunanın ayrı-ayrı fəaliyyət dövrlərinin hər hansı biri digəri ilə üst-üstə düşdükdə sığorta stajına müraciət edən pensiyaçının seçimi əsasında həmin müddətlərdən yalnız biri hesablanır. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə dövlət sosial sığortası üzrə müavinətin alındığı dövr, həmin dövrdə müavinətin alınıb-alınmamağından asılı olmayaraq sığorta stajına daxil edilir.

Sığorta stajına daxil edilən iş və ya digər fəaliyyət dövrlərini təsdiq edən sənədlərdə müddətin dəqiq tarixi qeyd olunmaya da bilər, yalnız ay və il və ya yalnız il qeyd oluna bilər. Belə hallarda təcrübəyə əsasən müvafiq dövrün başlanğıcı və ya sonu kimi ayın (məsələn, ayın 15-i) və ya ilin ortası (iyulun 1-i) hesab olunur.

Əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün sığorta stajının güzəştli qaydada hesablanması «Əmək pensiyaları haqqında» qanuna müvafiq olaraq həyata keçirilir. Həmin qanunun 24-cü maddəsinə əsasən əmək pensiyası hüququ verən sığorta stajına aşağıdakı dövrlər güzəştli şərtlərlə daxil edilir:

- döyüş əməliyyatları dövründə döyüşən ordunun tərkibində xidmət və muzzdla iş dövrü, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyində) qeydiyyatdan keçmiş özünümüdafiə dəstələrində və birləşmələrində olmaq müddəti (Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı əsasında) – ikiqat ölçüdə;
- şəxsin qanunsuz saxlanılma, həbsdə olma və cəzaçəkmə müddətləri – ikiqat ölçüdə;

- cüzam və taun əleyhinə müəssisələrdə iş müddəti — ikiqat ölçüdə;
- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq edən şəxslərin cinayətkar qruplara və ya kriminogen obyektlərə daxil edilməsi ilə əlaqədar vəzifələrinin yerinə yetirilməsi müddəti — üçqat ölçüdə.

Bundan başqa «Əmək pensiyaların haqqında» qanuna əsasən mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işləyənlərin sığorta stajları və hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin hərbi xidmət müddətləri də güzəştli qaydada hesablanır. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 22.3 – cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 oktyabr 2006-cı il tarixli 231 №-li qərarı ilə «Mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işləyənlərin sığorta stajlarının hesablanması Qaydaları» təsdiq edilmişdir. Həmin Qaydalarda mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işləyənlərin və güzəştli şərtlərlə pensiya hüququ olan şəxslərin sığorta stajının aşağıdakı kimi hesablanması təsbit olunmuşdur:

- 1) təyyarədə çalışan sırayı ekipaj üzvləri üçün ümumi sığorta stajı – sırayı ekipaj üzvü qismində uçuş işinin bütün dövrü ərzində faktiki uçuş saati 18-ə, alınan nəticə isə 12 aya bölünür;
- 2) avia-kimyəvi işlərdə, aerofotoçəkilişlərdə, keşikçək-mə, atmosferi zondla tədqiq etmə zamanı və digər xüsusi xarakterli iş növlərində vertolyotların sırayı ekipaj üzvləri, təyyarələrin sırayı ekipaj üzvləri, habelə komanda-uçuş, inspektor, təlimatçı heyətlərinin üzvləri və uçuş heyətində digər mütəxəssislər üçün ümumi sığorta stajı – uçuş işinin bütün dövrü ərzində faktiki uçuş saati 10-a, alınan nəticə isə 12 aya bölünür;
- 3) hava gəmiləri uçuş heyətinin qəza-xilasetmə (axtarış-xilasetmə) bölmələrinin tərkibində – işlədiyi hər bir ilə görə il yarım sığorta stajı hesablanır;
- 4) Azərbaycan Respublikası Könüllü Hərbi Vətənpərvərlik Texniki İdman Cəmiyyətinin (KHVTİC) idman aviasiya təşkilatlarının uçuş heyəti vəzifələrində – bir il işə görə il yarım sığorta stajı hesablanır, bu şərtlə ki, onlar uçuş hazırlığının tədris planını yerinə yetirmiş

olsunlar. Bir il ərzində mürəkkəb və ya ali pilotaj elementlərinin yerinə yetirilməsinə görə – iki il sığorta stajı hesablanır;

- 5) paraşütçü bölmələrin rəhbərlərinə, paraşütçülərə, xilasedicilərə, paraşütçülərə, axtarış və xilasetmə ilə məşğul olan paraşütçülərə, ən azı 10 metr hündürlükdə vertolyotdan asılan xüsusi enən (qalxan) qurğudan paraşütlə tullanana, ştatda olan və ştatdankənar paraşüt-desant qruplarının üzvlərinə lazımı tullanma normalarını yerinə yetirərlərsə reaktiv təyyarə və vertolyotlardan illik tullanma norması bir il ərzində yerinə yetirildikdə isə iki il sığorta stajı hesablanır.

Qaydalarda nəzərdə tutulmuşdur ki, yuxarıda sadalanan 1 və 2-ci bəndlərdəki uçuş və uçuş-sınaq heyətinin üzvlərinə pensiya təyin edilərkən sığorta stajının yuxarıda göstərilən qaydası yaş məhdudiyəti nəzərə alınmadan kişilərə ən azı 25 il, qadınlara isə azı 20 il sığorta stajı, uçuş işindən səhhətinə görə azad olmuş kişilərə isə azı 20 il, qadınlara azı 15 il sığorta stajı olduqda tətbiq olunur.

Qaydalarda uçuş heyəti işçilərinin sığorta stajına aid edilən müddətlər də nəzərdə tutulub. Həmin müddətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) silahlı qüvvələrin uçuş heyəti vəzifələrində və uçuş-sınaq heyətində xidmət müddəti;
- 2) xarici mülki aviasiya uçuş heyəti vəzifələrində xaricdəki iş müddəti;
- 3) ali və orta aviasiya tədris müəssisələrinin əyani şöbələrindəki təhsil müddəti;
- 4) qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada qadınlara uşağa qulluqla bağlı haqqı ödənilən məzuniyyət müddəti.

Hərbi xidmət müddətinin hesablanması qaydası isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli «Zabit heyətinə, gizirlərə, miçmanlara, müddətdən artıq hərbi qulluqçulara, rəhbər və sırayı heyətə və onların ailələrinə pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi üçün uzunmüddətli xidmət illərinin hesablanması qaydası haqqında» 631 sayılı qərarı ilə müəyyən edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə minənə qədər, yəni 2006-cı il yanvar ayının 1-nə qədər pensiya qazanılması üçün hüquqi fakt kimi çıxış etdiyinə görə əmək stajı hələ də hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də hesab edirik ki, əmək stajının hesablanması qaydasını da göstərmək məqsədəuyğun olardı. Həmin qaydanı müəyyən edərkən ilk növbədə, əmək stajının hesablanmasını həyata keçirən orqanları müəyyən etmək lazımdır. Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə müavinətlərinin verilməsi, müəssisənin illik fəaliyyətinin nəticələri üzrə mükafatların verilməsi və s. zamanı əmək stajı müəssisənin rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir. Bəzən stajın hesablanması müəssisə rəhbəri ilə birgə həmkarlar ittifaqı orqanı tərəfindən də həyata keçirilirdi. Öz ərizələrinə əsasən pensiyanın təyin edilməsinə təqdim edilmiş işçilərin stajı müəssisənin rəhbəri və həmkarlar ittifaqı tərəfindən müəyyənləşdirilirdi və bu məsələ üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzinə göndərilən sənəddə ümumi və xüsusi əmək stajının müddəti göstərilirdi. Bundan sonra pensiya üçün stajın hesablanması əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzi tərəfindən həyata keçirilirdi.

İşin və ya ona bərabər tutulan fəaliyyətin (xidmətin, təhsilin) müddəti adətən, həftəlik istirahət günləri, bayram və digər iş günü olmayan günlər də daxil olmaqla təqvim üzrə hesablanırdı. Bir qayda olaraq bu müddətə işin başlamasından sonuna qədər olan dövr, yəni işçinin tam iş günü işləyib-ışləməməyindən asılı olmayaraq əmək münasibətlərinin iştirakçısı olduğu vaxt daxil edilirdi. Staj işçinin faktiki işə buraxıldığı andan hesablanırdı.¹ Üç il ərzində müəssisədə işləmiş iki işçidən birinin tam iş günü ərzində məşğul olmasına, digərinin isə həftədə 21 saat işləməsindən asılı olmayaraq onların əmək stajının müddətləri arasında heç bir fərq qoyulmurdu.

Sənədlər üzrə müvafiq dövrün başlanması və bitməsinin dəqiq tarixini müəyyən etmək mümkün olmadıqda, işin yaxud digər fəaliyyətin başlanğıcı və sonu ilin ortası (1 iyul), yaxud ayın ortası (ayın 15-i) hesab edilirdi. Göründüyü kimi, bəzi bu kimi qaydalar indi sığorta stajının hesablanması zamanı da saxlanılmışdır.

---

¹ İsmayılov İ.İ., Rəsulov M.B., Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslük. Bakı: Qanun, 1996, s. 132

6.4. Sosial sığorta stajının sübut edilməsi

Məlumdur ki, hər bir hüquqi fakt müvafiq qaydada sübuta yetirilməlidir. Bu baxımdan hüquqi fakt kimi sığorta stajı da sübuta yetirilməlidir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 25-ci maddəsinə əsasən sığorta stajı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi barədə verilən sənədlə - dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsi ilə təsdiq olunur. Həmin qanunla sığorta stajının sübut edilməsinin bir qaydası - sığorta stajının sənədlərlə sübut edilməsi qaydası təsbit edilmişdir. Bu qayda ilə həm ümumi, həm də xüsusi sığorta stajı sübut edilir. Həmçinin bu qayda ilə sığorta stajına daxil edilən bütün iş və digər fəaliyyət müddətləri sübut edilir.

Sığorta stajının sənədlərlə sübut edilməsi iki əsas mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ, «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş qaydada sığorta olunan kimi qeydiyyatdan keçməzdən əvvəl əldə olunmuş stajın sübut edilməsini əhatə edir. İkinci mərhələ isə bu qaydada qeydiyyatdan keçdikdən sonra əldə olunmuş sosial sığorta stajının sübut edilməsini əhatə edir.

Birinci mərhələnin özü də iki dövrü - əmək kitabçalarının tətbiq olunmasından əvvəlki və ondan sonrakı dövrü əhatə edir. Əmək kitabçaları ilk dəfə SSRİ XKS-nin 20 dekabr 1938-ci il tarixli qərarına əsasən 15 yanvar 1939-cu ildə tətbiq edilməyə başlamışdır. Ona qədər isə staj müxtəlif sənədlər - iş yerindən verilən xidmət siyahıları, əmək siyahıları və s. sənədlər vasitəsilə sübut edilirdi. Həmin sənədlər müəssisə rəhbərinin imzası və möhürü ilə təsdiq olunurdular. Uzun illər əvvəl verildiyi üçün hazırda vətəndaşlarda belə sənədlərə çox nadir hallarda rast gəlinir. Qanunvericilik aktlarında isə həmin sənədlərin adları da göstərilir.

Əmək stajını sübut edən əsas sənəd kimi əmək kitabçasının hüquqi rejimi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 1996-cı il tarixli 186 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək kitabçalarının tətbiqi qaydası haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən edilmişdir. Əmək stajının təsdiq edilməsi qaydaları isə

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiyaların təyin edilməsi üçün əmək stajının təsdiq edilməsi qaydası haqqında» 25 noyabr 1992-ci il tarixli 638 nömrəli qərarı ilə müəyyən edilmişdir. Əmək kitabçası olmadıqda, yaxud əmək kitabçasında düzgün və ya dəqiq olmayan məlumatlar təsbit olunmuşda, habelə kitabçada müəyyən iş müddətləri qeyd olunmadıqda iş müddətləri müvafiq əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada bağlanmış yazılı əmək müqaviləsi ilə də sübut edilə bilər.

İş və ya xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı olan mülki-hüquqi müqavilələr üzrə iş müddətlərinin sübut edilməsi həmin müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Həmin müqavilələr müvafiq hüquq münasibətlərinin yaranması zamanı qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun formada bağlanmalıdır. Bu zaman staja daxil edilən iş müddətinin davamlılığı həmin müqavilənin qüvvədə olma müddəti ilə müəyyən edilir. Müqavilə öz qüvvəsini itirdiyi andan etibarən staja hesablanan iş müddəti də dayanır. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti müəyyən edilmədikdə isə, iş müddəti işə görə haqqın ödənilməsi müddətinə müvafiq şəkildə hesablanır.

Fərdi uçotun tətbiq edilməsindən əvvəlki dövrdə iş müddətləri ilə yanaşı stajın tərkibinə həmçinin digər fəaliyyət dövrləri də daxil edilirdi. İndi həmin dövrlərin sübut edilməsi qaydalarına nəzər salmaq.

Hərbi xidmət dövrü hərbi bilet, hərbi komissarlıqların, hərbi hissələrin, arxiv müəssisələrinin arayışları, habelə hərbi xidmət keçmə dövrünə dair əmək kitabçasındakı qeydlər və s. vasitəsilə sübut edilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi ilə əlaqədar həm işgötürənin vəsaiti, həm də məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri hesabına müavinət alındığı dövr bu müavinətin ödənilməsi dövrünə dair işgötürən və ya müvafiq dövlət orqanı tərəfindən verilən sənədlə təsdiq olunur.

İşsizlik müavinətinin verildiyi müddət, yaxud işsiz yenidən peşə hazırlığı keçdiyi və ya təhsil aldığı müddət dövlət məşğulluq orqanlarının müvafiq formada verdiyi sənədlə təsdiq edilir.

Şəxsin qanunsuz tutulma, həbsdə olma və cəzaçəkmə müddətləri müvafiq istintaq təcridxanasının və ya cəzaçəkmə müəssisəsinin şəxsin orada qalma müddətinə dair verdiyi sənədlə təsdiq

edilir. Bu müddətlər sığorta stajına yalnız o halda daxil edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada bəraət haqqında sənəd mövcud olsun.

I qrup əlilə və ya 16 yaşınadək əlil uşağa, habelə 70 yaşına çatmış qocalara qulluq edilməsi müddəti qulluq edilən şəxsin yaşayış yeri üzrə pensiya təminatını həyata keçirən orqanın qərarı və əlilliyin faktını və davamiyyətini təsdiq edən sənəd (I qrup əlillər və əlil uşaqlar üçün), həmçinin yaşı təsdiq edən sənəd (qocalar və əlil uşaqlar üçün) əsasında sığorta stajının tərkibinə daxil edilir. Qulluq edən əmək qabiliyyətli vətəndaşla qulluq edilən şəxs ayrılıqda yaşadığı halda isə göstərilən sənədlərlə yanaşı, həmçinin qulluq edilən şəxs və ya onun qanuni nümayəndəsinin həqiqətən də qulluğun göstərildiyi barədə yazılı sənədi tələb olunur.

Şəxsin fərdi uçotun təşkilinə qədər olan əmək stajı dövrləri həmçinin şahid ifadələri əsasında da təsdiq oluna bilər. Əgər əmək stajını təsdiq edən müvafiq sənədlər təbii fəlakətlər (zəlzələ, su basması, tufan, yanğın və s.) nəticəsində məhv olmuşsa və onları bərpa etmək mümkün deyildirsə onları şəxslə bir yerdə işləmiş və onu tanıyan iki və daha artıq şahidin ifadəsi əsasında təsdiq etmək olar. Bu zaman vətəndaşların şahid ifadələri əsasında iş dövrünün bərpa edilməsi barədə ərizələrinə aşağıdakılar da əlavə olunmalıdır:

1. müvafiq yerin dövlət orqanının təbii fəlakətin dəqiq tarixini, baş vermə yerini və xarakterini təsdiq edən sənədi;
2. müvafiq işəgötürənin və ya dövlət orqanının sənədlərin göstərilən təbii fəlakətlə əlaqədar məhv olduğunu və onun bərpa olunmasının qeyri-mümkün olmasını təsdiq edən sənədi;
3. arxiv müəssisəsinin və ya dövlət orqanının şahid ifadələri ilə təsdiq edilməli olan iş müddəti barədə arxiv məlumatlarının olmaması faktını təsdiq edən sənədi.

Ehtiyatsız saxlama, işçinin günahı olmadan sənədlərin qəsdən məhv edilməsi və s. bu kimi səbəblər nəticəsində iş dövrünü təsdiq edən sənədlərin məhv olması nəticəsində də həmin dövrlər işçi ilə bir yerdə işləmiş və onu tanıyan iki və daha artıq şahidin ifadəsi ilə bərpa olunur. Bu zaman da, həmin işçinin müvafiq

dövlərlərin şahid ifadəsi ilə təsdiq edilməsi barədə ərizəsinə işəgötürənin iş barədə sənədlərin məhv olması faktını və səbəbini, habelə onların bərpa olunmasının qeyri-mümkünlüyünü təsdiq edən sənədi və ya digər sənədlər əlavə olunmalıdır.

Stajın şahid ifadələri əsasında təsdiq edilməli olan dövrlərinin davam etmə müddəti əmək pensiyasının təyin olunması üçün tələb olunan ümumi sığorta stajının müddətinin yarısını keçə bilməz.

Şahid ifadələri əsasında iş dövrü pensiyanın təyin edilməsi üzrə və ya şahidin yaşadığı yer üzrə pensiya təminatını həyata keçirən orqanın qərarı ilə təsdiq edilir. Əgər şahid sağlamlıq vəziyyəti ilə və ya digər üzrlü səbəblərlə əlaqədar ifadə verə bilməzsə, o zaman o, ifadəsini yazılı şəkildə də təqdim edə bilər.

Vətəndaşın ərizəsinə əsasən şahid ifadələri əsasında onun iş dövrü əmək pensiyası hüququ verən şəraitin baş verməsində (pensiyaya çıxana) də təsdiq oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasında fərdi uçot Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) tərəfindən həyata keçirilir. Fərdi qaydada məcburi dövlət sosial sığorta haqqını ödəyən şəxslərin fərdi qeydiyyatı sığorta haqqı ödəyicisi kimi qeydiyyatı ilə eyni vaxtda aparılır.

İlkin qeydiyyatın həyata keçirilməsi zamanı işəgötürən fərdi uçotu həyata keçirən orqana hər bir işçi barədə anket təqdim edir. Həmin anketdə qeyd olunan məlumatlar bunlardır: şəxsin soyadı, adı, atasının adı, cinsi, anadan olma vaxtı və yeri, yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat ünvanı; telefon nömrəsi; şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin seriyası, nömrəsi, verilmə vaxtı və yeri.

Məcburi dövlət sosial sığortası qaydasında fərdi uçota alınmamış şəxsi işə qəbul edərkən işəgötürən həmin şəxs barədə anketi işə qəbul edildiyi gündən iki həftə ərzində fərdi uçotu həyata keçirən orqanın yerli idarəsinə təqdim etməlidir.

Anketdə əks olunmuş məlumatların həqiqiliyi şəxsin öz imzası ilə təsdiq olunur. Təqdim olunmuş anket əsasında fərdi uçotu həyata keçirən orqan şəxsi hesabın açılması və müvafiq sığorta şəhadətnaməsinin qeydə alınması barədə qərar qəbul edir. İşəgötürən fərdi uçotu həyata keçirən orqandan sığorta şəhadətnaməsinə aldıqdan sonra bir həftə ərzində onu sığorta olunana verir və həmin orqan sığorta şəhadətnaməsinin verilməsi faktını şəxsin şəxsi hesabında qeyd edir.

Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsi sığorta stajını təsdiq edən sənəd kimi dövlət sosial sığorta sistemi üzrə fərdi uçotda olan məlumatları özündə əks etdirir.

Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin forması və hazırlanması qaydası Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin «Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin formasının təsdiq edilməsi haqqında» 23 mart 2002-ci il tarixli 46 №-li qərarı ilə müəyyən edilmişdir. Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin üz tərəfində sığorta olunanın soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu tarix və yer, cinsi və sosial sığorta nömrəsi göstərilir. Həmçinin şəhadətnamənin arxa tərəfində şəhadətnamənin saxlanma, təqdim edilmə və dəyişdirilmə qaydası göstərilir. Sığorta şəhadətnaməsi sığorta olunanda saxlanılır və yalnız şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlə birgə təqdim edildikdə etibarlıdır. Sığorta şəhadətnaməsi aşağıdakı hallarda dəyişdirilə bilər:

- sığorta olunanın soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu il, ay, gün, doğulduğu yer və cinsi dəyişdikdə;
- sığorta şəhadətnaməsi itirildikdə;
- sığorta şəhadətnaməsində yazılan məlumatlarda yanlışlıq və yaxud səhv aşkar edildikdə;
- sığorta şəhadətnaməsi yararsız hala düşdükdə;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Sığorta şəhadətnaməsi dəyişdirilərkən əvvəlki sosial sığorta nömrəsi saxlanılır.

«Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının 27 noyabr 2001-ci il tarixli Qanununun 6.6.-cı maddəsinə əsasən dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsi itirildiyi halda sığorta olunan dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsi itirildiyi gündən bir ay müddətində onun bərpası barədə ərizə ilə fəaliyyət göstərdiyi ərazi üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yerli şöbəsinə müraciət etməlidir. DSMF-nun yerli şöbəsi tərəfindən sığorta olunana dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin itirilməsi barədə ərizəsinə əsasən, müraciət olunduğu gündən bir ay müddətində onun adına açılmış fərdi şəxsi hesabın nömrəsilə həmin sosial sığorta şəhadətnaməsinin dublikatı şəxsən verilir. Bu məsələnin həlli üçün DSMF-nun yerli şöbəsi sığorta olunanın adını, soyadını, atasının adını və s. bu kimi məlumatları əlavə tələb etmək hüququna malikdir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Əmək stajı və onun pensiya təminatında hüquqi əhəmiyyəti. Bakı, 2000
2. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu.
3. «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının 27 noyabr 2001-ci il tarixli Qanunu.
4. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu.
5. «Zabit heyətinə, gizirlərə, miçmanlara, müddətdən artıq hərbi qulluqçulara, rəhbər və sırası heyət və onların ailələrinə pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi üçün uzunmüddətli xidmət illərinin hesablanması qaydası haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli 631 sayılı qərarı
6. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 noyabr 1992-ci il tarixli 638 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Pensiyaların təyinatı üçün əmək stajının təsdiq edilməsi haqqında» Əsasnamə
7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 1996-cı il tarixli 186 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək kitabçalarının tətbiq edilməsi haqqında» Əsasnamə.
8. «Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin formasının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 mart 2002-ci il tarixli 46 №-li qərarı.

9. «Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin spesifikasiyası və onun hazırlanmasına dair» Qaydaların təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2002-ci il tarixli 175 nömrəli qərarı.
10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 oktyabr 2006-cı il tarixli 231 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Mülki aviasiyanın uçuş və uçuş-sınaq heyətində işləyənlərin sığorta stajlarının hesablanması» Qaydaları
11. «Güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququ verən istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin siyahısı» nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli 12 №-li qərarı
12. «Yeraltı işlərdə, əmək şəraiti xüsusilə zərərli və xüsusilə ağır olan işlərdə çalışanlara, dənizdə çalışan neftçilərə yaşa görə güzəştli şərtlərlə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 1 nömrəli Siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 1993-cü il tarixli 320 №-li qərarı
13. «Əmək şəraiti zərərli və ağır olan işlərdə çalışanlara yaşa görə güzəştli şərtlərlə pensiya hüququ verən istehsalatların, işlərin, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin 2 nömrəli Siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 iyun 1993-cü il tarixli 320 №-li qərarı

b) rus dilində

1. Кучма М.И. Трудовой стаж: общий, специальный, непрерывный // Домашний адвокат. М.: 1995, № 21-22; 1996, №3
2. Морозова Л.Л. Трудовой стаж и расчет пенсий. М.: Актив, 1997
3. Петров М.И. Трудовой стаж. М.: Алфа-Пресс, 2005

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PENSIYA TƏMİNATI SİSTEMİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

7.1. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin müasir vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan sosial təminatın və sosial sığortanın növləri içərisində pensiya təminatı ən mühüm və əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Ona görə ki, birincisi, pensiya təminatı çox geniş bir əhali təbəqəsini əhatə edir. Belə ki, respublikamızda hal-hazırda pensiya alanların sayı bir milyon iki yüz min nəfərdən çoxdur. Professor V.S. Andreyevin sözləri ilə desək «pensiya təminatı çox geniş və kütləvi təminat növüdür»¹. İkincisi isə, pensiya demək olar ki, pensiyaçıların əksəriyyəti üçün əsas gəlir mənbəyi kimi çıxış edir.

Öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikamızda 1992-ci ildən başlayaraq pensiya təminatı haqqında qanunvericilik tamamilə yeniləşmişdir. Sosial təminat haqqında qanunvericiliyin bir hissəsi kimi pensiya qanunvericiliyi də həm mahiyyətinə, həm də formasına görə əsaslı surətdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatlarının keçirilməsinin ilkin mərhələsi «Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında» 29 aprel 1992-ci il tarixli və «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunların qəbul edilməsi ilə bağlıdır. 23 sentyabr 1992-ci il qanununun qəbul edilməsi ilə müstəqil büdcədənkənar maliyyə-kredit sistemi olan Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (bir

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. М., 1987, с. 18

neçə ay həmin fond «Pensiya Fondu» kimi fəaliyyət göstərmişdir) yaradıldı. 23 sentyabr 1992-ci il tarixli pensiya qanununu dövlət pensiya təminatı sistemində sığorta prinsiplərinin praktiki olaraq reallaşdırılmasına cəhd olunan ilk sosial sığorta qanunu kimi qiymətləndirmək olar.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun əsas başlanğıc ideyası ondan ibarət idi ki, ölkədə obyektiv səbəblərdən, hər şeydən əvvəl işə qocalıqla əlaqədar olaraq ictimai istehsaldan ayrılan insanların layiqli həyat şəraitini təmin edə biləcək məcburi dövlət pensiya sığortası sistemi möhkəmləndirilsin. Belə bir sistemin mahiyyəti çox sadə olmaqla aşağıdakılarda ifadə olunur:

- muzzla (əmək müqaviləsi ilə) işləyən hər bir vətəndaş özünün və işəgötürənin arzusundan və iradəsindən asılı olmadan məcburi dövlət sosial pensiya sığortasına cəlb olunmalıdır. Başqa sözlə, bu, məcburi sığorta sistemidir. Məcburiyyət dövlət tərəfindən həyata keçirilir və bununla əlaqədar olaraq bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bu cür sistem dövlət sistemi adlandırılır;

- müvafiq sığorta sistemlərinin həyata keçirilməsinin norma və şərtləri pensiya təminatının norma və şərtləri kimi dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Onlar əmək müqaviləsinin tərəflərinin razılığı ilə dəyişdirilə bilməzdi.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun qəbul edilməsi ilə işçilərin məcburi pensiya sığortası əsasında pensiya təminatının həqiqi sistemi tətbiq edildi.

1992-ci ildə respublikamızda olduğu kimi keçmiş SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq öz müstəqilliyini elan etmiş respublikalarda da məcburi dövlət pensiya sığorta sistemini nəzərdə tutan qanunvericilik aktları qəbul etdilər. Həmin dövrdə məcburi pensiya sosial sığortası sisteminin tətbiqi səbəblərini sosial təminat hüququ sahəsində görkəmli alimlərdən olan M.L.Zaxarov və E.Q.Tuçkova daha dəqiq göstərmişlər. Onların fikrincə əsas səbəb sosial sığortanın mahiyyəti haqqında formalaşan ideologiyayı yenidən nəzərdən keçirməyə, bərpa etməyə və başlıcası iş praktikada onun həqiqi mahiyyətini realizə etməyə olan obyektiv tələbatla bağlı idi. Bu halda artıq həmin dövrdə tədricən çoxukladlı iqtisadi münasibətlərin yaranması, hakimiyyət strukturlarının ictimai istehsalın məqsədləri haqqında fikirlərin və xalqın

əməyi ilə yaradılan sərvətin bölünməsi haqqında baxışlarının dəyişməsi nəzərə alınır. Xüsusən də iki dünya siyasi sisteminin hərbi qarşıdurmasının bərabər nisbətdə yumşaldılması və əvvəllər silahlanmaya sərf olunan vəsaitlərin əhalinin maraqları naminə istifadə edilməsi tendensiyası meydana çıxırdı¹.

Son on illiklər ərzində belə bir müddəa formalaşmışdır ki, guya dövlət sosial sığortası (pensiya sığortası da onun bir hissəsidir) dövlətin hesabına həyata keçirilir. İnsanların şüuruna yeridilən bu ideya idarəçilik qərarlarının formalaşmasında istifadə olunurdu və hətta qanunvericilikdə ifadə olunmuşdu. Bütün işçilər üçün əmək haqqının çox aşağı məbləğini mərkəzləşdirilmiş qaydada almaqla dövlət, işçilərin əmək haqqının sığorta ödənişlərini ödəməkdən azad olunduğunu elan edir və bunu ən mühüm nailiyyətlərindən biri hesab edirdi. Sosial sığorta vəsaitləri də praktiki olaraq vergi ödənişləri ilə qarışırdı və digər büdcə gəlirləri ilə birlikdə dövlət büdcəsində toplanırdı. Sığorta ödənişləri kimi pensiya ödənişlərinə çəkilən xərclər əsasən dövlət dotasiyaları hesabına maliyyələşirdi və bütün bunlar işçi qüvvəsinin real dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı və belə bir təəssürat yaradır ki, pensiyaçıları işləyən və cəmiyyətin sərvətlərini yaradanlar yox, dövlət özü saxlayır. Lakin 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun tətbiq edilməsi nəticəsində formalaşmış olan həmin müddəalar öz əhəmiyyətini itirdi və ölkədə həqiqi məcburi dövlət pensiya sığortası sistemi yaradıldı.

Sonra Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı konsepsiyası» təsdiq edildi. Əhalinin pensiya təminatı sistemində köklü dəyişikliklərin aparılması istiqamətində hazırlanmış mühüm hüquqi sənəd olan konsepsiyada pensiya islahatının həyata keçirilməsinin bir neçə mərhələsi təsbit edilmişdir.

Birinci mərhələ — pensiya islahatının həyata keçirilməsi və əhalinin pensiya təminatı üçün hüquqi bazanın yaradılması ilə bağlı olmuşdur. Bu qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi isə üçnövrlü pensiya təminatı sisteminin (əmək pensiyalarının,

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М., 2001, с. 202

sosial pensiyaların və qeyri-dövlət pensiyalarının) təşkilinə yönəldilməli idi.

İkinci mərhələdə pensiya sisteminin əsasını təşkil edən fərdi uçotun yaradılması üzrə işlərin aparılması, o cümlədən pensiya hesablamaları, vəsaitin yığılı və bütövlükdə pensiyaların müəyyənləşdirilməsi sahəsində avtomatlaşdırılmış sistemin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Üçüncü mərhələdə fərdi uçotun yaradılması ilə bağlı əmək qabiliyyətli işçilərin gəlirləri və pensiyaların təyin edilməsi üçün lazım olan digər göstəricilər barədə məlumatlar toplanılmalı idi.

Dördüncü mərhələdə isə pensiyaların fərdi uçot sənədləri əsasında hesablanmasına başlanılması təsbit edilmişdir.

Konsepsiya təsbit edildikdən sonra bir sıra qanunvericilik aktları - «Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında» 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanun, «Əmək pensiyaları haqqında» 7 fevral 2006-cı il tarixli qanun, «Sosial müavinətlər haqqında» 7 fevral 2006-cı il tarixli qanun, «Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı haqqında» 1 iyul 2004-cü il tarixli qanun, «Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2003-cü il tarixli Fərmanı və s. aktlar qəbul edilmişdir.

Hal-hazırda respublikamızda pensiya təminatı ilə bağlı bütün qanunlar sosial həmrəylik prinsipini və məcburi yığım prinsipini özündə əks etdirən «Əmək pensiyaları haqqında» 7 fevral 2006-cı il tarixli qanunla əvəz edilmişdir. Həmin qanun əsasında respublikamızda dövlət pensiya təminatı sistemi praktiki olaraq ləğv edilmiş və məcburi dövlət sosial sığortasını özündə əks etdirən vahid pensiya təminatı sistemi tətbiq edilmişdir. Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə pensiya təminatı isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaitləri hesabına maliyyələşir və bu məcburi dövlət sosial sığortası tətbiq olunan şəxsləri və onların ailələrini əhatə edir.

Məcburi dövlət pensiya sığortası sistemi bəşəriyyətin mühüm kəşflərindən biri kimi qiymətləndirilir və bu sistemin mahiyyəti sadədir. O, praktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunur və mülkiyyətin müxtəlif formaları əsasında çoxukladlı iqtisadi münasibətlərin yaranması və inkişaf dövrü üçün münasib-

dir. Onun əsas məzmunu isə aşağıdakı mühüm meyarlarla müəyyən edilir (baxmayaraq ki, müxtəlif ölkələrdə onların konkret təzahürü müəyyən dərəcədə fərqlənə bilər):

1. Məcburi dövlət pensiya sığortası sisteminin mahiyyətini müəyyən edən iqtisadi meyar istehsal münasibətlərinə və işçi qüvvəsinin real dəyərində əsaslanır. Aydın ki, işçi qüvvəsinin dəyəri müəyyən edilə bilməz və artıq çoxdandır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bilavasitə istehsal prosesində «canlı» əməyin dəyəri müəyyən edilir. O, özündə digər ödənilən dövrləri, hər şeydən əvvəl insanın pensiya aldığı dövrü, yəni qazandığı pensiyanın ödənilməsi dövrü əhatə edir;

2. Məcburi dövlət pensiya sığortası sisteminin mahiyyətini müəyyən edən sosial meyar sığorta olunanların və işəgötürənlərin müxtəlif bölgələrdə, müxtəlif sahələrdə və təşkilatlarda işləyənlərin həmrəyliyində və ən başlıcası əmək qabiliyyətli şəxslərlə və pensiya yaşına çatmış şəxslərin (əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin) həmrəyliyində ifadə olunur;

3. Bu meyarlar işəgötürənlər (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) və maddəli işçilər tərəfindən onların arzusunda asılı olmayaraq məcburi qaydada ödənilən müvafiq sığorta ödənişləri sistemi vasitəsilə realizə olunur. Başqa sözlə, bu sistem məcburiyyətdir. Məcburiyyət isə dövlət tərəfindən həyata keçirilir, buna görə də bu sistem bir çox ölkələrdə, o cümlədən respublikamızda dövlət sistemi adlanır. Bir qayda olaraq sığorta ödənişləri əmək haqqına faizlə bərabər həcmdə və ya nisbətən böyük həcmdə işəgötürənlər tərəfindən ödənilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, son nəticədə sığorta işçinin özünün hesabına həyata keçirilir, çünki işəgötürənin gəliri əsasən sığorta olunanların əməyinin nəticəsi əsasında formalaşır. Bununla əlaqədar olaraq işçi və işəgötürən arasında sığorta ödənişlərinin bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmir;

4. Sığorta ödənişləri məcburi sosial sığorta fondu adlanan mərkəzləşdirilmiş fondada (Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda) toplanır. Onun vəsaitlərinin dövlət büdcəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Həmin vəsaitlər əsasən sığorta olunanlar və onların ailələrinin pensiya təminatı üçün nəzərdə tutulub və heç bir halda digər məqsədlər üçün istifadə oluna bilməz. Bu fondun idarəçiliyi dövlət tərəfindən həyata keçirilir;

5. Pensiya sığorta ödənişlərinin ödənilmə şərtləri və normaları, o cümlədən pensiya təminatı normaları (əmək haqqına faizlə münasibətdə pensiyanın məbləği, pensiya almaq üçün tələb olunan staj, stajın və əmək haqqının hesablanması qaydası, pensiyaçıların minimum və maksimum məbləğləri və s.) qanunla müəyyən edilir;

6. Son nəticədə sosial sığorta sistemi üzrə pensiya təminatının səviyyəsi birincisi, insanın neçə il işləməsi və ya onun neçə yaşının olması və onun işəgötürən tərəfindən sığorta ödənişlərinin həyata keçirilməsi ilə, ikincisi isə, işçinin bu illər ərzində sığorta ödənişləri hesablanan əmək haqqının həcmi ilə müəyyən edilir. Bu iki göstərici əsasən konkret müzdlu işçinin pensiya təminatının səviyyəsini və sığorta olunanların ailələrinin pensiyalarının məbləğində diferensiasiyanı müəyyən edir.

Pensiya təminatının səviyyəsi hər bir dövrdə pensiya sistemi və onun vəziyyətini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. Hüquq ədəbiyyatında pensiya təminatı səviyyəsinin bir-bir ilə sıx surətdə bağlı olan iki növü fərqləndirilir:

1. pensiya təminatının nisbi səviyyəsi;
2. pensiya təminatının mütləq səviyyəsi.¹

Pensiya təminatının nisbi səviyyəsi adətən bütün ölkə üzrə bütövlükdə və ayrı-ayrı bölgələr üzrə nəzərə alınır. Bunun üçün orta aylıq pensiya müvafiq olaraq ölkədə və ya müəyyən ərazidə onun hesablandığı orta aylıq əmək haqqına bölünür. Nisbi göstərici pensiyaçıların –pensiyada olan keçmiş müzdlu işçilərin həyat səviyyəsini işləməkdə davam edən və əmək haqqı hesabına yaşayan müzdlu işçilərin həyat səviyyəsi ilə müqayisədə xarakterizə edir. Nisbət nə qədər yüksək olarsa, inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən bu iki qrup vətəndaşların həyat səviyyəsindəki uyğunsuzluq bir o qədər az olar. Bu ilk baxışdan real əmək haqqı yüksək olan ölkələrdə pensiya təminatının nisbi səviyyəsi müqayisədə yüksək deyil və əksinə əmək haqqı aşağı səviyyədə olan ölkələrdə o, yüksəkdir. Bu çox sadə izah olunur: birinci

---

¹ Захаров М.Л. Единая система пенсионного обеспечения в СССР: становление, функционирование и перспективы развития (правовое исследование). Автореф. дисс... докт. юрид. наук. М., 1978, с. 25; Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: БЕК, 2001, с. 204

göstərilən ölkələrdə pensiya təminatı səviyyəsi tutaq ki, 40-45% -dir, pensiyada olan vətəndaş aldığı pensiya hesabına özünün adi tələbatlarını (geyimə, yeməyə, müvafiq xidmətləri ödəməyə olan tələbatlar) ödəyə bilər. Belə ki, cəmiyyətin işləyən üzvü də bu məqsədlərə öz əmək haqqından eyni dərəcədə xərcləyir. Başqa ölkələrdə gəldikdə isə onlarda insanın adi tələbatlarının ödənilməsi üçün əmək haqqının çox hissəsi xərclənir. Buna müvafiq olaraq da pensiya təminatının nisbi səviyyəsi yüksək olmalıdır. Əks halda pensiyaçı yoxsulluq səviyyəsində yaşamalı olur.

Pensiya təminatının mütləq səviyyəsi isə pensiyanın minimum həddindən maksimum həddinə qədər olan istehlak dəyəridir. Başqa sözlə bu göstərici pensiyaçının hansı həcmdə onun üçün zəruri olan istehlak mallarını əldə edə bilməsini, xüsusən də pensiyaçının lazımi həyat səviyyəsini təmin etmək üçün kifayət edəcəyini müəyyən edir.

7.2. Pensiyanın anlayışı və onun əlamətləri

Pensiya sistemi üzrə normaların məcmusu əsasən üç müxtəlif xarakterli ictimai münasibətlər qrupunu nizama salır. Birinci qrupa pensiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin (daha dəqiq desək dövlət büdcəsinin və Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiəsi Fondunun) formalaşdırılması üzrə olan münasibətlər daxildir. Respublikamızda pensiyalar bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikası DSMF-nin vəsaitləri hesabına ödənilir. Bu qrupa daxil olan münasibətlər geniş mənada maliyyə hüququnun predmetini təşkil edir. İkinci qrup isə pensiya təminatı sisteminin təşkili və idarəçiliyi üzrə münasibətləri əhatə edir. Bu münasibətlər isə əsasən inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənir. Üçüncü qrup münasibətlər isə cəmiyyət üzvlərinin pensiyalar və digər pensiya ödənişləri ilə maddi təminatı üzrə münasibətlərdən ibarətdir. Bu münasibətlər mahiyyətinə görə pensiya və onunla sıx bağlı olan münasibətləri nizama salan normaların məcmusudur, yəni pensiya hüququdur.

Hüququn bir sahəsi kimi sosial təminat hüququnda üçüncü qrupa daxil olan münasibətləri tənzim edən normalar (pensiya hüququ) mərkəzi yer tutur.

Bəzi alimlər sosial təminat hüququnu pensiya hüququnun tənzimləmə predmeti vasitəsilə müəyyən edirlər. V.S.Andreyev belə hesab edir ki, sosial təminat hüququ hüququn bir sahəsi olub, özündə pensiya və digər ictimai münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemini ifadə edir¹. Bəzən sosial təminat hüququ predmetinin əsasını məhz pensiya təminatı sahəsində yaranan ictimai münasibətlər təşkil etdiyi göstərilir². Bir sıra müəlliflər isə pensiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi dərəcəsinə və bu sahədə normaların çoxluğunu nəzərə alaraq həmin normalar məcmusunun yarım sahə təşkil etməsi fikrini irəli sürmüşlər. Onlar fikirlərini aşağıdakı kimi əsaslandırır: bu yarım sahənin öz predmeti — pensiya münasibəti, eləcə də bu yarım sahənin öz sistemi var³. Lakin digər mənbələrdə pensiya təminatına «baş institut», yəni diferensiallaşdırılmış institutlarda ifadə edilmiş ümumi hüquqi konstruksiyasını təsbit edən normalar kompleksi kimi baxılır⁴.

Birinci mövqenin tərəfdarlarının fikirləri diqqətəlayiq olsa da, lakin pensiya təminatının hüququnun yarım sahə hesab etmək üçün mühüm bir cəhət — onun predmetində müxtəlif növlü eyni cinsli münasibətlərin olması çatışmır. Pensiya münasibətlərinin hamısı eyni növlü münasibətlərdir və sosial təminatın bir növü ilə əlaqədar olaraq yaranır. Pensiya təminatının baş institut hesab edilməsinə gəldikdə isə bununla razılaşımaq olar. Bu institutun strukturunda ayrı-ayrı pensiya növlərini tənzimləyən normaları birləşdirən subinstitutlar aydın görünür.

Beləliklə, sosial təminat hüququnun xüsusi hissəsində pensiya təminatı, hər şeydən əvvəl öz predmeti baxımından baş institut kimi çıxış edir.

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М.: Юридическая литература, 1987, с. 31

² Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. М., 1974, с. 6

³ Советское право социального обеспечения: Учебное пособие / Под ред. П.М.Маргиева, М., 1989, с. 24; Тучкова Э.Г. Общие вопросы советского пенсионного права. М., 1986, с. 11-12

⁴ Шайхатдинов В.Ш. Теоретические проблемы советского права социального обеспечения. Свердловск: Уралский Ун-т, 1986, с. 110; Qasımov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ: Dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2001, s. 15

Pensiya təminatı hüququnun strukturunda isə bir-biri ilə əlaqəli olan eynitipli pensiya münasibətlərini tənzim edən əsas institutları və ya hüquqi normalar qruplarını ayırmaq olar, məsələn, yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları. Onlar əmək pensiyalarının növləri üzrə normaları özündə birləşdirir. Xüsusi hissənin institutlarına pensiya təminatı sahəsində prosedur münasibətləri nizama salan hüquq normaları aiddir. Belə institutlara əmək pensiyalarının təyin edilməsi, hesablanması və ödənilməsi aiddir. Bu münasibətlər isə əsas institutlarla əlaqəlidir, pensiya növü kimi sosial təminat hüququna aiddir və pensiya hüquq münasibətlərindən əvvəl yarana və ya onunla birligə mövcud ola bilər.

Əvvəlki pensiya qanunvericiliyində, o cümlədən «Əmək pensiyaları haqqında» 7 fevral 2006-cı il tarixli qanunda pensiyanın leqal anlayışı verilməmişdir. Lakin bu sözün mənası hamıya yaxşı məlumdur. «Pensio» latın sözü olub, «ödəniş» mənasını verir. O, məcburi dövlət sığorta olunan şəxslərə müəyyən sosial sığorta hadisələrinin baş verməsi ilə (məsələn, müəyyən yaş həddinə çatma, əlillik, ailə başçısının itirilməsi) əlaqədar olaraq ödənilən pul ödəməsidir.

Respublikamızın dilçi alimləri «pensiya» sözünü Avropa mənşəli sözlər lüğətinə aid etmiş və onun latınca «p e n s i o» sözündən götürüldüyünü, ödəniş mənasını verməsini göstərmiş və ona vətəndaşların maddi təminatı üçün aylıq pul kimi anlayış vermişlər.¹ Digər lüğətlərdə də (ingilis – azərbaycan, rusca – azərbaycanca, rusca – ukraynaca, fransızca - azərbaycanca) «pensiya» termini «pensiya» kimi tərcümə edilmişdir.² Dünya dövlətlərinin pensiya qanunvericiliyində pensiya termini olduğu kimi saxlanılmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin dördüncü hissəsində pensiya termini «təqaüd» termini ilə əvəz

---

¹ Qarayev A.H., Cəfərov S.Ə., Cəfərova K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti. Bakı: Maarif, 1999, s. 243

² Rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı: 1991, II cild. s. 398; Англо-русский словарь. М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей.,1944, с. 351; Rəhimov İ., Rəhimova Z. Azərbaycanca ingiliscə lüğət. Bakı: Azərneşr, 1990, s. 263; Rəhimov İ., Mirqafərova S. İngiliscə azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərneşr, 1992, s. 157; Мюллер В.К. Англо – русский словарь. М.: Русский язык, 1981, с. 548

edilmişdir.¹ Lakin Konstitusiyanın rus dilində olan mətnində «pensiya» termini «pensiya» kimi göstərilir.² Əslində isə «pensiya» termini bu zaman rus dilində olan «stipendiya», yəni «təqaüd» termini ilə qarışdırılmışdır. ³ Təqaüd isə tələbələrə, aspirantlara və bu kateqoriyadan olan digər şəxslərə dövlət tərəfindən verilən maddi yardımdır. Bunun ən bariz nümunəsi kimi «Azərbaycan Respublikasının ali məktəb tələbələri üçün prezident təqaüdününün təsis edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 sentyabr 2001-ci il tarixli fərmanını göstərmək olar.⁴ Göründüyü kimi sosial təminat hüququnun öz məqsədlərinə və təqdim edilməsi əsaslarına görə tamamilə ayrı-ayrı olan iki termin, yəni «pensiya» və «təqaüd» terminləri əsas qanun səviyyəsində qarışdırılmışdır. Hətta Konstitusiya qəbul edildikdən sonra qəbul olunan qanunlarda da («Məhkəmələr və hakimlər haqqında», «Prokurorluq haqqında», «Dövlət qulluğu haqqında», «Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı haqqında», «Əmək pensiyaları haqqında» qanunlarda və s.) «təqaüd» termini yox, məhz «pensiya» termini işlədilib. Pensiya münasibətlərini tənzim edən «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun adı bu baxımdan Konstitusiyaya uyğun deyildir.

Cəmiyyətdə ödəmələr çox olduğundan pensiyanı digər ödəmə növlərindən fərqləndirən əlamətlərin nəzərdən keçirilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik. Göstərilən əlamətlər isə pensiyanın mahiyyətini müəyyən edən hüquq normalarında ifadə olunublar. Həmin əlamətlərə isə aşağıdakılar aiddir:

Birincisi, pensiya — dövlət adından pensiya təminatını həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan müvafiq dövlət orqan tərəfindən pensiyaçılara ödənilir. Pensiyaları ödəmək üçün dövlət müvafiq maliyyə vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş fondda, yəni DSMF toplanmasını təşkil edir. Eyni zamanda dövlət öz büdcəsindən də həmin fonda müvafiq vəsaitlər köçürür. Hazırda DSMF əsasən məcburi dövlət sosial sığorta haqları, eyni zamanda dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına formalaşır.

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azər nəşr, 1996, s. 14

² Конституция Азербайджанской Республики. Баку: Ганун, 1997, с. 11

³ Rusca–azərbaycanca lüğət. III cild. Bakı, 1991, s. 267

⁴ «Bakı Universiteti» qəzeti, 2001, 27 sentyabr, s. 1

İkincisi, pensiya — dövlət tərəfindən əmək qabiliyyətsiz (daimi və ya müəyyən müddət ərzində) hesab edilən şəxslərə ödənilir.

Üçüncüsü, pensiya — sosial sığorta stajına malik olmaqla (o cümlədən işin yerinə yetirildiyi dövrdə baş vermiş bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq) bağlıdır və onun məbləği keçmiş əmək haqqı ilə müqayisədə müəyyən olunur.

Dördüncüsü, pensiyanın bütün aspektləri (yəni onun verilməsi şərtləri, minimum və maksimum məbləği, keçmiş əmək haqqına münasibətdə səviyyəsi və s.) mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilir. Məhz bu əlamətlər pensiyanı hüquqi bir kateqoriyaya çevirir. Həm keçmiş SSRİ-də, həm də respublikamızın ilk pensiya qanunvericiliyində pensiya dövlət pensiyası adlandırılsa da «Əmək pensiyaları haqqında» qanunla bu termindən imtina edilmişdir.

Pensiya üçün xarakterik olan əlamətlərə bəzən digər əlamətləri də aid edirlər, məsələn, bu ödəmənin əmək qabiliyyətsiz vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulan fondlardan ödənilən alimentar xarakterli olması; qocalıq, əlillik, xidmət illəri, ailə başçısının itirildiyi hallarda ödənilməsi göstərilir¹. Lakin bu əlamət öz əhəmiyyətini müasir dövrdə müəyyən qədər itirmişdir. Ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində pensiya təminatı heç də alimentar xarakter daşmır və pensiya ödəyən fondlar əsasən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına formalaşır.

Hüquq ədəbiyyatında pensiya üçün əlavə hesab edilən digər əlamətləri də nəzərdən keçirək. Bəzi mütəxəssislər göstərirlər ki, pensiya heç də alimentar xarakterli ödəmə deyildir². Onlar göstərirlər ki, bu termin sosial təminatın mahiyyətini, sərf edilən əməkdən asılı olaraq onun differensiasiyasını, sosial təminatın, o cümlədən pensiyanın mənşəyinin əhəmiyyətini itirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda respublikamızda pensiyalar əsasən pensiya təminatı üçün yığılan məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir.

---

¹ Советское право социального обеспечения: Учебник / Под ред. А.Д.Зайкина. М., 1982, с. 28

² Советское пенсионное право: Учебник / Под ред. М.Л.Захарова, М.: Юридическое литература, 1974, с. 63; Ачаркан В.А. Вопросы совершенствования пенсионного законодательства // Социалистический труд, 1968, № 11, с. 67

Pensiyanın ümumi əlamətinə onun təyin olunması üçün tələb olunan konkret əsasları da aid etmək (pensiya yaşına çatma, əlillik və s.) düzgün olmaz. Çünki bu əlamətlər növ xarakteri daşıyır və pensiyanın konkret növünün müəyyənləşdirilməsində nəzərdə tutulur: əlilliyə görə, pensiya yaşına çatmağa görə və s.

Pensiyanın məbləği isə pensiya almaq hüququ şəxsin ödədiyi məcburi dövlət sosial sığorta haqqına və əmək haqqına münasibətdə müəyyən edilir və aylıq olaraq hesablanır.

Son dövrlərdə isə dövlət tərəfindən müəyyən edilən bəzi ödənişlər pensiya yox, başqa cür adlandırılır. Məsələn, fərdi təqaüdlər, dövlət pensiyasına əlavə müavinətlər, ömürlük sosial müavinətlər və s. Bununla belə bu cür ödənişlərin mahiyyəti dəyişmir, onlar pensiya ödənişi olaraq qalır.

Respublikamızda yaranan uzunmüddətli ənənəyə görə iki pensiya almaq mümkün deyil. Çünki «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qəbul edilənə qədər qüvvədə olan «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanun və «SSRİ-də dövlət pensiyaları haqqında» 14 iyul 1956-cı il tarixli qanunlara əsasən eyni vaxtda müxtəlif pensiya almaq hüququ olan vətəndaşlara onların seçiminə görə yalnız bir pensiya təyin oluna bilərdi. Hal-hazırda qüvvədə olan «Əmək pensiyaları haqqında» qanunda da bu müddəa saxlanılmışdır.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 5-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə pensiya almaq hüququ olan şəxslərə öz arzuları ilə yalnız bir pensiya təyin edilir. Praktikada adətən vətəndaşlar daha yüksək məbləği olan pensiyanı seçirlər. Vətəndaşın eyni vaxtda iki və ya daha çox pensiya almaq hüququ ilə bağlı olan hallara o qədər də tez-tez rast gəlinmir. Məsələn, əlil (o cümlədən uşaqlıqdan əlil olanlar) pensiya yaşına çatandan əgər əlilliyi dövründə işləyibsə, yaşa görə pensiya hüququ qazanır.

Lakin müxtəlif əsaslara görə pensiya almaq hüququ bir sıra digər ölkələrdə, xüsusən də II dünya müharibəsində antihitler koalisiyasında iştirak edən ölkələrdə (İngiltərə, ABŞ və s.) tətbiq olunur. Rusiya Federasiyasında isə bu hüquq müəyyən kateqoriya şəxslər (məsələn, Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçıları) üçün müəyyən edilmişdir.

7.3. Əmək pensiyası pensiya təminatının növü kimi

Müasir pensiya qanunvericiliyi pensiya təminatının yalnız bir növünü - əmək pensiyası (sosial sığorta stajı əsasında verilən pensiyalar) növünü fərqləndirir.

Əmək pensiyasının leqal anlayışı isə «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 1-ci maddəsində verilmişdir. Bu maddəyə görə əmək pensiyası həmin qanunla nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığorta olunan (bundan sonra -- sığorta olunan) şəxslərin onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əmək haqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığorta olunan şəxslərin ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədi ilə vətəndaşlara aylıq verilən pul ödənişidir.

Əmək pensiyalarının növləri əsasən sosial sığorta hadisələrindən (müəyyən yaş həddinə çatma, əlil olma və s.) asılı olaraq fərqləndirilir. Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, göstərilən bu hadisələrin hər biri hüquqi tərkibdə əsas, mərkəzi və ya «xüsusi hüquqi fakt» rolunu oynayır, bütün qalanlar isə hüquqi əhəmiyyətli hallara aiddir.¹

Pensiya hüquq münasibətinin yaranması üçün tam hüquqi tərkib, yəni bütün hüquqi faktların olması tələb olunur. Əgər onlardan biri olmasa pensiya hüquqi münasibəti yarana bilməz. Lakin məlumdur ki, məhz sadalanan həyati hadisələr hüquqi tənzimləmənin zəruriliyinin özü ilə əlaqəlidir, onlar faktik tərkibdə hüquqi fakt rolunu oynayır. Təsadüfi deyil ki, bu hallar «Əmək pensiyaları haqqında» qanunda əmək pensiyasının növləri üçün əsaslar kimi göstərilir. Hər üç əsas - müəyyən yaş həddinə çatma, əlillik və ailə başçısını itirmə AR Konstitusiyasının 38-ci maddəsində bilavasitə təsbit edilmişdir.

Beləliklə, respublikamızda pensiya təminatının yeganə növü olan əmək pensiyasının üç növü təsbit edilmişdir. «Əmək

---

¹ Астрахан Е.И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву. Ученые запнски ВНИИСЗ, 1962, вып.14. с. 166-167; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1974, с. 120-123; Советское пенсионное право: Учебник / Под ред. М.И.Захарова, М.: Юридическая литература, 1971, с. 68-69

pensiyaları haqqında» qanunun dördüncü maddəsinə görə əmək pensiyasının aşağıdakı növləri göstərilmişdir:

- yaşa görə əmək pensiyası;
- əlilliyə görə əmək pensiyası;
- ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası.

Pensiya qanunvericiliyinə görə hər bir sığorta olunan üçün fərdi hesab açılır. Fərdi hesab — dövlət sosial sığorta sistemində DSMF tərəfindən hər bir sığorta olunan şəxsə uçot dövründə daimi (dəyişməz) sosial sığorta nömrəsi ilə açılmış şəxsi hesabdır. Fərdi hesab iki hissədən - sığorta və yığım hissələrindən ibarət olmaqla təşkil olunur. Fərdi hesabın sığorta hissəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş nisbətlərə uyğun olaraq sığorta olunan şəxslər üzrə ödənilmiş və əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının qeydə alındığı subhesabdır. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2006-cı il tarixli Fərmanına əsasən məcburi dövlət sosial sığorta olunan şəxslər üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının 50 faizi onların fərdi hesablarının sığorta hissəsində qeydə alınır. Fərdi hesabın yığım hissəsi isə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş nisbətlərə uyğun olaraq sığorta olunan şəxslər üzrə ödənilmiş və əmək pensiyasının yığım hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının, eləcə də bu vəsaitlərin dövriyyəsi üçün əldə edilən gəlirlərin toplandığı subhesabdır. Əmək pensiyasının yığım hissəsinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi sığorta olunanın fərdi hesabının yığım hissəsində müvafiq vəsait olduğu halda həyata keçirilir. Fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınan və yığım hissəsində toplanan vəsaitlərin məbləği isə pensiya kapitalını əmələ gətirir.

Yaşa görə və əlilliyə görə əmək pensiyaları baza hissəsindən, sığorta hissəsindən və yığım hissəsindən, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası isə yalnız baza və sığorta hissəsindən ibarət tərkibdə müəyyən edilmişdir.

Əmək pensiyasının baza hissəsi — əmək pensiyalarının birinci pilləsi olmaqla, əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin döv-

lət təminatıdır. Əmək pensiyalarının baza hissəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilir.

Əmək pensiyasının sığorta hissəsi — əmək pensiyalarının ikinci pilləsi olmaqla, fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğdir. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2006-cı il tarixli fərmanına görə məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslər üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının 50 %-i onların fərdi hesablarının sığorta hissəsində qeydə alınır.

Əmək pensiyasının yığım hissəsi — əmək pensiyalarının üçüncü pilləsi olmaqla, fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğdir.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 6.3.-cü maddəsinə görə, əmək pensiyasının yığım hissəsinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi sığorta olunanın fərdi hesabının yığım hissəsində müvafiq vəsait olduğu halda həyata keçirilir.

Bundan başqa əmək pensiyasının sığorta və yığım hissələrinin hesablanması zamanı gözlənilən pensiya ödənişi müddəti kimi göstəricidən istifadə edilir. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2006-cı il tarixli fərmanına əsasən gözlənilən pensiya ödənişi müddəti 144 ay (12 il) müddətinə müəyyən edilmişdir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Monoqrafiya, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003

2. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatının nəzəri və təcrübi məsələləri // Qanunçuluq, 2002, № 1, s. 9-16
3. Əliyev M.N. «Pensiya» yoxsa, «təqaüd»: terminlərin müharibəsi // Qanun, Bakı, 2003, № 5, s. 9-16
4. Əliyev M.N. Pensiya hüququ vətəndaşın ayrılmaz və mütləq hüququdur / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 1-ci buraxılış. Bakı: Digesta, 2002, s. 6-17
5. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikası pensiya qanunvericiliyində qadınların pensiya hüququnun bəzi məsələləri // Azərbaycanda gender tədqiqatları, 2002, s. 116-124
6. Qasimov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2001
7. Tağıyev T.A. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatını həyata keçirən orqanların hüquqi statusu // Qanun, № 5, Bakı, 2007, s. 43-52
8. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu
9. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu
10. «Əmək pensiyasının sığorta hissəsinin və sığorta olunanların fərdi hesablarının sığorta hissəsində toplanan pensiya kapitalının indeksləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı
11. «Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2003-cü il tarixli Fərmanı

b) rus dilinda

1. Захаров М. Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э. Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М.: ТК Велви, 2002
2. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Пенсионная реформа в России. М.: Р. Валент, 2002
3. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: БЕК, 1997
4. Льготное пенсионное обеспечение и пенсии за выслугу лет. М.: 1994
5. Миронова Т.К. Правовое регулирование обязательного пенсионного страхования в России и перспективы его развития. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. М.: 1997
6. Пенсии сегодня и завтра // Социальное обеспечение, 1994, № 5, с. 23-25
7. Пенсионное обеспечение граждан России. Практическое пособие. М.: 1994

VIII FƏSİL

YAŞA GÖRƏ ƏMƏK PENSİYASI

8.1. Yaşa görə əmək pensiyasının anlayışı

«Əmək pensiyaları haqqında» qanuna görə əmək pensiyasının növlərindən biri kimi yaşa görə əmək pensiyası çıxış edir. Yaşa görə əmək pensiyaları əmək pensiyasının əsas növü kimi çıxış edir. Pensiyanın bu növü 30-cu illərdən başlayaraq keçmiş SSRİ-də tətbiq edilməyə başlamışdır. Yaşa görə əmək pensiyası pensiya təminatı sistemində mərkəzi yer tutur və hüquq ədəbiyyatında o, "pensiya təminatının ən çox rast gəlinən növü" kimi göstərilir.¹ Yaşa görə əmək pensiyası pensiya hüquq münasibətlərini yaradan hüquqi tərkibin spesifikliyi, pensiyanın təqdim edilmə əsasları, məbləğinin müəyyən edilməsi üsuluna əsasən pensiyanın digər növlərindən fərqlənir.

Azərbaycan Respublikasının və digər dövlətlərin (əsasən, keçmiş sosialist dövlətlərinin) pensiya qanunvericiliyində əmək pensiyasının bu növü yaşa görə pensiya adlandırılır. Lakin Rusiya Federasiyasının və əksər inkişaf etmiş dövlətlərin qanunvericiliyində isə bu ənənəvi olaraq «qocalığa görə pensiya» adlanır. Bu məsələnin konstitusion əsasına baxdıqda görürük ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında hər bir kəşə qocalığına görə yox, müəyyən yaş həddinə çatmasına görə sosial təminatın verilməsi nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, pensiyanın bu növünün «qocalığa görə pensiya» adlandırılması düzgün deyil. Çünki pensiyaya çıxmaq üçün müəyyən edilmiş yaş həddi (kişilər üçün 62, qadınlar üçün 57 yaş) insanı tibbi, bioloji aspektdən qoca hesab etməyə əsas vermir. Bəzi alimlər qoca olmayan vətəndaşların, xüsusən də qadınların qocalığa görə pensiyaçı

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: БЕК, 1997, с. 78

adlandırılmasını da düzgün hesab etmirlər.¹ Böyük Sovet Ensiklopediyasında qocalıq üçün yaş həddinin şərti olaraq 65—74 yaş olduğu göstərilir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının pensiya qanunvericiliyində «yaşa görə əmək pensiyası» termininin işlədilməsi daha düzgündür.

«SSRİ-də vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanun qəbul ediləndə (1990-cı ilin may ayında qəbul edilən bu qanun heç qüvvəyə də minmədi) pensiyanın bu növü qocalığa görə pensiya adlanırdı. Həmin dövrdə bir çox xarici dövlətlərdə bu pensiya növünün necə adlandırılması barədə çox ciddi müzakirələr, hətta siyasi xarakterli müzakirələr aparılmışdı. Pensiyanın adının dəyişdirilməsinin tərəfdarları sübut edirlər ki, SSRİ-də pensiya yaşı çox aşağıdır və bu sosialist cəmiyyətinin mühüm nailiyyətidir.

Yaşa görə əmək pensiyasının anlayışı qanunvericilikdə leqal şəkildə təsbit edilməmişdir. Sosial təminat hüququnun əsasını qoymuş V.S.Andreyev pensiyanın bu növünə belə anlayış vermişdir ki, qocalığa görə pensiyalar müəyyən yaş həddinə çatmış və müəyyən olunmuş müddət ictimai faydalı fəaliyyətlə məşğul olmuş şəxslərə onların əvvəlki qazancına mütənasib məbləğdə ömürlük təyin olunan və əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün formalaşmış fondlardan verilən alimentar xarakterli aylıq ödəmələrdir.²

Göründüyü kimi bu anlayışa yaşa görə əmək pensiyası üçün spesifik olan əlamətlər də daxil edilmişdir. Məsələn: a) pensiyanın ömürlük təyin edilməsi; b) müəyyən sosial sığorta stajına malik olmaq; v) qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmaq. Lakin bu gün qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyini təhlil edərkən görünür ki, cəmiyyətin iqtisadi və siyasi həyatında baş verən köklü dəyişikliklər yaşa görə əmək pensiyasının mahiyyətini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Belə ki, onun alimentar, yəni əvəzsiz maddi yardım xarakteri daşması öz əhəmiyyətini itirmiş və artıq pensiyanın bu növünə şəxsin məcburi sosial sığorta haqqı ödəməsi, yəni sosial sığorta stajı əsasında yaranır.

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М., 1987, с. 170

² Yeno orada, s. 170

Yaşa görə əmək pensiyaları üçün müasir pensiya qanunvericiliyi baxımından aşağıdakı spesifik əlamətləri göstərmək olar. Birincisi, bu pensiyalar ömürlük təyin olunur. İkincisi, pensiya almaq hüququ müvafiq sosial sığorta stajı ilə şərtləndirilir. Üçüncüsü, pensiya yalnız qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatan şəxslərə təyin olunur.

Beləliklə, yaşa görə əmək pensiyasına dövlət sosial müdafiə fondunun vəsaitləri hesabına qanunla nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən yaş həddinə çatan və zəruri sosial sığorta stajına malik olan şəxslərə ömürlük təyin edilən və aylıq olaraq pul formasında veriləli olan ödəniş kimi anlayış vermək olar.

2006-cı il yanvar ayının 1-dən əməklə bağlı olmayan yaşa görə sosial pensiyalar da mövcud olmuşdu və hazırda bu pensiya növü «Sosial müavinətlər haqqında» qanunun qüvvəyə minməsi ilə yaşa görə sosial müavinətlərlə əvəz edilmişdir. Yaşa görə əmək pensiyası müəyyən yaş həddinə çatmaqla və müvafiq sosial sığorta stajının olması ilə əlaqədar olaraq təyin edilən pensiya növüdür.

Yaşa görə əmək pensiyası əsasında digər əmək pensiyalarının aspektləri, xüsusən də onların məbləğlərinin baza hissəsi müəyyən edilir. Buna görə də onu hüquq ədəbiyyatında «əsas» pensiya adlandırırlar¹.

Respublikamızın pensiya qanunvericiliyi baxımından yaşa görə əmək pensiyası üçün tələb olunan yaş həddinə əsasən iki şərt təsir göstərir: insanın şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edən bəzi göstəricilər və işin yerinə yetirildiyi əmək şəraiti. Bu göstəricilər ümumi pensiya yaşının, bəzi hallarda isə sosial sığorta stajının müddətinin aşağı salınması üçün əsas rolunu oynayır. Hazırda qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyində ümumi pensiya yaşını aşağı salınmağa imkan verən bəzi hallar saxlanılmışdır.

---

¹ Захаров М.И., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения в России: Учебник. М.: БЕК, 2001, с. 215; Mürşüdoğ R.İ. Yaşa görə imtiyazlı pensiyalar. Bakı, 1996, s. 52

8.2. Yaşa görə əmək pensiyasının növləri

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunda təsbit olunmuş yaşa görə əmək pensiyalarının təyin olunması şərtlərini əsas götürərək onun növlərinin təsnifatını aşağıdakı kimi aparmaq olar: 1) ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyaları; 2) güzəştli əsaslarla yaşa görə əmək pensiyaları.

Ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyası 62 yaşına çatan kişilərə və 57 yaşına çatan qadınlara azı 5 il sığorta stajı olduqda təyin edilir. Faktiki olaraq qanunvericilik ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün əsasən iki hüquqi fakt müəyyən etmişdir. Birincisi, müəyyən yaş həddinə çatmaq, bu kişi və qadına münasibətdə fərqli müəyyən edilmişdir. İkincisi, müvafiq sosial sığorta stajına malik olmaq.

2006-cı ilin yanvar ayının 1-dək əmək (sosial sığorta) stajı kişi və qadına münasibətdə fərqli müəyyən edilirdi. Belə ki, kişilər 25 il ümumi əmək (sosial sığorta) stajına, qadınlar isə 20 il ümumi əmək (sosial sığorta) stajına malik olduqda yaşa görə əmək pensiyası hüququ qazanırdılar. «Əmək pensiyaları haqqında» qanun isə kişi və qadının sosial sığorta stajı ilə bağlı eyni tələb müəyyən etmişdir. Yəni, hər ikisi üçün azı 5 il sosial sığorta stajının olması tələb edilir.

Hazırda respublikamızın pensiya qanunvericiliyinə görə qadınlar üçün ümumi pensiya yaşı kişilər üçün müəyyən edilmiş yaşdan beş il aşağıdır. Ümumi pensiya yaşının cinslərə görə fərqli müəyyən edilməsi keçmiş SSRİ dövlətinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlı idi. Sanki bu adət halını almış və indiyədək respublikamızda yaşa görə əmək pensiyası təminatının tətbiqində də həmin qaydaya riayət olunur. Qeyd edək ki, pensiya yaşının cinslərə görə diferensiasiyası, faktiki olaraq inkişaf etmiş ölkələrin heç birində tətbiq olunmur. Yəni xarici ölkələrdə pensiya yaşı kişilər və qadınlar üçün eynidir. Əgər məcburi pensiya sığortasında sığorta olunanların hüquq bərabərliyi prinsipindən çıxış etsək, onda yaş senzində fərq olmamalıdır: hamı bərabər əsaslarla özünə pensiya «qazanır». Həm də qadınlar kişilərə nisbətən çox yaşayırlar və onların pensiyada olma müddəti də daha uzundur. Lakin qadınlar üçün aşağı pensiya yaşının müəyyən edilməsinin və onun belə də saxlanması məqsədəuyğunlu-

ğunu izah etmək üçün çoxlu ümumbəşəri əsaslar da göstərilir (ilk növbədə qadının analıq funksiyasını yerinə yetirməsi, uşaqların tərbiyə olunmasında və ev təsərrüfatının aparılmasında onların üzərinə böyük ağırlığın düşməsi və s.). Fikrimizcə, bugünkü gərgin sosial-iqtisadi şəraitdə qadınlar və kişilər üçün pensiya yaşının bərabərləşdirilməsi çətin ki, geniş əhali təbəqəsi tərəfindən qəbul olunsun. Lakin bu proses tədricən həyata keçirilməlidir. Bu zaman bəzi müəlliflərlə¹ razılaşaraq hesab edirik ki, 2015-ci ilədək, yəni pensiya təminatı sistemində demoqrafik problemlərlə əlaqədar olaraq yaranacaq problemləri aradan qaldırmaq üçün məcburi dövlət sosial sığortası üzrə yaşa görə sosial sığorta stajının təyin olunması üçün qadınların da yaş həddinin kişilərlə bərabərləşdirilməsi mərhələlərlə 62 yaşa çatdırılması məqsədəmüvafiqdir.

Ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyaları pensiya yaşına çatmış və eyni zamanda müəyyən sosial sığorta stajına malik olan şəxslərə təyin olunur. «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qadınlarla kişilərin pensiya yaşında fərq müəyyən etməklə əvvəlki ənənəni saxlasa da zəruri olan sosial sığorta stajını kişi və qadınlar üçün eyni müəyyən etmişdir.

Ümumi əsaslarla yaşa görə əmək pensiyalarının təyin edilməsi zamanı isə yalnız ümumi sosial sığorta stajı əsas hüquqi faktlardan biri kimi çıxış edir.

Yaşa görə əmək pensiyasının növü kimi güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarının özünü iki növə bölmək olar:

1. əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyaları;
2. əmək şəraiti ilə əlaqədar olmayan güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyaları;

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunla əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyaları almaq hüququna malik olan şəxslərin dairəsi və onun təyin edilməsi şərtləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Axırncı iş yerindən asılı olmayaraq yeraltı işlərdə, incəsənətin xüsusi sahələrində, həmçinin əmək şəraiti xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə (istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəri-

---

¹ İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiq problemləri. Bakı: Qanun, 2001, s. 98

cilərin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan siyahısı üzrə) çalışan sığorta olunanların: kişilər --- 57 yaşına çatdıqda, azı 25 il sığorta stajına malik olduqda və bu müddətin azı 12 il 6 ayını, qadınlar --- 52 yaşına çatdıqda, azı 20 il sığorta stajına malik olduqda və bu müddətin azı 10 ilini həmin işlərdə çalışdıqda;

2. Mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işlə əlaqədar vəzifələrdə kişilərin azı 25 il, qadınların azı 20 il sığorta stajı olduqda, səhhətinə görə uçuş işindən azad olunmuş kişilərin həmin işlər üzrə azı 20 il, qadınların isə azı 15 il sığorta stajı olduqda;

3. Prokurorluq orqanlarında azı 25 il qulluq etmiş prokurorluq işçiləri;

4. Hərbi qulluqçu kimi aşağıdakı hərbi qulluqçular (hərbi rütbələrdən məhrum edilmiş hərbi qulluqçular, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla):

- hərbi xidmətdən buraxılanadək 20 təqvim ili və daha çox hərbi xidmət etdikdə;
- hərbi xidmətdən yaşa görə buraxılmış, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə olduqda;
- hərbi xidmətdən xəstəliyinə və ya səhhətinin məhdud imkanlarına, habelə ştatların ixtisarına görə buraxılmış və buraxıldığı gün 45 və daha çox yaşı, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə olduqda;
- hərbi xidmət müddəti 15 il və daha çox olmaqla Çernobıl AES-də qəzamanın nəticələrinin aradan qaldırılması işlərində köçürmə zonasında iştirak etdikdə;

5. Ədliyyə orqanlarında qulluq keçmiş aşağıdakı şəxslər:

- ədliyyə orqanlarında xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə azı 25 il qulluq stajı olduqda;
- cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında və azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş müalicə müəssisələrində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş işlərin və peşələrin siyahısı üzrə məhkumlarla və həbsdə olan şəxslərlə işləyən mülki işçilər;

a) kişilər—55 yaşına çatdıqda və ümumi əmək stajı 25 ildən az olmamaqla, bu stajın azı 15 təqvim ilini məhkumlarla və həbsdə olan şəxslərlə işlədikdə;

b) qadınlar—50 yaşına çatdıqda və ümumi əmək stajı 20 ildən az olmamaqla, bu stajın azı 10 təqvim ilini məhkumlarla və həbsdə olan şəxslərlə işlədikdə;

Pensiya qanunvericiliyində yaşa görə əmək pensiyaları sahəsindəki güzəştlər ümumi pensiya yaşının azaldılması ilə bağlıdır. 2006-cı il yanvar ayının 1-dən əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarını iki qrupa bölünür: birincisi, xüsusi əmək şəraiti ilə əlaqədar təyin edilən güzəştli pensiyalar; ikincisi, əmək şəraiti ilə əlaqədar olmayan güzəştli pensiyalar. Əhalini sosial müdafiə orqanları tərəfindən ayrı-ayrı vətəndaşlara pensiya təyin olunarkən istər əmək şəraiti ilə əlaqədar olaraq təyin edilən güzəştli pensiyaların, istərsə də əmək şəraiti ilə əlaqədar olmayan güzəştli pensiyaların növləri, xarakterik xüsusiyyətləri, tətbiq olunma qaydaları barədə müxtəlif suallar yaranır. Güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarının təyin olunması zamanı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli 12 №-li qərarı ilə təsdiq olunmuş «Güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququ verən istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin Siyahısı»na istinad olunur. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 9.8-ci maddəsinə əsasən, həmin qanun qüvvəyə mindiyi gündək göstərilən işlərdə güzəştli şərtlərlə pensiya hüququ verən tam əmək stajı olan şəxslərə pensiyalar yaşa və staja görə əvvəllər qüvvədə olmuş «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunla müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq surətdə təyin edilir. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 13-cü maddəsində əmək şəraitinə görə güzəştli pensiyalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, axırıncı iş yerindən asılı olmayaraq əmək şəraitinə görə güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququna aşağıdakılar malikdirlər:

— yeraltı işlərdə, əmək şəraiti xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə çalışan işçilər, dənizdə çalışan neftçilər — istehsalatın, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan 1 nömrəli Siyahısı üzrə: kişilər 52 yaşına çatdıqda və azı 20 il əmək stajı olduqda bu

müddətin azı 10 ilini həmin işlərdə çalışarsa; qadınlar 47 yaşına çatdıqda və azı 15 il əmək stajı olduqda bu müddətin azı 7 il 6 ayını həmin işdə çalışarsa;

— əmək şəraiti zərərli və ağır olan digər işlərdə çalışan işçilər — istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan 2 sayılı siyahısı üzrə; kişilər 57 yaşına çatdıqda və azı 25 il əmək stajı olduqda, bu müddətin azı 12 il 6 ayını həmin işlərdə çalışarsa; qadınlar 52 yaşına çatdıqda və azı 20 il əmək stajı olduqda, bu müddətin azı 10 ilini həmin işlərdə çalışarsa;

— Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında, köçürmə zonasında iştirak etmiş şəxslər və onlara bərabər tutulanlar: kişilər 52 yaşına çatdıqda və ümumi əmək stajı azı 20 il olduqda; qadınlar 47 yaşına çatdıqda və ümumi əmək stajı azı 15 il olduqda; Çernobil AES-də baş vermiş qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi «Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında» 6 dekabr 1993-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nizama salınır. Həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşlara birdəfəlik maddi yardımların və hər il müalicə üçün birdəfəlik maddi yardımların verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 28 noyabr 1994-cü ildə «Çernobil qəzasının nəticələrinin ləğvində iştirak etmiş və həmin qəzadan zərər çəkmiş vətəndaşlara pul kompensasiyalarının verilməsi Qaydaları» haqqında 406 sayılı Qərar qəbul etmişdir. Onların sosial müdafiəsi sahəsində isə pensiya təminatının xüsusi əhəmiyyəti vardır. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Qanunun 13-cü maddəsinə görə 21 aprel 1987-ci ildən 31 dekabr 1990-cı ilə qədər Slavutiç şəhərinin tikintisində iştirak etmiş şəxslər də Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak edənlərlə bərabər əsaslarla yaşa görə pensiya almaq hüququna malikdirlər. Çernobil AES-də qəzanın nəticələrini aradan qaldırmaqla əlaqədar əmrin olub-olmamağı, köçürmə zonasında, yaxud da köçürmə zonasına bərabər tutulan ərazidə qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında hansı müddətə iştirak etmə şəxsə güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya təyin olunmasında heç

bir hüquqi əhəmiyyət daşıdır¹. Yalnız Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etmə yaşa görə güzəştli şərtlərlə pensiya təyin olunmasında başlıca tələb hesab olunur. Göstərilən ərazidə qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etmə faktı isə hərbi komissarlığın və ya ezamiyyətə göndərən təşkilatın arayışı əsasında təsdiq oluna bilər;

— Dispetçer şəhadətnaməsi olub, hava hərəkətini idarə edən şəxslər: kişilər 57 yaşına çatdıqda və azı 25 il əmək stajı olduqda, bu müddətin azı 2 il 6 ayını bilavasitə hava gəmilərinin uçuşlarını idarəetmə işlərində çalışarsa; qadınlar 52 yaşına çatdıqda və azı 20 il əmək stajı olduqda, bu müddətin azı 10 ilini bilavasitə hava gəmilərinin uçuşlarını idarəetmə işlərində çalışarsa;

— Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan siyahı üzrə hava gəmilərində xidmət üzrə mühəndis-texniki heyət, həmçinin bələdçi işləyən şəxslər, limanlarda yük vurma, yük boşaltma işlərində çalışan kompleks briqadaların mexanizatorları (dokçu mexanizatorlar): kişilər — 57 yaşına çatdıqda və azı 25 il ümumi iş stajı olduqda bu müddətin azı 15 ilini bilavasitə bu işlərdə işlədikdə; qadınlar — 52 yaşına çatdıqda və azı 10 il həmin işlərdə çalışdıqda;

— Kolxozlarda, sovxozlarda və digər dövlət aqrar sənaye müəssisələrində bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında çalışan traktorçu-maşinistlər, köçəri heyvandarlıq işçiləri, tütün becərilməsi, yığılması və yığımdan sonrakı emalında, pambığın becərilməsi və pambıq yığımında tam mövsüm ərzində çalışanlar: kişilər 57 yaşına çatdıqda və azı 25 il ümumi əmək stajı olduqda, bu müddətin azı 20 ilini həmin işlərdə çalışarsa; qadınlar 52 yaşına çatdıqda və azı 20 il ümumi əmək stajı olduqda, bu müddətin azı 15 ilini həmin işlərdə çalışarsa;

— Sağıcı (maşınla sağım operatoru), quşabaxan, donuzabaxan operator işləyən qadınlar 52 yaşına çatdıqda və həmin işlərdə azı 20 il əmək stajı olduqda.

Lakin, «Əmək pensiyaları haqqında» qanuna görə bu güzəştlərin əksəriyyəti aradan qaldırılmışdır.

İndi də əmək şəraiti ilə əlaqədar olmayan güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyalarını nəzərdən keçirək. Güzəştli şərtlərlə

¹ Mürşüdoğ R.İ. Yaşa görə imtiyazlı pensiyalar. Bakı, 1996, s. 27

yaşa görə əmək pensiyalarının bu növü çoxuşaqlı qadınlara, əlil uşağı olan analara, uşaqlarını təkbaşına böyüdən atalara və qəyyumlara, o cümlədən hipofiznanizm xəstəliyinə tutulan şəxslər (liliputlar) və mütənəsibliyi pozulmuş cırtdanboylar üçün verilir.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 8-ci maddəsinə görə üç və daha çox uşaq doğub onları səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 5 il sığorta stajı olan qadınların aşağıdakı şərtlər əsasında yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır:

- 3 uşağı olanlar --- 51 yaşına çatdıqda;
- 4 uşağı olanlar --- 50 yaşına çatdıqda;
- 5 uşağı olanlar — 49 yaşına çatdıqda;
- 6 uşağı olanlar — 48 yaşına çatdıqda;
- 7 uşağı olanlar — 47 yaşına çatdıqda;
- 8 uşağı olanlar — 46 yaşına çatdıqda;
- 9 uşağı olanlar — 45 yaşına çatdıqda;
- 10 və daha çox uşağı olanlar — 44 yaşına çatdıqda və ya

10 il sığorta stajı olduqda, yaşından asılı olmayaraq.

Uşaqlıqdan əlil olmuş övladını səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş anaların 50 yaşına çatdıqda və azı 5 il sığorta stajı olduqda, yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır.

Ananın vəfat etdiyinə və ya ana ilə nikaha xitam verildiyinə, yaxud ananın valideynlik hüququndan məhrum edildiyinə görə 3 və daha çox uşağı növbəti nikah bağlamadan, təkbaşına səkkiz yaşınadək böyüdən ataların, həmçinin 3 və daha çox uşağı övladlığa götürüb təkbaşına səkkiz yaşınadək böyüdən ataların, həmçinin 3 və daha çox uşağı səkkiz yaşınadək böyüdən qəyyum kişilərin 55 yaşına çatdıqda və azı 5 il sığorta stajı olduqda, yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır.

Yaşa görə əmək pensiyası təyin olunarkən vəfat etmiş ananın övladlığa götürülməmiş uşaqları təzə ailədə səkkiz yaşına çatanaqəd faktiki tərbiyə edilərsə, ögey ananın doğma uşaqlarına bərabər tutulur. Çoxuşaqlı anaların yaşa görə əmək pensiyası hüququnu müəyyən edən uşaqlardan axırıncısının 8 yaşı tamam olarkən əvvəlki uşaqların da sağ olması tələb edilmir. Əsas şərt odur ki, uşaqların hər biri səkkiz yaşına çatanaqəd tərbiyə olunsun.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 9-cu maddəsinə görə hipofiznanizm xəstəliyinə tutulan şəxslər (liliputlar) və mütənəsibliyi pozulmuş cırtdanboy kişilər 47 yaşına, qadınlar isə 42 ya-

şına çatdıqda və azı 5 il sosial sığorta stajı olduqda yaşa görə əmək pensiyası hüququna malikdirlər. 2006-cı il yanvarın 1-dək bu hüquq I-ci qrup gözdən əlil olan şəxslər də malik idilər və hazırda «Əmək pensiyaları haqqında» qanunla həmin kateqoriya şəxslər üçün bu hüquq aradan qaldırılmışdır. Hipofiznənzim xəstəliyinə (liluputlara) tutulanlara, yaxud da mütənəsbibliyi pozulmuş cırtdanboylara yaşa görə əmək pensiyası təyin edilərkən isə şəxsdə göstərilən xəstəliklərin hər hansı birinin olması haqqında səhiyyə orqanlarının arayışı tələb edilməlidir.

8.3. Yaşa görə əmək pensiyasının məbləği

Yaşa görə əmək pensiyalarının məbləği «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 10-cu maddəsi ilə müəyyən edilir. Yaşa görə əmək pensiyasının məbləğinin birinci pilləsi olan onun baza hissəsinin məbləği Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə 50 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Lakin yaşa görə əmək pensiyasının məbləği onun ikinci pilləsini təşkil edən sığorta hissəsi ilə birlikdə müəyyən edilir və «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 27-ci maddəsinə uyğun hesablanır. Bu maddəyə uyğun olaraq həmin qanunun qüvvəyə mindiyi günədək qüvvədə olmuş qanunvericilik üzrə hər bir sığorta olunanın bu qanunun qüvvəyə mindiyi tarixə qazanılmış əmək pensiyası hüququnun (əmək stajı, əmək haqqı və sosial sığorta göstəriciləri) bu qanunun müddəalarına uyğun şərti çevrilməsi aparılır. Bu zaman bu qanun qüvvəyə mindiyi günədək qüvvədə olmuş qanunvericiliyə uyğun şərti qaydada hesablanan əmək pensiyasının ümumi məbləğindən əmək pensiyasının baza hissəsi çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ qanun qüvvəyə mindiyi günədək qazanılmış əmək pensiyasının sığorta hissəsi kimi müəyyənləşdirilir. Beləliklə, qanun yaşa görə əmək pensiyasının məbləğini müəyyən edərkən əvvəlki qanunvericiliyin, yəni «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun müddəalarını nəzərə alır.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanuna əsasən yaşa görə əmək pensiyalarının məbləği əmək haqqına faizlə müəyyən edilirdi. Belə ki, həmin qanunun 17-ci maddəsinə görə

yaşa görə əmək pensiyası, pensiya üçün müraciət edən orta aylıq əmək haqqının (72-ci maddə) 60 faizi, həmin qanunun 13-cü maddəsinin «a» bəndində nəzərdə tutulan işlərdə çalışan işçilərə 70 faizi (1№-li siyahı üzrə), «b» bəndində nəzərdə tutulan işlərdə çalışan işçilərə isə 65 faizi (2№-li siyahı üzrə), lakin minimum pensiyadan az olmayan məbləğdə təyin edilirdi.

Yaşa görə əmək pensiyalarının əsas məbləği, habelə minimum məbləğdə hesablanmış pensiyalar tələb olunan əmək (sosial sığorta) stajından artıq hər tam il üçün minimum pensiyanın iki faizindən az olmamaq şərti ilə, orta aylıq əmək haqqının iki faizi qədər artırılırdı.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 13-cü maddəsinin «a» bəndində nəzərdə tutulan işçilərin pensiyası güzəştli şərtlərlə pensiya almaq hüququ verən əmək (sosial sığorta) stajının kişilərdə 10 ildən və qadınlarda 7 il 6 aydan yuxarı hər tam ili üçün orta əmək haqqının bir faizi qədər artırılırdı.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, yaşa görə hesablanmış pensiyanın məbləği tələb olunan əmək (sosial sığorta) stajından artıq hər tam ilə görə minimum pensiyanın üzərinə hesablanmış əlavə istisna olmaqla, orta aylıq əmək haqqının 85%-dən, 13-cü maddənin «a» bəndində nəzərdə tutulan işçilərin pensiyası orta aylıq əmək haqqının 100%-dən, «b» bəndində nəzərdə tutulan işçilərin pensiyası isə orta aylıq əmək haqqının 90%-dən artıq ola bilməz. Ona görə də, bu müddəanı tətbiq edərkən iki hal fərqləndirilir: 1) minimum məbləğdə hesablanmış pensiyaların əsas miqdarının artırılması; 2) minimum məbləğdən yüksək məbləğdə hesablanmış pensiyaların əsas məbləğinin artırılması.

Pensiyanın əsas miqdarı pensiya təyin edilməsi üçün tələb olunan əmək (sosial sığorta) stajından artıq hər tam ilə görə orta aylıq əmək haqqının 2%-i məbləğində artırılarkən minimum miqdarda hesablanmış yaşa görə əmək pensiyaları üçün məhdudiyət nəzərdə tutulmur.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşa görə əmək pensiyalarını onların orta aylıq əmək haqqı barədə sənədləri təqdim etmək mümkün olmadıqda onların işlədikləri sahələr üzrə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 21 avqust tarixli

108 sayılı qərarı ilə təsdiq olunan orta aylıq əmək haqqına görə hesablanır.

Natamam əmək (sosial sığorta) stajına görə pensiyaların məbləği tələb edilən tam əmək (sosial sığorta) stajına mütənasib olaraq aşağıdakı qaydada hesablanırdı: əvvəlcə müvafiq tam pensiya hesablanır, bu pensiya tələb edilən sosial sığorta stajı aylarının sayına bölünür, alınmış məbləğ faktiki sosial sığorta stajı aylarının sayına vurulur (bu stajda 15 gündən artıq olan dövr tam ay kimi hesablanır, 15 günədək olan dövr isə hesaba alınmır).

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 87-ci maddəsinə əsasən natamam stajla pensiyaların məbləği müəyyən edilərkən, nəzərə alınmış ümumi əmək (sosial sığorta) stajı pensiyaçının işləməsi ilə əlaqədar 2 il və daha çox artarsa, pensiya yenidən hesablanırdı. Yəni ümumi əmək (sosial sığorta) stajına görə tam olmayan sosial sığorta stajı ilə yaşa görə əmək pensiyalarının yenidən hesablanması aparılırdı.

23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununa görə yaşa görə əmək pensiyalarına, o cümlədən tam olmayan əmək (sosial sığorta) stajında pensiyalara əlavələr hesablanırdı. Onlar bütün pensiya sığorta sistemlərində tətbiq edilmir. Bir çox ölkələrdə pensiya yalnız sığorta stajının uzun müddətliliyi və əmək haqqı nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Bu o ölkələr üçün xarakterikdir ki, həmin ölkələrdə pensiya təminatı səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir və pensiyaçının və onun ailəsinin tələbatlarını təmin edə bilər. Pensiya o qədər də yüksək olmayan yerlərdə bəzən müvafiq əlavələr tətbiq olunur. Bu əlavələrin təyinatı bəzi artıq xərcləri kompensasiya etməkdir.

Əvvəllər sovet pensiya qanunvericiliyində kompensasiya əlavələri (I qrup əlillərə və himayədə olan əmək qabiliyyətsiz şəxslərə qulluq etmək üçün) və o cümlədən həvəsləndirici əlavələr (uzunmüddətli fasiləsiz sosial sığorta stajına görə və ya uzunmüddətli ümumi sosial sığorta stajına görə) nəzərdə tutulmuşdu. Əlavələrin səviyyəsi yüksək deyildi (himayədə olan bir nəfərə əlavənin məbləği pensiyaçının 10%-ni, iki və ya daha çox şəxs üçün isə 15%-ni təşkil edirdi).

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunun 21-ci maddəsi yaşa görə əmək pensiyalarına əlavələri nəzərdə tuturdu. Həmin maddəyə əsasən, yaşa görə əmək pensiyalarına, o cümlədən

minimum məbləğdə pensiyalara və tam sosial sığorta stajı olmadıqda təyin edilmiş pensiyalara aşağıdakı əlavələr hesablanırdı:

— öhdəsində əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri olan işləməyən pensiyaçılara (Qanunun 40, 41, 42, 44-cü maddələri) ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər üzvünə yaşa görə minimum pensiyanın 20%-i məbləğində;

— 70 yaşına çatmış tənha pensiyaçılara — onlara qulluq üçün yaşa görə minimum pensiyanın 20%-i məbləğində;

— müharibə əlillərinə və iştirakçılara: I qrup müharibə əlillərinə yaşa görə minimum pensiyanın 100%-i məbləğində; II qrup müharibə əlillərinə yaşa görə minimum pensiyanın 70%-i məbləğində; III qrup müharibə əlillərinə yaşa görə minimum pensiyanın 50%-i məbləğində;

— döyüşən ordunun tərkibində xidmət etmiş və ya muzzdla işləmiş, partizan dəstələrində xidmət etmiş müharibə iştirakçılara, habelə döyüş əməliyyatı aparan ölkədə hərbi xidmət borcunu yerinə yetirmiş hərbi qulluqçulara — yaşa görə minimum pensiyanın 30%-i məbləğində;

— siyasi repressiyalara məruz qalaraq sonradan bəraət qazanmış şəxslərə yaşa görə minimum pensiyanın 50%-i məbləğində (siyasi repressiyanın anlayışı, kimlərin siyasi repressiya qurbanı sayılması və onlara bəraət verilməsi qaydaları «Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu ilə müəyyən edilir);

— I qrup əlillərə — onlara qulluq üçün yaşa görə minimum pensiyanın 50%-i məbləğində;

— Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında köçürmə zonasında iştirak etmiş şəxslərə — yaşa görə minimum pensiyanın 50%-i məbləğində.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli "Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında" Fərmanı ilə işləməyən pensiyaçıların pensiyalarına əlavələr müəyyən edilmişdir. Həmin fərman əsasında Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olanlara, Böyük Vətən müharibəsi əlillərinə, müharibə əlillərinə bərabər tutulanlara, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçalarına, həlak olmuş dö-

yüşçülərin dul arvadlarına, Çernobil qəzası əlillərinə, 20 yanvar əlillərinə, birinci və ikinci qrup əlillərə (müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulanlar istisna olmaqla) və digər şəxslərə aylıq müavinət müəyyən edilmişdir.

Yeni pensiya qanunvericiliyinə görə, yaşa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$SH = PS + (PSK / T)$, burada:

SH — yaşa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PS — həmin qanunun 27-ci maddəsinə uyğun hesablanmış əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PSK — sığorta olunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə qeydə alınmış pensiya kapitalıdır;

T — gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır.

Yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsinin məbləği bütün hallarda bu qanunun 7-ci maddəsində göstərilmiş yaş həddinə uyğun olaraq aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$YH = PYK / T$, burada:

YH — yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsidir;

PYK — sığorta olunanın fərdi hesabının yığım hissəsində yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə toplanmış pensiya kapitalıdır;

T — gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır.

Bütövlükdə yaşa görə əmək pensiyasının məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$P = BH + SH + YH$, burada:

P — yaşa görə əmək pensiyasıdır;

BH — yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsidir;

SH — yaşa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

YH — yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsidir.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat

a) azərbaycan dilində

1. Əliyev M. N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
2. Mürşüdoğ R.İ. Yaşa görə güzəştli pensiyalar. Bakı: Ozan, 1996
3. Mürşüdoğ R.İ. Yaşa görə əmək pensiyaları. Bakı: Təknur, 2007
4. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu
5. «Güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququ verən istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin siyahısı»nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli 27 №-li qərarı
6. «Yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı

b) rus dilində

1. Азарова Е.Г., Кондратьева З.А. Постатейный комментарий к Федеральному закону «О трудовых пенсиях в Российской Федерации». М.: Инфра-М, 2003
2. Захаров М. Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э. Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М.: ТК Велви, 2002

3. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: БЕК, 1997
4. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации / Под ред. Е.Н. Сидоренко. М.: Юрайт-Издаг, 2003
5. Пешехонов Ю.В. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации. 4-е изд., М.: Омега-Л, 2003

IX FƏSİL

ƏLİLLİYƏ GÖRƏ ƏMƏK PENSİYASI

9.1. Əlilliyin anlayışı, onun qrupları, səbəbləri və hüquqi əhəmiyyəti

Respublikamızın qanunvericiliyində əlilliyin anlayışı barəsində vahid fikir formalaşmamışdır. «Əlilliyin qarşısının alınması, əllilərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, əlillik dedikdə, anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs başa düşülür. Həmin qanunda verilən anlayışa görə əlillik həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və sosial yardıma ehtiyacın yaranması ilə əlaqələndirilir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunda isə əlillik əmək qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə əlaqələndirilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 11.1-cü maddəsinə əsasən əlillik xəstəlik və ya xəsarət nəticəsində yaranan əqli və ya fiziki qüsurulara görə əmək qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması kimi xarakterizə olunur. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş «Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında» 159 №-li Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən isə «əlib» termini münasib işi almaq, saxlamaq və xidmət üzrə lazımı qaydada təsdiq olunmuş fiziki və ya psixoloji qüsurlarla əlaqədar olaraq hərəkət etmək imkanları xeyli məhdud olan şəxsləri ifadə edir¹. Hüquq ədəbiyyatında əlillik insan üçün normal hesab olunan şərtlərdə və şəraitdə bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirmək qabiliyyətinin anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində baş verən həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması nəticəsində tamamilə və ya əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsi kimi göstərilir.²

Hesab edirik ki, əlillik anlayışı onun baş vermə səbəbləri, sosial yardıma ehtiyacı olması, həyat fəaliyyətinin məhdudlaş-

---

¹ Beynəlxalq Əmək Təşkilatı: konvensiyalar və tövsiyyələr. Bakı, 1996, s. 589

² Həsənzadə S.B. Azərbaycan Respublikasında əlillərin sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimi. Bakı: Elm, 2006, s. 127

ması kimi əlamətləri əhatə etdiyinə görə «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanunda verilən anlayış daha düzgündür. Həmin qanununa görə həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması dedikdə şəxsin özünəxidmət, müstəqil hərəkət etmə, səmtlənmə, ünsiyyətə girmə, öz hərəkətlərinə nəzarət etmə, öyrənmə və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma qabiliyyətinin və imkanlarının tam və ya qismən itirilməsi başa düşülür.

Əlilliyin dərəcələri (qrupları), səbəbləri və müddəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 19 avqust tarixli 93 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Tibbi sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnaməyə uyğun olaraq tibbi sosial ekspert komissiyaları tərəfindən müəyyən olunur. Tibbi sosial ekspert komissiyasının anadangəlmə xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və fiziki qüsurlar nəticəsində fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsi ekspert müayinəsindən keçirdikdən sonra qəbul etdiyi rəy əlilliyə görə əmək pensiyası hüquq münasibətinin yaranması üçün hüquqi fakt hesab olunur.

Əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsindən asılı olaraq əlillik Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnaməyə uyğun olaraq üç qrupa bölünür (I, II, III).

«Tibbi sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnamənin 1.5-ci bəndinə əsasən isə əlilliyin aşağıdakı səbəbləri göstərilir:

- ümumi xəstəlik nəticəsində əlillik;
- əmək zədəsi, peşə xəstəliyi nəticəsində əlillik;
- uşaqlıqdan əlillik;
- Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə bağlı əlillik;
- Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar əlillik;
- 1990-cı il yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlillik;
- hərbi xidmət dövrü ilə əlaqədar əlillik;
- hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar əlillik;
- hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlillik;
- müharibə əlilliyi;

- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlillik.

Lakin yeni pensiya qanunvericiliyinə görə əlilliyin səbəbi pensiyanın təyin olunması şərtlərinə təsir göstərmədiyi üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilmə şərtlərini təsbit edən «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 12-ci maddəsinə görə bu pensiya 19 yaşınadək əlil olmuş sığorta olunana bir il sığorta stajı olduqda, 19 yaşından sonra əlil olmuş sığorta olunana isə 1 il sığorta stajı və əlavə olaraq yaşın üstünə gələn hər tam il üçün 4 ay sığorta stajı olduqda təyin edilir. Lakin həmin maddəyə görə bu şərtlər «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə mindiyi gündə (2006-cı il yanvarın 1-dən) əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslərə şami edilmir. 2006-cı il yanvar ayının 1-dək qüvvədə olan «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanuna görə ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunması üçün şəxs yaşından asılı olaraq qanunvericiliklə müəyyən olunmuş əmək (sığorta) stajına malik olmalıdır. Ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə əmək pensiyası 21 yaşına çatana qədər əlil olmuş şəxslərə əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin edilirdi. Ümumi xəstəlik nəticəsində birinci və ikinci qrup əlillərin pensiya təyin edilməsi üçün tələb olunan tam əmək (sığorta) stajı olmadıqda, onlara tam olmayan əmək (sığorta) stajı ilə əlilliyə görə əmək pensiyası təyin oluna bilər. Ümumi xəstəlik nəticəsində üçüncü qrup əlillərə və uşaqlıqdan əlillərə tam olmayan əmək (sığorta) stajı ilə əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunması qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulmamışdır. Tam olmayan iş stajı ilə pensiya təyin olunmuş birinci və ikinci qrup əlillər sonradan üçüncü qrup əlil hesab edildikdə onlara tam olmayan əmək (sığorta) stajı ilə əmək pensiyasının ödənişi dayandırılırdı.

Əvvəlki pensiya qanunvericiliyinə görə Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə və Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar, 1990-cı il yanvar hadisələri ilə əlaqədar, hərbi xidmət dövrü ilə əlaqədar, hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə, müharibə əlillərinə, o cümlədən əmək zədəsi və peşə xəstəliyi nəticəsində əlil olmuş şəxslərə əlil-

liyə görə əmək pensiyası şəxsin əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin edilirdi.

Əlilliyin yaranmasına səbəb olan bədbəxt hadisə həm zərərçəkənin özünün, həm digər vətəndaşların təqsiri üzündən, həm də qarşısınıalmaz qüvvə (zəlzələ, daşqın və s.) nəticəsində baş verə bilər. Bu zaman bədbəxt hadisənin kimin təqsiri nəticəsində baş verməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər bədbəxt hadisə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnamədə sadalanan hallar və şərtlərlə bağlı olaraq baş vermişdirsə, səhhətin pozulması əmək zədəsi ilə əlaqələndirilir. Əmək zədəsi dedikdə, nəinki alınmış zədənin birbaşa və qəti nəticələri, həm də bütün ağırlaşmalar və zədənin nəticələri başa düşülməlidir. Əgər səhhətin pozulmasına səbəb olan bədbəxt hadisə işə gedərkən və ya işdən gələrkən yolda baş vermişdirsə, əlillik əmək zədəsi nəticəsində yaranmış hesab olunur. Bu zaman işçinin haradan (evdən və ya digər yerdən) işə getməsinin, iş qurtardıqdan sonra onun hara getməsinin (evə, qonaqlığa, teatra və s.), seçdiyi yolun, nəqliyyat vasitəsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ezamiyyət dövründə olsa da, işin yerinə yetirilmədiyi vaxtda və ya ezamiyyət üzrə tapşırıqların icra olunması ilə əlaqədar olmayan fəaliyyət nəticəsində baş vermiş bədbəxt hadisələrin nəticələri əmək zədəsi kimi qəbul edilmir.

Müəssisənin, idarənin və təşkilatın ərazisində və ya digər iş yerində iş vaxtı ərzində (müəyyən edilmiş fasilələr də daxil olmaqla) iş başlamazdan və ya iş qurtardıqdan sonra istehsal alətlərinin, paltarın və s. sahmana salınması üçün lazım olan vaxt ərzində bədbəxt hadisə baş verərsə əlillik əmək zədəsi nəticəsində yaranmış hesab olunur.

Əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyinə görə təyin olunmuş pensiyadan asılı olmayaraq bu kateqoriyadan olan əlillərə «İstehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçiyə və ya bu səbəbdən həlak olmuş işçinin ailə üzvlərinə tərəfindən ödənclərin verilməsi qaydaları, şərtləri və məbləği»nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2003-cü il tarixli 3 nömrəli qərarına əsasən dəymiş zərərə görə aylıq ödənclər də verilir.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 33-cü maddəsinə əsasən ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə təyin edilmiş əmək pensiyası əlillik müddəti qurtardığına görə əmək pensiyasının ödənilməsinin kəsildiyi gündən beş ildən çox vaxt keçmədikdə bərpa olunur. 5 ildən artıq müddət keçdikdən sonra yenidən əlillik baş verərsə, əlilliyə görə əmək pensiyası ümumi əsaslarla təyin edilir. Əlilliyə görə əvvəllər təyin edilmiş əmək pensiyasının başqa səbəblər nəticəsində bərpası müddətlə məhdudlaşdırılmır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnaməyə görə əlillik o zaman peşə xəstəliyi nəticəsində baş vermiş hesab olunur ki, ona səbəb olmuş xəstəlik «İşçinin peşə xəstəliyinə tutulduğu ehtimalı yüksək olan iş yerlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında» AR Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 14 yanvar tarixli 7 №-li qərarında nəzərdə tutulan siyahıya daxil edilsin.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanuna əsasən əlilliyin baş vermə səbəbləri içərisində müharibə əlilliyinin hüquqi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmək olar. Həmin qanunun 11.2-ci maddəsinə görə müddətli hərbi və alternativ xidmətdə olan şəxslərin əlilliyi hərbi və ya alternativ xidmət vəzifələrini yerinə yetirərkən yaralanma, kontuziya, zədələnmə nəticəsində, yaxud cəbhədə olmaqla və ya döyüş əməliyyatı apararı ölkədə hərbi xidmət borcunun yerinə yetirilməsi ilə bağlı xəstəlik nəticəsində üz verərsə, onlar müharibə əlili hesab olunurlar. Hərbi xidmət vəzifələrini yerinə yetirməklə əlaqədar əlillərə yaşa görə əmək pensiyası təyin olunduqda onların pensiyalarının üzərinə «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 19.2.5-ci maddəsinə əsasən müharibə əlilləri üçün müəyyən olunan əlavələr hesablanır.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 11-ci maddəsinə görə hərbi qulluqçular sırasından digər əlillər kateqoriyasına əlilliyi hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələri) yerinə yetirməklə bağlı olmayan bədbəxt hadisə nəticəsində, yaxud cəbhədə olmaqla və ya döyüş əməliyyatları aparılan ölkələrdə beynəlmiləl borcu yerinə yetirməklə bağlı olmayan xəstəlik nəticəsində üz vermiş şəxslər aid edilir. Müddətli həqiqi hərbi (alternativ) xidmətdə olan şəxslərin əlilliyi isə həqiqi hərbi və ya alternativ xidmət vəzifələrini yerinə yetirərkən yaralanma, kontuziya, zədələnmə nəticəsində,

yaxud cəbhədə olmaqla və ya döyüş əməliyyatı aparan ölkədə hərbi xidmət borcunun yerinə yetirilməsi ilə bağlı xəstəlik nəticəsində üz verərsə, onlar müharibə əlili hesab edirlər.

9.2. Əlilliyə görə əmək pensiyasının anlayışı və bu pensiyaların təyin edilməsi şərtləri

Azərbaycan Respublikasının həm 1978-ci il, həm də 1995-ci il Konstitusiyalarında hər kəsin əlilliyin baş verdiyi hallarda sosial təminat hüququ müəyyən edilmişdir.

«Əmək pensiyaları haqqında» 7 fevral 2006-cı il tarixli qanunda əmək pensiyasının növlərindən biri kimi əlilliyə görə əmək pensiyası təsbit edilmişdir.

V.S.Andreyevə görə əlilliyə görə əmək pensiyası dedikdə əvvəllər ictimai faydalı əməklə məşğul olmuş şəxslərə keçmiş əmək haqları nəzərə alınmaqla, əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondan əlilliyin qruplarına görə hər ay ödənilən haqq başa düşülür.¹

Əlilliyə görə əmək pensiyasına verilmiş bu anlayışından görün-düyü kimi həm bütün növ pensiyalar üçün xarakterik olan əlamətlər (keçmiş əmək haqqını nəzərə alınmaqla əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün yaradılmış fondan ödənilən haqq), həm də pensiyanın bu növü üçün xarakterik olan əlamətlər əks olunur.

Müasir pensiya qanunvericiliyi baxımından əlilliyə görə əmək pensiyasına aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: əlilliyə görə əmək pensiyası dedikdə qanunla müəyyən edilmiş qaydada əlil kimi tanınan və əlillik baş verdiyi zaman müvafiq sosial sığorta stajına malik olan şəxslərə, yaxud müddətindən asılı olmayaraq müəyyən xidməti fəaliyyəti (məsələn, hərbi xidməti) həyata keçirən şəxslərə təyin edilən aylıq pul ödənişi başa düşülür.

Qanunvericilikdə əlilliyə görə əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün şərtlər dəqiq surətdə müəyyən edilmişdir. Belə ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 12-ci maddəsinə görə əlilliyə görə əmək pensiyası 19 yaşınadək əlil olmuş sığorta olunana bir il sığorta stajı olduqda, 19 yaşından sonra əlil olmuş sığorta olunana isə 1 il sığorta stajı və əlavə olaraq yaşın üstünə

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник. М., 1987, с. 196

gələn hər tam il üçün 4 ay sığorta stajı olduqda təyin edilir. Lakin, həmin qanuna görə bu zaman 1 yanvar 2006-cı ilə qədər əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olunur.

Əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilərkən kişilər və qadınlar üçün eyni yaş həddi müəyyən olunmuşdur. Bu zaman sosial sığorta stajının müddəti pensiya üçün müraciət etmə vaxtındakı yaşla yox, əlilliyin baş vermə vaxtına görə yaş həddi ilə müəyyən edilir.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə mindikdən sonra, yəni 2006-cı il yanvarın 1-dən sonra əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtləri dəyişdirilmişdir. Əvvəlki pensiya qanunvericiliyindən fərqli olaraq 21 yaş 19 yaşa endirilmiş, hər ilə görə isə üç ay dörd ay ilə əvəz edilmişdir.

Əlilliyə görə əmək pensiyalarının iki növü - ümumi əsaslarla əlilliyə görə əmək pensiyaları və hərbi qulluqçular üçün əlilliyə görə əmək pensiyaları fərqləndirilir. Ümumi əsaslarla əlilliyə görə əmək pensiyaları «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 12.1-ci maddəsində təsbit edilmiş şərtlər mövcud olduqca müəyyən edilir. Hərbi qulluqçular üçün əlilliyə görə əmək pensiyaları isə həmin qanunun 12.2.-ci maddəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hərbi qulluqçulara (hərbi rütbələrdən məhrum edilmiş hərbi qulluqçular, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) əlilliyə görə əmək pensiyaları xidmət müddətindən asılı olmayaraq, əlillik hərbi qulluqçuların xidmət etdiyi dövrdə və ya xidmətdən buraxıldıqdan sonra 3 aydan gec olmayaraq üz verdikdə, yaxud əlillik bu müddətdən sonra, lakin xidmət dövründə alınmış xəsarət (yara, kontuziya və ya zədə), xəstəlik nəticəsində üz verdikdə təyin edilir.

Göründüyü kimi, hərbi qulluqçulara əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtlərini müəyyən edən iki əsas vardır. Birinci, əlilliyin hərbi xidmət dövründə və ya hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç aydan gec olmayaraq yaranması (bu halda sonradan inkişaf edərək əlilliyə səbəb olan xəsarətin (yara, kontuziya və ya zədə) yaranması deyil, əlilliyin yaranması əhəmiyyət kəsb edir). İkinci, əlilliyin hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç aydan gec olmayaraq və hərbi xidmət dövründə aldığı hərbi travma və ya zədə nəticəsində baş verməsi (bu halda əlilliyin nə vaxt baş verməsi əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas odur ki, əlillik hər-

bi xidmət zamanı alınmış travma və ya zədə ilə bağlı olsun). Qanunla hər hansı bir digər şərtlərdən asılı olmayaraq pensiya təyin edilir. Belə ki, qanuna görə sosial sığorta stajının, o cümlədən hərbi xidmət müddətinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu pensiya stajsız pensiyalara daxildir.

Hərbi xidmət zamanı xəsarətin (yaranın, kontuziyanın və ya zədənin) alınması müvafiq hərbi-tibbi sənədlərlə təsdiq edilir. Hərbi xidmətdən buraxıldıqdan sonra üç ay ərzində isə hərbi xidmətdən buraxılan şəxsin müalicə olunduğu tibb müəssisəsi tərəfindən onun xəstəlik tarixindən verilən çıxarışla təsdiq olunur. Hər iki halda əlillik, onun qrupları, səbəbləri, zəruri olduqda isə onun baş vermə vaxtı müvafiq tibbi sosial ekspert komissiyası tərəfindən müəyyən edilir.

Əvvəlki pensiya qanunvericiliyi baxımından ümumi əsaslarla pensiya almaq hüququnu müəyyən edən şərtlərdən asılı olaraq əlilliyə görə bütün pensiyalar iki qrupa bölünürdü: ümumi əmək (sığorta) stajının müddətindən asılı olmayaraq təyin edilən pensiyalar və təyin olunması üçün müəyyən ümumi əmək (sığorta) stajı tələb olunan pensiyalar.

Birinci qrupa əmək zədəsi və peşə xəstəliyi nəticəsində əlilliyə görə pensiya daxildir. Bütün bu hallarda pensiyanın təyin edilməsi üçün əmək zədəsi və peşə xəstəliyinin baş verməsi faktının olması kifayət edir.

Təyin olunması üçün müəyyən ümumi əmək (sığorta) stajı tələb olunan pensiyaların daxil olduğu ikinci qrupa yalnız ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə əmək pensiyası daxildir.

Əvvəlki pensiya qanunvericiliyi ilə bu növ pensiyanın təyin edilməsi üçün tələb olunan stajın son həddi 15 ildən ibarət idi. Staj üçün tələb göründüyü kimi o qədər də böyük deyildir. Bu müddət insanın əmək qabiliyyətli yaşa çatdığı dövrdən sonra əldə edə biləcəyi stajın 1/3 hissəsini təşkil edirdi. Praktiki olaraq ümumi xəstəlikdən əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün tələb olunan ümumi əmək (sığorta) stajına vətəndaşların çoxu malik olurdu. Ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə pensiya üçün yalnız ümumi əmək (sığorta) stajı hüquqi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bəzi hallarda isə bu müddət güzəştli qaydada hesablanırdı.

9.3. Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləği

Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləği «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 13-cü maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin maddəyə əsasən əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləğinin birinci hissəsini onun baza hissəsi təşkil edir. Əlilliyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği yaşa görə pensiyanın baza hissəsinin məbləğinin I qrup əlillərə 120 faizi (I qrup gözdən əlillərə 200 faizi), II qrup əlillərə 100 faizi, III qrup əlillərə isə 55 faizi həcmində müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə 50 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləğinin ikinci hissəsini sığorta hissəsi təşkil edir və onun hesablanması qaydası həmin qanununun 13.3.-cü maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləğinin hesablanması qaydası yaşa görə əmək pensiyasında olduğundan mürəkkəbdir. Belə ki, burada pensiya ödəniş müddəti aylarının sayı sığorta davamiyyəti əmsalına vurulmalıdır. Qanununun 3.2-ci maddəsinə əsasən sığorta davamiyyəti əmsalı əlilliyə görə əmək pensiyası üçün tələb olunan sığorta stajı aylarının sayının 184-ə olan nisbəti şəklində müəyyənləşdirilir. Əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$SH = PS + (PSK / (TxK))$, burada:

SH — əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PS — bu Qanunun 27-ci maddəsinə uyğun hesablanmış əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PSK — sığorta olunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə qeydə alınmış pensiya kapitalıdır;

T — gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır;

K — sığorta davamiyyəti əmsalıdır.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləğinin üçüncü pilləsini onun yığım hissəsi təşkil edir və bu hissə yaşa görə əmək pensiyalarında olduğu kimi müəyyən edilir. Bütövlükdə əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$P = BH + SH + YH$, burada:

P — əlilliyə görə əmək pensiyasıdır;

BH — əlilliyə görə əmək pensiyasının baza hissəsidir;

SH — əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

YH — əlilliyə görə əmək pensiyasının yığım hissəsidir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Monoqrafiya, Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003.
2. Əliyev M.N. Əlilliyə görə pensiyalar: müasir vəziyyət və problemlər // Kazus, 2003, № 1, s. 8-14
3. Qasımov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2001
4. Həsənzadə S.B. Əlillərin pensiya təminatı // Azərbaycan hüquq jurnalı, 2006, №2, s. 55-59
5. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu

6. «Yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı
7. «Zabit heyətinə, gizirlərə, miçmanlara, müddətdən artıq hərbi qulluqçulara, rəhbər və sıradan heyətə və onların ailələrinə pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi üçün uzunmüddətli xidmət illərinin hesablanması qaydası haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli 631 sayılı qərarı
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 avqust 1997-ci il tarixli 93 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Tibbi-sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnamə
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 29 avqust 1997-ci il tarixli 99 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair» Əsasnamə

b) rus dilində

1. Азарова Е.Г., Кондратьева З.А. Постатейный комментарий к Федеральному закону «О трудовых пенсиях в Российской Федерации». М.: Инфра-М, 2003
2. Антильиева И.В. Социальная защита инвалидов в Российской Федерации: Правовые регулирование: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Владос-пресс, 2002.
3. Захаров М. Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э. Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М.: ТК Велви, 2002

4. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: БЕК, 1997
5. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации. Под ред. Е.Н. Сидоренко. М.: Юрайт-Издат, 2003
6. Кондратьева З.А. Пенсия по инвалидности // Социальное обеспечение. 1991, № 11
7. Пешехонов Ю.В. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации. 4-е изд., М.: Омега-Л, 2003

AİLƏ BAŞÇISINI İTİRMƏYƏ GÖRƏ ƏMƏK PENSİYASI

10.1. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının anlayışı, bu pensiyaları almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi və təyin edilməsi şərtləri

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının təqdim edilməsi əsası ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin üçüncü hissəsində hər kəsin ailə başçısını itirdiyi halda sosial təminat almaq hüququ təsbit edilmişdir.

V.S. Россия ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasına vəfat etmiş ailə başçısının əmək haqqı ilə nisbətə olan məbləğlərdə müəyyən edilərək, onun öhdəsində olan əmək qabiliyyətsiz ailə üzvlərinə təyin olunan və əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondlardan ödənilən aylıq ödəmə kimi anlayış vermişdir¹. Bu anlayış həm pensiyanın ümumi anlayışında nəzərdə tutulan və pensiyaların bütün digər növlərinə xas olan əlamətləri (ödəmələrin aylıq olması, əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondlardan ödənilməsi), həm də ancaq pensiyanın bu növünə xas olan cəhətləri (pensiyanın vəfat edən ailə başçısının əmək haqqı ilə nisbətə müəyyən edilməsi, pensiyaların ancaq vəfat edənin öhdəsində olmuş əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə ödənilməsi) özündə birləşdirir.

Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasına ailə başçısının vəfat etdiyi halda, onun öhdəsində olan əmək qabiliyyətsiz ailə üzvlərinə təyin edilən aylıq pul ödənişi kimi də anlayış verilir².

---

¹ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. М.: Юридическая литература, 1987, с. 234

² Право социального обеспечения: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова. М.: Проспект, 2002, с. 163

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunda ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasına leqal anlayış verilməmişdir. Mövcud pensiya qanunvericiliyi baxımından isə ona aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası dedikdə qanunla müəyyən edilmiş qayda və şərtlərlə dövlət sosial müdafiə fondunun vəsaitləri hesabına ailə başçısının ölümü ilə əlaqədar olaraq onun öhdəsində (himayəsində) olan əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin əmək haqqı və digər gəlirlərinin kompensasiyası məqsədilə təyin edilən aylıq pul ödənişi başa düşülür. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üzrə hüquq münasibətlərinin yaranma əsası olan hüquqi tərkibdə həm ailə başçısının özünə, həm də onun ailə üzvlərinə aid olan faktları ayırmaq lazımdır. Ailə başçısının itirilməsi dedikdə onun ölümü və ya xəbərsiz itkin düşməsi başa düşülür. Ölüm faktı VVAQ orqanları tərəfindən verilən şəhadətnamə ilə təsdiq olunur və ya məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 41.1-ci maddəsinə görə, əgər şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə 5 il ərzində məlumat olmazsa, habelə o, ölüm təhlükəsi törədən və ya hansısa bədbəxt hadisədən həlak olduğunu güman etməyə əsas verən şəraitdə xəbərsiz itkin düşərsə və ondan 6 ay ərzində xəbər çıxmazsa, o, məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər.

Hərbi əməliyyatlarla əlaqədar xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçu və ya digər şəxs hərbi əməliyyatların qurtardığı gündən azı 2 il keçdikdən sonra məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər. Şəxsin ölmüş elan edilməsi haqqında məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi gün onun ölüm günü sayılır. Əgər fiziki şəxsin olduğu yer məlum deyildirsə və 2 il ərzində o yaşayış yerində görünməmişsə, maraqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən, məhkəmə fiziki şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə bilər.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasına olan hüququn yaranması üçün ailə başçısının ölümü deyil, həm də onun itkin düşməsi faktı əsas hüquqi fakt kimi çıxış edir. Ona görə ki, ailə başçısının itirilməsi dedikdə nəinki onun fiziki cəhətdən ölümü, həm də onun xəbərsiz itkin düşməsi başa düşülür. Belə ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 14.2-ci maddəsi itkin düşmüş vətəndaşların ailələri üçün də ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası verilməsini nəzərdə tutur.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsinin əsasını ailə başçısının faktiki itirilməsi (ölümü) və ya onun xəbərsiz itkin düşməsi halları təşkil edir. Ancaq bəzi hallarda, bu pensiya potensial ailə başçısının (ailə başçısı ola biləcək şəxsin) itirilməsinə görə də təyin edilir.

Ailə başçısı əlil olduqda, onun ölümünə görə verilən pensiya əlilliyə görə pensiyadan törəmə sayılır.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququna onun öhdəsində olan əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri mülkdirlər. Pensiyanın bu növü təyin edilərkən, sosial müdafiə orqanları müraciət edən şəxslərin vəfat edən ailə üzvü olması, onların əmək qabiliyyətsiz olması və vəfat edən öhdəsində olma məsələlərini araşdırırlar.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüquq münasibətlərinin subyektivi qismində bütövlükdə ailə çıxış edir. Lakin əvvəlcə pensiya almaq hüququna malik olan hər bir ailə üzvü ayrılıqda müəyyən edilir. Qohumluq dərəcəsinin müəyyən edilməsi isə ailə qanunvericiliyinin qaydalarına uyğun surətdə həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinə görə, ancaq VVAQ orqanları tərəfindən qeydə alınmış nikahlar hüquqi əhəmiyyət daşıyır. Dini qaydalara uyğun olaraq bağlanmış nikahlar isə (dini nikahlar) hüquqi əhəmiyyətə malik deyillər. Əgər ər (arvad) vəfat edəndə qədər nikah pozulubsa, pensiya hüququ yaranmır. Bu zaman doğma uşaqlarla yanaşı övladlığa götürülənlər, habelə ögey qız və ögey oğlanlar bərabər əsaslarla pensiya almaq hüququna malikdirlər.

Əgər ölənin ailə üzvləri onun tam himayəsində olmuş və ya ondan daimi və əsas vəsait mənbəyi kimi kömək almışlarsa, vəfat edənin öhdəsində olanlar hesab edilir. Öhdədə olma haqqında məsələ həll edilərkən, göstərilən köməyin daimi xarakter daşması və onun digər vəsait mənbələrinə münasibətdə həcmi müəyyən edilir. Əgər ailə üzvünün aldığı pensiya onun əsas və daimi vəsait mənbəyi olmuşdursa, digər pensiya, əmək haqqı alması onun vəfat edənin öhdəsində olması kimi tanınmasına mane ola bilməz. Ölmüş ailə başçısının faktiki köməyinin məbləğinin qiymətləndirilməsi mövcud sənədlər əsasında DSMF-nin rayon (şəhər) şöbələri tərəfindən həyata keçirilir. Müvafiq sənədlər olmadıqda isə öhdədə olma faktı məhkəmə tərəfindən müəy-

yən edilə bilər. Ailə başçısı ilə birgə yaşama ailə üzvünün öhdədə olması kimi tanınması üçün məcburi şərt ola bilməz. Əgər pensiya üçün müraciət edən şəxs ailə başçısından ayrı yaşamışdırsa (məsələn, başqa şəhərdə, rayonda), öhdədə olma faktı ümumi əsaslara görə, yəni ölənün həmin ailə üzvünə etdiyi köməyin daimi və əsas vəsait mənbəyi olub-olmamağından asılı olaraq müəyyən edilir.

Ümumi qaydaya görə, öhdədə olma müddəti heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin ögey ata və ögey ana üçün istisna nəzərdə tutulur. Belə ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 15-ci maddəsinə görə, ögey ata və ögey ana vəfat etmiş ögey oğlu və ya ögey qızı azı 5 il tərbiyə etmiş və ya saxlamışsa, doğma valideynlərlə bir səviyyədə pensiya almaq hüququna malikdirlər.

Həmin qanunun 14-cü maddəsinə görə vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının öhdəsində olan (vəfat edənün tam təminatında olan və ya ondan özlərinin yaşayışı üçün daimi və əsas vəsait mənbəyi kimi kömək alan) aşağıdakı ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququ vardır:

- vəfat etmiş və ya həlak olmuş şəxslərin övladları: 18 yaşına çatmamış; 18 yaşına çatanadək I və ya II qrup əlil olmuş 18 yaşdan yuxarı; təhsil müəssisələrinin əyani şöbəsində təhsil alanlar, lakin ən çoxu 23 yaşına çatanadək;
- ata, ana, ər (arvad) pensiya yaşına - kişilər 62 yaşa, qadınlar 57 yaşa çatmışdırsa, yaxud I və ya II qrup əlildirsə;
- yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq valideynlərdən biri və ya ər (arvad), yaxud baba, nənə, qardaş, bacı vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına, qardaşlarına, bacılarına, nəvələrinə baxırsa və işləmirsə.

Sığorta olunan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edildiyi halda, onun ailə üzvləri vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının ailə üzvləri ilə bərabər əsaslarla ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququna malikdirlər.

Xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edilən sığorta olunan qayıtdıqda və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə, onun ailə üzvlərinə ödənilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası dayandırılır.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 11-ci maddəsi eyni zamanda, əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərin də dairəsini müəyyən edir. «Əmək qabiliyyətinin olmaması» anlayışı həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması, yəni əlillik (onun hər üç qrupu), uşaqlara qulluq etməyin zəruri olmasına görə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanının olmaması, 18 yaşadək yaş dövrü və kişilərin 62, qadınların 57 yaşda olması faktını əhatə edir.

Təhsil müəssisələrinin əyani şöbəsində təhsil alanlar təhsili bitirənədək, lakin ən çoxu 23 yaşınadək ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququna malikdirlər.

Vəfat edənin öhdəsində olmamış valideynlər sonralar gəlir mənbəyini itirdikdə övladının ölümü ilə əlaqədar pensiya almaq hüququna malikdirlər.

Vəfat edənin köməyi yaşayışları üçün daimi və əsas vəsait mənbəyi olan, lakin özləri hər hansı pensiya alan ailə üzvləri yeni pensiyaya keçmək hüququna malikdirlər.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası təminatının şərtləri və normaları ailə başçısının ölümünün səbəblərindən və pensiya təyin olunan ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq diferensiasiya olunur. Ailə başçısının ölümünün səbəblərindən asılı olaraq, pensiya təminatının bu növü ümumi əsaslarla ailə başçısının itirilməsinə görə əmək pensiyasına və hərbi qulluqçuların ailələri üçün təqdim olunan pensiyalara bölünür. Əgər ailə başçısının ölümünün səbəbləri müvafiq sənədlərdə (hərbi və dövlət qulluqçularının ölümü haqqında tərtib edilmiş aktda və s.) göstərilməzsə onda, tibbi sosial ekspert komissiyaları tərəfindən müəyyən edilir.

Ailə başçısının itirilməsinə görə əmək pensiyası ailə başçısının ölümü ilə əlaqədar olaraq o halda təyin edilir ki, vəfat etmiş ailə başçısı qanunvericiliklə tələb olunan sosial sığorta stajına malik olmalıdır.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 17-ci maddəsinə əsasən, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası ölüm gününədək ailə başçısının həmin qanunun 12-ci maddəsində tələb edilən sığorta stajı olduqda (həmin qanunun qüvvəyə mindiyi günədək ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla) təyin olunur. «Əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtləri» adlanan həmin qanunun 12-ci maddəsin-

də isə göstərilir ki, əlilliyə görə əmək pensiyası (həmin qanunun qüvvəyə mindiyi gündək əlilliyə görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla) 19 yaşınadək əlil olmuş sığorta olunana bir il sığorta stajı olduqda, 19 yaşından sonra əlil olmuş sığorta olunana isə 1 il sığorta stajı və əlavə olaraq yaşın üstünə gələn hər tam il üçün 4 ay sığorta stajı olduqda təyin edilir. Bu zaman ailə başçısının hansı səbəbdən itirilməsi heç bir hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir.

Hərbi qulluqçuların (hərbi rütbələrdən məhrum edilmiş hərbi qulluqçular, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) ailə üzvlərinə ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları hərbi qulluqçunun xidmət müddətindən asılı olmayaaraq təyin edilir. Bu zaman ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası ailə başçısı xidmət etdiyi dövrdə və ya xidmətdən buraxıldıqdan ən gec 3 ay keçəndək, yaxud bu müddətdən sonra, amma xidmət etdiyi dövrdə aldığı xəsarət (yara, kontuziya və ya zədə), xəstəlik nəticəsində vəfat edibsə təyin olunur. Həmin hərbi qulluqçular sırasından olan pensiyaçıların ailələrinə isə ailə başçısı pensiya aldığı dövrdə və ya pensiya ödənilməsinin kəsilməsindən 5 il keçəndək vəfat edibsə təyin olunur. Hərbi əməliyyatlar zamanı itkin düşmüş hərbi qulluqçuların ailə üzvləri cəbhədə həlak olanların ailə üzvlərinə bərabər tutulur.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının «Əmək pensiyaları haqqında» qanunla müəyyən edilmiş şərtləri bu qanun qüvvəyə mindiyi gündək ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslərə şamil edilmir. Əvvəlki pensiya qanvericiliyində göstərilirdi ki, əgər ailə başçısının ölümü ümumi xəstəlik nəticəsində baş vermişdirsə, vəfat etmiş ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar pensiyalar ölüm gününədək ailə başçısının əlilliyə görə pensiya təyin edilməsi üçün tələb edilən əmək (sığorta) stajına malik olduqda təyin olunur. Tələb olunan əmək (sığorta) stajı olmadıqda isə, pensiya faktiki staja mütənəsib olaraq hesablanırdı. Ailə başçısının ölümü əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, bədbəxt hadisə və ya ümumi xəstəlik nəticəsində baş vermişdirsə, pensiya ümumi əsaslarla əmək (sığorta) stajından asılı olmayaraq təyin olunurdu.

10.2. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyalarının məbləği «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 18-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləğinin birinci pilləsini onun baza hissəsi təşkil edir. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği hər iki valideynini itirmiş uşaqların və vəfat etmiş tənha ananın uşaqlarının hər biri üçün, habelə vəfat etmiş ailə başçısının bir övladı olduqda həmin şəxs üçün yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində, digər ailə üzvlərinin hər biri üçün isə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi məbləğində hesablanır. Bu pensiyanın məbləğinin ikinci pilləsini onun sığorta hissəsi təşkil edir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 18.2-ci maddəsinə əsasən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin hər birinə düşən məbləği əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması mexanizminə uyğun olaraq hesablanmış məbləğin əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin sayına bölünməsi yolu ilə müəyyənləşdirilir. Həmin qanunun 13.3-cü maddəsinə görə isə əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$SH = PS + (PSK / (TxK))$, burada:

SH - əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PS - bu Qanunun 27-ci maddəsinə uyğun hesablanmış əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PSK - sığorta olunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə qeydə alınmış pensiya kapitalıdır;

T - gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır;

K - sığorta davamiyyəti əmsalidir.

Vəfat etmiş ailə başçısı yaşa və ya əlilliyə görə əmək pensiyası olmuşdursa, ailə üzvləri üçün ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği vəfat etmiş ailə başçısına təyin edilmiş yaşa və ya əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin əmək qabiliyyətli olmayan ailə üzvlərinin sayına nisbəti şəklində müəyyənləşdirilir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği həmin Qanunun 18.1-18.3-cü maddələrinə uyğun olaraq hesablanmış ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin və ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləğlərinin cəminə bərabərdir. Vəfat etmiş sığorta olunanın və əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısının fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər qanunvericiliyə uyğun qaydada onun varisləri arasında bərabər bölünür. Sığorta olunanın və ya əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısının varisləri olmadıqda, onun fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər və əmək pensiyasının yığım hissəsi üzrə alınmamış vəsaitlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının büdcəsinin gəlirlərinə aid edilir.

Dövlət qulluqçusu və ya dövlət qulluqçusu kimi bu qanunla müəyyən olunan əmək pensiyasına əlavələri almaq hüququ olan əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə, onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvlərinə və Azərbaycan Respublikasının Baş naziri və Baş nazirinin müavinləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş naziri və Baş nazirinin müavinləri, Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri və rəhbərinin müavinləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri və rəhbərinin müavinləri, yerli icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri (başçısı) vəzifələrini tutmuş şəxslərin ailə üzvlərinə vəfat etmiş dövlət qulluqçusunun qulluq stajına görə almalı olduğu və ya pensiyaçı kimi aldığı əmək pensiyası və əmək pensiyasına əlavənin 80 faizi miqdarının ailə üzvlərinin sayına olan nisbəti şəklinə müəyyən edilmiş məbləğlə təyin edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir.

Vəfat etmiş hərbi qulluqçuların ailə üzvlərinə əmək pensiyasına əlavələr təminat xərcliyindəki sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Bu zaman Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi zamanı, habelə başqa hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələrini) yerinə yetirərkən alınmış xəsarət (yara, kontuziya və ya zədə), yaxud cəbhədə olmaqla, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi ilə və ya döyüş əməliyyatları aparən ölkələrdə beynəlmiləçilik bor-

cunu yerinə yetirməklə bağlı xəstəlik nəticəsində vəfat etmiş hərbi qulluqçuların və hərbi qulluqçular sırasından olan pensiyaçıların ailələrinə—ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər bir üzvünə ailə başçısının təminat xərcliyinin 50 faizi (ailə başçısının ölümünün səbəbindən asılı olmayaraq müharibə əlilləri sırasından olan vəfat etmiş pensiyaçıların ailələrinə və tərkibində hər iki valideynini itirmiş uşaqların (ata-anadan yetimlərin) olduğu ailə üzvlərinə də əlavə bu məbləğdə müəyyən edilir) məbləğində, hərbi xidmət vəzifələrinin (xidmət vəzifələrinin) yerinə yetirilməsi ilə bağlı olmayan bədbəxt hadisə zamanı alınmış xəsarət (yara, kontuziya və ya zədə) və ya cəbhədə olmaqla, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi ilə və ya döyüş əməliyyatları aparan ölkələrdə beynəlmilətçilik borcunu yerinə yetirməklə bağlı olmayan xəstəlik nəticəsində vəfat etmiş hərbi qulluqçuların və hərbi qulluqçular sırasından olan pensiyaçıların ailə üzvlərinə isə ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər bir üzvünə ailə başçısının təminat xərcliyinin 35 faizi miqdarı ilə müəyyənləşdirilən məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Monoqrafiya, Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003
2. Əliyev M.N. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyaların bəzi məsələləri // «Gender mədəniyyəti» məqalələr toplusu, Bakı: Adiloğlu, 2003, s. 305-312
3. Kərimov D.F. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının anlayışı / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 15-ci buraxılış. Bakı, 2006, s. 181-182

4. Kərimov D.F. Ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın təyin edilməsi əsasları və şərtləri / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı, 2007, s. 164-168
5. Qasimov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2001
6. «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu
7. «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu
8. «Zabit heyətinə, gizirlərə, miçmanlara, müddətdən artıq hərbi qulluqçulara, rəhbər və sırayı heyət və onların ailələrinə pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsi üçün uzunmüddətli xidmət illərinin hesablanması qaydası haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 noyabr 1992-ci il tarixli 631 sayılı qərarı

b) rus dilində

1. Азарова Е.Г., Кондратьева З.А. Постатейный комментарий к Федеральному закону «О трудовых пенсиях в Российской Федерации». М.: Инфра-М, 2003
2. Захаров М. Л., Севастьянова В.Б., Тучкова Э. Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М.: ТК Велви, 2002

3. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: Изд-во БЕК, 1997
4. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации / Под ред. Е.Н. Сидоренко. М.: Юрайт-Издат, 2003
5. Пешехонов Ю.В. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации. 4-е изд., М.: Омега-Л, 2003

XI FƏSİL

ƏMƏK PENSİYALARININ TƏYİN EDİLMƏSİ, HESABLANMASI VƏ ÖDƏNİLMƏSİ QAYDALARI

11.1. Əmək pensiyalarının təyin edilməsi qaydaları

Əmək pensiyasının təyin edilməsi qaydası ilə əlaqədar pensiya təyin edən orqanın hüquqi statusu, müvafiq pensiya növlərinin təyin edilməsi üçün zəruri sənədlər, pensiyanın təyin olunması üçün müraciət edilməsi və həmin müraciətə baxılması qaydası və s. məsələlər araşdırılmalıdır. Pensiya təminatı sahəsində dövlət idarəçiliyi hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (bundan sonra qısaca olaraq DSMF) və onun yerli şöbələri tərəfindən həyata keçirilir. «Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2003-cü il tarixli fərmanı ilə pensiya sahəsində idarəetmə, pensiyaların təyin edilməsi, maliyyələşdirilməsi və ödənilməsi DSMF-na həvalə edilmişdir. Həmin fərmanla pensiyaların təyin edilməsi, hesablanması, maliyyələşdirilməsi, ödənilməsi və pensiya qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət vahid orqanda - DSMF-da cəmləşdirilmişdir. 2007 –ci il yanvar ayının 1-dək hərbi qulluqçuların pensiya təminatı sahəsində dövlət idarəçiliyi Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilsə də, «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 dekabr 2006-cı il tarixli fərmanı ilə bu sahədə də idarəetmə DSMF-na həvalə edilmişdir.

DSMF-nin hüquqi statusu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 avqust tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu

haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən olunmuşdur. DSMF Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində idarəetməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır və onun pul vəsaitləri dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil edilmir. Fondun büdcəsi məcburi dövlət sosial sığorta üzrə daxil olan sığorta haqqı, dövlət büdcəsindən ayırmalar, maliyyə sanksiyalarının və cərimələrin tətbiqi nəticəsində daxil olan məbləğlər, sanatoriya-kurort yollaşlarının satışından əldə edilmiş vəsaitlər, bank kreditləri hesabına formalaşır.

DSMF:

- məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitlərini idarə edir;
- «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun tətbiqi ilə əlaqədar izahatlar verir və səlahiyyəti daxilində normativ aktlar qəbul edir;
- məcburi dövlət sosial sığorta haqqının toplanması qaydalarını müəyyən edir;
- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada kameral və səy-yar yoxlamalar aparır;
- sığortaedənlərin məcburi dövlət sosial sığortası üzrə hesabatlarını qəbul edir;
- məcburi dövlət sosial sığortası qaydalarını pozan sığortaedənlərə maliyyə sanksiyaları tətbiq edir;
- məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilmədikdə və ya ödənilməsi gecikdirildikdə sığortaedəni xəbərdar edir, xəbərdarlıq müddətində bu hərəkətlər aradan qaldırılmadıqda hesablaşma və digər hesabları üzrə köçürmə əməliyyatlarının (büdcəyə və digər icbari ödənişlər istisna olmaqla) aparılmasını qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dayandırır;
- ödəmə qabiliyyəti olmayan sığortaedənlərin fəaliyyətinin dayandırılması və əmlakının satılması yolu ilə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə debitor borclarının ödənilməsi üçün iddia qaldırır;
- Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlanılmadan işəgötürən tərəfindən hər hansı işin (xidmətin) yerinə yetirilməsinə cəlb edilən işçiləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edir.

Əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün müraciət edilməsi və əmək pensiyalarının müvafiq növü ilə əlaqədar zəruri sənədlərin təqdim olunması məsələləri DSMF-nun 15 mart 2004 –cü il tarixli 80 № -li əmri ilə təsdiq edilmiş «Pensiyaların təyin olunması ilə əlaqədar təqdim olunan sənədlərin rəsmiləşdirilməsi, baxılması və saxlanması» Qaydaları (həmin Qaydalar 25 mart 2004 –cü ildə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır və bundan sonra Qaydalar adlandırılacaqdır) ilə tənzim edilir. Əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün şəxs (ərizəçi) daimi yaşadığı yer, qaçqın və məcburi köçkünlər isə məskunlaşdıqları yer üzrə DSMF –nun şəhər və rayon şöbələrinə müraciət etməlidirlər. Əmək pensiyalarının təyin edilməsi üçün müraciətin edilməsi qaydaları «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 31 –ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə görə əmək pensiyası hüququ olan şəxslər əmək pensiyası hüququnun yarandığı gündən heç bir müddət məhdudiyəti olmadan istənilən vaxt əmək pensiyasının təyin olunması üçün müraciət edə bilərlər. Əmək pensiyasının təyin edilməsi barədə təqdim edilmiş ərizəyə və siyahısı əmək pensiyasını təyin edən orqan tərəfindən müəyyən edilmiş sənədlərə onların əmək pensiyasını təyin edən orqana daxil olduğu gündən ən gec 10 gün müddətində baxılmaqla təyinat aparılır. Təyinat aparıldıqdan sonra isə növbəti ayın 1-dən əmək pensiyaları məbləğinin ödənilməsi üçün əmək pensiyası təyin edən orqan tərəfindən müvafiq tapşırıq verilir. Müraciət edən şəxsin əmək pensiyası hüququ olmadığı hallarda isə əmək pensiyası təyin edən orqan pensiya təyin olunmasından imtina edilməsi barədə qərarı 5 gün ərzində imtinanın səbəblərini göstərmək şərtilə bütün sənədlərlə birlikdə ərizəçiyə göndərməlidir.

Əmək pensiyalarının təyin olunması üçün hansı sənədlər tələb olunur? Bu ilk növbədə vətəndaşın əmək pensiyasının hansı növünün təyin olunması üçün müraciət etməsindən asılıdır. Ümumi qayda ondan ibarətdir ki, şəxsin əmək pensiyası hüququ və onun məbləği (pensiyaya əlavələr də daxil olmaqla) və müvafiq hallarda bu məbləğin artırılmasını şərtləndirən bütün hallar sənədlərlə təsdiq edilməlidir. Pensiya təyin olunması üçün tələb edilən sənədlərin siyahısı Qaydalarda müəyyən edilmişdir. Yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün pensiya təyin edil-

məsi üçün müraciət edən şəxsin yaşını təsdiq edən sənəd (şəxsiyyət vəsiqəsi, doğum haqqında şəhadətnamə və s.), sosial sığorta stajını (ümumi və xüsusi) təsdiq edən sənədlər, əmək haqqı barədə arayış təqdim edilməlidir. Bundan başqa zəruri hallarda digər sənədlər də tələb oluna bilər, məsələn, uşaqların doğulması (o cümlədən əlil uşaqların) və onların 8 yaşadək tərbiyə olunmaları haqqında arayış və s.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün müraciət edən şəxsin yaşını təsdiq edən sənəd (şəxsiyyət vəsiqəsi, doğum haqqında şəhadətnamə və s.) sosial sığorta stajını (ümumi və xüsusi) təsdiq edən sənədlər, əmək haqqı barədə arayış, Tibbi Sosial Ekspert Komissiyasının əlilliyə təsdiq edən müayinə aktından çıxarış, əlillik əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində baş vermişsə, onda bədbəxt hadisə haqqında akt (yaxud digər rəsmi sənəd) təqdim edilməlidir. Eyni zamanda zəruri hallarda digər sənədlər də təqdim oluna bilər. Məsələn, ərizəçinin himayəsində əmək qabiliyyətsiz ailə üzvü olmasını təsdiq edən sənəd, ərizəçinin müharibə iştirakçısı olmasını təsdiq edən sənəd və s.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün pensiya təyin olunması üçün müraciət edən şəxsin yaşını təsdiq edən sənəd (şəxsiyyət vəsiqəsi, doğum haqqında şəhadətnamə və s.), ailə üzvlərinin ölmüş ailə başçısı ilə qohumluq münasibətlərini təsdiq edən sənəd, ailə başçısının ölümü barədə Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktları Dövlət Qeydiyyatı orqanlarının (VVADQ) şəhadətnaməsi və ya onun itkin düşməsinə təsdiq edən sənəd, ailə başçısının yaşı barədə sənəd (əgər ölüm şəhadətnaməsində yaş göstərilməmişsə), ailə başçısının sosial sığorta stajını (ümumi və xüsusi) təsdiq edən sənədlər, ailə başçısının əmək haqqısı barədə arayış təqdim olunmalıdır. Eyni zamanda, zəruri hallarda digər sənədlər də yaşı 18-dən 23-ə qədər olan ailə üzvlərinin təhsil müəssisələrinin əyani şöbəsində oxumalarını təsdiq edən sənəd, vəfat edənin 8 yaşına çatmamış uşaqlarına, qardaşlarına, bacılarına və ya nəvələrinə qulluq edən ata-anasının, ar-arvadın, baba, nənə, qardaş və bacının işləməməsi barədə arayış yerindən arayış və s. təqdim edilməlidir.

Əmək pensiyasının təyin edilməsi üçün zəruri olan sənədlərin əsli və ya notarial qaydada təsdiq olunmuş sürətləri təqdim oluna bilər.

Sənədlər üçün nəzərdə tutulan bu ümumi qayda sosial sığor-
ta stajı haqqında sənədlərə aid deyildir. Bu sənədlərin ancaq əsli
tələb olunur. Mövcud praktikaya görə əmək haqqı haqqında
arayışın, vəfat etmiş ailə başçısının tərkibi haqqında arayış və s.
sənədlərin də əsli tələb olunur.

2006 –cı il yanvar ayının 1 –dək qüvvədə olan qanunvericilik
işləyən və işləməyən vətəndaşların pensiya təyin olunması üçün
müraciət qaydalarını fərqləndirirdi. İşləməyən vətəndaşlar və
onların ailə üzvləri (ailə başçısı itirildikdə) pensiya təyin olun-
ması üçün bilavasitə DSMF-nun şəhər və rayon şöələrinə mü-
raciət etməli idilər. İşləyən vətəndaşlar isə öz işlədikləri yer üzrə
işəgötürənlərə müraciət etməli idilər.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunda isə pensiya təyin
edilməsi üçün ikili müraciət qaydasının sadələşdirilərək işləyən
vətəndaşların da birbaşa DSMF -nün rayon (şəhər) şöələrinə
müraciət etməsi qaydası müəyyən olunmuşdur.

Bütün zəruri sənədlərlə birlikdə pensiya təyin edilməsi üçün
ərizənin verildiyi gün pensiya təyin edilməsi üçün müraciət edil-
diyi gün hesab olunur.

Əgər ərizə və sənədlər poçtla göndərilibsə, onların göndəril-
diyi gün müraciət günü hesab olunur. O, müvafiq göndərişi qə-
bul edən poçt şöbəsinin möhürü ilə müəyyən edilir.

Praktikada ərizə və sənədlərin poçtla göndərilməsi əsasən
ona görə çox az təsadüf olunur ki, həmin sənədlərin itirilməsi eh-
timalı çoxdur. Bu sənədləri isə qısa müddətdə bərpa etmək isə
çətin olur, bəzən isə mümkün olmur. Bundan başqa pensiya tə-
yin edən orqanda şəxsiyyət vəsiqəsindən və əmək kitabçasından
çıxarışlar onların əsli ilə üzlaşdırilir. Bunu nəzərə almaqla ərizə
və müvafiq sənədlər pensiya üçün müraciət edən şəxsin özü tərə-
findən DSMF-nun yerli şöələrinə təqdim olunur.

Əmək pensiyasının təyin edilməsi haqqında ərizənin Qayda-
larda göstərilən nümunəsi DSMF-nun yerli şöbələri tərəfindən
təqdim olunur. Nümunə üzrə tərtib edilən ərizənin mətnində gə-
ləcək pensiyaçının hüquq və vəzifələri ifadə olunur: öz seçiminə
görə bir dövlət pensiyası almağın mümkünlüyü haqqında; pensi-
yanın məbləğinin dəyişməsinə səbəb ola biləcək hallar haqqında
pensiya təyin edən orqanı xəbərdar etmək vəzifəsi haqqında və s.
Tövsiyə olunan forma üzrə ərizənin doldurulması pensiya üçün

müraciət edilən pensiya məsələsinin həlli üçün əhəmiyyət daşıyan məlumatları qeyd etməyə imkan verir (məsələn: himayədə əmək qabiliyyətsiz şəxslərin olması).

Əmək pensiyası DSMF –nin yerli şöbələri tərəfindən ərizə ilə bərabər bütün digər sənədlər təqdim olunduqdan sonra təyin olunur. Ərizə daxil olduqdan sonra qeydiyyatata alınır və ərizəçiyə ərizənin daxil olduğu tarix göstərilən çıxarış verilir. Həmin çıxarışda həm hansı sənədlərin alındığı, həm də hansı sənədlərin çatışmadığı göstərməlidir.

Əmək pensiyası hüququ təqdim olunan materiallara hərtərəfli, tam və obyektiv baxmaq əsasında müəyyən edilir. DSMF –nin yerli şöbələri pensiya hüququnun təsdiq edilməsinə dair verilmiş sənədlərin əsaslığını bilavasitə müəssisə, idarə, təşkilatlarda yoxlamaq hüququna malikdir. Müraciət edən şəxsin əmək pensiyası hüququ olmadığı hallarda əmək pensiyası təyin edən orqan pensiya təyin olunmasından imtina edilməsi barədə qərarı 5 gün ərzində imtinanın səbəblərini göstərmək şərtilə bütün sənədlərlə birlikdə ərizəçiyə göndərir.

Əmək pensiyalarının təyin edilməsi müddətləri «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 32-ci maddəsi ilə təsbit edilmişdir.

Yaşa görə əmək pensiyası, buna hüququ olan şəxsin müraciəti əsasında əmək pensiyası hüququnun yarandığı gündən ömürlük təyin edilir. Məlum olduğu kimi, yaşa görə pensiya hüququnun qazanılması üçün qanunla müəyyən edilmiş yaşa çatmaq-la bərabər bir sıra digər şərtlər də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, çoxuşaqlı ana yaşa görə pensiya hüququ qazanmaq üçün qanunda göstərilən sayda uşaqları 8 yaşına qədər tərbiyə etməlidir. Bu halda onun yaşa görə pensiya hüququ qazanması axırncı uşağının 8 yaşı tamam olan gündən başlanıla bilər. Məsələn, 5 uşaq doğub 8 yaşına kimi tərbiyə etmiş qadının 49 yaşı 01 may 2007-ci ildə, axırncı uşağının 8 yaşı isə 01 iyul 2007-ci ildə tamam olur. Bu zaman qadının əmək pensiyası hüququ 01 iyul 2007-ci ildən yaranır.

Əlilliyə görə əmək pensiyası, buna hüququ olan şəxsin müraciəti əsasında əlilliyin müəyyən olduğu gündən Tibbi Sosial Ekspert Komissiyasının (TSEK) müəyyən etdiyi bütün əlillik dövrü üçün, 62 yaşından yuxarı əlil kişilərə və 57 yaşından yuxarı əlil qadınlara isə ömürlük təyin edilir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası, buna hüququ olan şəxsin müraciəti əsasında ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququnun yarandığı gündən 62 yaşına çatmış kişilərə və 57 yaşına çatmış qadınlara ömürlük təyin edilir.

Əvvəllər təyin edilmiş əmək pensiyasının bərpa olunması və yenidən təyin edilməsi qaydaları «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 33-cü maddəsi ilə müəyyən edilir. Ümumi xəstəlik nəticəsində əlilliyə görə təyin edilmiş əmək pensiyası əlillik müddəti qurtardığına görə əmək pensiyasının ödənilməsinin kəsildiyi gündən beş ildən çox vaxt keçmədikdə bərpa olunur. 5 ildən artıq müddət keçdikdən sonra yenidən əlillik baş verərsə, əlilliyə görə əmək pensiyası ümumi əsaslarla təyin edilir. Əlilliyə görə əvvəllər təyin edilmiş əmək pensiyasının başqa səbəblər nəticəsində bərpası müddətlə məhdudlaşdırılır.

Əmək pensiyaçısının yaşa görə əmək pensiyası növündən əlilliyə görə əmək pensiyası növünə keçirilmə istisna olmaqla, əmək pensiyasının bir növündən başqa növünə keçmə hüququ vardır. Əmək pensiyasının bir növündən başqa bir növünə keçirilmə ərizəçi tərəfindən müvafiq əmək pensiyası təyin edilməsi üçün zəruri sənədlər təqdim edilməklə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Əmək pensiyası üzrə payın ayrılması hallarına da yol verilir. Belə ki, ailənin hər bir üzvünün tələbi ilə onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası payı ayrılır və ona ayrıca ödənilir. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası payı bu barədə ərizənin qeydə alındığı aydan sonrakı ayın 1-dən ayrılır.

Əlillik qrupu dəyişdikdə və ya əmək qabiliyyəti bərpa olunduqda, əmək pensiyasının verilməsi müddəti aşağıdakı şəkildə müəyyən edilir: əlillik qrupu dəyişdikdə, əmək pensiyasının məbləği əlillik qrupunun dəyişdiyi aydan sonrakı ayın 1-dən yenidən təyin edilir; təkrar müayinədən keçirilən əmək pensiyaçısı əmək qabiliyyətli hesab edildikdə, əmək pensiyasının verilməsi əmək qabiliyyətli hesab edildiyi aydan sonrakı ayın 1-dən dayandırılır.

11.2. Əmək pensiyalarının hesablanması qaydası

Əmək pensiyalarının hesablanması qaydası əmək pensiyalarının əsas məbləğinin və ona əlavələrin hesablanması mexanizmini, pensiyaları hesablamaq üçün orta aylıq əmək haqqının (gəlirlərin) müəyyən edilməsini, onların yenidən hesablanmasını, habelə indeksləşdirilməsi qaydasını özündə əks etdirir.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanuna əsasən hazırda əmək pensiyalarının hesablanması mexanizminin üç qaydasını göstərmək olar. Birinci qayda əmək pensiyalarının müvafiq növlərinin əsas məbləğinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Həmin qaydaya əsasən əmək pensiyaları üç hissədən ibarət olmaqla (baza, sığorta və yığım hissəsi) hesablanır. Yalnız ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları iki hissədən – baza və sığorta hissələrindən ibarət olmaqla hesablanır.

Birinci hissə olan baza hissəsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən qəti məbləğdə müəyyən edilir.

İkinci hissə, yəni sığorta hissəsi fərdi hesabın sığorta hissəsi əsasında hesablanır. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 10-cu maddəsində yaşa görə əmək pensiyalarının sığorta hissələrinin hesablanması qaydası müəyyən edilmişdir. Sığorta olunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalı gözlənilən pensiya ödənişi müddəti aylarının sayına bölünür və üzərinə «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə minəndək hesablanmış əmək pensiyasının sığorta hissəsi (bu həmin qanunun 27 –ci maddəsində belə müəyyən edilib: «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə minəndək hesablanmış əmək pensiyasının ümumi məbləğindən əmək pensiyasının baza hissəsi çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ həmin qanunun qüvvəyə minməsinədək hesablanmış əmək pensiyasının sığorta hissəsi kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Üçüncü hissə olan yığım hissəsi isə sığorta olunanın fərdi hesabının yığım hissəsi əsasında müəyyən olunur. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 10-cu maddəsində həmçinin yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsinin də hesablanması qaydası müəyyən edilib. Bu qaydaya əsasən yığım hissəsi pensiya kapita-

linin pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına olan nisbətindən ibarətdir.

Yaşa görə əmək pensiyasının əsas məbləğinin hesablanması qaydası baza, sığorta və yığım hissələrinin toplanması əsasında müəyyən edilir.

Əlilliyə görə əmək pensiyalarının məbləğinin hesablanması qaydası «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 13-cü maddəsində müəyyən edilib. Həmin maddəyə görə əlilliyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləğinin I qrup əlillərə 120 faizi (I qrup gözdən əlillərə 200 faizi), II qrup əlillərə 100 faizi, III qrup əlillərə isə 55 faizi həcmində müəyyən edilir. Əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması qaydası isə belə müəyyən edilib: pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayı sığorta davamiyyəti əmsalına vurulur və alınan məbləğə pensiya kapitalı bölünərək üzərinə «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə minənədək hesablanmış əmək pensiyasının sığorta hissəsi toplanır. Əlilliyə görə əmək pensiyasının əsas məbləği baza, yığım və sığorta hissələrinin toplanması əsasında müəyyən edilir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği «Əmək pensiyaları haqqında» qanununun 18-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin maddəyə əsasən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyalarının baza hissəsinin məbləği hər iki valideynini itirmiş uşaqların və vəfat etmiş tənha ananın uşaqlarının hər biri üçün, habelə vəfat etmiş ailə başçısının bir övladı olduqda həmin şəxs üçün yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində, digər ailə üzvlərinin hər biri üçün isə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi məbləğində hesablanır. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyalarının sığorta hissəsinin əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin hər birinə düşən məbləğinin hesablanması qaydası isə həmin maddəyə əsasən belə müəyyən edilmişdir: əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması mexanizminə uyğun olaraq hesablanmış məbləğin əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin sayına bölünməsi. Əmək pensiyasının bu növünün ümumi məbləği isə baza hissəsi ilə sığorta hissələrinin toplanması yolu ilə hesablanır. Qanununun 18 - ci maddəsinə əsasən, vəfat etmiş sığorta olunanın və əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiya-

çısının fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər qanunvericiliyə uyğun qaydada onun varisləri arasında bərabər bölünür.

Əmək pensiyalarının hesablanması ikinci qaydası əmək pensiyalarının əsas məbləğinə əlavələrin hesablanması ilə əlaqədardır. Əmək pensiyalarına əlavələrin hesablanması iki qrupa bölünür. Birincisi, qanunla müəyyən edilmiş müxtəlif əsaslara görə əmək pensiyasının baza hissəsinə hesablanan əlavələr. Bu «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 19-cu maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən əmək pensiyasının baza hissəsinə əlavələrə aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının ailə üzvlərinin əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində;
- şəhidlərin ailə üzvlərinin əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 80 faizi məbləğində;
- öhdəsində əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri olan işləməyən I və II qrup əlillərə, həmçinin öhdəsində ailə başçısını itirməyə görə pensiya ilə təmin edilməli şəxslərə aid edilən əmək qabiliyyətsiz ailə üzvləri olan işləməyən hərbi qulluqçular sırasından olan əmək pensiyaçılarına — ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər üzvü üçün yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 5 faizi məbləğində;
- I qrup əlillərə qulluq üçün — yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 10 faizi məbləğində;
- siyasi repressiyalara məruz qalaraq sonradan bəraət qazanmış şəxslərə — yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 10 faizi məbləğində;
- döyüşən ordunun tərkibində xidmət etmiş müharibə iştirakçılarına, habelə döyüş əməliyyatı aparılan ölkədə hərbi xidmət borcunu yerinə yetirmiş hərbi qulluqçulara — yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 10 faizi məbləğində;
- müharibə əlillərinin və müharibə iştirakçıları sırasından olan əlillərin yaşa görə əmək pensiyalarına: I qrup əlillərə — yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində; II qrup əlillərə — yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 70 faizi məbləğində; III qrup əlillərə — yaşa görə əmək

pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi məbləğində əmək pensiyalarına əlavələr hesablanır.

Bu zaman 1, 2, 5 və 6-cı bəndlərdə nəzərdə tutulmuş əlavələr hər üç növ əmək pensiyalarının baza hissəsinə hesablanır. 3 və 4-cü bəndlərdə nəzərdə tutulan əlavələr yalnız əlilliyə görə əmək pensiyalarının baza hissəsinə hesablanır. 7-ci bənddə göstərilən əlavələr isə yalnız yaşa görə əmək pensiyalarının baza hissəsinə hesablanır. 6 və 7-ci bəndlərdə nəzərdə tutulmuş əlavələrdən əmək pensiyaçısına yalnız biri – daha yüksəyi verilir.

İkincisi, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin əmək pensiyalarına qulluq stajına görə hesablanan əlavələr. Bu «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 20-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddə ilə qulluq stajına görə əmək pensiyalarına əlavələri almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi və həmin əlavələrin məbləği aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. əmək pensiyası yaşına çatmış və ya bu yaşa çatanadək əlil olmuş sabiq deputatlar. Həmin şəxslərin əmək pensiyasına Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətdə olan deputatının və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin fəaliyyətdə olan deputatının əmək haqqının əmək haqqındakı sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla, 80 faizi miqdarı ilə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əlavə ödənilir;
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı və sabiq deputatı və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı və sabiq deputatı vəfat etdikdə, onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvləri. Əmək pensiyası yaşına çatmış və ya bu yaşa çatanadək əlil olmuş sabiq deputat səlahiyyət müddəti ərzində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri, sədrin birinci müavini, sədrin müavini, komissiya sədri və ya komissiya sədrinin müavini, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, sədrin birinci müavini, sədrin müavini, komissiya sədri və ya komissiya sədrinin müavini vəzifəsinə seçilmişdirsə, onun əmək pensiyasına Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədrinin, sədrin birinci müavininin, sədrin müavininin, komissiya sədrinin və ya komissiya sədrinin müavininin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin, səd-

rin birinci müavininin, sədrin müavininin, komissiya sədrinin və ya komissiya sədrinin müavininin əmək haqqının, əmək haqqındakı sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla, 80 faizi miqdarı ilə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əlavə ödənilir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı və sabiq deputatı və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı və sabiq deputatı vəfat etdikdə, onların hər bir ailə üzvü üçün fəaliyyətdə olan deputatın əmək haqqının 80 faizi miqdarının ailə üzvlərinin sayına olan nisbəti şəklində müəyyən edilmiş məbləğlə təyin edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir. Əmək pensiyasına çıxmış vəfat etmiş Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sabiq deputatının və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sabiq deputatının ailə üzvləri üçün onun əmək pensiyasının (qulluq stajına görə əlavələrlə birlikdə) tam məbləğinin ailə üzvlərinin sayına olan nisbəti şəklində müəyyən edilmiş məbləğlə təyin edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;

3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının və Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının üzvləri. Bu şəxslərin əmək pensiyasına Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının fəaliyyətdə olan üzvünün və Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının fəaliyyətdə olan üzvünün əmək haqqının 80 faizi miqdarı ilə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əlavə ödənilir;
4. əmək pensiyası yaşına çatmış və ya bu yaşa çatanadək əlil olmuş sabiq hakimlər. Bu şəxslərin əmək pensiyasına əmək haqqındakı sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla: 5 il hakim işləmiş sabiq hakimlərə — hakim vəzifəsində aldıkları 5 ilin orta aylıq əmək haqqının 45 faizi miqdarında; 5 ildən 10 ilə qədər hakim işləmiş sabiq hakimlərə — hakim vəzifəsində aldıkları istənilən 5 ilin orta aylıq əmək haqqının 45 faizi miqdarında, 5 ildən yuxarı hakimlik stajının hər ili üçün həmin orta aylıq əmək haqqının 2 faizi miqdarında əlavə olunmaqla; 10 ildən yuxarı hakim işləmiş sabiq hakimlərə — hakim

- vəzifəsində aldıkları istənilən 5 ilin orta aylıq əmək haqqının 55 faizi miqdarında, 10 ildən yuxarı hakimlik stajının hər ili üçün həmin orta aylıq əmək haqqının 5 faizi miqdarında əlavə olunmaqla, lakin həmin orta aylıq əmək haqqının 80 faizi miqdarından çox olmamaq şərti ilə müəyyən olunan məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əlavə ödənilir;
5. prokurorluq işçiləri. Bu şəxslərin əmək pensiyasına əmək haqqındakı sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla: prokurorluq orqanlarında 5 il qulluq etmiş prokurorluq işçilərinə — prokurorluq işçisi kimi aldıkları 5 ilin orta aylıq əmək haqqının 45 faizi miqdarında; prokurorluq orqanlarında 5 ildən 10 ilə qədər qulluq etmiş prokurorluq işçilərinə — prokurorluq işçisi kimi aldıkları istənilən 5 ilin orta aylıq əmək haqqının 45 faizi miqdarında, 5 ildən yuxarı prokurorluq işçisi stajının hər ili üçün həmin orta aylıq əmək haqqının 2 faizi miqdarında əlavə olunmaqla; prokurorluq orqanlarında 10 ildən yuxarı qulluq etmiş prokurorluq işçilərinə — prokurorluq işçisi kimi aldıkları istənilən 5 ilin orta aylıq əmək haqqının 55 faizi miqdarında, 10 ildən yuxarı prokurorluq işçisi stajının hər ili üçün həmin orta aylıq əmək haqqının 5 faizi miqdarında əlavə olunmaqla, lakin həmin orta aylıq əmək haqqının 80 faizi miqdarından çox olmamaq şərti ilə müəyyən olunan məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əlavə ödənilir;
  6. vaxtından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) və Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) vəzifəsində işləmiş şəxslər. Bu şəxslərin əmək pensiyasına fəaliyyətdə olan müvəkkil (ombudsman) üçün müəyyən edilmiş vəzifə maaşının 80 faizi miqdarı ilə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əlavə ödənilir;
  7. «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq inzibati və yardımçı vəzifələr tutan, habelə 1991-ci il oktyabrın 18-dən «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minəndək qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının

da, həmçinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən-
ləşdirdiyi siyahı üzrə 1991-ci il oktyabrın 18-dək dövlət, sovet
və partiya orqanlarında xidmət etmiş Azərbaycan Respubli-
kasının vətəndaşları, dövlət qulluqçusu və ya dövlət qulluq-
çusu kimi qanunla müəyyən olunan əmək pensiyasına əlavə-
ləri almaq hüququ olan əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə, onun
ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ
olan ailə üzvləri və Azərbaycan Respublikasının Baş naziri
və Baş nazirinin müavinləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası-
nın Baş naziri və Baş nazirinin müavinləri, Azərbaycan Res-
publikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri və rəh-
bərinin müavinləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası mərkəzi
icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri və rəhbərinin müavinləri,
yerli icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri (başçısı) vəzifələrini
tutmuş şəxslər. Göstərilən şəxslərin əmək pensiyasına əlavə-
lər dövlət qulluğunun son 24 ayı və ya istənilən ardıcıl gələn
60 ayı ərzindəki dövlət məvacibinin orta aylıq məbləğindən,
dövlət məvacibindəki sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla
dövlət qulluğu vəzifəsində 5 il qulluq stajı olan şəxsə—dövlət
məvacibinin orta aylıq məbləğinin 45 faizi miqdarında; dövlət
qulluğu vəzifəsində 5 ildən 10 ilə qədər qulluq stajı olan
şəxsə—dövlət məvacibinin orta aylıq məbləğinin 45 faizi
miqdarında, 5 ildən yuxarı qulluq stajının hər ili üçün dövlət
məvacibinin orta aylıq məbləğinin 2 faizi miqdarında əlavə
olunmaqla; dövlət qulluğu vəzifəsində 10 ildən yuxarı qulluq
stajı olan şəxsə—dövlət məvacibinin orta aylıq məbləğinin 55
faizi miqdarında, 10 ildən yuxarı qulluq stajının hər ili üçün
dövlət məvacibinin orta aylıq məbləğinin 5 faizi miqdarında
əlavə olunmaqla, lakin dövlət məvacibinin orta aylıq məblə-
ğinin 80 faizi miqdarından çox olmamaq şərti ilə müəyyən
olunan məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği ara-
sındakı fərq qədər əlavə ödənilir. Bu şəxslərə qulluq stajına
görə əmək pensiyasına əlavələrin təyin edilməsi üçün dövlət
qulluqçusunun qulluq stajının müəyyənləşdirilməsi qaydası
və dövlət məvacibinin hesablanması qaydası Azərbaycan
Respublikası Nazirlər tərəfindən müəyyən edilir. Dövlət qul-
luqçusu və ya dövlət qulluqçusu kimi qanunla müəyyən olu-
nan əmək pensiyasına əlavələri almaq hüququ olan əmək

pensiyaçısı vəfat etdikdə, onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvləri vəfat edən şəxsin qulluq stajına görə almalı olduğu və ya pensiyaçı kimi aldığı əmək pensiyası və əmək pensiyasına əlavənin 80 faizi miqdarının ailə üzvlərinin sayına olan nisbəti şəklində müəyyən edilmiş məbləğlə təyin edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;

8. Azərbaycan Respublikasının Baş naziri və Baş nazirinin müavinləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş naziri və Baş nazirinin müavinləri, Azərbaycan Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri və rəhbərinin müavinləri, Naxçıvan Muxtar Respublikası mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri və rəhbərinin müavinləri, yerli icra hakimiyyəti orqanının rəhbəri (başçısı) vəzifələrini tutmuş şəxslər və ya həmin şəxslər sırasından qanunla müəyyən olunan əmək pensiyasına əlavələri almaq hüququ olan əmək pensiyaçıları vəfat etdikdə, onların ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvləri vəfat edən şəxsin qulluq stajına görə almalı olduğu və ya pensiyaçı kimi aldığı əmək pensiyası və əmək pensiyasına əlavənin 80 faizi miqdarının ailə üzvlərinin sayına olan nisbəti şəklində müəyyən edilmiş məbləğlə təyin edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;
9. hərbi xidmətdən buraxılanadək 20 təqvim ili və daha çox hərbi xidmət etmiş hərbi qulluqçular, hərbi xidmətdən yaşa görə buraxılmış, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirmiş şəxslər, hərbi xidmətdən xəstəliyinə və ya səhhətinin məhdud imkanlarına, habelə ştatların ixtisarına görə buraxılmış və buraxıldığı gün 45 və daha çox yaşı, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirmiş şəxslər və hərbi xidmət müddəti 15 il və daha çox olmaqla Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılması işlərində köçürmə zonasında iştirak etmiş hərbi qulluqçular. Bu şəxslərin əmək pensiyasına əlavələr təminat xərcliyindəki sonrakı artımlar nəzərə alınmaqla hərbi xid-

mətdən buraxılanadək 20 təqvim ili və daha çox hərbi xidmət etmiş hərbi qulluqçulara 20 il hərbi xidmət üçün müvafiq təminat xərcliyinin—50 faizi, yaşına və ya xəstəliyinə görə hərbi xidmətdən buraxılanlara isə—55 faizi, 20 ildən yuxarı hərbi xidmətin (hərbi xidmətin güzəştli sayılan hissəsi nəzərə alınmaqla) hər ili üçün müvafiq təminat xərcliyinin—3 faizi miqdarında əlavə olunmaqla; hərbi xidmətdən yaşa görə buraxılmış, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirmiş şəxslərə müvafiq təminat xərcliyinin—50 faizi və 25 ildən yuxarı hərbi xidmətin (hərbi xidmətin güzəştli sayılan hissəsi nəzərə alınmaqla) hər ili üçün müvafiq təminat xərcliyinin 1 faizi miqdarında əlavə olunmaqla; hərbi xidmətdən xəstəliyinə və ya səhhətinin məhdud imkanlarına, habelə ştatların ixtisarına görə buraxılmış və buraxıldığı gün 45 və daha çox yaşı, 25 təqvim ili və daha çox ümumi iş stajı olan, bu stajın azı 12 il 6 ayını hərbi xidmətdə keçirmiş şəxslərə müvafiq təminat xərcliyinin—55 faizi və 25 ildən yuxarı hərbi xidmətin (hərbi xidmətin güzəştli sayılan hissəsi nəzərə alınmaqla) hər ili üçün müvafiq təminat xərcliyinin 1 faizi miqdarında əlavə olunmaqla; hərbi xidmətdə 15 il stajı olan və Çernobıl AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etmiş hərbi qulluqçulara müvafiq təminat xərcliyinin 50 faizi və 15 ildən yuxarı hərbi xidmətin (hərbi xidmətin güzəştli sayılan hissəsi nəzərə alınmaqla) hər ili üçün müvafiq təminat xərcliyinin 3 faizi miqdarında əlavə olunmaqla müəyyən edilən məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;

10. əlillik hərbi qulluqçuların xidmət etdiyi dövrdə və ya xidmətdən buraxıldıqdan sonra 3 aydan gec olmayaraq üz verdikdə, yaxud əlillik bu müddətdən sonra, lakin xidmət dövründə alınmış xəsarət, xəstəlik nəticəsində üz verdikdə pensiya təyin edilən hərbi qulluqçular. Bu şəxslərin əmək pensiyasına əlavələr təminat xərcliyindəki sonrakı artımlar nəzərə alınmaqla I qrup müharibə əlillərinə (o cümlədən xidməti vəzifələri yerinə yetirərkən əlil olanlara) müvafiq təminat xərcliyinin—100 faizi, II qrup müharibə əlillərinə—80 faizi, III qrup müharibə əlillərinə—55 faizi; I qrup digər əlillərə (o cümlədən

xidməti vəzifələri yerinə yetirməklə bağlı olmayan əlillərə) müvafiq təminat xərcliyinin—60 faizi, II qrup əlillərə—55 faizi, III qrup əlillərə—35 faizi miqdarı ilə müəyyənləşdirilən məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;

11. Vəfat etmiş hərbi qulluqçuların (hərbi rütbələrdən məhrum edilmiş hərbi qulluqçular, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) ailə üzvləri. Bu şəxslərin əmək pensiyasına əlavələr təminat xərcliyindəki sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi zamanı, habelə başqa hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələrini) yerinə yetirərkən alınmış xəsarət (yara, kontuziya və ya zədə), yaxud cəbhədə olmaqla, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi ilə və ya döyüş əməliyyatları aparan ölkələrdə beynəlmilətçilik borcunu yerinə yetirməklə bağlı xəstəlik nəticəsində vəfat etmiş hərbi qulluqçuların və hərbi qulluqçular sırasından olan pensiyaçıların ailələrinə —ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər bir üzvünə ailə başçısının təminat xərcliyinin 50 faizi (ailə başçısının ölümünün səbəbindən asılı olmayaraq müharibə əlilləri sırasından olan vəfat etmiş pensiyaçıların ailələrinə və tərkibində hər iki valideynini itirmiş uşaqların (ata-anadan yetimlərin) olduğu ailə üzvlərinə də əlavə bu məbləğdə müəyyən edilir) məbləğində, hərbi xidmət vəzifələrinin (xidmət vəzifələrinin) yerinə yetirilməsi ilə bağlı olmayan bədbəxt hadisə zamanı alınmış xəsarət (yara, kontuziya və ya zədə) və ya cəbhədə olmaqla, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi ilə və ya döyüş əməliyyatları aparan ölkələrdə beynəlmilətçilik borcunu yerinə yetirməklə bağlı olmayan xəstəlik nəticəsində vəfat etmiş hərbi qulluqçuların və hərbi qulluqçular sırasından olan pensiyaçıların ailə üzvlərinə— ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər bir üzvünə ailə başçısının təminat xərcliyinin 35 faizi miqdarı ilə müəyyənləşdirilən məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;
12. xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə çalışan və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış və ya əlil olmuş ədliyyə işçiləri. Bu şəxslərin əmək pensiyasına əlavələr ədliyyə orqanlarında qulluğun son 24 ayı və ya istənilən ardı-

cıl gələn 60 ayı ərzindəki əmək haqqının orta aylıq məbləğindən, əmək haqqındakı sonrakı artımlar da nəzərə alınmaqla ədliyyə orqanlarında xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə 5 il qulluq etmiş ədliyyə işçilərinə—orta aylıq əmək haqqının 45 faizi miqdarında; ədliyyə orqanlarında xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə 5 ildən 10 ilə qədər qulluq etmiş ədliyyə işçilərinə—orta aylıq əmək haqqının 45 faizi miqdarında, 5 ildən yuxarı qulluq stajının hər ili üçün orta aylıq əmək haqqının 2 faizi miqdarında əlavə olunmaqla; ədliyyə orqanlarında xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə 10 ildən yuxarı qulluq etmiş ədliyyə işçilərinə—orta aylıq əmək haqqının 55 faizi miqdarında, 10 ildən yuxarı qulluq stajının hər ili üçün orta aylıq əmək haqqının 5 faizi miqdarında əlavə olunmaqla, lakin əmək haqqının 80 faizi miqdarından çox olmamaq şərti ilə müəyyən olunan məbləğlə təyin edilən əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir;

13. xüsusi rütbələr nəzərdə tutulan vəzifələrdə çalışan ədliyyə işçisi, yaxud ədliyyə işçisi kimi qanunla müəyyən olunan əmək pensiyasına əlavələri almaq hüququ olan əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə, onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvləri. Bu şəxslərə vəfat etmiş ədliyyə işçisinin qulluq stajına görə almalı olduğu və ya pensiyaçı kimi aldığı əmək pensiyası və əmək pensiyasına əlavənin 80 faizi miqdarının ailə üzvlərinin sayına olan nisbəti şəklinə müəyyən edilmiş məbləğlə təyin edilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği arasındakı fərq qədər əmək pensiyasına əlavə ödənilir.

Əmək pensiyalarının hesablanması üçün üçüncü qaydası əmək pensiyalarının yalnız baza hissəsi məbləğində müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Əgər yenidən hesablanma zamanı əvvəllər təyin olunmuş əmək pensiyasının ümumi məbləği əmək pensiyasının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş baza hissəsinin məbləğindən aşağı olarsa əmək pensiyasının yeni məbləği əmək pensiyasının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş baza hissəsinin məbləyinə bərabər tutulur və əmək pensiyaçılarına pensiya yalnız baza hissəsi məbləğində ödənilir.

Əmək pensiyalarının yenidən hesablanması qaydaları «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 26 və 28-ci maddələri ilə müəyyən edilmişdir. Həmin qanunun 26-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun qüvvəyə mindiyi gündə təyin edilmiş əmək pensiyasının (bütün əlavələr, müxtəlif güzəştlərin ləğvi ilə bağlı kompensasiyalar və digər ödəmələrlə birlikdə) ümumi məbləği dəyişdirilmədən həmin qanunun müddəalarına uyğun şərti çevrilməsi aparılır. Buna görə də müəyyən olunmuşdur ki, bu məqsədlə əvvəllər təyin olunmuş pensiyasının ümumi məbləğindən əmək pensiyasının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş baza hissəsi çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ əmək pensiyasının sığorta hissəsi kimi hesab olunsun.

Qanuna əsasən qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələr təyin edilən şəxslərin əvvəllər təyin edilmiş pensiyasının (bütün əlavələr və digər ödəmələrlə birlikdə) ümumi məbləğindən pensiya hesablanması üçün təsdiq olunmuş orta aylıq əmək haqqının üçqat məbləği çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavə kimi müəyyənləşdirilir. Həmin şəxslərin əmək pensiyalarının sığorta hissəsi isə ölkə üzrə pensiya hesablanması üçün təsdiq olunmuş orta aylıq əmək haqqının üçqat məbləğindən əmək pensiyasının qanunvericiliklə müəyyən edilən baza hissəsi çıxıldıqdan sonra yerdə qalan məbləğ kimi müəyyən edilmişdir.

2006-cı il yanvar ayının 1-dək, yəni «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə minənədək əmək pensiyası hüququ qazanmış şəxslərin pensiyası hesablanarkən orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi hüquqi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə həmin məsələnin izah edilməsi məqsədəuyğun olardı.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanuna görə orta aylıq əmək haqqı iki dövrdən biri üzrə müəyyən edilə bilər: uzun müddətli və nisbətən qısa müddətli. Bu dövrlərdən hansını seçməyi isə pensiya üçün müraciət edən şəxs müəyyən edir. Təbii ki, o əmək haqqının daha yuxarı olan dövrünü seçəcəkdir.

Qısa müddət pensiya üçün müraciət ediləndən əvvəlki əmək fəaliyyətinin ardıcıl olaraq gələn axırıncı 24 aydır. O, əmək münasibətlərinə xitam verilən aydan əvvəl gələn aydan hesablanır.

Belə halda ilin ardıcıl olaraq 24 ayının hansı aydan başlayaraq hesablanmasını seçmək imkanı yoxdur.

Uzun müddət bütün əmək fəaliyyətinin hər hansı ardıcıl olaraq gələn 60 ayını özündə əks etdirir. Bu 60 ay pensiya üçün müraciət edənin seçiminə əsasən işin istənilən aylarından hesablanır. Buna görə də belə halda işin ardıcıl olaraq 60 ayının hansı aydan başlayaraq hesablanmasını seçmək imkanı vardır.

Əmək fəaliyyətində fasilələr heç bir əhəmiyyət daşımır. "İş ayları" arasında fasilələrin (bunlar hətta bir il və ya üç il ola bilər) olub olmamasından asılı olmayaraq iş ayları (24 və ya 60) ardıcıl götürülür.

Pensiyaçının arzusuna əsasən onun işə qəbul olunduğu və işdən azad edildiyi natamam aylar, uşağa qulluq üçün məzuniyyətdə olma müddəti, I qrup əlilə, 16 yaşına qədər əlil uşağa, 70 yaşına çatmış qocalara qulluq müddəti, ali, orta ixtisas, texniki peşə məktəblərində, kadrlar hazırlayan kurslarda, ixtisasartırma və yenidən ixtisas keçmə kurslarında, aspiranturada, doktoranturada, klinik ordinaturada əyani təhsil müddəti, müddətli hərbi və ya alternativ xidmət müddəti, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət alma müddəti, işsizlik müavinəti alma müddəti və ya işsiz yenidən peşə hazırlığı və təhsil müddəti başqa aylarla əvəz edilir. Şəxsin əlillikdə olduğu müddətdə işləyib-ışləməməyindən asılı olmayaraq həmin aylar da başqa aylarla əvəz oluna bilər. Bu qayda şəxsin sağlamlığına zərər dəyməsi ilə əlaqədar zərərin ödənilməsi aylara da şamil edilir. Eyni zamanda, ödənişsiz məzuniyyətə təsadüf edən aylar da başqa aylarla əvəz olunur.

Orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi qaydası asandır. Orta aylıq əmək haqqı 24 və ya 60 təqvim ayı ərzində gəlirin ümumi məbləğinin müvafiq olaraq 24-ə və ya 60-a bölmək yolu ilə müəyyən edilir.

Bəzi hallarda pensiya üçün müraciət edənin əmək stajı 24 aydan və ya bir təqvim ayından az ola bilər (məsələn, gənc yaşlarında əlil olma).

"Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" qanunda orta aylıq əmək haqqı termininə iki aspektdən yanaşılmışdır. Birincisi, faktiki olaraq hesablanan orta aylıq əmək haqqı, ikincisi, pensiya hesablanması üçün nəzərə alınan əmək haqqı. Həmin qanu-

nun 78-ci maddəsinə görə pensiya hesablanarkən respublika üzrə pensiya hesablanması üçün təsdiq olunun orta aylıq əmək haqqının üçqat məbləğindən artıq olmayan əmək haqqı nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 avqust 2003-cü il tarixli 108 nömrəli qərarı ilə respublika üzrə pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqı 17 manat məbləğində təsdiq edilmişdir. 2006-cı il yanvar ayınının 1-dək pensiya hesablanması üçün 51 manatdan artıq olmayan orta aylıq əmək haqqı nəzərə alınmırdı. Lakin pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqına qoyulan bu məhdudiyətlər bəzi kateqoriya şəxslər üçün tətbiq edilmirdi (məsələn, hərbi qulluqçular, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sabiq deputatlarına və s.).

Orta aylıq əmək haqqını müəyyən etmək üçün əsas götürülən gəlirin müasirləşdirilməsi qaydaları da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə pensiya hesablanması üçün respublika üzrə təsdiq edilən orta aylıq əmək haqqını gəlirin nəzərə alındığı ildəki respublika üzrə orta aylıq əmək haqqına bölmək yolu ilə müasirləşdirmə əmsalı tapılırdı.

Orta aylıq əmək haqqı müəyyən edilərkən 1990, 1991 və 1992-ci illərin gəliri əsas götürüldükdə, həmin illərin gəlirləri ayrı-ayrı müasirləşdirilirdi, alınan məbləğlər toplanaraq nəzərə alınan ayların sayına bölünməklə müasirləşdirilmiş orta aylıq əmək haqqı tapılırdı. Digər hallarda isə əvvəlcə gəlirlər toplanaraq pensiya hesablanması üçün nəzərə alınan ayların sayına bölünürdü. Sonra isə həmin dövrün müasirləşdirilmə əmsalı müəyyənləşdirilərək orta aylıq əmək haqqına vurulurdu.

Orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi üçün 01 yanvar 1993-cü ildən 01 fevral 1995-ci ilə qədər olan dövrün gəlirinin müasirləşdirilməsinin xüsusi qaydası təsbit olunurdu. Bu qaydaya əsasən rublla hesablanmış əmək haqqı manata çevrilmək üçün 10 dəfə azaldılırdı. Həmin rəqəm manatın dövriyyəyə buraxıldığı vaxt rublun manata olan nisbətindən alınmışdır.

Təcrübədə pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının bir ildən az olan dövrdən hesablanması hallarına da rast gəlinirdi. Bu halda orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi üçün illik müasirləşdirilmə əmsalı əsas götürülürdü.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin orta aylıq əmək haqqı barədə sənədləri təqdim etmək mümkün olmadıqda onların pensi-

yaları işləmiş olduqları xalq təsərrüfatının sahələri üzrə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş hər ilin yekununa görə orta aylıq əmək haqqından hesablanırdı. Həmin orta aylıq əmək haqqı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 avqust 2003-cü il tarixli 108 №-li qərarı ilə təsdiq olunmuşdur. Lakin həmin orta aylıq əmək haqqına hər ilin yekununa əsasən yenidən baxılmalı olduğu halda indiyə qədər baxılmamışdır. Bu da qaçqın və məcburi köçkünlərin orta aylıq pensiya məbləğlərinin uzun müddət sabit qalması ilə nəticələnmişdir. Qaçqın və məcburi köçkünlər müxtəlif sahələrdə işlədikdə onların orta aylıq əmək haqqı işlədiyi sahələr üzrə ayrı-ayrılıqda aylar üzrə nəzərə alınmaqla toplanılaraq ayların sayına bölünürdü. Alınan rəqəm orta aylıq əmək haqqını təşkil edirdi.

Əmək pensiyalarının hesablanması mexanizmi içərisində pensiya ödəmələrinin adaptasiyası mühüm yer tutur. Pensiya ödəmələrinin adaptasiyası məsələsi xarici ölkələrin təcrübəsi baxımından ən mühüm məsələlərdən biridir. "Adaptasiya" sözü (latınca "adaptatio") uyğunlaşdırma mənasını bildirir. Pensiya ödəmələrini adaptasiya etmək, yəni onları cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklərə – istehlak malları və xidmətlərinin qiymətlərinin dəyişmiş səviyyəsinə, əhalinin digər gəlirlərinin, hər şeydən əvvəl isə mizumlu işçilərin əmək haqqının səviyyəsinə uyğunlaşdırmaqdır.

Pensiya ödənişlərinin adaptasiyasının ən yaxşı sistemləri inkişaf etmiş ölkələrin nailiyyətidir, onlar fiksiya edilmiş ödənişlərin, o cümlədən onların daha geniş yayılmış növlərindən olan pensiyaların, müavinətlərin, təqaüdlərin real dəyərinin saxlanmasının və hətta onların artırılmasının əsas vasitəsi kimi çıxış edir.

Keçmiş SSRİ-də pensiya ödənişlərinin adaptasiyası praktiki olaraq həyata keçirilmirdi (yalnız bir dəfə 40-cı illərin sonunda çörəyin və digər ərzaqların qiymətinin artması ilə əlaqədar olaraq pensiyalara çox da böyük olmayan məbləğdə əlavələr edildi, xalq arasında bu "çörək əlavəsi" adlanırdı). Bununla belə onun aparılması üçün şərtlər mövcud idi: məşğul əhalinin təkə nominal yox, həm də real əmək haqqının tədricən artmasına baxmayaraq, istehlak mallarının qiymətləri artırdı. Bununla belə nəzərdə tutulmuş pensiyaların minimum məbləği istisna olmaqla, on-

lar artırılmırdı. Buna müvafiq olaraq da, pensiya təminatının real səviyyəsi aşağı düşürdü.

Azərbaycan Respublikasında pensiyaların adaptasiyasına ilk dəfə "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanununda cəhd edilmişdir. Həmin qanunda minimum əmək haqqının yüksəlməsi və minimum istehlak dərəcələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq pensiyaların artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu göstəricilərin nəzərə alınması ilə pensiyanın adaptasiyası hətta inkişaf etmiş ölkələrin heç də hamısında nəzərdə tutulmayıb və bu ideal sistem hesab edilir. Bir sıra ölkələrdə pensiya yalnız istehlak malları və xidmətlərinin qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq artırılır. Bu halda pensiyaçıların həyat səviyyəsi aşağı düşür. Göstərilən iki göstəricinin nəzərə alınması ilə pensiyaların artırılması zamanı nəinki həyat səviyyəsinin olduğu kimi saxlanmasına, həm də əgər işləyən əhəlinin real əmək haqqı artarsa, həyat səviyyəsinin də artmasına təminat verilir. Bu halda ictimai istehsaldan ayrılmış şəxslərin və əmək fəaliyyətini davam edən şəxslərin həyat səviyyəsində kəskin fərq yaranmır. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikası pensiya ödənişlərinin adaptasiyasının daha mükəmməl formasını seçmişdir. Lakin bu metod demək olar ki, respublikamızda tətbiq edilmədi və sonradan hətta "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il tarixli qanununa edilmiş 28 iyun 1994-cü il və 29 avqust 1995-ci il tarixə olan dəyişikliklərə görə pensiyanın respublika üzrə pensiyanın hesablanması üçün nəzərə alınan orta aylıq əmək haqqına görə hesablanması qaydası tətbiq edildi.

Hazırda respublikamızda əmək pensiyalarının artırılması və indeksləşdirilməsi «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 29-cu maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin maddəyə görə, pensiyaların indeksləşdirilməsi istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsi əsasında həyata keçirilir. Yəni, yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi müəyyən edilərkən onun məbləği istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsindən az olmamalıdır. Belə ki, qanunun 29 -cu maddəsinə əsasən, yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi ildə bir dəfədən az olmamaqla Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən olunan istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsindən az olmamaqla artırılır.

Əmək pensiyasının sığorta hissəsi (o cümlədən əvvəllər qazanılmış əmək pensiyasının sığorta hissəsi) və fərdi hesabın sığorta hissəsində toplanan pensiya kapitalı ildə bir dəfədən az olmaqla Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən olunan istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilir. Qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələr təyin edilən şəxslərin bu maddəyə uyğun olaraq əmək pensiyasının baza hissəsi artırıldıqda və ya sığorta hissəsi indeksləşdirildikdə, qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələrin məbləği həmin artımlar qədər azaldılmaqla yenidən hesablanır. Həmin şəxslərin tutmuş olduqları vəzifələr üzrə aylıq əmək haqqı sonradan artırıldıqda, bu artımlar nəzərə alınmaqla, qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələr yenidən hesablanır.

Əmək pensiyasının artırılması və indeksləşdirilməsi «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 6-cı maddəsi ilə müəyyən edilmiş əmək pensiyasının ödənişinin maliyyə mənbələrinə uyğun olaraq müvafiq qaydada nəzərdə tutulmuş vəsaitlər dairəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir.

Bütün pensiyaların indeksasiya səviyyəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği 50 manat müəyyən edilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, digər növ əmək pensiyalarının baza hissələrinin məbləği məhz yaşa görə əmək pensiyalarının baza hissəsinin məbləği əsasında müəyyən edilir. Eyni zamanda «Əmək pensiyasının sığorta hissəsinin və sığorta olunanların fərdi hesablarının sığorta hissəsində toplanan pensiya kapitalının indeksləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə 2007-ci ilin 1 yanvar tarixinə sığorta olunanların fərdi hesablarının sığorta hissəsinə toplanan pensiya kapitalının istehlak qiymətləri indeksinin 2006-cı il üzrə səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

Dünya təcrübəsində pensiyaların hesablanması bir neçə üsuluna rast gəlinir. Xüsusən də yaşa görə pensiyalar pensiyaçının bütün əmək fəaliyyəti dövrü üçün keçmiş əmək haqqına münasibətdə və ya sığorta stajının daha yüksək əmək haqqısı olan istənilən 5-10 ili üçün faizlə hesablanı bilər. Pensiyanın hesab-

lanmasının bu qaydası Belçikada, İtaliyada, Portuqaliyada, Fransada tətbiq edilir. Bu halda əmək haqqı maksimum məbləğlə məhdudlaşdırılır.

Bəzi ölkələrdə (Böyük Britaniya, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, Niderland) pensiyalar iki hissədən – əsas və əlavə (sığorta və ya professional) hissədən ibarət olmaqla təqdim edilir. Əsas hissəsinin məbləği qəti məbləğlə müəyyən olunur, əlavə hissənin məbləği isə keçmiş əmək haqqından faizlə müəyyənləşdirilir.

Pensiyaçının keçmiş əmək haqqı ilə ölkədəki orta aylıq əmək haqqı arasındakı uyğunluqdan Almaniyada pensiyalar hesablanarkən istifadə olunur.

Əlilliyə görə pensiyalar əlil olmuş şəxsin keçmiş əmək haqqından və əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsi və ya himayəsində himayəçilərin olması nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Bəzi ölkələrdə ailə başçısını itirməyə görə pensiyalar ailə başçısı pensiya yaşına çatanda əldə edəcəyi yaşa görə pensiyanın məbləğinə proporsional olaraq müəyyən edilir. Onun məbləği himayədə əmək qabiliyyətsiz şəxslərin olması ilə artır.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş xarici ölkələrdə pensiyaların və müavinətlərin minimum məbləği yaşayış minimumu səviyyəsində müəyyən edilir və həmin məbləğ hər bir halda insanın nəinki fizioloji, həm də bütün digər sosial tələbatlarını ödəməyə imkan verir.

11.3. Əmək pensiyalarının ödənilməsi qaydası

Əmək pensiyasının ödənilməsi qaydası «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 37-43-cü maddələri ilə müəyyən edilmişdir. Əmək pensiyasının və əmək pensiyasına əlavənin əhaliyə ödənilməsi (çatdırılması) qaydaları əmək pensiyasını təyin edən orqan kimi DSMF tərəfindən müəyyən edilir. Pensiyalara əlavələrin ödənilməsi əmək pensiyası ilə birlikdə və əmək pensiyasının ödənilməsi qaydalarına uyğun olaraq aparılır.

Respublikamızda əmək pensiyaların ödənilməsi üçün ənənəvi olaraq formalaşan ümumi qaydalar isə aşağıdakılardan ibarətdir:

Əmək pensiyaları və ona əlavələr vergiyə cəlb edilmir. «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda pensiyaların vergilərə cəlb edilməməsi birbaşa təsbit edilsə də, «Əmək pensi-

yaları haqqında» qanunda bu məsələ ilə əlaqədar heç bir müddə təsbit edilməmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsinin 102-ci maddəsində göstərilir ki, pensiyalar gəlir vergisindən azaddırlar;

Əmək pensiyaları hər bir cari ay üçün ödənilir. Çünki, pensiya əmək pensiyaçılarının çoxu üçün, o cümlədən işləməyən əksər pensiyaçılar üçün əsas gəlir mənbəyi kimi çıxış edir. Əmək pensiyalarının ödənilməsi qaydası əmək haqqının ödənilməsi qaydasından fərqlənir;

Əmək pensiyaların pensiyaçılara çatdırılması (və ya onun hesabına köçürülməsi) dövlət hesabına həyata keçirilir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 37.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, əmək pensiyalarının əhaliyə çatdırılması ilə bağlı xidmət haqları və nağd pul vəsaitinə görə haqqın məbləği DSMF-nun bank və rabitə orqanları ilə bağladığı müqavilələrlə müəyyən edilir;

Əmək pensiyası əmək pensiyaçısının faktiki yaşayış yeri üzrə ödənilir. Pensiya pensiyaçının faktiki yaşadığı ünvana (yaşayış yerinə qeydiyyatından asılı olmayaraq) çatdırılmalıdır.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunda ayrı-ayrı kateqoriya pensiyaçılar üçün pensiyanın ödənilməsinin xüsusi qaydaları da müəyyən edilmişdir:

1. Əmək pensiyaçısının müalicə müəssisələrində stasionar müalicədə, habelə cüzam xəstəxanasında olduğu dövrdə onun əmək pensiyası tam məbləğdə ödənilir;
2. Qocalar və əlillər üçün internat evlərində (pansionatlarda) yaşayan əmək pensiyaçılarına təyin olunmuş əmək pensiyası tam məbləğdə ödənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qocalar və əlillər üçün internat evlərində yaşamaq tam dövlət təminatında olmaq deməkdir. Tam dövlət təminatı dedikdə isə, dövlət hesabına pulsuz geyim, yemək və mənzillə təmin olunma başa düşülür;
3. Cəzaçəkmə müəssisələrində və həbsdə saxlanılma yerlərində məhkumlara əmək pensiyası məhkəmənin fərqli qərarı yoxdursa tam məbləğdə ödənilir. Cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan şəxslərə pensiya ödənişi məsələlərinin araşdırılması zamanı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 1999-cu il 29 dekabr tarixli qərarına xüsusi diqqət

yetirmək lazımdır. Belə ki, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə pensiyanın azadlıqdan məhrum etmə müddətində 20 faiz ödənilməsinə nəzərdə tutan «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Respublikası Qanununun 109-cu maddəsinin 1-ci hissəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğunu araşdıraraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi göstərilən qərarla həmin normanı qüvvədən düşmüş hesab etmişdir.

Eyni zamanda həmin qərarla Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə bu şəxslərə pensiyanın ödənilməsi qaydalarını müəyyən etmək tövsiyə olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsində cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılanlara pensiya ödənişini nizama salan normalar müəyyən edilmişdir. Həmin Məcəllənin 66-cı maddəsinə əsasən cəzaçəkmə müəssisələri yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər üçün tərbiyə müəssisələrindən, yetkinlik yaşına çatmış şəxslər üçün müxtəlif rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən, həbsxanalardan və azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş müalicə müəssisələrindən ibarətdir. İstintaq təcridxanaları təsərrüfat və məişət xidməti işlərinə görə bu müəssisədə saxlanılan məhkumlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin vəzifələrini yerinə yetirirlər. Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 99-cu maddəsinə əsasən bu müəssisələrdə saxlanılan şəxslərin qazancından, pensiyalarından və digər gəlirlərindən tutulmalar aparılır. Məhkumların yeməyinə və onlara verilmiş paltara çəkilən xərc gəlir vergisi, dövlət sosial sığorta haqqı və digər məcburi ayırmalar tutulduqdan sonra ödənilir. İcra vərəqəsinə və başqa icra sənədlərinə görə tutulmalar qalan məbləğdən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aparılır.

Cəzaçəkmə müəssisələrində və həbsxanalarda məhkumların şəxsi hesablarına aylıq əmək haqqının, pensiyanın və digər gəlirlərin ən azı 25 faizi, 60 yaşından yuxarı kişi, 55 yaşından yuxarı qadın məhkumların, I və II qrup əlillərin, yetkinlik yaşına çatmayanların və ya hamilə, cəzaçəkmə müəssisələri nəzdindəki uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınların şəxsi hesabına isə aylıq əmək haqqının, pensiyanın və digər gəlirlərin ən azı 50 faizi keçirilir. Bu zaman bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən ümumi əsaslarla pensiya

təyin olunması üçün yaş həddi kişilərdə 62, qadınlarda isə 57 yaş müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 99-cu maddəsində müvafiq dəyişiklik edilməsini, yaş həddindən asılı olaraq məhkumlara pensiya ödənişində fərqli normanın müəyyən olunmasının aradan qaldırılması təklif edilir. Bu məqsədlə həmin məcəllədə pensiya ödənişinin kişilər üçün 62, qadınlar üçün isə 57 yaşla əlaqələndirilməsi məqsədmüvafiqdir;

5. Keçmiş müddət üçün alınmamış əmək pensiyasının məbləği müddətindən asılı olmayaraq ödənilir. Göstərmək lazımdır ki, hesablanmış, lakin pensiyaçının təqsirindən vaxtında alınmamış pensiya məbləği Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 2001-ci il 22 may tarixli qərarı qəbul oluna qədər ən çoxu 3 il müddətinə ödənilə bilirdi. Həmin qərarla bu norma Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25 və 38-ci maddələrinə uyğun olmadığı üçün qərarın qüvvəyə mindiyi gündən sonra yaranan pensiya hüquq münasibətləri üzrə alınmamış pensiya məbləğinin müddətindən asılı olmayaraq ödənilməsi müəyyən edilmişdir;

6. Xaricə köçmüş vətəndaşlara əmək pensiyalarının ödənilməsinin fərqli qaydası müəyyən edilmişdir. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 43-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını saxlamış şəxslərin xaricdə olduqları müddətdə onlara Azərbaycan Respublikasında təyin edilmiş əmək pensiyası arzularına əsasən Azərbaycan Respublikasının banklarında olan şəxsi hesablarına və ya öz vəsaitləri hesabına yaşadıkları digər dövlətlərə köçürülür. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxmış şəxslər xaricdə olduqları müddətdə onlara yalnız əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində təyin edilmiş pensiyalar ödənilir.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 37-ci maddəsinə əsasən işləyən əmək pensiyaçılarına yaşa görə əmək pensiyasının baza və pensiya təyin olunan günədək qazanılmış sığorta hissəsi tam məbləğdə ödənilir. Pensiya təyin olunduqdan sonrakı dövr üzrə qazanılan sığorta və yığım hissələri üzrə pensiya kapitalının toplanması davam etdirilir və şəxslər işləməyən əmək pensiyaçısı kateqoriyasına keçdikdə həmin dövr üzrə sığorta və yığım hissələrinin hesablanması gözlənilən pensiya ödənişi müddəti ay-

larının sayı pensiyaçının pensiya yaşından sonra işlədiyi ayların miqdarı qədər, lakin 72 aydan artıq olmamaqla azaldılaraq əmək pensiyası yenidən hesablanır.

Eyni zamanda, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası da tam məbləğdə ödənilir. Yaşa və ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaçılarından fərqli olaraq əlilliyə görə əmək pensiyası himayədə olanlara görə verilən əlavə nəzərə alınmadan yalnız baza hissəsindən ibarət olmaqla ödənilir. Lakin, «Əmək pensiyaları haqqında» qanun qüvvəyə mindiyi günədək təyin olunmuş əlilliyə görə əmək pensiyası himayədə olanlara verilən əlavə nəzərə alınmadan tam məbləğdə ödənilir.

Pensiya sistemindəki islahatlar işləyən pensiyaçılara pensiyanın ödənilməsi məsələsinə də toxunur. Professor M.L.Zaxarov və professor E.Q.Tuçkova bu məsələ ilə əlaqədar öz fikirlərini aydın müəyyənləşdiriblər – işləyən pensiyaçılara əmək pensiyaları ödənilməlidir, çünki bunlar qazanılmış ödənişlərdir.¹

İşləyən pensiyaçılara əmək pensiyalarının ödənilməsi məsələsi əvvəlki pensiya qanunvericiliyində tamamilə başqa qaydada tənzimlənirdi. Azərbaycan Respublikasında "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" qanunun qəbul edildiyi ilk dövrlərdə işləyən pensiyaçılara pensiyanın ödənilməsi onlara əmək haqqı nəzərə alınmaqla tam məbləğdə ödənilirdi. Keçmiş SSRİ-də tətbiq edilən qaydalardan yalnız biri - işləyən pensiyaçılara pensiya himayəsində olanlar üçün verilən əlavələr nəzərə alınmadan ödənilməsi qaydası saxlanılırdı. "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" qanunun 23-cü maddəsinə 13 iyun 1997-ci ildə edilən dəyişikliyə görə işləyən pensiyaçılara yaşa görə pensiyalar himayəsində olanlara və qulluğa görə əlavələr nəzərə alınmadan 50% məbləğində ödənilirdi. Uzun müddət ərzində yaşa görə pensiyaya insanın həyatının son yaş dövrünün dövlət hesabına pul təminatı kimi, yəni sosialist dövlətinin maddi yardımına ehtiyacı olan yaşlı insanlara qayğısı kimi baxılırdı. İndi isə yaşa görə əmək pensiyası uzunmüddətli əmək fəaliyyəti nəticəsində qazanılan, dövlət büdcəsindən ayrılmış xüsusi fondan – DSMF-nun vəsaitləri hesabına həyata keçirilən ödəniş kimi tanınır. Buradan da işləməkdə davam edən pensiyaçının pensiyasının "taleyi" ba-

¹Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 338

rədə müvafiq nəticə çıxarmaq olar. Əgər pensiya qazanılıbsa, pensiyaçının işlədiyi dövrdə də o, ödənilməlidir, çünki keçmiş işçinin mülkiyyəti olan pensiyanı ondan almaq olmaz. Pensiyada olduğu dövrdə pensiyaçının nə etməli olduğunu o özü müəyyən edir. Əgər pensiyaya müəyyən yaş həddinə çatmış (qazanmış) şəxslərin təmin edilməsi üçün dövlət hesabına həyata keçirilən ödəniş kimi baxsaq, onda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağa ümumiyyətlə yol verilmir: əgər işləyirsənsə, deməli, dövlət hesabına təminat, yəni pensiyaya ehtiyacın yoxdur.

Keçmiş SSRİ-də 1956-cı il pensiya islahatına qədər işləyən pensiyaçılara pensiya tam məbləğdə ödənilirdi. İslahatdan sonra işləyən pensiyaçılara pensiyanın az hissəsi ödənilməyə başladı. Əgər əmək haqqı orta aylıq əmək haqqından bir az artıq idisə, işləyən pensiyaçıya pensiya ödənilmirdi. Nəticədə bu qayda dəfələrlə dəyişdirilirdi, bəzilərində pensiya tam məbləğdə, digərlərində 50-75 faiz ödənilirdi. Bəzi işçilər mütəxəssislər üçün daha güzəştli şərtlər, bir çox kateqoriya işçilər üçün (əsasən qulluqçular üçün) isə çox aşağı şərtlər tətbiq olunurdu. Bütövlükdə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, əgər pensiyanın məbləği kifayət qədər yüksək olardısı, işləyən pensiyaçılara pensiyanın ödənilməsində mühüm məhdudiyətlər tətbiq olunurdu, pensiyanın məbləği aşağı olduqda isə, məhdudiyətlər azaldılır və ya tamamilə ləğv olunurdu. Lakin pensiya əməklə qazanılan ödəniş kimi qəbul edilmir, pensiya almaq hüququ isə insanın ayrılmaz hüququ kimi tanınmırdı. İşləyən pensiyaçılara pensiyanın ödənilməsi qaydasında edilən mühüm dəyişikliklər məhz bununla izah olunur.

«Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 40-cı maddəsinə əsasən əmək pensiyası müəyyən edilmiş qaydada verilən etibarnamə üzrə də ödənilə bilər.

Pensiya qanunvericiliyi sosial təminat orqanlarının qərarı əsasında artıq ödənilmiş pensiya məbləğinin tutulmasının mümkünliyünü nəzərdə tutur. «Əmək pensiyaları haqqında» qanunun 39-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, artıq ödənilmiş əmək pensiyası və əmək pensiyasına əlavənin məbləği əmək pensiyaçısının razılığı ilə əmək pensiyasını təyin edən orqanın qərarı əsasında, razılığı olmadıqda məhkəmə qaydasında tutulur. Tutulan məbləğ isə əmək pensiyaçısına ödənilməli olan məbləğin 20% -dən artıq ola bilməz. Bütün hallarda qanunvericiliklə

müəyyən edilmiş cəmi tutulan məbləğ əmək pensiyaçısına veriləcək əmək pensiyası və əmək pensiyasına əlavənin məbləğinin 50 faizindən artıq olmamalıdır.

Əmək pensiyasının ödənilməsi əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə, əmək pensiyaçısının dul arvadı (əri) yeni nikah bağladıqda və s. hallarda dayandırılır.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat

a) azərbaycan dilində

1. Əliyev M. N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
2. Əliyev M.N. «Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun Kommentariyası. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2005
3. Hüseynov C.Ə. Hakimlərin pensiya təminatı üzrə münasibətləri sosial təminat hüquq münasibətlərinin növü kimi / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 18-ci buraxılış, Bakı, 2007, s. 189-195
4. Qasimov A.M., Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasının pensiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2001
5. «Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 avqust 2003-cü il tarixli Fərmanı. // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2001, 13 avqust
6. «Pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 21 avqust 2003-cü il tarixli 108№-li qərarı

7. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 21 avqust 2003-cü il tarixli 108 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək haqqı barədə sənəd təqdim edə bilməyən qaçqın və məcburi köçkünlərə pensiya hesablanması üçün işləmiş olduqları iqtisadiyyat sahələri üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğləri»
8. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 09 iyun 1997-ci il tarixli 58 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan kompensasiyalar, müavinətlər və gəlirlərin siyahısı».
9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 11 noyabr 2002-ci il tarixli 178№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Stasionar sosial xidmət müəssisələrində yaşayan ahılların, ahıl əlillərin pensiyalarının verilməsi qaydası»
10. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 23 yanvar 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 106-cı maddəsinin ikinci hissəsinin şərh edilməsinə dair» qərarı. // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2001, 24 yanvar
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu 15 mart 2004-cü il 80№-li əmri ilə təsdiq edilmiş «Pensiyaların təyin olunması ilə əlaqədar təqdim olunan sənədlərin rəsmiləşdirilməsi, baxılması və saxlanılması» Qaydaları. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının bülleteni. Bakı: 2004, № 3, s. 70-104
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Kollegiyasının 17 mart 2006-cı il tarixli 3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən əmək pensiyalarının təyin edilməsinin, yenidən hesablanmasının və ödənilməsinin müvəqqəti Qaydaları

b) rus dilinda

1. Азарова Е.Г., Кошдратьева З.А. Постатейный комментарий к Федеральному закону «О трудовых пенсиях в Российской Федерации». М.: Инфра-М, 2003
2. Захаров М. Л., Ссвастьянова В.Б., Тучкова Э. Г. Комментарий к новому пенсионному законодательству (постатейный комментарий к Федеральным законам «О трудовых пенсиях в Российской Федерации», «О государственном пенсионном обеспечении в Российской Федерации»). М.: ТК Велви, 2002
3. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Практический и научный комментарий к Закону Российской Федерации «О государственных пенсиях в Российской Федерации». М.: Изд-во БЕК, 1997
4. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации / Под ред. Е.П. Сидоренко. М.: Юрайт-Издат, 2003.
5. Пешехонов Ю.В. Комментарий к Пенсионному законодательству Российской Федерации. 4-е изд., М.: Омсгал, 2003
6. Правовые основы пенсионной системы Российской Федерации / А.Р. Шафигуллин, Е.П. Полякова, А.С. Сазонов, А.С. Груничев. Ростов-на-Дону: Феникс, 2007
7. Соловченко В., Шибанов З. Расчет пенсий. Комментарий и разъяснения особенностей расчета и пересчета пенсий с 01.02.1998 г. Применениис ИКП. Документы. М.: 1998

XII FƏSİL

SOSIAL TƏMİNAT SİSTEMİ ÜZRƏ SOSIAL MÜAVİNƏTLƏR

12.1. Sosial müavinətlərin anlayışı, təsnifatı və onların məbləğinin müəyyən edilməsi metodları

Sosial təminatın ən mühüm növü olan sosial müavinətlər pensiyalarla eyni vaxtda, hələ XX əsrin 20-ci illərinin II yarısından başlayaraq maddəli işçilərə verilən sosial sığorta ödənişlərinin tərkib hissələrindən biri kimi yaranmışdır. Sonralar isə o, tək maddəli işçilər üçün yox, həm də digər kateqoriya şəxslərə ödənilən sosial yardımlar kimi çıxış etməyə və artıq dövlət sosial sığorta orqanları tərəfindən yox, həm də dövlət büdcəsindən, kolxozçuların dövlət sosial müdafiəsi fondu tərəfindən ödənilməyə başladı. Lakin cəmiyyətin bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuş yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin yaranması müavinətlərin yeni növlərinin meydana gəlməsi, köhnələrin isə sıradan çıxması ilə nəticələndi. Onların bir qisminin dairəsi son vaxtlar meydana gəlmiş yeni növlərlə daha da zənginləşdi (məs., uşağa qulluğa görə ödənilən müavinət, işsizlik müavinəti və s.), bir sıra müavinətlər isə müstəqil müavinət növü kimi ümumiyyətlə sıradan çıxmış, yaxud da digərlərinin tərkibinə daxil edilmişlər (məs., çoxuşaqlı və tənha analara ödənilən müavinətlər). Hal-hazırda isə respublikamızda "sosial müavinətlər" kimi tamnan geniş müavinətlər sistemi formalaşaraq inkişaf etmiş və həmin müavinətlər haqqında qanunvericilik tamamilə yenilənmişdir.

Sosial müavinətlərlə əlaqədar olan münasibətlərin hüquqi tənzihi həm qanun əsasında («Sosial müavinətlər haqqında» 7 dekabr 2006-cı il tarixli qanun), həm də qanunqüvvəli aktlar əsasında (məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş "Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işgötürənin vəsaiti hesabına

ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında” Əsasnamə) həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər kəsin sosial təminat hüququ ilə yanaşı sosial müavinətlərin ən mühüm növlərinin təqdim edilmə əsasları da (məs., xəstəlik, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə, işsizlik) təsbit edilmişdir. Həmin maddənin III hissəsində göstərilir ki, hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir.

Pensiya kimi sosial müavinətlər də sosial təminatın bir növü kimi qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada vətəndaşlara təyin olunan pul ödənişləridir. Lakin müavinətə anlayış verərkən ilk növbədə onu məhz pensiyalardan fərqləndirən aşağıdakı əlamətlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Müavinət almaq hüququ vətəndaşın əmək fəaliyyəti ilə bağlı ola da bilər (məsələn, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə, hamiləliyə və doğuşa görə müavinətlər) və ya belə fəaliyyətdən asılı olmaya da bilər (işsizlik müavinəti, əlilliyə görə müavinət, yaşa görə müavinət və s.). Pensiya isə hər bir halda şəxsin əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq təqdim edilir.

2. Təyin olunma məqsədinə görə müavinətlər bəzi hallarda itirilmiş əmək haqqını bərpa etmək məqsədi daşıyır və onun məbləği əmək haqqı əsasında müəyyən edilir, digər hallarda isə müavinət əlavə maddi yardım rolu oynayır və qəti məbləğlə müəyyən olunur (məsələn, uşağın doğulması ilə əlaqədar ödənilən müavinətlər). Pensiyanın məqsədi isə pensiya almaq hüququ olan vətəndaşların yaşayışına təminat verən yeganə mənbə rolunu oynamaqdır.

3. Subyektlərinə görə pensiya bir qayda olaraq işləməyən vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulur, müavinətlər isə hamıya, həm işləyənlərə, həm işləməyənlərə ödənilir.

«Sosial müavinətlər haqqında» qanunda ilk dəfə olaraq sosial müavinətə leqal anlayış verilmişdir. Həmin qanunun 1-ci maddəsinə görə sosial müavinətlər dedikdə qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaiti başa düşülür. Lakin hesab edirik ki, qanunvericilik sosial təmi-

natın bu növünün təqdim edilməsi məqsədini sosial sığorta ilə əlaqələndirməmiş və onun əsas məqsədini göstərə bilməmişdir. Buna görə də sosial müavinətlərə aşağıdakı kimi anlayış vermək məqsədemüvafiq olardı: sosial təminat sistemi üzrə sosial müavinətlər dedikdə qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada tam və ya qismən itirilmiş əmək haqqını və ya gəlirləri kompensasiya etmək, həm də əlavə maddi yardım göstərmək məqsədilə müəyyən kateqoriya şəxslərə aylıq, dövrü və birdəfəlik təyin olunan pul ödənişləri başa düşülür.

Qəbul edilmiş ənənəyə görə qanunvericilik sosial müavinətləri təqdim edilmə əsaslarına görə fərqləndirir ki, bu da öz növbəsində onların adında ifadə olunur. Respublikamızda hazırda sosial müavinətlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

a) Aylıq müavinətlər;

1. əlilliyə görə müavinət;
2. 16 yaşadək əlil uşaqlara müavinət;
3. ailə başçısını itirməyə görə müavinət;
4. bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət;
5. üç yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət;
6. bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) uşaqlarına müavinət;
7. valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət;
8. bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət;

b) Dövrü müavinətlər:

1. əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlər;
2. işsizlik müavinəti.

c) Birdəfəlik müavinətlər:

1. radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkərək əlil olmuş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət;
2. uşağın anadan olmasına görə müavinət;

3. dəfn üçün müavinət;

4. ölümə səbəb olan postvaksinal fəsadlara görə müavinət.

c) Ömürlük müavinətlər:

dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət;

yaşa görə müavinət.

Sosial müavinətləri bir sıra meyarlara görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

1. Məqsədinə görə, a) tam və ya qismən itirilmiş əmək haqqını kompensasiya etmək məqsədilə verilən müavinətlər (məsələn, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət, işsizlik müavinəti, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət); b) müəyyən səbəblərə görə ailədə əlavə xərclərin yaranması ilə əlaqədar sosial yardım göstərmək məqsədilə ödənilən müavinətlər (məsələn, uşağın anadan olmasına görə verilən müavinət, dəfn üçün müavinət).

2. Ödənilmə müddətinə görə müavinətlərin aylıq (məsələn, əlilliyə görə müavinət və uşağa qulluğa görə verilən müavinət), birdəfəlik (məsələn, uşağın anadan olmasına görə və dəfn üçün müavinətlər), dövrü (məsələn, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və işsizlik müavinəti) və ömürlük (məsələn, dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət, yaşa görə müavinət və s.) növləri fərqləndirilə bilər.

3. Ödənilmə mənbələrinə görə sosial müavinətlər 2 yerə bölünür: məcburi dövlət sosial sığorta, yəni DSMF-in vəsaitləri hesabına maliyyələşən müavinətlər (məsələn, uşağın anadan olmasına görə müavinət, işsizlik müavinəti, dəfn üçün müavinət və s.); dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşən müavinətlər (məsələn, 16 yaşınadək uşaqlara verilən, habelə yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlər və s.); həm DSMF-nin vəsaitləri, həm də işəgötürənin vəsaitləri hesabına verilən müavinət (əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət).

4. Sosial müavinətləri alan vətəndaşların kateqoriyalarına görə onu hamı üçün (uşağın anadan olmasına, doğuma görə müavinət və s.) və ancaq məcburi dövlət sosial sığortası olunanlar üçün (əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və s.) müavinətlərə bölmək olar.

Hüquq ədəbiyyatlarında sosial müavinətlərin həm də təyinatına və əhəmiyyətinə görə təsnifatı da aparılır. Sosial müavinətlərin təyinatına görə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və işsizlik müavinəti, əhəmiyyətinə görə isə hamiləliyə və doğuşa görə, uşağa qulluğa görə, həmçinin uşağın anadan olmasına görə verilən müavinətlər və s. növləri göstərilir¹.

Sosial müavinətlərin növlərini onların maliyyələşdirmə mənbələri ilə də əlaqələndirmək lazımdır. Ona görə ki, eyni müavinət müxtəlif şəxslərə müxtəlif mənbələrdən ödənilə bilər. Məsələn, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan qadınlara DSMF-dan, hərbi xidmət və ya dövlət qulluğu keçən qadınlara isə dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

Sosial müavinət almaq hüququna bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də malikdirlər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş "Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında" Əsasnamə ilə (bundan sonra Əsasnamə adlanacaq) uşağı olan vətəndaşlara ödənilən müavinətlərin bütün növləri üçün bir sıra ümumi qaydalar müəyyən edilmişdir.

Birinci qayda müavinətlərin təyin olunma müddətləri ilə bağlıdır. Məsələn, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət cəmləşdirilmiş sosial məzuniyyətin bütün müddətində verilir, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət uşaq doğulduqdan sonra müavinət müddəti məhdudlaşdırılmadan ödənilir, uşağın 3 yaş tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinət isə adından göründüyü kimi uşağın 3 yaş tamam olanadək verilir.

İkinci qayda sosial müavinətləri alan vətəndaşların müavinətlərin ödənilməsinin dayandırılması, yaxud da ödənilən müavinətin məbləğinin dəyişdirilməsinə əsas verən halların meydana gəlməsi ilə bağlı olaraq dövlət orqanlarına məlumat vermək vəzifəsi ilə bağlıdır.

---

¹ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 369

Üçüncü qayda isə, müavinətlərin ödənilməsi qaydası ilə bağlıdır. Belə ki, Əsasnamə ilə nəzərdə tutulmuş müavinətlər Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanları tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müəssisənin olduğu yerdən kənarında (məsələn, ezamiyyət zamanı, məzuniyyət dövründə və s.) baş verdikdə də müavinət işçinin iş yerində təyin olunur və verilir. Fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlara, məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilməsi halda, müavinət DSMF-nun rayon (şəhər) şöbələri tərəfindən DSMF-nun vəsaiti hesabına təyin olunur və onun vəsaiti hesabına verilir. Dini təşkilatların işçilərinə müavinət həmin təşkilatlar tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir.

Sosial müavinətlərin məbləğinin müəyyən edilməsinin isə əsasən iki metodunu göstərmək olar.

Birincisi, sosial müavinətlərin məbləğinin qəti şəkildə müəyyən edilməsi metodu. Məsələn, dəfn üçün birdəfəlik müavinətin məbləği Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» sərəncamı ilə 65 manat məbləğində qəti şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

İkincisi, sosial müavinətin məbləğinin əmək haqqına faizlə müəyyən edilməsi metodu. Məsələn, işsizlik müavinətinin məbləği «Məşğulluq haqqında» 2 iyul 2001-ci il tarixli qanunun 24-cü maddəsinə əsasən orta aylıq əmək haqqının 70% məbləğində müəyyən edilmişdir.

12.2. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət

Sosial müavinətlərin mühüm növlərindən biri kimi çıxış edən əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin verilməsi əsasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinə üçüncü hissəsi və «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu təşkil edir. Onun verilməsi qaydası isə Əsasnamə ilə müəyyən edilmişdir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət pensiyalara nisbətən daha qədim tarixə malik olan müavinət nö-

vüdü. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranmış bu müavinət Rusiyanın tərkibində olduğuna görə Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən tətbiq olunmağa başlanıb. SSRİ-də isə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin geniş sistemi mövcud idi. Hazırda respublikamızda onun ödənilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən yeni qanunvericilik sistemi işlənilib hazırlanmışdır.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət dedikdə əmək funksiyasını və ya digər fəaliyyəti səhhətin qısa müddətə pozulması ilə əlaqədar olaraq yerinə yetirmək mümkün olmadıqda, əmək haqqına və ya digər gəlirə mütənəşib olaraq ödənilən ödəniş başa düşülür.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət əmək müqaviləsi bağlayan və bununla bağlı xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta fəaliyyəti həyata keçirilən şəxslərə ödənilir. Bu müavinət xeyrinə sosial sığorta fəaliyyəti həyata keçirilmiş işləyən vətəndaşların digər kateqoriyalarına da eyni əsaslarla təyin olunur.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 74-cü maddəsinin qeyd hissəsinə və həmin Əsasnaməyə görə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin ilk 14 təqvim günü işəgötürənin vəsaiti, qalan günlər isə məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət, əmək qabiliyyətinin itirildiyi birinci gündən başlayaraq sağalanaqədək və ya tibbi-sosial ekspert komissiyası (TSEK) tərəfindən əlillik müəyyən edilənədək, lakin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müddətdən çox olmayan dövr üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Xəstəlik vərəqələrinin verilməsi və müalicə-sağlamlıq məqsədlərinə ödənişlərin təyin edilməsi və verilməsi qaydalarının təsdiqi haqqında» 8 yanvar 1993-cü il tarixli 9Nə-li qərarı ilə müəyyən edilmiş qaydada verilmiş xəstəlik vərəqəsinə (əmək qabiliyyətini itirmək vərəqəsi) əsasən təyin edilir. Başqa sənədlər bu müavinətin verilməsi üçün əsas kimi çıxış edə bilməzlər. Xəstəlik vərəqəsi itirildiyi halda müavinət vərəqənin dublikatına əsasən (sənədin surəti çıxarılmış ikinci nüsxəsi) verilib.

Bütün işçilər bir qayda olaraq əmək qabiliyyətini iş vaxtı ərzində və ya sınaq müddətində itirdikdə müavinət almaq hüququna malik olurlar. Burada iş vaxtı dedikdə işçinin əmək münasibətlərinə daxil olduğu, faktiki işə başladığı birinci gündən bu münasibətlərə xitam verildiyi sonuncu günədək olan müddət başa düşülür. İşdən çıxarılma günü əmək haqqının hesablandığı sonuncu iş günü hesab edilir. Aşağıdakı hallarda işə başlayana qədər, yaxud da işdən çıxarıldığı sonrakı dövrdə müvəqqəti əmək qabiliyyəti itirilərsə, müstəsna hal kimi müavinətin ödənilməsinə yol verilir:

- əgər işçi orta və yaxud ali təhsil müəssisəsini, aspirantura və ya klinik ordinaturanı qurtardıqdan sonra işə göndərilərsə;
- əgər əmək qabiliyyəti işdən çıxarmadan sonrakı 1 ay ərzində müvəqqəti itirilərsə; işdənçıxarma üzrlü səbəblərlə - xəstələnmiş ailə üzvünə qulluqla, başqa əraziyə köçməklə, işçinin özünün xəstələnməsi ilə əlaqədar olduqda və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi 1 təqvim ayından çox davam edərsə, müavinət ödənilir. Öz təşəbbüsü ilə işdən çıxarılma əlillərdə, yaşa görə pensiyaçılarda, hamilə və 14 yaşadək uşağı olan qadınlarda, himayəsində 3 və daha çox 16 yaşına çatmamış uşağı olan işçilərdə üzrlü hal kimi qəbul edilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə işçinin işdən çıxarılması ilə əlaqədar mübahisə getdiyi dövrdə baş verərsə, müavinət işçi işə bərpa olunduqda verilir. Bu zaman müavinət işçinin işə bərpa olunması barədə qərarın çıxarıldığı gündə işə bərpa olunduğu gündən müəssisənin vəsaiti hesabına ödənilir. Əgər əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi işə bərpa olunma barəsində qərarın çıxarıldığı gündən sonra da davam edərsə, onda müavinət xəstəlik vərəqəsində göstərilmiş ilk 14 təqvim gününə düşən məbləği işəgötürənin vəsaiti hesabına, qalan hissəsi isə DSMF-nun vəsaitləri hesabına ödənilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə iş yerinə gedən zaman yolda baş verdikdə müavinət bu şərtlə verilə bilər ki, işçi əmək haqqı, gündəlik və ya yol xərcinin dəyərini almaq hüququna malik olsun (əzamiyyət, işəgötürənin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və s.).

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət aşağıdakı hallarda verilmir:

- işdən və ya başqa vəzifədən boyun qaçıрмаq məqsədilə qəsdən öz sağlamlığına zərər vuran və yaxud da özünü yalandan xəstə kimi qələmə verən işçilərə;
- törətdikləri cinayət zamanı aldıkları zədə nəticəsində əmək qabiliyyəti müvəqqəti itirildikdə;
- məhkəmənin qərarı ilə məcburi müalicə zamanı (ruhi xəstələrdən başqa);
- həbsdə olduğu və məhkəmə tibbi ekspertizası aparılan dövrdə.

İşçi qanunla müəyyən edilmiş hallarda vaxtaşırı tibbi müayinədən keçirildiyi, o cümlədən stasionarda müayinə edildiyi vaxt üçün, habelə hərbi xidmətə çağırıldığı zaman xəstəxanaya yerləşdirildikdə müavinət verilmir. İşçi, əmək haqqı saxlanılmadan işdən (vəzifədən) kənar edildiyi dövrdə əmək qabiliyyəti müvəqqəti itirildikdə də müavinət almaq hüququndan məhrum olur.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə ərəfəsində üzrsüz səbəblərdən işə çıxmayan, həkimin təyin etdiyi rejimi pozan, yaxud da müəyyən olunmuş vaxtda həkimin müayinəsinə və ya TSEK-nin yoxlamasına üzrsüz olaraq gəlməyən işçilər qaydanı pozduğu gündən işəgötürənin müavinət təyin edilməsi üzrə komissiyası tərəfindən müəyyən olunmuş müddətə də müavinətdən məhrum olunurlar.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət aşağıdakı hallarda təyin olunur:

- xəstəlik və zədə nəticəsində əmək qabiliyyəti müvəqqəti itirildikdə;
- sanatoriya-kurort müalicəsi zamanı;
- xəstələnmiş ailə üzvünün qulluğa ehtiyacı olduqda;
- epidemioloji hallarda karantin zamanı;
- vərəm və peşə xəstəlikləri ilə əlaqədar müvəqqəti olaraq başqa işə keçirildiyi zaman;
- protez hazırlandığı müddətdə protez-ortopedik müəssisənin stasionarına yerləşdirildikdə;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə

görə müavinət almaq hüququ verən postvaksinal fəsadların siyahısına daxil olan postvaksinal fəsadla əlaqədar əmək qabiliyyəti müvəqqəti itirildikdə.

Xəstəlik və zədə nəticəsində əmək qabiliyyəti müvəqqəti itirildikdə. Məişət zədələnməsi zamanı, hamiləliyin süni yolla dayandırılması ilə əlaqədar aparılmış əməliyyatdan sonra və növbəti məzuniyyət (əsas və ya əlavə məzuniyyət) zamanı xəstəlik və zədə nəticəsində əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət təqdim olunmuş xəstəlik vərəqəsinə əsasən işçinin əmək qabiliyyətini itirdiyi bütün günlər üçün verilir. Əmək haqqı saxlanılmadan məzuniyyət dövründə və ya uşağa qulluq etməkdən ötrü verilən sosial məzuniyyət zamanı müavinət verilmir. Əgər əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi göstərilən məzuniyyətlərdən sonra da davam edərsə, müavinət işçinin işə başlamalı olduğu gündən ümumi qayda üzrə verilir.

Sanatoriya-kurort müalicəsi zamanı. Müavinət işçiyə müalicə olunmaq və sanatoriyaya gedib qayıtmaq üçün növbəti və əlavə məzuniyyət müddəti azlıq etdikdə verilir. İşçi 2 il üçün cəmləşdirilmiş məzuniyyət almaq hüququna malik olduqda ona çatası məzuniyyətin bütün müddəti hesaba alınmaqla xəstəlik vərəqəsi verilir və müavinət ödənilir. Vərəm sanatoriyasında müalicə olunmaq üçün istifadə olunmuş növbəli və əlavə məzuniyyət vaxtı əmək qabiliyyətinin itirilmə müddətinə daxil edilir. Bu zaman müavinət sanatoriyaya bilavasitə göndərilmədən əvvəl stasionar və ya ambulator müalicəsi zamanı müavinət məbləği müəyyən edilərkən nəzərə alınan qazancdan hesablanır. Bilavasitə stasionar tibb müəssisələrində tam müalicə olunmaq üçün sanatoriyaya göndərilmiş ağır formalı miokard infarktı, aortanın tac damarlarının və ürəyin anevrizmi üzrə cərrahi əməliyyat aparılmış, mədənin və on iki barmaq bağırsağın xora xəstəliyi və öd kisəsinin xaric edilməsindən sonra işçiyə sanatoriyada qaldığı bütün müddət üçün müavinət verilir. 16 yaşınadək əlil uşağı tərbiyə edən işləyən valideynlərdən birinə (qəyyuma və ya himayəçiyə) də eyni müddətə-əlil uşağın sanatoriya müalicəsinin bütün müddətinə (sanatoriyaya gediş vaxtı da nəzərə alınmaqla) müavinət verilir. Bu zaman əlil uşağın fərdi qulluğa ehtiyacı olması barədə tibbi rəyin olması vacibdir.

Göstərilən bütün bu hallarda müavinət sanatoriyaya gedib-qayıtmaq müddəti əlavə edilməklə və yalnız işçinin növbəti məzuniyyət müddətini çıxmaqla sanatoriya-kurort müalicəsinin bütün müddətinə verilir (vərəm sanatoriyasında müalicə olunarkən növbəti məzuniyyət vaxtı nəzərə alınır). Əgər sanatoriyaya gedəndə məzuniyyətdən istifadə olunarsa, işgötürən işçiyə ödənişsiz məzuniyyət təqdim edir.

Xəstələnmiş ailə üzvünə qulluq etmək üçün verilən məzuniyyət zamanı müavinət bu şərtlə verilir ki, xəstəyə qulluq edilməməsi onun həyatı və ya sağlamlığı üçün qorxu törətsin və tibbi göstərişə görə xəstəxanaya qoymaq imkanı olmasın. Bu müavinət aşağıdakı müddətlərdə verilir:

- 14 yaşa çatanadək xəstələnmiş uşağa qulluq edilməsinə görə, habelə insanın immun çatışmazlığı virusu ilə (HİV) yoluxmuş və ya AİDS xəstəliyinə tutulmuş 16 yaşına çatmamış xəstə uşağın müalicəsində valideynlərindən birinə, yaxud digər qulluq edən şəxsə istər ambulator, istərsə də stasionar müalicəsi zamanı uşağın qulluğa ehtiyacı olan bütün dövr üçün;
- 14 yaşından yuxarı xəstələnmiş ailə üzvlərinə qulluq edilərkən 7 təqvim günündən artıq olmayan müddət üçün (ailə üzvünün xəstəliyinin ağırlığından və məişət şəraitindən asılı olaraq müstəsna hallarda, ümumilikdə 10 təqvim günündən artıq olmamaqla müavinət verilməsinə icazə verilir).

İşləməyən ana xəstələndiyi hallarda uşağa qulluq edə bilmədikdə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət 3 yaşadək uşaqlara və 16 yaşınadək əlil uşaqlara qulluq edən şəxslərə verilir.

Növbəti və əlavə məzuniyyət, uşağa qulluq etməkdən ötrü məzuniyyət və ödənişsiz məzuniyyət vaxtı xəstələnmiş ailə üzvünə qulluq etmək üçün müavinət verilmir.

İşçini əhatə edən şəxslər arasında yoluxucu xəstəliyə tutulanlar olduqda, xəstəliklərə qarşı sanatoriya-epidemioloji mübarizə xidməti orqanları tərəfindən ona işdən kənar edildiyi zaman *karantin üzrə müavinət* ödənilir.

İşçi vərəm və ya peşə xəstəliyi nəticəsində öz işində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmişsə, lakin müəssisənin fəaliyyətinə zərər yetirmədən və müalicənin normal gedişini pozmadan başqa

işə görə bilərsə, həkim məsləhət komissiyasının (HMK) qərarı ilə, belə komissiya olmadıqda isə müalicə edən həkimin tabe olduğu müalicə idarəsinin baş həkimi tərəfindən təsdiq edilmiş qərarla və həmkarlar ittifaqı komitəsinin razılığı ilə işəgötürən tərəfindən müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilə bilər. Bu zaman işçinin yeni işdəki əmək haqqı əvvəlkindən az olarsa, fərq müəyyən edilir və bu fərqi müəssisədən almaq hüququ olmadıqda ona yeni işdə çalışdığı bütün vaxt üçün, ancaq 2 aydan artıq olmayaraq xəstəlik vərəqəsi üzrə müavinət verilir. Lakin, bu zaman yeni işdə alınan əmək haqqı ilə müavinətin ümumi məbləği işçinin əvvəlki işdəki tam faktiki qazancından artıq olmamalıdır.

Protez-ortopedik müəssisənin stasionarına yerləşdirildikdə müavinət stasionarda olma və stasionara gedib qayıtmaq müddəti də daxil olmaqla bütün vaxt üçün verilir.

Postvaksinal fəsadlarla əlaqədar əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 noyabr 2000-ci il tarixli 208 Nəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət almaq hüququ verən postvaksinal fəsadların Siyahısı»na uyğun olaraq verilir. Həmin qərara əsasən vaksin yeridilməsi ilə bağlı 4 həftə ərzində sağlamlığın pozuntusu ilə müşahidə edilən postvaksinal fəsadlara yerli reaksiyalar, mərkəzi sinir sistemi tərəfindən əlavə reaksiyalar, allergik reaksiyalar, anafilaktik reaksiyalar, anafilaktik şok, fevriil qıcolmalar, vaksinasıya ilə əlaqədar digər ağır qeyri-adi reaksiyalar aid edilmişdir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə ödənilməsinin xüsusiyyətləri. Mövsümi və müvəqqəti işlərdə çalışan işçilərə müavinət ümumi əsaslar üzrə mövsüm müddətində verilir. İşləyən əlillərə (müharibə əlillərindən başqa) müavinət əmək şikəstliyi və peşə xəstəliyi istisna olmaqla, ardıcıl və yaxud təkrar xəstələnmə zamanı təqvim ilində 6 aydan çox olmamaq şərti ilə ödənilir. Əmək qabiliyyəti əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində müvəqqəti olaraq itirildikdə isə müavinət xəstə sağalanadək, yaxud da bu xəstəliklə bağlı əlillik dərəcəsi yenidən müəyyən ediləndək verilir. Vərəmlə xəstələnen işləyən əlillərə də müavinət eyni qaydada, lakin 12 aydan artıq olmamaq şərti ilə verilir.

Müvəqqəti olaraq işin dayandırıldığı müddət zamanı, hərbi toplaşmalar və ya təhsil müəssisələrində istehsalatdan ayrılmaqla təhsillə əlaqədar verilən əlavə məzuniyyət zamanı əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi baş verdikdə müavinət işçinin göstərilən müddət qurtardıqdan sonra işə başlamalı olduğu gündən verilir.

Müavinət almaq hüququna hərbi xidmətdən tərxis olunduqdan sonrakı 1 ay ərzində xəstələnən keçmiş çağırış hərbi qulluqçuları da malikdir.

Məcburi dövlət sığorta haqqı ödəyənlər müvəqqəti olaraq respublikadan xaricdə olduqda, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə onlara verilən sənədlərin əsaslılığı şübhə doğurmursa və təcili müalicəyə ehtiyac yoxdursa, həmin sənədlərin yaşayış və ya iş yeri üzrə HMK tərəfindən xəstəlik vərəqəsi ilə əvəz olunması yolu ilə ümumi əsaslar üzrə müavinət təyin edilir və müəyyən edilmiş qaydada ödənilir.

AR vətəndaşı olmayan, lakin Azərbaycanda işləyən və məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyən işçilərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət ümumi əsaslarla verilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin hesablanması qaydası. Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə, hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət üçün verilən müavinət sığorta olunanın faktiki qazancından hesablanır, qalan bütün hallarda isə 2 aylıq vəzifə maaşı və ya ikiqat tarif dərəcəsi (vaxtamuzd əmək haqqı alanlar üçün vaxtamuzd, işəmuzd əmək haqqı alanlar üçün isə işəmuzd əmək haqqı) məbləğindən artıq olmaq şərti ilə faktiki qazanc nəzərə alınır. İşçinin əmək haqqına əlavələr, habelə aylıq mükafatın miqdarı faktiki qazancla birlikdə göstərilən məbləğdən artıq olarsa, hesablama eyni qaydada aparılır.

Vəzifə maaşı və ya tarif dərəcəsi almayan işçilərə müavinət ödənilərkən səlahiyyətli orqanların göstərişi üzrə (Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və həmkarlar təşkilatları orqanları) müvafiq peşə və ixtisasa malik işçinin əmək haqqına uyğun olaraq hesablama aparılır.

Müavinət hesablanarkən həqiqi qazanca dair qüvvədə olan qaydalara əsasən, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının tutulduğu bütün növ əmək haqqı, müəyyən peşələri (vəzifələri) əvəz

etmək üçün, o cümlədən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş iş günü (iş növbəsi) ərzində müvəqqəti olaraq işdə olmayan işçinin vəzifəsinin yerinə yetirilməsi üçün, xidmət edilən sahənin genişləndirilməsi üçün və ya işin həcmünün artırıldığına görə, həmçinin briqadaya və ya istehsalatda şagirdlərin öyrədilməsi üçün istehsalat təcrübəsinə başçılıq edilməsi üçün verilən əlavə ödənişlər daxil edilir. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan gəlirlərin məbləği müavinət hesablandıqda qazanc məbləğinə daxil edilmir. Hesablama aparılarkən işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyinə görə tam işləmədiyi aylar, hamiləliyə, doğuma və uşağa qulluğa görə verilən məzuniyyətlər, hərbi təlim toplanışlarında olduğu, yaxud başqa müəssisəyə işə göndərildiyi müddət nəzərə alınmır. İşçiyə ödənilən mükafatlar və uzun müddət işləməyə görə verilən birdəfəlik mükafatların bütün hallarda 1/12 hissəsi aylıq əmək haqqına əlavə olunur.

Vaxt hesabı ilə əmək haqqı alan işçilərə müavinət hesablanarkən onların əmək qabiliyyətinin itirildiyi günədək aldıkları əmək haqqı (əlavələrlə birlikdə) nəzərə alınmaqla gündəlik və ya saat tarif dərəcəsi və alınmış mükafatların orta aylıq (orta gündəlik, orta saatlıq) məbləği əsas götürülür. İşçi natamam vəzifə maaşı aldıqda müavinət həqiqi alınan maaş hissəsindən hesablanır. Gündəlik müavinət hesablanarkən orta gündəlik qazancın məbləği əmək qabiliyyəti itirilmiş aydakı bütün iş günlərinin sayına bölünür. Müavinətin ümumi məbləği müavinətin gündəlik miqdarının əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müddətində buraxılmış iş günlərinin sayına vurulması yolu ilə müəyyən edilir.

İşə görə əmək haqqı alan işçilərə müavinət əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsindən qabaqkı son 2 təqvim ayında aldığı orta qazancı hesablanır. Göstərilən 2 ayda işçinin qazancı olmadıqda (məsələn, işçinin təqsiri olmayan boşdayanma vaxtı) müavinət ümumi əsaslarla ödənilir.

Müavinətin hesablanması üçün qazancın nəzərə alındığı müddət ərzində işçi başqa işə keçirilmişsə, yaxud onun tarif dərəcəsinin miqdarı və yaxud da əmək haqqı sistemi dəyişdirilmişdirsə (vaxtamuzd ödəmə işəmuzd ödəmə ilə əvəz olunduqda və s), müavinət müvafiq olaraq işçinin yeni işə keçirildiyi, onun tarif dərəcə-

cəsinin və yaxud əmək haqqının ödənilməsi sisteminin dəyişdiyi günlərdən işlədiyi müddətin qazancına əsasən hesablanır.

İşçinin üzrlü səbəblərdən qazancı olmadıqda (məs., müəssisədə iş dayandığı halda) müavinət tarif dərəcəindən (vəzifə maaşı) və orta aylıq mükafatın məbləğindən hesablanır.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət dövründə işçinin vəzifə maaşı, tarif dərəcəsi yüksəldilmişdirsə, əvvəl təyin edilmiş müavinətin məbləği vəzifə maaşının, tarif dərəcəsinin yeni (yüksəldilmiş) miqdarını nəzərə almaqla yenidən haqq-hesab edilməlidir. Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə isə əksinə, müavinət aşağı vəzifənin tarif dərəcəindən (vəzifə maaşı) hesablanır.

İşçi əsas iş yerindən əlavə başqa müəssisədə də müqavilə üzrə işləyirsə, bu zaman müavinət işçinin hər iki iş yerində aldığı ümumi qazancın əsasında hesablanır və əsas iş yerində müəyyən olunmuş stavkanın ikiqat məbləğindən artıq olmamaq şərti ilə ödənilir.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə müvəqqəti olaraq işdə olmayan işçinin əvəz olunduğu zaman baş verərsə və bununla əlaqədar olaraq əvəzçiyə yüksək vəzifə maaşı (stavka) təyin olunmuşsa, müavinət həmin yüksək vəzifə maaşı (stavka) üzrə hesablanır. Bu halda əvəzçilik müddəti müəyyən edilmiş müddətdən artıq olmamalı, müddət müəyyən edilmədikdə isə əvəz olunan adam işə çıxan günə qədər olmalıdır.

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə iş zamanı baş veribsə və müəssisə, sex, şöbə dayandığı vaxtda da davam edirsə, müavinət yalnız iş müddəti üçün verilən qazancın miqdarından hesablanır. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müəssisədə iş dayandığı müddətdə baş vermişdirsə, işçiyə müavinət verilmir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi (baş verdiyi vaxtdan asılı olmayaraq) müəssisə, şöbə işə başladıqdan və ya müəssisə ləğv edildikdən sonra da davam edərsə, müavinət işçinin işin dayandırılmasından və müəssisənin ləğv edilməsindən əvvəlki qazancına müvafiq hesablanır.

Əmək haqqına əlavə vəsait alan və yaxud müvəqqəti olaraq başqa yerdə olduğuna görə əmək haqqına yüksəldilmiş əmsal alan işçi əlavə vəsaiti, yaxud da yüksəldilmiş əmsalı almali olduğu günə kimi və ya müvəqqəti olduğu yerdən qayıtmalı ol-

duğu günə kimi əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, müavinət ona həmin əlavə vəsait və yaxud da yüksəldilmiş əmsal nəzərə alınmaqla hesablanır.

Kəndli-fermer və ailə kəndli təsərrüfatlarının üzvlərinə müavinət, onların əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi ildən əvvəlki təqvim ilində olan faktiki qazancından hesablanır. Orta gündəlik qazanc keçən təqvim ilində olan qazancın həmin təqvim ilinin təqvim günlərinin sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir. Bu zaman illik qazancın bölündüyü günlərin sayına bayram günləri, istirahət günləri, işəgötürən tərəfindən təqdim edilmiş məzuniyyət günləri, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, hərbi təlim və sınaq toplanışı, dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi günləri daxil edilmir. Əgər təsərrüfat üzvü müəyyən edildiyindən çox işləyərsə, gündəlik qazanc illik qazancın həmin ildə həqiqi işlənmiş günlərin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Kəndli-fermer təsərrüfatının üzvü əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsindən qabaq üzrlü səbəblərdən işləməyibsə və buna görə də qazancı olmayıbsa, onda müavinət işçinin tərifi dərəcəsi ilə hesablanır.

Məktəblərdə, orta ixtisas, texniki peşə təhsili məktəblərində və işçiləri əmək haqqı üzrə onlara bərabər tutulan digər təhsil müəssisələrində (istər bir, istərsə də bir neçə) çalışan müəllimlərə və tərbiyəçilərə müavinət, pedaqoji iş üçün verilən faktiki qazancdan hesablanır. Burada faktiki qazanc dedikdə, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi gündəlik tarifi müəyyən olunmuş pedaqoji iş saatları üçün verilən haqq, pedaqoji iş üçün verilən əlavə haqq (sınıf rəhbəri vəzifəsini yerinə yetirmək üçün, şagirdlərin yazı işlərini yoxlamaq üçün, təcrübə işlərinə rəhbərlik etmək üçün və s.), habelə müəyyən edilmiş qaydada təsdiq olunmuş və dərs cədvəlində nəzərdə tutulmuş saat hesabı üçün ödənilən haqq nəzərdə tutulur. Məktəbəqədər, məktəbdənkənar və digər uşaq müəssisələrində (istər bir, istərsə də bir neçəsində) çalışan pedaqoji işçilərə müavinət hesablanarkən bütün iş yerlərindəki həqiqi pedaqoji iş saatları üçün əmək haqqı və ona əlavə nəzərə alınır. Göstərilən təhsil və uşaq müəssisələrində rəhbər və başqa işçilərə müavinət pedaqoji iş (müəllimlik) saatlarının haqqı da daxil olmaqla bütün qazancdan hesablanır.

Səhiyyənin müalicə-profilaktika və sanatoriya-epidemioloji idarələrində, uşaq evlərində, yetim uşaqlar üçün, əqli və fiziki inkişaf çatışmazlığı olan uşaqlar üçün internat məktəblərində, tibbi-sosial ekspert komissiyalarında, məhkəmə-tibb ekspertizasında işləyən tibb və əczaxana işçilərinə, habelə Qızıl Aypara cəmiyyətində çalışan şəfqət bacılarına müavinət bütün iş yerləri üzrə faktiki iş qazancından hesablanır.

Ali təhsil məktəblərinin rektorlarına, prorektorlarına, kafedra müdirlərinə, tədris hissəsi şöbəsinin müdirlərinə, bu məktəblərin rəhbər və təlim-tərbiyə işlərində çalışan digər işçilərə müavinət pedaqoji iş üçün qazancları nəzərə alınmadan vəzifə maaşlarından, professor-müəllim heyətinə isə hər hansı bir inzibati-təsərrüfat vəzifələrini və başqa vəzifələri yerinə yetirdikləri üçün aldıkları əlavə əmək haqqı nəzərə alınmadan vəzifə maaşından hesablanır.

Qəzetlərin, jurnalların, respublika teleqraf agentliklərinin, informasiya agentliklərinin, radio-televiziyanın və digər idarələrin müəlliflik qonorarı (tamaşaya qoyulma üçün verilən mükafat) əsasında əmək haqqı və yaxud stavka (qiymət qoyulma) üzrə yaradıcılıq işçilərinə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət həmin müəssisə, idarə və ya təşkilatda verilən və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının tutulduğu müəllif (tamaşaya qoyulma üçün verilən) mükafatı nəzərə alınmaqla faktiki qazancdan hesablanır. Bu zaman müavinətin hesablanması üçün nəzərə alınan faktiki qazanc göstərilən mükafatla birlikdə ikiqat vəzifə (aylıq) maaşından artıq olmamalıdır. Maaşı olmayan işçilərə müavinətlərin hesablanması üçün əmək haqqı müvafiq peşə və ixtisası olan işçinin əmək haqqına uyğun nəzərə alınır.

İşin şəraitinə görə ilin müxtəlif fəsilərində (dəniz, çay donanması və balıq sənayesindən başqa) əməyin ödənilməsi qaydası müxtəlif nəzərdə tutulubsa, müavinət işçinin işdə qalaraq alacağı qazancı üzrə hesablanır. Əgər əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə bir dövrdən başlayaraq o biri dövrdə də davam edərsə, hər dövrdə verilən qazanca uyğun hesablama aparılır. Dəniz, çay donanması və balıqçılıq sənayesi donanması gəmilərinin heyəti üzvlərinə müavinət əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmənin baş verdiyi təqvim ilindən əvvəlki ilin həqiqi qazancından hesablanır. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi ildə işə daxil olan

şəxslərin orta gündəlik qazancı müəyyən edilənkən, habelə tam təqvim ilindən az işləmiş şəxslərə müavinət hesablanarkən artıq yuxarıda qeyd edilmiş qaydalar əsas götürülür. Dəniz, çay və balıq sənayesi donanması gəmi heyəti üzvlərinin əmək qabiliyyətinin itirilməsi günləri əmək haqqı verilməyən dövrə təsadüf etdikdə müavinət verilir.

Heyvandarlıqda 4-cü dərəcəli, bitkiçilikdə 2-ci dərəcəli işlərdə və işəmuзд işçilər üçün əl işlərində işin xüsusiyyəti dərəcələrlə dəyişdirilmişdirsə, faktiki qazanc ikiqat tarif dərəcəsi məbləğindən artıq olmamaqla nəzərə alınır; balıq ovlanması ilə məşğul olan, balıqçılıq təsərrüfatının üzvlərinə isə rüb üzrə orta gündəlik plan gəlirinin ikiqat məbləğindən və yaxud da ikiqat vəzifə maaşından artıq olmamaqla müavinət hesablanır.

İş vaxtının uçota alınması mümkün olmayan məcburi dövlət sosial sığorta haqqını minimum aylıq əmək haqqı göstəricisinə nisbətə hesablamaqla ödəyən sığortaolunarlara əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət minimum aylıq əmək haqqı göstəricisinə əsasən hesablanır.

Ştatdankənar işçilər, bu iş onların əsas iş yeri sayılırsa və əgər onlar əmək müqaviləsi üzrə işləyirlərsə, bu zaman həmin işçilər məcburi dövlət sosial sığorta üzrə müavinətlərlə təmin edirlər. Lakin bütün hallarda müavinət onların faktiki qazanclarından hesablanır, əmək qabiliyyətinin itirildiyi ayın qazancı ilə müavinətin ümumi məbləği müvafiq ştatlı işçinin ikiqat maaşından (ikiqat stavkadan) və yaxud da müəyyən edilmiş maksimal əmək haqqından (ikiqat mükafatdan) artıq olmadıqda verilir.

Bağlanmış əmək müqavilələri üzrə ev təsərrüfatında muzdlu işçilərə (ev qulluqçusu, dayə, şəxsi katibə, sürücü və s.) məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilməyi halda müavinət faktiki qazancıdan hesablanır.

Əsas iş yerlərində əmək haqqı tamamilə və ya qismən saxlanılmaqla kənd təsərrüfatı işlərinə, yaxud da başqa müəssisədə işlərin yerinə yetirilməsinə göndərilən işçilərə bu dövrdə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət həmin işlərə göndərilməmişdən qabaq aldıkları qazancıdan hesablanır və ümumi qaydalara əsasən iş yerlərindən ödənilir.

İş yerlərindən kurslara göndərilən işçilərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət ümumi əsaslar üzrə bu

şərtlə verilir ki, onlar kurslara müəssisə tərəfindən göndərilənlər və təhsil aldıkları müddət ərzində maaşları tamamilə və ya qismən saxlanılsın.

Cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaya məhkum edilmiş şəxslərə müavinət ümumi qaydalar üzrə verilir. Bu zaman həmin cəzanı əvvəlki iş yerində çəkən şəxslərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət bu cəzanı çəkməyə başlayanadək olan ümumi staja görə müəyyən edilən miqdarda verilir. Göstərilən şəxslərə müavinət məhkəmənin hökümü ilə təyin olunmuş məbləğ çıxıldıqdan sonra qazancdan hesablanır.

Sərxoşluq nəticəsində və yaxud da sərxoşluqla əlaqədar olan xəstəliklər zamanı müavinət əmək qabiliyyətinin itirilməsinin 11-ci günündən, xroniki alkoqolizmi olan xəstələrin stasionar müalicəsi zamanı isə ümumi əsaslar üzrə əmək qabiliyyətinin itirilməsinin birinci günündən verilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət aşağıdakı miqdarda verilir:

1. Əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət qazancın 100 faizi miqdarında.

Digər əsaslarla əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi hallarında müavinət aşağıdakı miqdarlarda verilir:

1. əlillərə qazancın 150 faizi miqdarında;
  2. qazancın 100 faizi miqdarında:
- 8 il və daha çox ümumi əmək stajına malik olan işçilərə;
  - öhdəsində 16 yaşa çatmamış iki (təhsil alırsa 18) və daha artıq uşağı olan işçilərə;
  - Əfqanıstan müharibəsində, 1990-cı ilin yanvar ayında Bakı şəhərində, Lənkəran və Neftçala rayonlarında faciəli hadisələr zamanı yaralanmış, kontuziya və zədə almış şəxslərə, Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi zamanı zərər çəkənlərə;
  - Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsində iştirak edən şəxslərə, bu zaman həlak olanların valideynlərinə, dul arvadlarına və uşaqlarına, habelə həmin hadisələrdə iştirak edən hərbi qulluqçuların (o cümlədən müddətli xidmət hərbi qulluqçuları-

nın) arvadlarına, həmçinin Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin mühafizəsi üzrə xidməti vəzifələrinin icrası zamanı həlak olanların valideynlərinə, dul arvadlarına (dul kişilərinə) və uşaqlarına;

- 1986-1990-cı illərdə Çernobil AES-də baş vermiş qəzanın nəticələrinin köçürmə zonası hədudlarında ləğv edilməsində, yaxud həmin dövrdə Çernobil AES-in istismarında və ya digər işlərdə iştirak etmiş (o cümlədən müvəqqəti göndərilmiş, yaxud ezam edilmiş) şəxslər, habelə xüsusi toplanışlara çağırılmış və həmin dövrdə görülən işin növündən və yerindən asılı olmayaraq, göstərilən qəzanın nəticələrinin ləğvi ilə bağlı işlərin görülməsinə cəlb edilmiş hərbi qulluqçular və hərbi vəzifəli, habelə köçürmə zonasında xidmət keçmiş daxili işlər orqanlarının rəis və sırayı heyətinə;
  - qanyaradıcı orqanların (kəskin leykoz), qalxanvari vəzinin (adinoidlər, xərçəng), bəd xasiyyətli şişlərin xəstəliyi zamanı;
  - 14 yaşınadək uşaqların Çernobil AES-də qəzanın ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş valideynlərdən birinə iş stajından asılı olmayaraq, xəstə uşağa baxmağa görə;
  - fasiləsiz əmək stajından asılı olmayaraq, əmək qabiliyyətini postvaksinal fəsadla əlaqədar itirən vətəndaşlara;
  - əmək stajından asılı olmayaraq, hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliyi olan şəxslərə;
  - əmək stajından asılı olmayaraq qan və qan komponentlərinin donorluğu funksiyasını yerinə yetirməsi ilə əlaqədar olaraq əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş şəxslərə;
  - əmək stajından asılı olmayaraq hərbi qulluqçuların arvadlarına, məcburi köçkünlərə və vərəm xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə;
4. qazancın 80 faizi miqdarında:
- 5 ildən 8 ilə qədər ümumi əmək stajı olan işçilərə;
  - 21 yaşına çatmamış və 5 ilədək ümumi əmək stajı olan atasız yetim uşaqlara;
5. qazancın 60 faizi miqdarında:
- 5 ilədək ümumi əmək stajı olan işçilərə.

14 yaşa çatmamış uşaqlara qulluq edilməsinə görə müavinət ümumi əsaslar üzrə verilir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs post-vaksinal fəsadla əlaqədar xəstəliyə tutulduqda ona qanunvericilikdə müəyyən edilən qaydada əlillik qrupu verilənədək onun valideynlərindən birinə və ya qanuni nümayəndəsinə fasiləsiz əmək stajından asılı olmayaraq orta əmək haqqının 100 faizi miqdarında müavinət verilir.

Pensiyaya çıxmış hərbi qulluqçular mülki işlərdə işləyərkən, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi zamanı əmək stajı hesablanarkən, yalnız məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən işlərdə çalışdığı müddət nəzərə alınır. Əgər keçmiş hərbi qulluqçu belə işlərdə işləməmişsə, onda müavinətin miqdarı yeni işdə qazandığı əmək stajına əsasən təyin edilir. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin miqdarı həmkarlar ittifaqı üzvlüyündən asılı deyildir. Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət ilk 14 təqvim günü üçün işəgötürənin vəsaiti hesabına, digər günlər üçün isə işəgötürən tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müəssisənin olduğu yerdən kənarında (məsələn, ezamiyyət zamanı, məzuniyyət dövründə və s.) baş verdikdə də müavinət işçinin iş yerində təyin olunur və verilir.

İşçi əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmə vaxtı başa çatdıqdan sonra işə çıxdığı gün xəstəlik vərəqəsini işəgötürənə təqdim edir. İşəgötürən xəstəlik vərəqəsinin müvafiq bölmələrində lazımı qeydlər edir və müavinətin təyin olunması üçün müəssisənin müavinəti təyin edən komissiyasına təhvil verir.

Əmək şikəstliyi (zədələnmə, yanığ, donma və s.) nəticəsində əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət bədbəxt hadisə haqqında akt (İZ formalı) olduqda təyin olunur, bu şərtlə ki, bədbəxt hadisə əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən (o cümlədən ezamiyyətdə olarkən), işəgötürənin tapşırığı olmadıqda belə, müəssisənin mənafeyi üçün görülən hər bir iş zamanı, müəssisə ərazisində və ya başqa yerdə müəyyən edilmiş fasilə vaxtı da daxil olmaqla iş günü ərzində, işə başlamazdan əvvəl və ya iş qurtardıqdan sonra istehsalat alətlərini, paltarları və sairəni qaydaya salarkən, AR Konstitusiyasına uyğun olaraq fəaliyyət göstərən dövlət və ictimai təşkilatların tapşırıqlarını yerinə yeti-

rərkən, habelə insan həyatının xilas edilməsində, mülkiyyətin hər cür formasının və hüquq qaydalarının qorunmasında vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərkən baş vermiş olsun. Donorluq vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar olaraq əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi əmək şikəstliyi ilə əlaqədar əmək qabiliyyətinin itirilməsinə bərabər tutulur.

Əgər bədbəxt hadisə başqa hallarda (məişətdə, işə gedərkən və ya qayıdarkən yolda, dövlət və ya ictimai vəzifələri yerinə yetirərkən və s.) baş verərsə, müavinət bədbəxt hadisənin baş vermə şəraiti aydınlaşdırıldıqdan sonra təyin edilir. Bədbəxt hadisənin baş vermə şəraiti isə dövlət əmək müfəttişliyi və işəgötürən tərəfindən birlikdə araşdırılır.

İşəgötürənin müavinətin təyin edilməsi üzrə komissiyası xəstəlik vərəqələri əsasında müavinət almaq hüququnu, ödənilməli günlərin sayını və qazandıqdan təyin edilməli olan müavinətin məbləğini müavinətin təyin edilməsi protokoluna yazır və komissiyanın sədri ilə səlahiyyət verilmiş üzvü xəstəlik vərəqəsində imza edir.

Müavinət təyin edildikdən sonra işəgötürənin müavinəti təyin edən komissiyası və ya komissiyanın səlahiyyətli üzvü müavinətin hesablanması və verilməsi üçün xəstəlik vərəqələrini müəssisənin mühasibatlığına verir. Müavinət ödənilərkən şəxsə müavinətin təyin edilməsi protokolunda imza etdirilir.

Ödənilmiş və ödənişə aid edilməyən xəstəlik vərəqələri, o cümlədən müavinətin ödənilməsi üçün təqdim edilmiş bütün başqa sənədlər (arayıqlar, aktlar, putyovkaların geri qaytarılma talonları və s.) pul sənədləri ilə birlikdə müəssisənin mühasibatlığında saxlanılır. Xəstəlik vərəqələri bütün başqa pul məxaric sənədlərindən ayrı saxlanılır. Protokola əsasən müəssisənin mühasibatlığı əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə ilk 14 təqvim günü üçün hesablanmış məbləği işəgötürənin vəsaiti hesabına ödəyir. Əgər işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsi müddəti 14 təqvim gündən çox olarsa, müavinətin ödənilməsi məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına həyata keçirilir.

Zədə nəticəsində əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətdən tamamilə və ya qismən məhrum edilmə məsələsinə müavinəti alan şəxsin iştirakı ilə baxılır. İşçinin həmin xəstəlik vərəqəsi ilə müavinət almaq hüququ olmadıqda müavinət

təyin edən komissiya rədd etmək haqqında qərar çıxarır və bu barədə rədd etmənin səbəbi göstərilməklə xəstəlik vərəqəsində qeyd olunur. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən hissəsi əmək haqqının verilməsi üçün müəyyən olunmuş müddətlərdə verilir. Vərəm sanatoriyasında müalicə üçün məzuniyyət zamanı da müavinət bu qayda üzrə ödənilir.

Başqa profilli sanatoriyalarda müalicə üçün məzuniyyət zamanı müavinət işçinin sanatoriyadan (yaxud ambulator kurort müalicəsindən sonra) qayıtdıqdan sonra və yalnız onlar tərəfindən idarə, müəssisə, təşkilatın müvafiq komissiyasına sanatoriyada olduğu müddət qeyd olunmaqla, yollayışın geri qayıtma talonu, yola sutkadan artıq vaxt sərf olunubsa, yol biletlərinin təqdim olunması şərti ilə ödənilir. Yollayış üzrə istifadə olunmamış günlər, həmçinin sanatoriyaya gedib qayıtmaq üçün həqiqi müddətdən artıq vaxt sərfi üçün müavinət verilmir.

12.3. İşsizlik müavinəti

1911-ci ildə ilk dəfə olaraq İngiltərədə «İşsizliyin sosial sığortası haqqında» qanunun qəbul edilməsi nəticəsində verilən işsizlik müavinəti SSRİ-də keçən əsrin 20-ci illərindən tətbiq olunmağa başlanılıb. Lakin sonralar onun ödənilməsi dayandırılmışdır və belə hesab olunurdu ki, ölkədə artıq hamı işlə təmin olunub və bu müavinətin ödənilməsinin heç bir əsası yoxdur. Respublikamızda yenidən işsizlik müavinətinin ödənişi ancaq 27 iyun 1991-ci ildə «Əhalinin məşğulluğu haqqında» qanunun qəbul edilməsi ilə bərpa edildi. Onun ödənilməsində isə əsas məqsəd işsizə itirilmiş əmək haqqını kompensasiya etmək məqsədilə sosial yardım göstərməkdir.

İşsizlik müavinəti hazırda dünyanın bütün geniş iqtisadi münasibətlər sistemində malik olan dövlətlərində tətbiq olunur.

Fransada işsizliyin səviyyəsi əmək qabiliyyətli əhalinin 11,6 faizini əhatə etsə də¹ onlara müavinətin miqdarı yaşayış minimumu təmin edir. Ümumi əmək (sığorta) stajı 6 aydan az olmadıqda, baza müavinəti adlanan müavinət hüququ verilir ki, bu əvvəl ali-

---

¹ Mehbalıyev S. S., İskəndərov R. K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı, 2002, s.178

nan əmək haqqının 60-70 faizini təşkil edir və ayda 4700 franka bərabər olub bir il ərzində verilir. Əgər bu müddətdə iş tapmaq mümkün olmasa, əvvəlki əmək haqqının miqdarından asılı olmaqla, sonuncu müavinət verilir. Bu iki növ yardımın ümumi müddəti 3 ildir. Əgər ailə yoxsul hesab olunursa, o vaxt ona minimum yaşayış səviyyəsini təmin etmək üçün yardım verilir.

Məşğul olmayan əhalinin daha təsirli sosial müdafiəsi sistemi İsveçdə təşkil olunmuşdur. Burada sosial-demokrat hökumətlərinin «sosializmin İsveç modelini» yaratmaq proqramı həyata keçirilir. Orada işsizliyin səviyyəsi az olmaqla təxminən əmək qabiliyyətli əhalinin ümumi sayının 1,5 faizini əhatə edir. Müavinətin verilməsinin baza prinsipi belədir: gəlir nisbətən az olduqda müavinət 90 faiz miqdarında ödənilir, əmək haqqı yüksək olduqda isə müavinətin faizi azalır. Belə ödəncələr 300 gün, yaşlı şəxslərə isə (55-64 yaş) 450 gün ərzində verilir. Müavinətin miqdarı sığorta cəmiyyətlərində üzv olmayan və onların fondlarının təşkil olunmasında iştirak etməyənlər üçün 2-3 dəfə azaldılır.

İngiltərənin qanunvericiliyinə əsasən isə müavinət almaq üçün azı 2 il sığorta stajı tələb olunur. Onun miqdarı gəlirdən, ailənin olmasından, onun tərkibindən, işləməyən uşaqların olmasından asılıdır. İşsizlik müavinəti bir ilə qədər verilir. İşçilərin özlərinin iştirak etdikləri sosial sığorta ilə yanaşı sosial yardım proqramı tətbiq edilir ki, bu da əsasən işsiziyə görə baza müavinətinin ödənilməsi kəsildəndən sonrakı təminat üçün nəzərdə tutulmuşdur.¹

Respublikamızda işsizlik müavinətinin ödənilməsinin əsas şərtlərini müəyyən edən normativ hüquqi aktlar kimi «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunu və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 22 yanvar tarixli 12 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş "İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları" çıxış edir.

«Məşğulluq haqqında» qanunun 8.2-ci maddəsinə əsasən dövlət işaxtaran və işsiz vətəndaşlara aşağıdakı təminatları verir:

1. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının vasitəçiliyi ilə münasib işin seçilməsinə və işədüzəlməyə köməklik göstərilməsinə;

¹ Киселев И.Я. Зарубежное трудовое право: Учебник для вузов. М., 1998, с. 71

2. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının göstərişi ilə pulsuz peşəyönümünə, peşə hazırlığına, yenidən hazırlığına və ixtisasının artırılmasına;

3. vətəndaşın yaş və başqa xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkil edilən haqqı ödənilən ictimai işlərdə iştirakına;

4. işsiz statusu alanlar üçün müavinətlərin ödənilməsinə;

5. özünüməşğulluğa köməklik göstərilməsinə;

6. müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilən digər aktiv tədbirlərdə (əmək yarmarkaları, əmək birjaları, yeni iş yerləri və s.) iştirakına;

7. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təklifi ilə bir yaşayış məntəqəsindən digərinə işə (peşə kurslarına) göndərilməklə əlaqədar vətəndaşların çəkdiyi xərclərin mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq kompensasiya edilməsinə;

8. müvafiq icra hakimiyyəti orqanının göndərişi ilə işə qəbul olunarkən və təhsil almağa göndərilərkən dövlət tibb müəssisələrində pulsuz tibbi müayinədən keçməsinə.

İşsizlərə ödənişlər iki formada verilir: işsizlik müavinəti və işsiz əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi dövrdə verilən müavinət. Lakin qeyd edilən ödənişləri almaq hüququna ancaq qanunla müəyyən edilmiş qaydada işsiz statusu almış vətəndaşlar malikdirlər.

«Məşğulluq haqqında» qanunun I-ci maddəsinə əsasən işsiz vətəndaş dedikdə, işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (AR Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi və onun yerli orqanları nəzərdə tutulur) işaxtaran kimi qeydiyyatata alınan, əmək qabiliyyətli yaşda olan (15 yaş əmək qabiliyyətli yaş hesab olunur) əmək qabiliyyətli şəxs başa düşülür.

Belə şəxslər işsiz statusu almaq hüququna malikdirlər. Bunun üçün vətəndaş yaşadığı ərazi üzrə məşğulluq xidməti orqanına aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

1. Şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd;

2. Əmək kitabçası;

3. Peşə və ya ixtisasını təsdiq edən sənəd (ancaq zəruri hallarda).

İşaxtaran kimi qeydiyyatata alınmış vətəndaş bu sənədləri təqdim etdiyi andan münasib iş təklifi almazsa, qeyd edilən orqan

11 gün ərzində həmin şəxsə işsiz statusu verilməsi haqqında qərar qəbul edir.

İşsiz statusu verilmədikdə bir aydan sonra təkrarən status almaq üçün müraciət etmək olar. İşsizlərin qeydiyyatata alınması qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 yanvar 2002-ci il tarixli 14 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Aşağıdakı vətəndaşların işsiz statusu almaq hüququ yoxdur:

1. 15 yaşa çatmayanlar;
2. Pensiya (ailə başçısını itirməyə görə uşaqlar üçün təyin olunmuş pensiyalar istisna olmaqla) hüququ qazanmış vətəndaşlar;
3. Qeydiyyatata alındıqdan sonrakı 10 gün müddətində münasib iş axtarmaq məqsədilə üzrsüz səbəbdən məşğulluq xidməti orqanına gəlməyənlər və ya bu müddət ərzində təklif edilən iki münasib işdən imtina edənlər (eyni iş təkrarən təklif oluna bilməz);
4. İlk dəfə işaxtaranlar;
5. Azadlıqdan məhrumetmə cəzası çəkənlər.

İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 22 yanvar tarixli 12 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş "İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları" ilə müəyyən olunur. Müavinət 1 il ərzində 180 gündən (26 təqvim həftəsi) çox olmayan müddətdə ödənilir. Müavinət alan vətəndaş ayda 1 dəfə məşğulluq xidməti orqanında qeydiyyatdan keçməlidir. Müavinət təyin olunmuş 1 il bitdikdən sonra vətəndaş münasib işlə təmin olunmayıbsa, onda onun təkrarən müavinət almaq hüququ yaranır. Bu zaman işsizlik müavinəti təsdiq olunmuş müavinətin minimum məbləğində (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «İşsizlik müavinətinin və peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma dövründə vətəndaşlara verilən təqaüdün minimum məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» 23 iyul 2004-cü il tarixli 86 nömrəli qərarına əlavə edilməsi barədə 14 dekabr 2005-ci il tarixli 223 nömrəli qərarı ilə işsizlik müavinətinin minimum məbləği 24 manat həddində müəyyən olunub) müəyyən olunur.

Vətəndaş işsiz statusu aldığı gündən əvvəlki 1 il ərzində 6 aydan (26 təqvim həftəsi) az olmayan müddətdə haqqı ödənilən işə malik olmuşdursa, onda ona həmin iş yerində aldığı son 12 ay üzrə hesablanmış orta aylıq əmək haqqının 70 faizi məbləğində işsizlik müavinəti ödənilir.

Əgər vətəndaş axırncı iş yerində 12 aydan az işləmiş, lakin 26 təqvim həftəsindən az olmayan müddətdə haqqı ödənilən işə malik olmuşdursa, onun işsizlik müavinəti üçün orta aylıq əmək haqqı axırncı iş yerində faktiki işlədiyi aylarda hesablanmış əmək haqqının cəmlənmiş məbləğinin faktiki işlənmiş ayların sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır.

İşsizliyin başlanmasından əvvəlki 12 ay ərzində işəgötürənin təqsiri olmadan müəssisədə işin dayandırılması ilə əlaqədar işçilərin qrup halında məcburi ödənişsiz məzuniyyətdə olduğu hallarda və bu səbəbdən həmin 12 ay ərzində 26 təqvim həftəsindən az müddətdə haqqı ödənilən işə malik olanlar və işsiz statusu verilmiş vətəndaşlara işsizlik müavinəti axırncı iş yerindəki faktiki işlədiyi aylar üzrə hesablanmış əmək haqqının cəmlənmiş məbləğinin faktiki işlənmiş ayların sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Bu zaman ona işsizlik müavinəti təsdiq edilmiş müavinətin minimum məbləğinin iki misli miqdarında müəyyən edilir.

İşçi 1 aydan az işlədikdə isə orta aylıq əmək haqqını hesablamaq üçün işçinin faktiki işlədiyi iş günləri ərzində qazandığı əmək haqqını həmin günlərə bölməklə bir günlük əmək haqqı müəyyən edilir və aylıq iş günlərinin orta illik sayına vurulur. İşsizlik müavinəti üçün orta aylıq əmək haqqı hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin siyahısı "Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin müəyyən edilməsi və məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının əmsallaşdırılması qaydasının təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 25 avqust tarixli 137 sayılı Qərarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrindən və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdən azad edilmiş hərbi qulluqçuların orta aylıq əmək haqqının hesablanması zamanı onların vəzifə maaşı (yeni vəzifə maaşını təşkil edən bütün artım növləri və əlavələr daxil olmaqla), hərbi və ya xüsusi rütbəyə görə maaşlar və xidməti illərə (fasiləsiz işə) görə əlavələr nəzərə alınır.

İşsizlərin himayəsində 18 yaşına çatmamış uşağı olduqda, işsizlik müavinətinin məbləği hər bir uşaq üçün müavinətin 10 faizi

məbləğində, lakin müavinətin 50 faizindən çox olmamaq şərti ilə artırılır.

Məhkəmənin qərarı ilə tutulmalı olan məbləğlər (alimentlər, ziyanın ödənilməsi və s.) 50 faizindən çox olmamaq şərti ilə işsizlik müavinətindən tutulur.

Bütün hallarda müavinətin məbləği respublika üzrə orta aylıq əmək haqqından çox və təsdiq olunmuş müavinətin minimum məbləğindən az olmamalıdır.

İşsizlik müavinətinin təyin olunmasına əsassız olaraq rədd cavabı aldıqda, onun ödənilməsi müddətləri başqa vaxta keçirildikdə, habelə müavinətin məbləği ilə razılaşmadıqda işsiz vətəndaşlar rayon (şəhər) məşğulluq xidməti orqanlarının işçilərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) yuxarı orqanlara və ya müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə şikayət edə bilərlər.

Aşağıdakı hallarda işsizlik müavinətinin ödənilməsi 3 ayadək dayandırıla bilər:

1. İşsiz vətəndaş təklif olunan iki münasib işdən imtina etdikdə;

2. Məşğulluq xidməti orqanında üzrsüz səbəbdən ayda 1 dəfə yenidən qeydiyyatdan keçmədikdə.

Bu müddət müavinətin təyin edildiyi ümumi müddətdən çıxılır və əmək stajına daxil edilmir.

Aşağıdakı hallarda müavinətin ödənilməsi müvəqqəti olaraq dayandırıla bilər:

1. Hərbi mükəlləfiyyətli işsizlər hərbi toplanışda olduqları dövrdə;

2. Başqa şəhərdə qiyabi təhsil alan işsizlər təhsillə əlaqədar daimi yaşayış yerini tərk etdikləri dövrdə.

Aşağıdakı hallarda işsizlik müavinətinin ödənilməsinə xitam verilir:

1. Müavinət saxta sənədlər təqdim etmək yolu ilə alındıqda;

2. İşsiz vətəndaş məşğulluq xidməti orqanına bildirmədən işə düzəldikdə;

3. Azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edildikdə;

4. İşə düzəldikdə, hərbi xidmətə çağırıldıqda, vəfat etdikdə;

5. Pensiyaya çıxdıqda.

12.4. Sosial müavinətlərin digər növləri

12.4.1. Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət

«Sosial müavinətlər haqqında» qanunun 7-ci maddəsinə görə dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət «Dövlət qulluğu haqqında» qanuna əsasən inzibati və yardımçı vəzifələri tutan dövlət qulluqçularına pensiya yaşına çatdıqda və ya əlilliyinə görə könüllü işdən çıxdıqda və dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə (5 il) malik olmadıqda təyin edilir.

Əmək pensiyası hüququ qazanmayan dövlət qulluqçularının ömürlük müavinət almaq hüququ aşağıdakı şərtlər olduqda yaranır:

1. dövlət qulluqçusunun pensiya yaşına çatması və ya əlilliyə görə işdən çıxması;
2. dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə (5 il) malik olmaması.

Başqa digər səbəblərə görə dövlət qulluqçusunun işdən çıxması (məsələn, dövlət qulluqçularına həvalə olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməməsi və yaxud lazımı şəkildə yerinə yetirilməməsinə görə işdən çıxarma) belə müavinəti almaq hüququnu yaratmır.

Həmin müavinətin verilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya yaşına çatmasına və ya əlilliyinə görə könüllü işdən çıxmış və dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə malik olmayan dövlət qulluqçularına təyin edilən ömürlük müavinətin təyin olunması Qaydası»nın təsdiq edilməsi haqqında» 4 fevral 2004-cü il tarixli 7 № li qərarı ilə müəyyən edilmişdir.

Bu müavinətin miqdarı isə «Pensiya yaşına çatmasına və ya əlilliyinə görə könüllü işdən çıxmış və dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə malik olmayan dövlət qulluqçularına təyin edilən ömürlük müavinətin miqdarı haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 oktyabr 2003-cü il tarixli fərnəminə əsasən dövlət qulluqçusunun axırıncı əsas vəzifəsi üzrə dövlət məvacibinin 15 faizini təşkil edir.

«Pensiya yaşına çatmasına və ya əlilliyinə görə könüllü işdən çıxmış və dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə malik olmayan dövlət qulluqçularına təyin edilən ömürlük müa-

vinətin təyin olunması Qaydası»nda göstərilir ki, müavinət almaq hüququ olan şəxs heç bir müddət məhdudiyəti olmadan istənilən vaxt müavinətin təyin edilməsi üçün müvafiq təsdiqedic sənədlər təqdim etməklə aidiyyəti rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzinə müraciət edə bilər. Müavinət təyin edən orqan tərəfindən müavinəti almaq üçün edilən müraciətə 10 iş günü ərzində baxılır. Müavinət ömürlük təyin edilir və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dayandırılmasına səbəb olan hallar yaranan gündək ödənilir. Müavinətin ödənilməsinin dayandırılmasına səbəb olan hallar kimi şəxsin yenidən dövlət qulluğuna qəbul edilməsi və vəfat etməsi çıxış edir.

Müavinət müəyyən olunmuş qaydada digər müavinət növlərindən, pensiyadan (dövlət qulluqçularının pensiyasından başqa) asılı olmayaraq ödənilir. Dövlət qulluqçusunun minimum vəzifə maaşının məbləği dəyişərsə, onun ömürlük müavinəti həmin müavinətin hesablandığı anda müəyyənləşdirilmiş maaşın həcmindəki dəyişikliklərə uyğun olaraq yenidən hesablanır.

12.4.2. Yaşa, əlilliyə (16 yaşadək əlil uşaqlara) və ailə başçısının itirilməsinə görə müavinətlər

a) Yaşa görə müavinət

«Sosial müavinətlər haqqında» qanun yaşa görə müavinəti sosial müavinətlərin bir növü kimi təsbit etmişdir. Həmin qanunun 7-ci maddəsinə əsasən yaşa görə müavinət əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə əmək pensiyası hüququ olmadıqda və işləmədikdə təyin edilir. Yaşa görə müavinətlərin təyin edilməsi üçün kişilər 67 yaşa, qadınlar isə 62 yaşa çatmalıdırlar.

Sosial müavinətin bu növü 2006-cı il yanvar ayının 1-dək, yəni «Sosial müavinətlər haqqında» qanun qüvvəyə minənədək vətəndaşlara yaşa görə sosial pensiya kimi təqdim edilirdi. Sosial pensiyalarda olduğu kimi, yaşa görə sosial müavinətlər də təyin edilərkən istər çoxuşaqlı qadınlara, istərsə də əlil uşaqların analarına yaş həddində bir sıra güzəştlər müəyyən edilmişdir. Belə ki, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşadək tərbiyə etmiş, yaxud uşaqılıqdan əlil övladını 8 yaşınadək tərbiyə etmiş 57 yaşınadək çatmış qadınlar yaşa görə sosial müavinət hüququna malik olurlar. İlk dəfə olaraq 3 və daha çox uşağı və ya uşaqılıqdan əlil öv-

ladını növbəti nikah bağlamadan təkbaşına 8 yaşınadək böyükdən kişilər üçün də yaşa görə sosial müavinət hüququnun qazanılmasında güzəştli yaş həddi müəyyən edilmişdir, yəni onlar 62 yaşına çatdıqda yaşa görə müavinət almaq hüququ qazanırlar.

Yaşa görə sosial müavinətlər ömürlük təyin olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamına əsasən yaşa görə sosial müavinətin məbləği 30 manat müəyyən edilmişdir. «Sosial müavinətlər haqqında» qanunun 10-cu maddəsinə görə müavinət şəxsin yaşayış yeri üzrə əhalinin sosial müdafiəsi orqanı, yəni Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri vasitəsilə təyin edilir. Bunun üçün vətəndaş ərizə ilə həmin orqana müraciət etməlidir. Müvafiq sənədlərlə birlikdə ərizənin təqdim olunduğu gün müraciət edilən gün hesab olunur. Rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən müavinətin təyin edilməsi barədə qərar müraciət edilən gündən 10 gün müddətində çıxarılır. Müavinət təyin olunmasından imtina olunması barədə qərar çıxarılsa bu barədə müraciət edən vətəndaşa 5 gün müddətində səbəblər bildirilməklə məlumat verilməlidir və imtina barədə qərardan məhkəmə qaydasında şikayət verilə bilər. Yaşa görə müavinət onu alan şəxs əmək fəaliyyətinə başladığında və vəfat etdikdə dayandırılır.

b) Əlilliyə (16 yaşadək əlil uşaqlara) görə müavinət

Bu müavinətlər 2006-cı il yanvar ayının 1-dək əlilliyə görə sosial pensiya kimi təqdim edilmişdir. Həmin tarixdən etibarən isə, «Sosial müavinətlər haqqında» qanuna əsasən sosial müavinətlərin bir növü kimi təsbit edilmiş əlilliyə görə (16 yaşadək əlil uşaqlar da daxil olmaqla) sosial müavinət həmin qanunun 7-ci maddəsinə görə əmək qabiliyyəti olmayan əlil şəxsin əmək pensiyası hüququ olmadıqda təyin edilir. Əlilliyə görə müavinət tibbi sosial ekspert komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş əlillik müddətinə təyin edilir. Əlilliyə görə əmək pensiyalarından fərqli

olaraq əlilliyə görə sosial müavinətlərin məbləği müəyyən edilərkən əlilliyin səbəbi hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

«Əlilliyin qarşısının alınması, əlilərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanununa görə əlillik dedikdə anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs başa düşülür.

Əlilliyin dərəcələri (qruplarını), səbəbləri və müddəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 19 avqust tarixli 93 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Tibbi sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnaməyə uyğun olaraq tibbi sosial ekspert komissiyaları tərəfindən müəyyən olunur. Tibbi sosial ekspert komissiyasının anadangəlmə xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və fiziki qüsurlar nəticəsində fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsi ekspert müayinəsindən keçirdikdən sonra qəbul etdiyi rəy əlilliyə görə sosial müavinət üzrə hüquq münasibətinin yaranması üçün hüquqi fakt hesab olunur.

«Tibbi sosial ekspert komissiyaları haqqında» Əsasnamənin 1.5-ci bəndində əlilliyin aşağıdakı səbəbləri göstərilmişdir:

- ümumi xəstəlik nəticəsində əlillik;
- əmək zədəsi, peşə xəstəliyi nəticəsində əlillik;
- uşaqlıqdan əlillik;
- Çernobıl AES-də qəzanın ləğvi ilə bağlı əlillik;
- Çernobıl AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar əlillik;
- 1990-cı il yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlillik;
- hərbi xidmət dövrü ilə əlaqədar əlillik;
- hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar əlillik;
- hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlillik;
- müharibə əlilliyi;
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlillik.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamına əsasən əlilliyə görə sosial

müavinətlərin məbləği əlilliyin səbəblərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

a) əlillik «ümumi xəstəlik», «hərbi xidmət dövründə xəstələnmə», «əmək zədəsi və peşə xəstəliyi», «hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlaqədar», «Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə əlaqədar», «uşaqlıqdan əlillik» səbəbindən baş verdikdə:

- I qrup əlillərə – 35 manat;
- II qrup əlillərə – 25 manat;
- III qrup əlillərə – 20 manat məbləğində;

b) əlillik «Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar» və «1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar» baş verdikdə:

- I qrup əlillərə – 75 manat;
- II qrup əlillərə – 60 manat;
- III qrup əlillərə – 55 manat məbləğində;

c) əlillik «Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar» və ya «hərbi xidmət vəzifələrini yerinə yetirməklə əlaqədar» baş verdikdə:

- I qrup əlillərə 70 manat;
- II qrup əlillərə – 60 manat;
- III qrup əlillərə – 45 manat məbləğində;

d) 16 yaşadək əlil uşaqlara isə müavinət 35 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Əlilliyə görə müavinət şəxsin yaşadığı yer üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən müvafiq sənədlər təqdim edildikdə təyin edilir. Müvafiq sənədlərlə birlikdə ərizənin təqdim olunduğu gün müraciət edilən gün hesab olunur. Rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzi tərəfindən müavinətin təyin edilməsi barədə qərar müraciət edilən gündən 10 gün müddətində çıxarılır. Müavinət təyin olunmasından imtina olunması barədə qərar çıxarılsa bu barədə müraciət edən vətəndaşa 5 gün müddətində səbəblər bildirilməklə məlumat verilməlidir və imtina barədə qərardan məhkəmə qaydasında şikayət verilə bilər. Əlilliyə görə müavinətin ödənilməsi şəxs əmək pensiyası hüququ qazandıqda dayandırılır.

c) Ailə başçısını itirməyə görə müavinət

«Sosial müavinətlər haqqında» qanunda sosial müavinətlərin növü kimi təsbit edilən ailə başçısını itirməyə görə müavinətin təyin edilməsi şərtləri də müəyyən edilmişdir. Həmin şərtlərə aşağıdakılar aiddir:

– əmək qabiliyyəti olmayan şəxsin əmək pensiyası hüququnun olmaması;

– yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq valideynlərdən, qardaş, bacı, baba və nənələrdən biri vəfat etmiş şəxsin 8 yaşınadək uşaqlarına baxması və işləməməsi.

Həmin qanunda həmçinin bu müavinətlərin təyin edilməsi müddətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- vəfat etmiş şəxsin uşaqlarına - 18 yaşa çatanadək müddətə (əyani təhsil alanlara təhsili bitirənədək, lakin 23 yaşdan çox olmamaqla);
- vəfat etmiş şəxsin 18 yaşa çatanadək əlil olmuş 18 yaşından yuxarı uşaqlarına – əlillik müddətinə;
- vəfat etmiş şəxsin 8 yaşınadək uşaqlarına baxan və işləməyən (yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq) valideynlərdən, qardaş, bacı, baba və nənələrdən birinə – uşaq 8 yaşa çatanadək.

Ailə başçısını itirməyə görə sosial müavinətin məbləği də digər sosial müavinətlər kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» 22 yanvar 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə müəyyən edilib. Həmin sərəncamda bu müavinətin məbləği 25 manat həddində müəyyən edilmişdir. Bu müavinətin təyin edilməsi qaydaları əlilliyə görə sosial müavinətlərin təyin edilməsi qaydaları ilə eynidir.

12.4.3. Bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət

Sosial müavinətin daha bir növünü kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə güzəştlərin əvəzində ödənilən aylıq müavinətlər təşkil edir. Belə aylıq müavinətlə təmin olunmaq hüququna malik olan şəxslərin dairəsi və onun məbləği «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin

müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2001-ci il tarixli 613 nömrəli fərmanı ilə müəyyən olunmuşdur. Həmin fərmana görə bu müavinəti almaq hüququna aşağıdakı şəxslər malikdirlər:

- Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olanlar;
- 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanlar;
- Böyük Vətən müharibəsi əlilləri;
- müharibə əlillərinə bərabər tutulanlar;
- həqiqi hərbi xidmət dövründə Çernobil qəzasının nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş və həmin qəza nəticəsində əlil olmuş hərbi qulluqçular;
- Böyük vətən müharibəsi iştirakçıları;
- həlak olmuş döyüşçülərin dul arvadları;
- Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanları;
- üç dərəcəli Şöhrət ordeninin hər hansı bir dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslər;
- Böyük Vətən müharibəsindən sonra vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadları;
- şəhid ailəsi üzvlərinin hər biri;
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etdiyinə görə müharibə veteranı adı almış şəxslər;
- 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslər;
- İkinci Dünya Müharibəsi illərində döyüşən cəbhələrin arxa hüdudları, yaxud döyüşən donanmaların əməliyyat zonaları daxilində ordunun və donanmanın mənafeyi üçün tapşırıqları yerinə yetirmiş xüsusi birləşmələrin işçiləri;
- İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Leninqrad şəhərinin mühasirəsi zamanı şəhərin müəssisələrində, idarə və təşkilatlarında işləmiş və «Leninqradın müdafiəsinə görə» medalı, «Leninqrad mühasirəsində yaşayan» döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslər;
- başqa ölkələrin ərazisində gedən məhəlli müharibələrində və hərbi münacişələrdə hərbi birləşmələrin tərkibində iştirak

etmiş şəxslər və keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin, Daxili İşlər Nazirliyinin mütəxəssisləri və müşavirləri kimi iştirak etmiş şəxslər;

- Çernobil qəzası əlilləri;
- I və II qrup əlillər;
- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar;
- məcburi köçkünlər və məskunlaşmamış qaçqınlar.

Həmin müavinətlərin məbləği hal-hazırda aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olanlara, 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanlara, Böyük Vətən müharibəsi əlillərinə, müharibə əlillərinə bərabər tutulanlara, həqiqi hərbi xidmət dövründə Çernobil qəzasının nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş və həmin qəza nəticəsində əlil olmuş hərbi qulluqçulara - 26 manat;
- Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına—25 manat;
- həlak olmuş döyüşçülərin dul arvadlarına—18 manat;
- Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarına, üç dərəcəli Şöhrət ordeninin hər hansı bir dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslərə—14 manat;
- Böyük Vətən müharibəsindən sonra vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarına, şəhid ailəsi üzvlərinin hər birinə - 14 manat;
- Əmək pensiyası almaq hüququ olmayan Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etdiyinə görə müharibə veteranı adı almış şəxslərə, 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə, 1941 — 1945-ci illərdə keçmiş Sovet ordusunda (donanmasında), daxili işlər və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında hərbi xidmətdə olmuş, lakin döyüş əməliyyatlarında iştirak etməmiş, müharibə illərində orden və medallarla təltif edilmiş şəxslərə, İkinci Dünya Müharibəsi illərində döyüşən cəbhələrin arxa hüdudları, yaxud döyüşən donanmaların əməliyyat zonaları daxilində ordunun və donanmanın mənafeyi üçün tapşırıqları yerinə ye-

tirmiş xüsusi birləşmələrin işçilərinə, İkinci Dünya Mühəribəsi dövründə Leningrad şəhərinin mühasirəsi zamanı şəhərin müəssisələrində, idarə və təşkilatlarında işləmiş və «Leningradın müdafiəsinə görə» medalı, «Leningrad mühasirəsində yaşayan» döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslərə, başqa ölkələrin ərazisində gedən məhəlli müharibələrində və hərbi münəqişələrdə hərbi birləşmələrin tərkibində iştirak etmiş şəxslərə və keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin, Daxili İşlər Nazirliyinin mütəxəssisləri və müşavirləri kimi iştirak etmiş şəxslərə—15 manat;

- Çernobil qəzası əlillərinə (həqiqi hərbi xidmət dövründə Çernobil qəzasının nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş və həmin qəza nəticəsində əlil olmuş hərbi qulluqçular istisna olmaqla), I və II qrup əlillərə (müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulanlar istisna olmaqla), sosial pensiyaçılarına—6 manat;
- valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, məcburi köçkünlərə və məskunlaşmamış qaçqınlara—5 manat məbləğində aylıq müavinət müəyyən edilir.

Bu müavinətin ödənilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar həmin müavinətlərin vətəndaşlara verilməsi Qaydaları» ilə müəyyən edilir. Həmin qaydalarda göstərilir ki, bu müavinətlər dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilir.

Həmin qaydalarda nəzərdə tutulmuşdur ki, göstərilən şəxslərin bu müavinətlərin bir neçəsini almaq hüququ olduqda həmin müavinətlərdən yalnız biri – ən yüksəyi ödənilir. Məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlərə bu müavinətin verilməsi qaydası digər bir normativ hüquqi aktla - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 yanvar 2002-ci il tarixli 15 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlərə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar onların ödənilməsi Qaydası» ilə müəyyən edilir. Həmin qərara əsasən Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi (bundan sonra Komitə), xidmət təşkilatları, müavinət alanlar və

pensiya təyin edən orqanlar arasında hər 6 ayda bir dəfə ödəniş sənədlərinin qarşılıqlı üzlaşdirilməsi aparılır. Aparılan hesablamalarla müavinətlərdən bir neçəsini almaq hüquq olan məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlərə güzəştlərin müavinətlə əvəz olunması üçün nəzərdə tutulan məbləğlər pensiya təyin edən orqanlar tərəfindən müavinət alanların şəxsi hesablarından azaldılaraq Komitəyə köçürülür. Komitə isə müvafiq kommunal və digər xərclərlə əlaqədar müavinət almaq hüququ olan şəxslərin borclarını müvafiq xidmət təşkilatlarına (elektrik, qaz, su və digər xidmət idarələri) ödəyir.

12.4.4. Hamiləliyə və doğuşa, uşağın anadan olmasına və uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə verilən müavinət

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə görə cəmiyyətin əsas özəyini təşkil edən ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

Ailəyə dövlət yardımı isə hüquqi yardım da daxil olmaqla müxtəlif formalarda göstərilir. İşləyən qadının, ana olan qadının, o olmadıqda isə atanın və ya ailənin digər üzvlərinin xüsusi statusu, həmin şəxslərə verilən əlavə hüquq və təminatlar əsasən əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur. Belə ki, əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalar da və digər yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qanunla qadağan olunur (bir qayda olaraq fiziki işlə məşğul olmayan, rəhbər vəzifələrdə çalışan və ya sosial, sanitar-tibbi xidmətlər göstərən, habelə fiziki işlər görmədən yeraltı iş yerlərinə düşüb qalxmaqla ayrı-ayrı vaxtlarda qadınlar tərəfindən müvafiq yeraltı işlərin yerinə yetirilməsinə yol verilir). Qadınları həm də qanunla müəyyən edilmiş normalardan artıq ağır əşyaların qaldırılması və bir yerdən başqa yerə daşınması işlərinə cəlb etmək qadağandır.

Ailəyə yardımın hüquqi tənzihi sahəsində yaranan münasibətlər sözsüz ki, ilk növbədə sosial təminat hüququ ilə də nizama salınır. Buraya ilk növbədə ailə başçısını itirməyə görə əmək qabiliyyətsiz ailə üzvlərinə verilən pensiyayı, itirilmiş əmək haqqının bərpası məqsədilə ödənilən hamiləliyə və doğuşa görə müavi-

nəti, uşağın anadan olmasına və ona qulluğa görə ödənilən müavinətləri və digər sosial ödənişləri aid etmək olar.

«Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 19 may 1998-ci il tarixli Qanunu ilə uşaqların həyat şəraitinin minimum standartları müəyyən olunub. Həmin standartlar özündə uşaqların doğulması və tərbiyəsi ilə bağlı vətəndaşlara verilən dövlət müavinətlərinin minimum məbləğini də əks etdirir. Lakin bu müavinətlərin sistemi gələcəkdə ciddi dəyişikliklərə məruz qalacaq və onların məbləği hazırda uşaqlar üçün lazımi həyat şəraitinin təmin edilməsi üçün çox azdır.

Hamiləliyə, doğuma və uşağa qulluğa görə ödənilən müavinətlərin sistemi, onların təyin edilməsi və ödənilməsi əsasları Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Bu Əsasnamə ilə nəzərdə tutulmuş qaydalar bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şamil edilir. Həmin Əsasnamənin təhlili əsasında bu müavinətlərin ödənilməsi ilə bağlı aşağıdakı ümumi qaydaları göstərmək olar:

1. Bu müavinətlər işəgötürən tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına iş yerində təyin olunur və verilir;
2. Bu müavinətləri almaq hüququ olan şəxslər müavinətlərin ödənilmə şərtlərinin dəyişilməsinə səbəb olmuş hər hansı şərait yarandıqda müvafiq dövlət orqanlarını vaxtında xəbərdar etməlidirlər;
3. Bu müavinətləri ödəməkdən imtina edildikdə (bu zaman müraciət edən sənədləri də geri qaytarılır) bu barədə 5 gün ərzində səbəbi göstərilmək şərti ilə ərizə verənə məlumat verilməlidir;
4. Bu müavinətin təyin edilməsi və ödənilməsi ilə bağlı mübahisələr məhkəmə qaydasında həll edilir.

a) hamiləliyə və doğuşa görə qadınlara verilən müavinət

Hamiləliyə və doğuşa görə qadınlara verilən müavinət respublikamızda əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətlə eyni vaxtdan ödənilməyə başlanılmışdır. Ötən əsrin 40-cı illərinə qədər hamiləlik və doğum əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi kimi hesab olunsada, sonralar artıq o müstəqil

müavinət növü kimi ödənilməyə başlandı. Bu müavinətin ödənilməsində əsas məqsəd itirilmiş əmək haqqını bərpa etmək və ana ilə uşağın sağlamlığının mühafizəsini təmin etməkdir.

Hamiləliyə və doğuşa görə müavinət heç də bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterik deyildir. Məsələn, o, ABŞ-da dövlət səviyyəsində tətbiq olunmur, yalnız ayrı-ayrı ştatlarda verilir.

Hamiləliyə və doğuşa görə müavinət müəyyən olunmuş qaydada verilən xəstəlik vərəqəsinə əsasən təyin olunur. Başqa səbədlər müavinətin ödənilməsi üçün əsas sayılmır.

Bu müavinəti almaq hüququna aşağıdakı qadınlar malikdirlər:

- xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta fəaliyyəti həyata keçirilmiş işləyən qadınlar (buraya ötən 12 ay ərzində ləğv edilmiş idarə, müəssisə və təşkilatların işsiz statusu almış qadın işçiləri də aiddir);
- işdən ayrılmaqla ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində təhsil alanlar;
- kontrakt üzrə hərbi qulluq keçən, daxili işlər orqanlarında və digər qulluqda olanlar;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə nəzərdə tutulmuş qaydada xarici ölkələrin ərazisində yerləşən Azərbaycan Respublikasının hərbi birləşmələrinin qadın heyəti.

Aşağıdakı hallarda hamiləlik və doğum işdən çıxarıldıqdan sonrakı 1 ay ərzində baş verərsə, qadın yenə də müavinət almaq hüququna malik olur:

- ərin iş yerini dəyişməsi ilə əlaqədar başqa yerə köçməli olduqda;
- xəstəliyi ilə əlaqədar yaşadığı və işlədiyi əraziyə qalmaq mümkün olduqda (xəstəlik vərəqəsi, tibb müəssisəsinin rəyi əsasında);
- xəstələnmiş ailə üzvünün, yaxud I qrup əlilin qulluğa ehtiyacı olduqda (yenə də tibbi rəy əsasında).

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 125-ci maddəsinə görə hamiləlik və doğuma görə ödənişli məzuniyyətlər aşağıdakı müddətlərdə verilir:

1. hamiləlik dövründə və doğumdan sonrakı dövr üçün işləyən qadınlara 126 təqvim günü müddətində (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü və doğumdan sonra 56 təqvim günü);

2. doğum çətin olduqda, iki və ya daha artıq uşaq doğulduqda 140 təqvim günü müddətində (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü və doğumdan sonra 70 təqvim günü);

3. kənd təsərrüfatı istehsalatının taxılçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, tütüncülük, çayçılıq, tərəvəzçilik, bostançılıq, meyvəçilik, kartofçuluq, yemçilik, tingçilik, bağçılıq, südçülük, donuzçuluq, qoyunçuluq, quşçuluq, atçılıq, baramaçılıq, arıçılıq, xəzlik heyvan və dovşanların yetişdirilməsi və bağçılıq sahələrində bilavasitə çalışan qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət aşağıdakı müddətlərdə verilir:

- normal doğumda 140 təqvim günü (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü və doğumdan sonra 70 təqvim günü);

- doğum çətin olduqda 156 təqvim günü (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü və doğumdan sonra 86 təqvim günü);

- iki və ya daha çox uşaq doğulduqda 180 təqvim günü (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü və doğumdan sonra 110 təqvim günü).

2 aylıqadək uşağı övladlığa götürən, yaxud övladlığa götürmədən uşaq böyüdən şəxslər doğumdan sonra müəyyən edilmiş 56 günlük məzuniyyətdən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Hamiləliyə və doğuşa görə müavinət doğumdan əvvəlki dövrdə həqiqi istifadə edilmiş günlərin sayından asılı olmayaraq cəmlənmiş məzuniyyətin bütün müddətində verilir.

Hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət müddəti növbəti (əsas və ya əlavə) məzuniyyət və ya uşağa qulluq edilməsi üçün verilən məzuniyyət (həmçinin əmək haqqı saxlanılmadan ödənişsiz məzuniyyət) dövrünə təsadüf edərsə, bu zaman xəstəlik vərəqəsinə əsasən hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətin bütün günləri üçün müavinət verilir.

Hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətin verilməsi işdən azad olunmanın düzgünlüyü ətrafında mübahisə getdiyi dövrə təsadüf edərsə, müavinət bütün hallarda və məzuniyyətin bütün dövrü üçün verilir.

Müvəqqəti olaraq işin dayandırıldığı zamanı və ya təhsil məktəblərində istehsalatdan ayrılmaqla təhsillə əlaqədar verilən əlavə məzuniyyət zamanı da müavinət hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətin bütün dövrü üçün verilir.

Uşaq salmağa görə müavinət ümumi əsaslar üzrə ödənilir.

Həbsdə olan vaxt, məhkəmə-tibb ekspertizası zamanı, habelə məhkəmənin qərarına görə məcburi müalicə zamanı (ruhi xəstələrdən başqa) hamiləliyə və doğuşa görə müavinət verilmir.

Müavinət bütün hallarda əmək haqqının (qazancın) 100 %-i miqdarında hesablanır və müraciət müddəti məhdudlaşdırılmadan ödənilir.

b) uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət

Bu müavinət keçmiş SSRİ-də ən ilkin tətbiq olunan müavinətlərdən biridir. Əvvəllər o ancaq muzzdla işləyənlərə və sosial sığorta olunan digər vətəndaşlara, habelə istehsalatdan ayrılmaqla təhsil müəssisələrində təhsil alan işçilərə ödənilirdi. Müavinət iki hissədən ibarət idi: onun birinci hissəsi uşaq doğulduqdan sonra ödənilirdi; "uşağı yedizdirmək üçün verilən müavinət" adlanan ikinci hissəsi isə uşağın ilk aylarında verilmirdi. Sonradan müavinətin ancaq uşaq doğulduqdan sonra, özü də birdəfəlik verilməsinə başlandı. Müavinəti almaq hüququna isə ancaq kolxoz üzvləri - işləyən qadınlar malik idilər. Bu zaman doğulan uşağın neçənci olmasının da əhəmiyyəti var idi. Belə ki, ikinci və üçüncü uşağa görə birinci uşağa görə verilən müavinətdən artıq məbləğdə müavinət verilmirdi.

Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət valideynlərinin sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hər bir doğulan uşağa görə ödənilən sosial müavinətlərdən biridir. Bu müavinəti həm işləyən, həm də işləməyən vətəndaşlar ala bilərlər.

Uşaq doğularkən ailəyə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş məbləğdə birdəfəlik müavinət verilir.

Uşağın doğulması VVADQ orqanlarında müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçirildikdən sonra valideynlərə doğum haqqında arayış verilir. Valideynlər də öz növbəsində həmin arayışı müavinət təyin edən komissiyaya təqdim edirlər. Təqdim olunmuş sənəd əsasında komissiya müavinətin təyin edilməsi barədə qərar qəbul edir. Sonra qəbul edilmiş qərar müavinətin təyin edilməsi protokolunda qeyd edilir. VVADQ-in arayışının ərsasında komissiyanın səlahiyyətli üzvünün imzası ilə müavinətin təyin olunması və miqdarı haqqında qeydlər edilir. Bu zaman

müavinət uşağın doğulmasından sonra nə qədər yaşamasından asılı olmayaraq təyin edilir. Ananın işləmədiyi hallarda və əgər hər hansı bir səbəbdən uşağın anası yoxdursa müavinət işləyən ataya verilir. İşləyən valideynə müavinət onun iş yeri üzrə qeydiyyatda olduğu DSMF orqanı tərəfindən, əgər hər hansı bir səbəbdən uşağın valideynləri işləmirlərsə, müavinət yaşayış yeri üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri vasitəsilə ödənilir. Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət müraciət edildikdə verilir və müraciət müddəti məhdudlaşdırılır.

Uşağın doğulması haqqında arayış itirildikdə birdəfəlik müavinət VVADQ orqanları tərəfindən təqdim edilən doğum haqqında arayışın surətinə əsasən verilə bilər.

Təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq əmək haqqına rayon əmsali tətbiq edilən yerlərdə yaşayan şəxslərə müavinətin məbləği yüksəkliyə görə müəyyən edilmiş əmsallar nəzərə alınmaqla verilir.

Övladlığa götürülmüş uşaqlara uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət ümumi əsaslar üzrə ödənilir.

İki və ya daha çox uşaq doğulduqda birdəfəlik müavinət hər uşağa görə verilir.

Uşaq ölü doğulduqda isə müavinət verilmir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» sərəncamı ilə uşağın anadan olmasına görə müavinətin məbləği 35 manat müəyyən edilmişdir.

c) uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinət

Bu müavinət keçmiş SSRİ-də 1981-ci ildən tətbiq olunmağa başlanmışdır. Həmin dövrdə uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinəti almaq hüququ 1 ildən yuxarı əmək stajı olan işçi və xidmətdə olanlara (qulluqçulara), istehsalatdan ayrılmaqla təhsil alanlara və kolxozun üzvlərinə verilirdi. Bir sözlə, bu müavinəti yalnız ictimai istehsalatda çalışanlar və peşə hazırlığı keçənlər ala bilərdilər. Uşağa qulluq üçün məzuniyyət müddəti uşaq 1 yaşına çatana qədər davam edirdi.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında uşağa qulluğa görə qeyd edilən məzuniyyət saxlanılsa da, onun verilmə müddətləri və

müavinətin məbləğində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, indi uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə qismən ödənişli məzuniyyət almaq hüququ vardır. Lakin müavinətin məbləği o vaxtla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinətin təyin edilməsi və ödənilməsi əsasları Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Həmin Əsasnamənin V bəndinə əsasən müavinət almaq hüququna aşağıdakı şəxslər malikdirlər:

1. mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrdə əmək münasibətlərində olan qadınlar;

2. istehsalatdan ayrılmaqla ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində, magistraturada (aspiranturada), klinik ordinaturada və texniki peşə məktəblərində ixtisası artırmaq, yeni ixtisasa yiyələnmək və kadr hazırlığı məktəblərində təhsil alan qadınlar;

3. uşağa qulluq edən valideynlərdən biri;

4. ailənin uşağa qulluq edən başqa üzvü.

Uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinətin özünəməxsus cəhəti ondadır ki, müavinəti alan ananın başqa şəxslərlə əvəz edilməsinə yol verilir (ata, övladlığa götürən, nənə, baba, digər ailə üzvləri, o cümlədən qohumlar və ya qəyyumlar). Burada bir növ uşağa qulluqla əlaqədar verilən məzuniyyətdən istifadə hüququndan ananın imtina etməsi və müavinət almaq hüququnu başqa şəxsə güzəştə getməsi halı baş verir. Lakin bu zaman həmin şəxsin də xeyrinə sosial sığorta fəaliyyəti həyata keçirilmiş olmalıdır. Başqa üsulla güzəştə getməyə yol verilmir. İkincisi isə, bu müavinət hamiləlik dövründə əmək müqaviləsi üzrə işlədikləri təşkilatın ləğvi ilə əlaqədar işsiz qalan qadınlara da işsizlik müavinəti almadıqda ödənilir.

Uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq edilməsinə görə haqqı qismən ödənilən məzuniyyət qadına hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətin başa çatdığı günün sonrakı günündən başlayaraq təqdim olunur. Bu zaman həmin məzuniyyət qadına onun arzusuna görə tam və ya hissə-hissə təqdim oluna bilər.

Ananın stasionar tibb müəssisələrində müalicə olunması ilə əlaqədar uşağa qulluq edilməsinə görə məzuniyyət də həmin qaydada rəsmiləşdirilir. Bu zaman müavinət uşağın anasına verilməyən müddət üçün faktiki ona qulluq edənə ödənilir.

Qadın uşaq üç yaşa çatanadək haqqı qismən ödənilən məzuniyyət vaxtı öz arzusuna görə tam olmayan iş vaxtı ilə və yaxud da evdə işlədikdə, habelə istehsalatdan ayrılmaqla təhsilini davam etdirdikdə də müavinət almaq hüququ saxlanılır.

Uşaq üç yaşına çatanadək ona qulluq etməyə görə müavinət almaq üçün əvvəlcə müəssisənin müavinət təyin edən komissiyasına uşağa qulluq edilməsinə görə qismən ödənilən məzuniyyətin verilməsi barədə işəgötürənin əmrindən (sərəncamından) çıxarış və uşağın doğum haqqında şəhadətnaməsinin surəti təqdim olunmalıdır. Bundan sonra işəgötürənin müavinət təyin edən komissiyasına məzuniyyət verilməsi barədə qərarına əsasən uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etmək üçün məzuniyyət müddətinə müavinət təyin olunması haqqında komissiyanın iclas protokolunda qeyd edilməklə qərar qəbul edir. Uşağın öldüyü hallarda işəgötürən tərəfindən ona bu barədə məlumat daxil olduğu gündən sonra 1 iş günü ərzində qeydiyyatda olduğu DSMF orqanına bu barədə məlumat verilir və müavinətin verilməsi öləndən gündən sonrakı gündə dayandırılır.

Tam olmayan ay üçün müavinət ananın məzuniyyətdə olduğu həmin aydakı təqvim günlərinə mütənəsb qaydada verilir.

Qadın uşağa qulluq edilməsinə görə məzuniyyətin rəsmiləşdirilməsi üçün vaxtında müraciət etməmişdirsə, keçmiş dövr üçün müavinət müraciət edildikdə verilir və bu zaman müraciət müddəti məhdudlaşdırılmır.

Uşaq üç yaşına çatanadək haqqı qismən ödənilən məzuniyyət dövründə müəssisənin ləğv edilməsi ilə əlaqədar işdən azad olan qadınlara uşağa qulluq edilməsinə görə müavinət rəsmiləşdirilmiş müddət üçün verilir.

Hərbiləşdirilmiş mühafizə işçilərinə (xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən mülki işçilərə) müavinət DSMF orqanları tərəfindən ödənilir, hərbi qulluqçulara isə nəzdində yaradıldıqları nazirliklər və digər struktur bölmələri tərəfindən verilir.

Çernobil qəzası nəticəsində şüa xəstəliyinə tutulmuş, bu xəstəliyi keçirmiş, habelə əlil olmuş şəxslərə uşağa qulluğa görə müavinət nəzərdə tutulmuş müavinətdən iki dəfə artıq məbləğdə ödənilir.

Müəyyən olunmuş qaydada övladlığa götürülmüş uşaqlara qulluq edilməsinə görə müavinət ümumi əsaslarla verilir.

Ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin qiyabi və axşam şöbələrində təhsil alan şəxs təhsil dövründə işləmədikdə, habelə uşaq məktəbəqədər uşaq müəssisəsində (körpələr evi, uşaq bağçası) yerləşdirilmişdirsə müavinət verilmir.

Uşağa qulluq edilməsinə görə müavinətdən icra sənədləri üzrə tutulmalar aparılır.

«Uşağa qulluğa görə qismən ödənişli sosial məzuniyyətdə olanlara verilən müavinətin artırılması barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 yanvar 2001-ci il tarixli Sərəncamına əsasən bu müavinətin məbləği 3 manat müəyyən edilmişdir.

12.4.5. Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) uşaqlarına və bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən müavinət

a) Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) uşaqlarına verilən müavinət

«Sosial müavinətlər haqqında» qanunun 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş bu müavinəti almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə müəyyən edilmişdir. Həmin fərmana əsasən bu müavinəti almaq hüququ olan şəxslərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- müddətli xidmət hərbi qulluqçularının uşaqları;
- şəhid uşaqları;
- müharibə əlillərinin uşaqları;
- 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanların uşaqları;
- Çernobil qəzası nəticəsində I və II qrup əlil olmuş, yaxud vəfat etmiş valideynlərin uşaqları;
- Çernobil qəzası nəticələrinin aradan qaldırılması iştirakçılarının dispanser qeydiyyatında olan uşaqları.

Bu müavinətlər uşaqlara 16 yaş tam olan ayın sonuna-dək, ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18

yaşı tamam olan ayın sonunadək rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən ödənilir.

«Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə bu müavinətlərin məbləği aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- müddətli xidmət hərbi qulluqçularının uşaqlarına – 20 manat;
- şəhid uşaqlarına – 10 manat;
- müharibə əlillərinin uşaqlarına – 20 manat;
- 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanların uşaqlarına – 5 manat;
- Çernobil qəzası nəticəsində I və II qrup əlil olmuş, yaxud vəfat etmiş valideynlərin uşaqlarına – 5 manat;
- Çernobil qəzası nəticələrinin aradan qaldırılması iştirakçılarının dispanser qeydiyyatında olan uşaqlarına – 5 manat.

b) bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən müavinət

«Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 17 iyun 2003-cü il tarixli Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən bir yaşınadək uşağını əmizdirən analara aylıq müavinət verilməlidir. Həmin qanuna uyğun olaraq «Sosial müavinətlər haqqında» qanunla bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən müavinət sosial müavinətlərin növü kimi təsbit edilmişdir. Bu müavinəti almaq hüququna «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanununa uyğun olaraq sosial yardım almaq hüququna malik olan aztəminatlı ailələr malikdirlər. Həmin müavinət aztəminatlı ailələrə sosial yardım almasından asılı olmayaraq rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən təqdim edilir.

Bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən müavinətin məbləği «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə 15 manat müəyyən edilmişdir.

12.4.6. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət

Bu müavinətin verilməsinin əsasları «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir. Həmin qanun valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından 23 yaşınadək şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə dövlət təminatının məzmununu və bu sahədə görülən tədbirləri müəyyən edir, həmin təminatın verilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanunun I-ci maddəsində valideynlərini itirmiş uşaqlara hər iki valideyni vəfat etmiş 18 yaşınadək olan şəxslər kimi anlayış verilir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların dairəsi isə qanunla aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

a) Hər iki valideyni:

- məlum olmayan;
- valideynlik hüquqlarından məhrum edilən və ya valideynlik hüquqlar məhdudlaşdırılan;
- xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan) hesab edilən, ölmüş elan edilən;
- cəzaçəkmə müəssisələrində cəzasını çəkən;
- uşaqlarının tərbiyə edilməsindən və ya onların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsindən imtina edən;
- uşaqlarını tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər analogi müəssisələrdən götürməkdən imtina edən;
- qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada digər hallarda valideyn himayəsindən məhrum hesab edilən 18 yaşınadək şəxslər;

b) Bir valideyni vəfat etmiş və o biri valideyni I və II qrup əlil olan 18 yaşınadək şəxslər.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların arasından olan şəxslər kimi 18 yaşınadək hər iki valideynini itirmiş, habelə hər iki valideyninin himayəsindən məhrum olmuş ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində əyani formada təhsil alan 23 yaşınadək olan şəxslər həmin qanunun 3-cü maddəsinə görə valideynlərini itirmiş və valideyn hima-

yəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə aylıq müavinətlər verilir.

«Sosial müavinətlər haqqında» qanuna əsasən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) verilən müavinət sosial müavinətlərin bir növü kimi çıxış edir. Hər iki qanun bu müavinəti almaq hüququna valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarının (himayəçilərinin) malik olduğunu təsbit edir.

Həmin müavinətlərin məbləği Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə 10 manat müəyyən edilmişdir. Bu müavinət onu almaq hüququ olan şəxslərə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən ödənilir.

Müavinətlərin verilməsi qaydası isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2002-ci il tarixli 2 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar həmin müavinətlərin vətəndaşlara verilməsi Qaydaları» ilə müəyyən edilir.

Həmin qaydalarda göstərilir ki, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tam dövlət təminatında olduqda yaşadıkları müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən onların adına şəxsi hesab açılır, hesab haqqında məlumatlar müəssisənin yerləşdiyi ərazi üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzinə bildirilir, aylıq müavinətlər bu mərkəzlər tərəfindən həmin hesaba köçürülür.

«Sosial müavinətlər haqqında» qanunun 7-ci maddəsinə əsasən bu müavinət onu almaq hüququ müəyyən edilmiş şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda təyin edilir. Müavinətin ödənilməsi onu almaq hüququ müəyyən edilmiş şəxs əmək pensiyası hüququ qazandıqda dayandırılır.

12.4.7. Radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkərək əlil olmuş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət

Kompensasiya ödəməsi xarakteri daşıyan bu müavinət «Sosial müavinətlər haqqında» qanunla sosial müavinətin növü kimi təsbit edilmişdir. Bu müavinətin hüquqi əsaslarını müəyyən edən «Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 6 dekabr 1993-cü il tarixli Qanununda həmin müavinəti almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Çernobil AES-də qəza nəticəsində şüa xəstəliyinə tutulmuş və ya bu xəstəliyi keçirmiş, habelə əlil olmuş şəxslər;
2. köçürmə zonası hüdudlarında, yəni qəza mərkəzindən 30 kilometrlik radiusda olan ərazidə qəza nəticələrinin ləğvində iştirak etmiş (o cümlədən müvəqqəti göndərilmiş və ya ezam edilmiş), yaxud Çernobil AES-in istismarında və ya stansiyada digər işlərlə məşğul olmuş şəxslər;
3. köçürmə zonasında xidmət keçmiş daxili işlər orqanlarının rəis və sırayı heyətindən olan şəxslər;
4. göstərilən qəzanın nəticələrinin ləğvi ilə bağlı xüsusi toplanışlara çağırılmış və uzaqlaşdırma zonasında işlərə cəlb edilmiş hərbi qulluqçular;
5. zərər çəkmiş vətəndaşların qəza baş verdikdən sonra doğulmuş və Azərbaycan Respublikası vətəndaşları olan övladları;
6. 1986-1990-cı illərdə Çernobil AES-də baş vermiş qəzanın nəticələrinin köçürmə zonası hüdudlarında ləğv edilməsində, yaxud həmin dövrdə Çernobil AES-in istismarında və ya digər işlərdə iştirak etmiş şəxslər, habelə xüsusi toplanışlara çağırılmış və həmin dövrdə görülən işin növündən və yerindən asılı olmayaraq, göstərilən qəzanın nəticələrinin ləğvi ilə bağlı işlərin görülməsinə cəlb edilmiş hərbi qulluqçular və hərbi vəzifəlilər, habelə köçürmə zonasında xidmət keçmiş daxili işlər orqanlarının rəis və sırayı heyəti;
7. 1987-ci il aprelin 21-dən 1990-cı il dekabrın 31-nə qədər olan dövrdə Slavutiç şəhərinin tikintisində iştirak etmiş şəxslər.

Həmin müavinətin verilməsinin əsas məqsədi kimi bu şəxslərin həkim resepti üzrə dərman alması və ildə bir dəfə müalicə al-

ması çıxış edir. Bu müavinətin məbləği «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə 110 manat müəyyən edilmişdir.

12.4.8. Dəfn üçün müavinət

Dəfn üçün müavinət keçmiş SSRİ-də mizdu işçilərin sosial sığorta sisteminə daxil edilən ilk müavinətlərdən biri idi. Həmin dövrdə onun məbləği məzarın nə qədər yer tutması, ölənün yaşı və digər hallardan asılı olaraq müəyyən edilirdi. Hazırda isə bu müavinət qanunvericiliklə müəyyən olunmuş konkret məbləğdə, xeyrinə sosial sığorta fəaliyyəti həyata keçirilmiş istənilən şəxs vəfat etdikdə və ya onun himayəsində olan (**Qeyd:** yaşamaq üçün müstəqil yaşayış mənbəyinə malik olan (əmək haqqı, pensiya alan və s.) ailə üzvləri himayədə olan sayılır. Himayədə olmayan icra və rəqəsi və ya himayədə olanın xeyrinə ölən şəxsin əmək haqqından müəyyən məbləğdə tutulmalar barəsində müəssisənin mühasibatlığında olan ərizəsi təsdiq edə bilər)) aşağıdakı ailə üzvləri öldükdə verilir:

a) arvadı (əri);

b) 18 yaşına çatmamış və ya əmək qabiliyyəti olmayan uşaqları, qardaşları və bacıları (yaşından asılı olmayaraq);

c) valideynləri;

d) babası və nənəsi.

Dəfn üçün müavinətin ödənilmə mənbələri (sosial sığorta haqları, işəgötürən və büdcə hesabına) və onun məbləği ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir (bəzi ölkələrdə o, konkret məbləğlə, digərlərində əmək haqqına, sığorta stajına və s. əsaslara görə müəyyən olunur).

Əsasnaməyə görə müavinətin bu növü müraciət müddəti məhdudlaşdırılmadan aşağıdakı qaydada ödənilir.

Əvvəlcə dəfn üçün müavinət təyin edən komissiyaya VVADQ orqanları tərəfindən verilmiş ölüm haqqında arayış və mənzil-istismar kontoru (binaların istismarı müdiriyyəti, evlər idarəsi, qəsəbə, kənd icra nümayəndəliyi və s.) tərəfindən verilmiş ölənün onun himayəsində olduğunu təsdiq edən arayış təqdim olunur. Sonra təqdim olunmuş sənədlərə əsasən müəssisənin

müavinət təyin edən komissiyası müavinət almaq hüququnu, onun miqdarını müəyyən edir və müavinətin təyin edilməsi haqda protokolda qeyd etməklə qərar qəbul edir.

Ölüm haqqında arayışın arxasında komissiyanın səlahiyyət verilmiş üzvünün imzası ilə müavinətin təyin edilməsi və miqdarı haqqında qeydlər edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» sərəncamı ilə dəfn üçün müavinətin məbləği 65 manat təşkil edir və mərhumun ailə üzvlərinə və ya onu dəfn etməyi öhdəsinə götürən şəxslərə verilir.

Ali və orta ixtisas təhsili məktəblərində, magistraturada (aspiranturada), kliniki ordinatorada və ya texniki peşə məktəblərində təhsil alan şəxsin özü, yaxud onun ailə üzvü vəfat etdikdə də dəfn üçün müavinət işçiyə verilən qaydada və miqdarda verilir.

Öldüyü günədək almadığı müavinəti almaq hüququna mərhumla birgə yaşamış və onunla ümumi təsərrüfat aparmış şəxslər malikdirlər.

Müavinət almaq hüququna malik olan valideynin öldüyünə görə uşaq doğumu üçün birdəfəlik müavinət alınmadıqda həmin müavinət digər valideynə və ya uşağa həqiqi qulluq edən şəxsə verilir.

Alınmamış müavinətlər vərəsəlik əmlakına daxil edilmir.

Hamiləliyin 180-ci günü tamam olanadək uşaq salınarsa, dəfn üçün müavinət verilmir.

11.4.9. Ölümə səbəb olan postvaksinal fəsadlara görə müavinət

Bu müavinətin verilməsinin hüquqi əsasları «Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 14 aprel 2000-ci il tarixli Qanununun 15-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə görə ölümə səbəb olan postvaksinal fəsadlara görə birdəfəlik müavinəti almaq hüququ olan ailə üzvlərinin siyahısı və həmin müavinətin həcmi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

«Ölümə səbəb olan postvaksinal fəsadlara görə büdcədən müavinət almaq hüququ olan ailə üzvlərinin Siyahısı və həmin

müavinətin həcmnin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 oktyabr 2001-ci il tarixli 163 №-li qərarına əsasən bu müavinəti almaq hüququ olan ailə üzvlərinə ölən şəxsin həyat yoldaşı, onun valideynləri və uşağı daxil edilmişdir. Həmin müavinətin məbləği isə 1000 manat həcmində müəyyən olunmuşdur.

Ölümə səbəb olan postvaksinal fəsadlara görə birdəfəlik müavinət dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən ödənilir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Müavinətlərin anlayışı, təsnifatı və onun məbləğinin müəyyən edilməsi metodları / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 10-cu buraxılış. Bakı: Səda, 2004, s. 96 -101
2. Əliyev M.N. İşsizlik müavinəti / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 8-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2004. s. 108-113
3. Əliyev M.N. Yoxsulluqla mübarizə pensiya islahatının əsas məqsədlərindən biridir / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 9-cu buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2004. s. 156-163
4. Əliyev M.N. Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 11-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2005. s. 104-111

5. Qocayev M.A. Sosial müavinətlərin anlayışı və təsnifatı / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 217-219
6. «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu
7. «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 1999-cu il tarixli Qanunu
8. «Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 1999-cu il tarixli Qanunu
9. «Validənlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu
10. «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 sentyabr 1993-cü il tarixli Qanunu
11. «Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 06 dekabr 1993-cü il tarixli Qanunu
12. «Veteranlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 1994-cü il tarixli Qanunu
13. «Dərman vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 2006-cı il tarixli Qanunu
14. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanunu

15. «Əhalinin bəzi təbəqələrinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 01 mart 2005-ci il tarixli Fərmanı
16. «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 2006-cı il tarixli Fərmanı
17. «Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı
18. «Uşağa qulluğa görə qismən ödənişli sosial məzuniyyətdə olanlara verilən müavinətin artırılması barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 yanvar 2001-ci il tarixli Sərəncamı
19. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2002-ci il tarixli 2 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması ilə əlaqədar həmin müavinətlərin vətəndaşlara verilməsi Qaydaları»
20. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 yanvar 2002-ci il tarixli 12 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi» Qaydaları
21. «İşsizlik müavinətinin və işə hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma dövründə vətəndaşlara verilən təqaüdin minimum məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 23 iyun tarixli 86 №-li qərarı
22. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 22 yanvar 2002-ci il tarixli 15 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlərə güzəştlərin müavinətlə əvəz olunması ilə əlaqədar onların ödənilməsi qaydası»

23. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Əsasnamə
24. «Sosial yardıma alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları»nın və «Ailənin orta aylıq gəlirlərinin hesablanması Qaydası»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 fevral 2006-cı il tarixli 32 sayılı qərarı
25. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 1993-cü il tarixli 9 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sosial sığorta haqqı ödəyən vətəndaşlara xəstəlik vəərəqələrinin verilməsi qaydaları haqqında» Təlimatı

b) rus dilində

1. Батыгин К.С., Гадаганов В.П. Пособие по социальному обеспечению. Академия труда и социальных отношений. М.: 1996
2. Гришпов Р.Ф. Пособие по временной нетрудоспособности (правовые вопросы): Автореф. дис... канд. юрид. наук. Екатеринбург: 1997
3. Пособия и льготы гражданам с детьми. Право на пособие. Виды и размеры выплат. Порядок назначения пособий. Комментарий законодательства. М.: 1997
4. Социальная защита семьи и детей (зарубежный опыт). М.: 1992

XIII FƏSİL

DÖVLƏT SOSIAL YARDIMI VƏ KOMPENSASIYA ÖDƏMƏLƏRİ

13.1. Sosial yardımının anlayış. Yaşayış minimumu sosial yardımın başlıca şərti kimi

Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə elə hallar yaranır ki, vətəndaşlar gəlir mənbələrini itirməklə çətin sosial vəziyyətə düşür və sosial yardıma ehtiyac duyurlar. Belə hallarda vətəndaşlar sosial sığorta üzrə ödənişlər və sosial xidmətlər almaq hüququna malik olmadıqda onlara müxtəlif sosial yardım növləri təklif olunur (pul ödənişləri, pulsuz və ya qismən ödənişli sosial xidmət növləri və s.). Belə hallarda edilən sosial yardım bir qayda olaraq dövlət sosial təminat sistemini tamamlayır. Bu yardımı başqa sözlə həm də yoxsulluqla əlaqədar göstərilən yardım kimi də adlandırmaq olar.

Əksər ölkələrdə yoxsulluğun səbəbi ikinci dünya müharibəsi və son onillikdə dünyada gedən proseslərlə bağlı olduğu halda, keçmiş sosialist respublikalarında bu ilk növbədə iqtisadiyyatın geri qalması nəticəsində insanların işlə təmin olunmaması ilə əlaqədardır. SSRİ dağıldıqdan sonra sovet respublikaları ağır iqtisadi böhrana düşər oldular. Yoxsulluq problemi sovet dövründə mövcud olsa da, o vaxt bu problem etiraf olunmurdu. Keçmiş sovet respublikaları müstəqillik əldə etdikdən sonra isə yoxsulluq problemi daha kəskin xarakter aldığı üçün onunla mübarizə zərurəti yarandı. Lakin müstəqillik əldə edən digər respublikalardan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikası iqtisadi tənəzzüllə yanaşı ərazilərinin işğalı problemi ilə də üzləşməli oldu. Müstəqilliyin ilk illərində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi insanların evlərindən qaçqın düşməsi və varidatını itirməsi ilə nəticələndi ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan iqtisadiyyatını tamamilə iflic vəziyyətinə saldı. 1 milyondan artıq olan qaçqınlar və məcburi köçkünlər ordusu ilə yanaşı müəssisələrin dağılması nəticəsində işsizlik problemi də yaranmışdır. Sosial yardım almaq hü-

ququnun əsas meyarı kimi maddi cəhətdən ehtiyacın olması çıxış edir. Ehtiyacda olma elə maddi vəziyyətdir ki, bu halda vətəndaşın və ya onun ailə üzvlərinin hər nəfərinə düşən orta gəlir onlardan asılı olmayan səbəblərdən yaşayış minimumundan aşağı olur. Xarici ölkələrdə ehtiyacılıq dərəcəsini yoxlama prosedurası çoxillik təcrübə nəticəsində işlənib hazırlanmışdır. Respublikamızda isə hal-hazırda ümumi sosial yardım sisteminin yaradılması prosesi gedir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Dünya Bankının yoxsulluğun azaldılması üzrə strategiyasının tətbiq edildiyi 70-ə yaxın ölkə sırasına daxil edilmişdir. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə "Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın hazırlanması üçün komissiya yaradıldı və həmin komissiya proqramın hazırlanmasını təmin etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 20 fevral 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı» 7 fəsildən ibarət olmaqla Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun səviyyəsi və onun azaldılması yollarını təsbit etdi.

Lakin hazırda sosial yardım hüququnun yaranmasına səbəb olan sosial hal kimi yoxsulluq deyil, aztəminatlılıq çıxış edir. Məlum olduğu kimi, həm yoxsulluğun, həm də aztəminatlılığın tədqiqinin əsas metodlarından birini minimum tələbatların, məhsulların və xidmətlərin siyahısının, yəni minimum istehlak səbətinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Müasir bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşdığı bir şəraitdə, əhalinin həyat səviyyəsinin minimal həddini müəyyən edən əsas meyar kimi minimum istehlak büdcəsinin leqal anlayışı «Yaşayış minimumu haqqında» 05 oktyabr 2004 -cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun I -ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə görə, minimum istehlak səbəti—insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan ərzaq, qeyri-ərzaq malları və xidmətlərin elmi normalar əsasında müəyyən edilmiş toplusudur. «Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyun 2005 -ci il tarixli qərarında minimum istehlak səbətinin tərkibinə ərzaq

məhsullarının, fərdi və ailəvi istifadə olunan qeyri-ərzaq mallarının (geyim, ayaqqabı və dəftərxana ləvazimatları, təsərrüfat, mədəni-məişət, sanitariya əşyaları, dərmanlar və s.), xidmətlərin (mənzil-kommunal, nəqliyyat, rabitə, məişət, təhsil, mədəni-maarif, müalicə-istirahət xidmətləri və s.) minimum toplusu daxil edilmişdir.

Minimum istehlak səbəti 11 adda ərzaq məhsulunun illik istehlak normasını əhatə edir. Məsələn, əmək qabiliyyətli insan üçün ildə orta hesabla 150 kq çörək məhsulları, 40 kq kartof, 30 kq ət məhsulları, 5 kq balıq məhsulları, 190 litr süd, 127 ədəd yumurta və s. müəyyən edilmişdir. Minimum istehlak səbətinə həmçinin 10 adda qeyri-ərzaq malları: əmək qabiliyyətli əhali üçün 8 il müddətinə 3 ədəd üst paltarları qrupundan geyimlər; 4,2 il müddətinə 9 ədəd üst kostyumu-don qrupundan geyimlər; 2, 5 il müddətinə 9 ədəd alt geyimi; 1, 5 il müddətinə 7 cüt corab məmulatı; 3,5 il müddətinə 6 cüt ayaqqabı və s. daxil edilmişdir. Eyni zamanda xidmətlərin həcmi əmək qabiliyyətli əhali üçün adambaşına aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: mənzilin ümumi sahəsi ayda 18 kv.m, mənzillərin qızdırılması üzrə ayda 18 kv.m, su təchizatı ayda 12 m³, qaz təchizatı üzrə ayda 29 m³ və elektrik enerjisi üzrə ayda 50 kVt/saat, nəqliyyat xidmətləri bir ildə 624 gediş, rabitə aylıq tariflər, digər xidmətlər isə 1 ayda xidmətlərə görə sərf olunan ümumi xərcin 15%.

Rəsmi statistikaya görə yaşayış minimumunun əsasını təşkil edən minimum istehlak səbətinin dəyəri 2002-ci ildə 175 min manat, 2003-cü ildə 179 min manat, 2004-cü ildə isə 194 min manat, 2005 -ci ildə 20000 manat, 2006 -cı ildə isə 58 manat (AZM) təşkil etmişdir.¹

Minimum istehlak səbəti və yaşayış minimumunun həcmi əhalinin əsas üç sosial-demografik qrupunun - əmək qabiliyyətli şəxslərin, pensiyaçıların və uşaqların ehtiyaclarına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. «Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il üçün yaşayış minimumu və ehtiyac meyarının həddi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 noyabr 2006-cı il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, 2007-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə adambaşına orta hesabla 64 manat, o cümlədən əmək

¹ «Respublika» qəzeti, Bakı, 2007, 19 may, s. 3

qabiliyyətli əhali üçün 70 manat, pensiyaçılar üçün 49,7 manat, uşaqlar üçün 52,4 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Həmin qanunun 2 – ci maddəsində isə, ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə ehtiyac meyarının həddi 2007-ci il yanvarın 1-dən 35 manat, həmin ilin iyul ayının 1-dən isə 40 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

«Yaşayış minimumu haqqında» qanuna görə, minimum istehlak səbətinin tərkibi dövlət elmi idarə və müəssisələrinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən üç ildə bir dəfədən az olmaya-raq müəyyənləşdirilir. Həmin qanunla yaşayış minimumu minimum istehlak səbətinin dəyəri və icbari ödənişlərin cəmindən ibarət sosial norma kimi müəyyən olunmuşdur. Qanunvericiliyin sosial yardım almaq hüququnu müəyyənləşdirmək üçün yaşayış minimumundan deyil, ehtiyac meyarından istifadə etməsi respublikamızın sosial iqtisadi vəziyyəti ilə bağlıdır. Lakin respublikamız Avropa Sosial Xartiyasını ratifikasiya etməklə öz üzərinə sosial ödəmələrin və əmək haqqının tədricən yaşayış minimumu səviyyəsində müəyyən edilməsi ilə bağlı öhdəlik götürmüşdür. Hesab edirik ki, hər bir halda sosial yardım almaq hüququnun əsası kimi ehtiyac meyarı əsasında müəyyən edilən aztəminatlı ailə deyil, yaşayış minimumuna malik olmayan yoxsul ailə çıxış etməlidir. Yəni yoxsulluq sosial risk hadisəsi kimi qanunvericiliyə daxil edilməli və bu sosial yardım verilməsinin əsasını təşkil etməlidir.

Sosial yardım sosial təminatın digər üsurləri - pensiya sistemi, sosial xidmətlə, habelə əhalinin gəlirlərinin, xüsusilə də əmək haqqının səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, əhalinin gəlirlərinin və pensiyaların, sosial müavinətlərin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, sosial yardımın da əhəmiyyəti bir o qədər azalır, əksinə onların səviyyəsi nə qədər azalırsa, sosial yardımın da əhəmiyyəti bir o qədər artır.

Sosial yardımlar ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif cür adlandırılrsa da, onların ödənilməsində məqsəd kimi gəliri minimum istehlak büdcəsindən aşağı olan şəxslərə yardım etmək çıxış edir. Minimum istehlak büdcəsinin səviyyəsinin özü də bir sıra sosial əhəmiyyətli şərtlərlə - istehsalın inkişaf səviyyəsi, əmək haqqı və s. ilə sıx surətdə bağlıdır.

Sosial yardımla bağlı münasibətləri tənzim edən «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» 21 oktyabr 2005 –ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1 –ci maddəsində ünvanlı dövlət sosial yardımına aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımı kimi anlayış verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət sosial yardımının əsas forması kimi pul ödəməsi şəklində təqdim edilən ünvanlı dövlət sosial yardımı çıxış edir. Bu yardımın təqdim edilməsinin əsasları «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» qanunla müəyyən edilmiş və bu yardım növü aztəminatlı ailələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin qanunda aztəminatlı ailə orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailə kimi təsbit edilmişdir. Qanunla sosial yardım almaq hüququna orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətsiz olması, ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün əhalinin məşğulluğu mərkəzlərində işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və yaxud ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.) hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr malikdirlər. Ehtiyac meyarına isə həmin qanunda əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq, ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birləşərək hər il üçün təsdiq olunan hədd kimi leqal anlayış verilmişdir. Ailənin orta aylıq gəliri—ailənin gəlirinin orta aylıq göstəricisidir. «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» qanunda həmin yardımın məqsədi kimi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi göstərilir. Sosial yardımın əsas prinsipləri isə aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir:

- ünvanlılıq—sosial yardımın yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunması;
- ədalətlik—sosial yardımın ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunması;
- bərabərlik—sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunması.

13.2. Sosial yardımın təyin olunması və verilməsi qaydası

Sosial yardımın təyin olunması və verilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 fevral 2006-cı il tarixli 32 № li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sosial yardımın alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları» ilə müəyyən edilir. Həmin qərara əsasən, sosial yardımın alınması üçün ailəni təmsil edən şəxs yaşayış yeri üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzinə (ƏSMM) xüsusi formada təsbit olunmuş ərizə və «Ailənin gəlir və əmlakı haqqında bəyannamə» ilə müraciət edir. Müraciət zamanı göstərilən sənədlərlə yanaşı ailə üzvlərinin şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlərin surəti və ailənin tərkibi haqqında yaşayış yerindən arayış, zəruri hallarda isə digər sənədlər (məsələn, nikah haqqında şəhadətnamənin, ölüm haqqında şəhadətnamənin surəti, işsiz kimi qeydə alınma barədə arayış və s.) də təqdim olunur.

Sosial yardımın təyin edilməsi və ya ondan imtina edilməsi haqqında qərar ƏSMM-də yaradılmış komissiya tərəfindən qəbul edilir. Sosial yardımın təyin edilməsi barədə sənədlərə komissiya 10 gün müddətində baxır. Sənədlər üzrə məlumatların yoxlanılması zərurəti yarandığı hallarda isə müddət daha 10 gün uzadıla bilər.

Aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımını dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına verilir.

Dövlət sosial yardımının təyin edilməsi və ya ondan imtina edilməsi bilavasitə ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanmasının nəticələrindən asılıdır. Onun hesablanması isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 fevral 2006-cı il tarixli 32 № li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması Qaydası» ilə tənzimlənir. Qaydalarda göstərilir ki, ailənin orta aylıq gəlirlərinin hesablanması zamanı pul və natura formasında bütün növ gəlirlər, o cümlədən həm Azərbaycan Respublikasının ərazisində, həm də onun hüdudlarından kənarında istənilən mənbədən daxil olan milli və xarici valyutanın məbləği nəzərə alınır. Gəlirin hesablanması zamanı ailə üzvlərinin gəliri haqqında məlumatların düzgünlüyünü təsdiq edə biləcək bütün rəsmi və qeyri-rəsmi mənbələrdən (o cümlədən bilavasitə yerində araşdırmaqla) istifadə edilir.

Ailənin gəlirlərinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

1. Əmək haqqı (tarif (vəzifə) maaşı, tarif (vəzifə) maaşına və ya əmək haqqına əlavələr, əməyin ödənilməsi sistemləri üzrə ödənilən mükafatlar), əvəzçilik üzrə əmək haqqı, müvəqqəti ictimai işlərə görə əmək haqqı, qanunvericiliklə işçinin iş yeri və əmək haqqının saxlanıldığı dövr üçün ödənilən əmək haqqı, digər pul təminatları, natura formasında ödənilən əmək haqqı;
2. İstehsalat qəzası və ya peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçilərə zərərə görə verilən ödənclər (əlavə xərclər istisna olmaqla);
3. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər növ gəlirlər (işdən çıxmaqla əlaqədar dövlət qulluqçularına ödənilən birdəfəlik haqq, işçiyə istifadə etmədiyi əsas məzuniyyətə görə pul əvəzi, müəssisə ləğv edildikdə və əmək müqaviləsi ləğv edildiyi digər hallarda işçiyə verilən ödənclər, iş yerindən işçilərə ödənilən maddi yardımlar və s.);
4. Bütün növ pensiya və müavinətlər, o cümlədən ömürlük müavinət, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət, işsizliyə görə müavinət, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət, üç yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət, məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün verilən aylıq müavinət, digər sosial müavinətlər (bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən əlavə aylıq müavinət və birdəfəlik müavinətlər istisna olmaqla), o cümlədən məcburi köçkün və məskunlaşmamış qaçqınlara kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə verilən güzəştlərin ləğvinə görə ödənilən müavinətlər və s.;
5. Bütün növ təqaüdlər, o cümlədən fərdi təqaüdlər, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə müəyyən edilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü, fəxri adlara görə aylıq təqaüd, işizlərə peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma dövründə verilən təqaüd, istehsalatdan ayrılmaqla oxumağa göndərilmiş tələbələrə, aspirantlara (magistrlərə) müəssisə hesabına ödənilən təqaüd;
6. Aliment;

7. Sahibkarlıq fəaliyyəti və ailə təsərrüfatında məşğul olanların gəliri, mülki hüquqi müqavilə əsasında qazanılmış gəlirlər, qonorarlar;
8. Əmanətlər və onların üzərinə hesablanan faizlər (1992-ci il 1 yanvar tarixinə keçmiş SSRİ Əmanət Bankının Azərbaycan Respublikası Bankında istifadəsiz qalmış indeksləşdirilməmiş əmanət qalıqları istisna olmaqla);
9. Qiymətli kağızlardan əldə edilən dividendlər;
10. Ailəyə və yaxud ailənin hər hansı bir üzvünə mənsub olan və ya hədiyyə edilmiş əmlakdan gələn gəlirlər;
11. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya onun hüdudlarından kənarında istənilən mənbədən ailəyə gələn milli və ya xarici valyutanın məbləği;
12. Ailəyə natura formasında ödənilən yardımların dəyəri;
13. Ailənin hər hansı üzvü tərəfindən qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq humanitar təşkilatlar, xeyriyyə və digər cəmiyyətlər, sahibkarlar və fiziki şəxslərdən alınmış qrantlar və yardımlar;
14. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlər və kompensasiyalar;
15. Şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlər.

Aşağıda göstərilənlər isə ailənin gəlirinə daxil edilmir:

1. Təbii fəlakət, müharibə və s. gözlənilməz bədbəxt hadisələr zamanı dövlət və ya işəgötürən tərəfindən ailəyə göstərilmiş yardımın məbləği;
2. Ailəyə təyin olunan birdəfəlik müavinətlər (uşaq doğularkən, dəfn üçün və s.) və bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən əlavə aylıq müavinət;
3. Ailə sosial yardım üçün təkrar müraciət etdikdə, ailənin gəliri hesablanan zaman əvvəlki dövr üçün ödənilən sosial yardımın məbləği;

Ailədə adambaşına düşən orta aylıq gəlir hesablanarkən ailənin gəliri 6-ya (kənd təsərrüfatı və mövsümi işlərlə məşğul olanların gəliri 12-yə), alınan məbləğ isə ailə üzvlərinin sayına bölünür.

«Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» qanununun 7-ci maddəsinə əsasən, sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gə-

liri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır.

Sosial yardım 6 ay müddətinə təyin olunur. Sosial yardım təyin edilərkən ailənin tərkibində aşağıda göstərilənlər nəzərə alınmır:

- tam dövlət təminatında olan şəxslər (uşaq evi və internatlarında, qocalar və əlillər üçün internat evlərində yaşayanlar);
- müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər;
- cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən şəxslər;
- axtarışda olan şəxslər;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşamayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları;
- əcnəbilər.

Həmin Qaydalarda sosial yardımın verilməsindən imtina edilməsinə əsas olan hallar kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

1. Sosial yardımın verilməsinə təsir edəcək hallar barədə zəruri məlumatlar verilmədikdə, yaxud ailə tərkibi və ailə üzvlərinin gəlirləri barədə düzgün və ya tam olmayan məlumatlar və sənədlər verildikdə;
2. Yardım üçün müraciət edilməzdən 6 ay əvvəl ailə mənzil, avtomobil aldıqda və yaxud ailənin orta aylıq gəlirinin 3 misindən çox məbləğdə alqı-satqı etdikdə;
3. Ailənin istifadəsində müraciət günü istehsal müddəti 20 ilədək olan nəqliyyat vasitəsi olduqda (dövlət tərəfindən reabilitasiya məqsədləri üçün verilmiş nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla);
4. Məbləğindən asılı olmayaraq ailə tərəfindən kredit götürüldükdə;
5. kənd yerlərində ailəyə 1 inək və adambaşına 5 qoyun (və ya müvafiq şərti qaramal) və ondan artıq düşdükdə.

Göstərilən səbəblərdən biri olduqda həmin ailə «Ünvanlı dövlət sosial yardımına haqqında» qanununun 10.2-ci maddəsinə uyğun olaraq 2 il müddətinə sosial yardım almaq hüququnu itirir.

Sosial yardımın təyin edilməsindən imtina edildiyi barədə komissiya qərarı çıxarıldığı vaxtdan 3 gündən gec olmayaraq sosial yardım verilməsindən imtina edilməsinin səbəbləri göstərilməklə ailəni təmsil edən şəxsə bildiriş verilir.

Sosial yardım təyin edildiyi hallarda, həmin yardım ayda bir dəfə ailənin yaşayış yeri üzrə ödəniş müəssisələri (bank və ya ra-

bitə şöbəsi) tərəfindən ödənilir. Sosial yardımın ödənilməsi aşağıdakı hallarda dayandırılır:

- aztəminatlı ailəni təmsil edən şəxs vəfat etdikdə və yaxud ailənin tərkibində və gəlirində sosial yardım məbləğinin dəyişilməsinə və ya verilməsinin dayandırılmasına səbəb ola biləcək hallar baş verdikdə. Bu halda sosial yardımın ödənilməsi dəyişikliyin baş verdiyi aydan sonrakı ödəniş ayından dayandırılır və növbəti aydan sosial yardımın məbləğinə ailənin tərkibi və gəliri nəzərə alınmaqla yenidən baxılır;
- sosial yardımın məbləğinin azaldılmasına və ya verilməsinin dayandırılmasına səbəb ola biləcək hallar barədə (ailənin tərkibi və gəliri haqqında) məlumat verilmədiyi və yaxud tam və ya düzgün olmayan məlumat verildiyi aşkar olunduqda. Bu halda sosial yardımın ödənilməsi həmin halın aşkar edildiyi gündən dayandırılır;
- sosial yardım üzrsüz səbəbdən ailə tərəfindən 3 aydan çox alınmadıqda. Bu halda da sosial yardımın ödənilməsi həmin halın aşkar edildiyi gündən dayandırılır.

13.3. Təqaüdlər sosial yardımın forması kimi

Təqaüdlər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən ödənilən pul vəsaitidir. Müasir dövrdə təqaüdlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar:

- a) tələbə və şagirdlərə verilən təqaüdlər;
- b) fərdi təqaüdlər;
- c) fəxri adlara görə verilən təqaüdlər;
- ç) Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarına verilən təqaüdlər;
- d) şəhid ailələri üçün verilən təqaüdlər.

Tələbə və şagirdlərə verilən təqaüdlər. Bu təqaüdlərin verilməsinin hüquqi əsasını «Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 iyun 2004-cü il tarixli 89 № - li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Aspirantlara, dövlət ali, orta ixtisas, peşə məktəblərinin və peşə litseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə təqaüdlərin təyin edilməsi və ödənilməsi» Qaydaları və Azərbaycan Respublikası Preziden-

tinin «Aspirantlara, ali, orta ixtisas və peşə məktəbləri və peşə litseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə verilən təqaüdlərin artırılması haqqında» 1 fevral 2007-ci il tarixli sərəncamı təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi göstərilən Qaydalara əsasən həmin təqaüdlər əyani forma üzrə təhsil alan aspirantlara, dövlət ali, orta ixtisas, peşə məktəblərinin və peşə litseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə təyin edilir və ödənilir. Dövlət büdcəsi hesabına təhsil alan aspirantlara, dövlət ali, orta ixtisas, peşə məktəblərinin və peşə litseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə təqaüd dövlət büdcəsində bu məqsəd üçün nəzərdə tutulan vəsait hesabına ödənilir. Təqaüd aspirantlara, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində «əla», «əla və yaxşı», «yaxşı və kafi» qiymətlərlə təhsil alan tələbələrə və peşə məktəblərinin və peşə litseylərinin şagirdlərinə verilir. Mütəxəssis hazırlığı pillələrə bölünmədən aparılan səhiyyə sahəsinin ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə təqaüd I-IV kurslarda bakalavr, V-VI kurslarda isə magistr pillələri üçün müəyyənləşdirilmiş həcmdə verilir. Ayda bir dəfə verilən təqaüd dövlət ali, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə, peşə məktəblərinin, peşə litseylərinin şagirdlərinə semestrlər üzrə imtahan sessiyalarının nəticələrinə görə təyin edilir. Dövlət büdcəsi hesabına təhsil alan aspirantlara təqaüd onların illik attestasiyalarının nəticələrinə görə təyin edilir. Bakalavr pilləsinin I kurs tələbələrinə birinci semestr ərzində təqaüd minimal həcmdə, 600 və daha çox balla qəbul olunanlara isə «əla» qiymətlərlə təhsil alan tələbələr üçün müəyyənləşdirilmiş həcmdə verilir. Bakalavr pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş və magistraturaya qəbul olunmuş tələbələrə birinci semestr ərzində təqaüd magistratura pilləsi üzrə «əla» qiymətlərlə təhsil alanlar üçün müəyyənləşdirilmiş həcmdə, digərlərinə isə minimal həcmdə verilir.

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə qəbul olduqları tədris ilinin birinci ilk semestrində təqaüd bu pillə üçün nəzərdə tutulmuş minimal həcmdə, 250 və daha artıq balla qəbul olunanlara isə «əla» qiymətlərlə təhsil alan tələbələr üçün müəyyənləşdirilmiş həcmdə verilir.

İmtahan sessiyalarının nəticələrinə görə «qeyri-kafi» qiymət almış ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə, peşə

məktəbi və peşə litseylərinin şagirdlərinə təqaüd akademik borclar ləğv edilən gündən təyin olunur.

Xəstəliyə və digər üzrlü səbəblərə görə imtahanlarda iştirak etməyən tələbə və şagirdlərə akademik borcların ləğvi üçün ayrılan müddətin sonunadək təqaüdü verilmiş davam etdirilir. İstehsalat təcrübəsi və tətill müddətlərində tələbə və şagirdlərin işləyib-ışləməmələrindən asılı olmayaraq təqaüd alma hüquqları saxlanılır.

Akademik borca görə təkrar kursda saxlanılan və təhsillərini müvəqqəti olaraq dayandıran tələbə və şagirdlərə təkrar təhsil ili dövründə təqaüd ödənilir. Hamiləlik, doğuşla əlaqədar və müvəqqəti olaraq əmək qabiliyyətini itirmiş dövlət ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrinin tələbələri və şagirdlərinə müvafiq səhiyyə orqanları tərəfindən verilmiş xəstəlik vərəqəsinə əsasən müəyyən olunmuş müddətdə təqaüd tam həcmdə ödənilir.

Bir təhsil müəssisəsindən və ya bir ixtisasdan digərinə köçürülən tələbə və şagirdlərə təqaüd əvvəllər təhsil aldıkları tədris müəssisələrindəki sonuncu imtahan sessiyasının nəticələrinə görə verilir.

Tələbə və şagirdlərə ödənilən təqaüdlərin məbləği Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Aspirantlara, ali, orta ixtisas və peşə məktəbləri və peşə litseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə verilən təqaüdlərin artırılması haqqında» 1 fevral 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- aspirantlara – 65 manat;
- ali məktəblərdə adlı təqaüd alan tələbələrə – 65 manat;
Magistr pilləsi üzrə:
- əla qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 55 manat;
- əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 45 manat;
- yaxşı və kafi qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 30 manat;
Bakalavr pilləsi üzrə:
- əla qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 50 manat;
- əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 40 manat;
- yaxşı və kafi qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 25 manat;
Orta ixtisas məktəblərində:
- əla qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 25 manat;
- əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbələrə – 20 manat;

- yaxşı və kafi qiymətlərlə oxuyan tələbələrə - 18 manat;
- peşə məktəbləri və peşə litseylərinin şagirdlərinə - 18 manat.

Fərdi təqaüdlər. Sosial təminatın növü kimi pensiyanın bəzi əlamətlərini özündə əks etdirən bu təqaüdün verilməsinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» 11 iyun 2002-ci il tarixli Fərmanı təşkil edir. Həmin fərmana əsasən Azərbaycanın ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin, respublikamızın elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyində və digər sahələrdə böyük əməyi olmuş şəxslərin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə onlara fərdi təqaüdlərin verilməsi müəyyən olunmuşdur. Dövlət büdcəsinin hesabına verilən fərdi təqaüdlər 500 manat məbləğində təqdim edilir. Həmin təqaüdlər Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən onları alan şəxslərə ömürlük verilir.

Fərdi təqaüdləri alan şəxslərin eyni zamanda əmək pensiyası almaq hüququ da saxlanılır.

Fəxri adlara görə verilən təqaüdlər. Bu təqaüdlərin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Fəxri adlara görə aylıq təqaüdlərin verilməsi haqqında» 4 iyul 2005-ci il tarixli sərəncamı təşkil edir. Həmin təqaüdlər «Azərbaycan Respublikasının fəxri adları haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə müəyyən edilmiş fəxri adları olan şəxslər barəsində tətbiq edilir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən idarə və təşkilatlarda çalışan şəxslərə təqaüdlər iş yeri üzrə, digər şəxslərə isə yaşadıqları ərazi üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən verilir.

Rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən fəxri adlara görə aylıq təqaüdlərin verilməsi üçün ərizə və müvafiq fəxri adı təsdiq edən sənəd və iş yerindən arayış, yaxud da işləməməsi barədə arayış tələb edilir. İş yerindən arayış ona görə lazımdır ki, büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatlarda çalışan şəxslərə təqaüdlər iş yeri üzrə ödənilməlidir.

Fəxri adları olan şəxslərin eyni vaxtda digər təqaüd, pensiya almaq hüququ olduğu halda da təqaüdlər ödənilir. Bir neçə fəxri adla təltif edilmiş vətəndaşlara yalnız bir təqaüd - ən yüksəyi ödənilir.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarına verilən təqaüdlər. Bu təqaüdlərin verilməsinin hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» 14 iyul 2005-ci il tarixli Fərmanı təşkil edir. Həmin fərmanla təqaüdün məbləği 600 manat həcmində müəyyən edilmişdir. Əgər Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı şəxsin ölümündən sonra verilsə, yaxud həmin ad verilmiş şəxs sonradan vəfat edərsə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü həmin şəxslərin ailə üzvlərinə, yəni dul arvadına (ərinə) və 18 yaşına çatmamış uşaqlarına (18 yaşına çatanaqədək əlil olmuş 18 yaşından yuxarı uşaqları da daxil olmaqla), dul arvadı və uşaqları olmadıqda isə valideynlərinə verilir. Bu zaman təqaüd ailə üzvlərinin sayına bərabər məbləğdə bölünməklə ödənilir. Bu təqaüdlər onları alan şəxslərə hesabına ödənilir.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə verilən təqaüdlərin ödənilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmişdir. Həmin qaydalara görə, bu təqaüdlər Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş hər bir şəxsə və ya onun ailə üzvlərinə yaşadığı ərazi üzrə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzi tərəfindən ödənilir. Təqaüdü almaq üçün onu alan şəxslər ərizə və Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı ilə təltif olunma haqqında vəsiqənin surətini təqdim etməlidirlər. Əgər təqaüd həmin şəxslərin ailə üzvlərinə verilsə, o zaman göstərilən sənədlərdən başqa ölüm haqqında şəhadətnamənin, evlənmə haqqında şəhadətnamənin, doğum haqqında şəhadətnamənin və əlillik vəsiqəsinin surətləri də təqdim olunmalıdır.

Şəhid ailələri üçün verilən təqaüdlər. Bu təqaüdün hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «20 Yanvar şəhidinin ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında» 19 yanvar 2006-cı il tarixli və ««Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü»nün təsis edilməsi haqqında» 19 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanları təşkil edir. 19 yanvar 2006-cı il tarixli fərmana əsasən 1990-cı ilin yanvar faciəsi zamanı şəhid olmuş hər bir şəxsin ailəsinə ayda 300 manat məbləğində təqaüd təsis edilmişdir. 19 dekabr 2006-cı il tarixli fərmana görə isə hər şəhid ailəsinə hər

şəhidə görə ayda 100 manat məbləğində təqaüd müəyyən olunmuşdur. Bu təqaüdlər dövlət büdcəsi hesabına Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi vasitəsilə ödənilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 yanvar 1994-cü il tarixli 10 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi Qaydaları»nın 2.1.-ci bəndinə əsasən şəhidin ailə üzvləri aşağıdakılar hesab olunur:

- arvadı (əri);
- valideynləri;
- 18 yaşına çatmamış (əyani təhsil alanlar 23 yaşadək) və ya həmin yaşa çatanaqədək əlil olmuş 18 yaşından yuxarı övladları;
- uşaq evlərində tərbiyə olunan qardaş və bacıları – 18 yaşa çatanaqədək (əyani təhsil alanlar 23 yaşadək);
- babalar və nənələr – qanunla onları saxlayan şəxs yoxdursa.

Təqaüd onları almaq hüququ olan şəxslərə rayon (şəhər) əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri tərəfindən ödənilir. Təqaüdü almaq üçün bu orqanlara ərizə, «şəhid ailəsi» vəsiqəsi və ya «20 Yanvar şəhidi» fəxri adının vəsiqəsi, ölüm haqqında şəhadətnamənin və «şəhid»lə qohumluq faktını təsdiq edən sənədlərin (məsələn, nikah və doğum haqqında şəhadətnamələr) surətləri təqdim olunmalıdır.

13.4. Kompensasiya ödəmələrinin anlayışı və növləri

Son dövrlərdə vətəndaşlara edilən sosial yardımların bir qismini də kompensasiya ödəmələri təşkil edir. Belə ödəmələr əsasən yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması ilə əlaqədar əhalinin gəlirlərinin kəskin azalması nəticəsində baş verə biləcək neqativ halların qarşısını almaq məqsədilə müstəqillik əldə edən ölkələrdə ödənilir. Keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da bu, müavinətlərə əlavə, yaxud da müstəqil ödəmə kimi artıq formalaşmaqdadır. Lakin bu ödəmələrin hələ də konkret sistemi mövcud deyildir.

Kompensasiya ödəmələrini alanlar kimi onun tətbiqinin səbəbləri də müxtəlifdir. Kompensasiya ödəmələri də əsasən, müa-

vinətlər kimi bir çox şəxsə ünvanlanıb: uşaqlara, azyaşlı uşaqlarına qulluq edən analara, I qrup əlillərə və qocalara qulluq edən şəxslərə, müəyyən səbəblərə görə əmək fəaliyyətinə məcburi olaraq müvəqqəti xitam verən şəxslərə, məcburi köçkünlərə və s. Bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən normativ aktların dairəsi də fərqlidir. Belə ki, buraya həm qanunları, həm Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını, həm də Nazirlər Kabinetinin qərarlarını aid etmək olar.

Kompensasiya ödəmələri sosial təminat sisteminə daxil olan pensiya təminatı və sosial xidmət üçün də xarakterikdir. Ötən əsrin 90-cı illərində bütün pensiyalara diferensiallaşdırılmış kompensasiya ödəmələri əlavə olundu. Bunlara pensiya və müavinətlərin ümumi məbləği 70 min manatdan az olan, işləməyən pensiyaçılara ödənilən əlavələri, 70 yaşdan yuxarı tənha ahil vətəndaşlara verilən əlavə müavinətləri, müharibə illərində arxa cəbhədə çalışmış, fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş vətəndaşlara verilən müavinətləri misal göstərmək olar.

Kompensasiya ödəmələrinin bir qismi qısamüddətli olur, digər qismi isə daha uzun müddətə ödənilir. Bəzi hallarda isə müddəti ümumiyyətlə müəyyənləşdirmək olmur.

Kompensasiya ödəmələri hesablanarkən bir qayda olaraq konkret məbləğ əsas götürülür. Bəzi hallarda isə əmək haqqının məbləğindən istifadə olunur.

Hazırda aşağıdakı ödəmələri kompensasiya ödəmələrinə aid edə bilərik:

1. məcburi köçkünlərə yemək xərci ilə əlaqədar olaraq verilən kompensasiya ödəmələri;
2. əhaliyə tibbi yardım göstərilməsi zamanı immun çatışmamazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyə tutulan, bu səbəbdən əlil olan işçilərə ödənilən kompensasiya ödəmələri;
3. hakimlərə müalicə üçün verilən kompensasiya ödəmələri.

«Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» 21 may 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda xarici hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olub ölkə hüdudlarında başqa yerlərə köçmüş

şəxslərin (məcburi köçkünlərin), eləcə də Ermənistan Respublikasında və başqa dövlətlərdə aparılan etnik təmizləmə nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk edib Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və daimi məskunlaşmamış şəxslərin (məcburi köçkünlərə bərabər tutulan şəxslərin – bundan sonra bu şəxslər də «məcburi köçkünlər» adlandırılacaq) məskunlaşdırılması, sosial müdafiə tədbirləri və bununla əlaqədar dövlət orqanlarının vəzifələri müəyyən edilmişdir.

«Məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 oktyabr 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə məcburi köçkünlərə yemək xərci ilə əlaqədar müavinətin verilməsi müəyyən edilmişdir.

Məcburi köçkünlərə müəyyən edilmiş yemək xərclərinin ödənilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin "Məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün dövlət büdcəsindən verilən aylıq müavinətin paylanmasına dair" 15 fevral 2002-ci il tarixli təlimatı ilə müəyyən edilmişdir. Həmin təlimata əsasən əraziləri işğal edilmiş rayonların icra hakimiyyətləri 15 gün ərzində məcburi köçkünlərin tam siyahısını hazırlayıb Dövlətqaçqınkoma təqdim edir. Dövlətqaçqınkom da öz növbəsində təqdim edilmiş siyahılara əsasən 3 gündən ges olmayaraq dövlət tərəfindən məcburi köçkünlər üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitini həmin icra hakimiyyətlərinin hesabına köçürür.

Yemək xərci üçün aylıq müavinət aşağıdakı şəxslərə verilmir:

1. Mənzil qanunvericiliyinə və ya mülki hüquqi əqdlərə əsasən ayrıca mənzil sahəsi və ya ev əldə edəcək həmin yaşayış sahəsinə daimi pasport qeydiyyatına düşmüş məcburi köçkünlərə (şəhid ailələri istisna olunmaqla);

2. Məcburi köçkünlüyü yaradan hallardan əvvəl işğal olunmamış rayon sakininə ərə getmiş, uşaqları olmuş, lakin öz rayonundan pasport qeydiyyatından çıxmayan qadınlara və onların uşaqlarına;

1. Müddətli hərbi xidmətdə olan məcburi köçkünlərə;

2. Həbsdə olan məcburi köçkünlərə;

3. "Məcburi köçkün" statusu olmayıb, "məcburi köçkün" statusu olan şəxs (kişi və ya qadın) nikaha daxil olan şəxslərə;

4. "Məcburi köçkün" statusuna malik olub respublika ərazisindən pasport qeydiyyatından çıxmadan və ya pasport qeydiyyatından çıxmaqla müvəqqəti başqa ölkəyə getmiş məcburi köçkünlərə geri qayıdanadək (başqa ölkəyə müvəqqəti getmiş məcburi köçkün geriyyə qayıtdıqdan sonra yemək xərci üçün aylıq müavinətin bərpa olunması ilə əlaqədar rayon icra hakimiyyətinə rəsmi müraciət etməlidir);

5. Pasport qeydiyyatından çıxıb başqa ölkəyə gedən "məcburi köçkün" statusu olan şəxslərə;

6. Səfərbərlikdən boyun qaçıran və fərarilik edən şəxslərə.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün verilən aylıq müavinətin artırılması haqqında» 9 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün ödənilən aylıq müavinətin məbləği 9 manat həddində müəyyən edilmişdir.

Əhaliyə tibbi yardım göstərilməsi zamanı immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyə tutulan, bu səbəbdən əlil olan işçilərə ödənilən kompensasiya ödəmələrinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının 25 aprel 1997-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş «Əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi, virusologiya məsələləri üzrə elmi tədqiqatların aparılması və virus preparatlarının istehsalı ilə məşğul olan işçiləri öz xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı insanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyə tutulma (AİDS) tutulma, habelə bununla əlaqədar baş vermiş əlillik, yaxud ölüm hadisələrinin dövlət icbari sığortası qaydaları haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Həmin Əsasnaməyə görə bu kompensasiya ödəməsini almaq hüququna aşağıdakı şəxslər malikdirlər:

- əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi ilə məşğul olan işçilər;
- virusologiya məsələləri üzrə elmi tədqiqatların aparılması ilə məşğul olan işçilər;
- virus preparatlarının istehsalı ilə məşğul olan işçilər.

Əsasnamə ilə bu kompensasiya ödəməsinin məbləği işçinin öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən AİDS xəstəliyinə tutulması halında 1000 manat, işçinin bu xəstəlik nəticəsində əlil olması halında 2000 manat, işçinin həmin xəstəlik nəticəsində ölümü halında isə 4000 manat həcmində müəyyən edilmişdir.

Hakimlərə müalicə üçün verilən kompensasiyaların hüquqi əsası «Konstitusiyaya məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli qanunları ilə müəyyən edilmişdir. «Konstitusiyaya məhkəməsi haqqında» qanunun 73-cü və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 109-cu maddələrinə əsasən hakimlərə müalicə olunmaları üçün onların iki aylıq əmək haqqı məbləğində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada pul təminatı verilir. Bu kompensasiya ödəməsinin verilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 27 avqust tarixli qərarı təsdiq edilmiş «Hakimlərə müalicə olunmaq üçün pul təminatının verilməsi Qaydası» ilə müəyyən edilmişdir. Həmin Qaydada göstərilir ki, bu kompensasiya ödəməsi müalicə ediləcək və ya müalicə edilən hakimin (müstəsna hallarda onların qanuni nümayəndəsinin) ərizəsi əsasında onların iki aylıq əmək haqqı məbləğində pul təminatı formasında verilir. Hakimlərin ərizəsi aşağıdakı qaydada təqdim edilir:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin hakimləri – Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin sədrinə;
- 2) Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsinin hakimləri – Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsinin sədrinə;
- 3) Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya Məhkəməsinin hakimləri – Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya Məhkəməsinin sədrinə;
- 4) Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinin hakimləri – Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinin sədrinə;
- 5) Digər məhkəmələrin hakimləri – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirinə və ya Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirinə.

Kompensasiya ödəməsinin verilməsi barədə ərizəyə aşağıdakı sənədlərdən biri əlavə edilir:

- müalicə müəssisələri (həkim) tərəfindən verilən müalicə olunmaq olunmaq zərurəti barədə arayış və ya müvafiq müalicə, sanatoriya-kurort müəssisəsinə göndəriş;

- müalicə müəssisələri (həkim) tərəfindən verilən əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi barədə xəstəlik vəərəqəsi;
- sanatoriya-kurort müəssisəsinə putyovka;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər sənədlər.

Göstərilən sənəd təqdim edilmədikdə kompensasiya ödəməsinin verilməsindən imtina edilir.

Kompensasiya ödəməsinin verilməsi məsələsi müsbət həll edildikdə həmin vəsait hakimə beş bank günü müddətində nağd və ya köçürmə yolu ilə ödənilir. Hakim müvafiq vəsaiti müalicəyə başlayanadək, müalicənin gedişində və ya müalicə bitdikdən sonra ala bilər.

Həmin kompensasiya ödəməsi hakimlərə bir təqvim ili ərzində yalnız bir dəfə verilə bilər. Bu kompensasiya ödəmələri hakimlərə dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına ödənilir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Axundov T.B. Yoxsulluğun aradan qaldırılmasında dövlət sosial yardımının əhəmiyyəti / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 276-284
2. Əliyev M.N. Vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququnun bəzi məsələləri // Hüquq+Gənclik, Bakı: 2003, № 1, s. 15-19
3. Əliyev M.N. Yoxsulluq probleminin həllində sosial təminat hüququnun rolu / Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun 60 illiyi və YUNESKO-nun «Ümumdünya Fəlsəfə Günü»nə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: 2005, s. 294-315
4. Əliyev M.N. Yoxsulluq probleminin sosial təminat hüququ normalarında həlli / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual

problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 14-cü buraxılış.
Bakı: Adiloğlu, 2006, s. 81-88

5. Əliyev A.Ə., Əliyev İ.A., Qasimov N.Ə. Azərbaycanda bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial problemləri. Bakı: 1998, s. 89-109
6. «Yaşayış minimumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 5 oktyabr 2004-cü il tarixli Qanunu
7. «Əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi, virusologiya məsələləri üzrə elmi-tədqiqatların aparılması və virus preparatlarının istehsalı ilə məşğul olan işçilərin öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirilməsi zamanı insanın immunçatışmamazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyə (AİDS) tutulma, habelə bununla əlaqədar baş vermiş əlillik və ölüm hadisələrinin dövlət icbari sığortası qaydaları haqqında» Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 25 aprel 1997-ci il tarixli Qanunu
8. «Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli qanunu
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 avqust 2005-ci il tarixli «Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olanlara, 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanlara, həqiqi hərbi xidmət dövründə Çernobl qəzasının nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş və həmin qəza nəticəsində əlil olmuş hərbi qulluqçulara və şəhid ailəsi üzvlərinə verilən müavinətlərin artırılması haqqında» Fərmanı
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2004-cü il tarixli «Məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün verilən aylıq müavinətin artırılması haqqında» Sərəncamı

11. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 30 iyun 2004-cü il tarixli 89 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Aspirantura, dövlət ali, orta ixtisas və peşə məktəblərinin və peşə litseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə təqaüdlərinin təyin edilməsi və ödənilməsi» Qaydaları
12. «Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 iyun 2005-ci il tarixli 118 №-li qərarı
13. Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin 5 fevral 2002-ci il tarixli 37№-li əmri ilə təsdiq edilmiş «Məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün dövlət büdcəsindən verilən aylıq müavinətin paylanmasına dair» Təlimatı. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 fevral 2002-ci il tarixdə qeydiyyatdan keçib. Qeydiyyat № 2744.
14. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 yanvar 2002-ci il tarixli 13 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma dövründə vətəndaşlara verilən təqaüdün hesablanması və ödənilməsi Qaydaları»
15. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 fevral 2006-cı il tarixli 32 № qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sosial yardımın alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi Qaydaları

XIV FƏSİL

SOSIAL XİDMƏTLƏR

14.1. Sosial xidmətin anlayışı və prinsipləri

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «xidmət» sözünün mənası adamların ehtiyaclarını, rahatlığını təmin edən təsərrüfat və ya başqa vasitələr sistemi kimi göstərilir¹.

Sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin nisbətən müstəqil həlqəsi olan sosial xidmət sosial-məişət, sosial-tibbi, psixopedaqoji, sosial-hüquqi xidmət, maddi yardım üzrə sosial xidmətlərin göstərilməsində, çətin həyat şəraitində olan vətəndaşların sosial reabilitasiyasında ifadə olunur. Yaşlıların, əmək qabiliyyəti olmayanların, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların, xüsusi tələbatlarının ödənilməsinə yönələn müxtəlif növ sosial xidmətlər dövlət sosial təminat sisteminin ayrılmaz elementi kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə əhaliyə sosial xidmətlər göstərilməsi sahəsində müxtəlif tədbirlər görülmüş, onun inkişafı üçün maliyyə vəsaitləri ayrılmış və sosial xidmətlə bağlı münasibətləri tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Həmin normativ hüquqi aktlara ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının "Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında" 25 avqust 1992-ci il tarixli, "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" 26 iyun 1997-ci il tarixli, «Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» 22 iyun 1999-cu il tarixli, "Ahıllara sosial xidmət haqqında" 22 iyul 2001-ci il tarixli Qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 aprel 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı»nı, habelə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 1993-cü il tarixli 433 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş "Xüsusi avtonəqliyyat

---

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı: Çıraq, 2000, s. 219

almaq üçün tibbi göstərişləri olan əlillərin avtomobil və motorlu araba ilə təmin edilməsi qaydaları haqqında" Təlimatı, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 sentyabr 1994-cü il tarixli 339 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Uşaq evlərinin nümunəvi Əsasnamə»sini, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin "Tək ahıl vətəndaşlara və əlillərə evlərində sosial məişət xidmətinin göstərilməsinə dair" 16 aprel 1997-ci il tarixli Təlimatını və s. aid edilə bilər.

Sosial xidmət pensiya və müavinətlər növündə yaşlı və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə tətbiq olunan maddi təminat sistemi ilə sıx bağlıdır. Sosial xidmət bu ödənişlərə əlavə kimi nəzərdə tutulub, lakin onları əvəz edə bilməz. Bu mənada o, sosial təminat sistemində yardımçı həlqə rolunu oynayır. Belə ki, insanın əsas həyati tələbatlarının (yemək, geyim, yaşayış sahəsi, müxtəlif mənzil-kommunal xidmətləri və s.) təminatına xidmət edən inkişaf etmiş maddi ödənişlər sistemi olmadan sosial xidmət də özünün əsas məqsədinə - insanın cəmiyyətə adaptasiya olunması üçün ləyaqətli həyat səviyyəsinin yaradılmasına nail ola bilməz. Sosial xidmət ahıl və əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların spesifik tələbatlarını təmin edən və adi xidmətlər bazarında alınmayan xidmətlərdən ibarətdir ki, bu da maddi təminatın pul formasını daha effektiv (təsirli) və rəasional edir.

Sosial xidmət ədəbiyyatda həm iqtisadi, həm də hüquqi kateqoriya kimi xarakterizə olunur.

İqtisadi baxımdan sosial xidmət prosesində göstərilən xidmətlər ilk növbədə istehlak dəyərinin bir növü hesab edilməklə insanların rifah halına təsir göstərə bilməsi əsas götürülür. Müasir iqtisad elminə görə, xidmət məqsədyönlü fəaliyyət kimi məhsuldar əmək nəticəsində yaranan faydalı təsirdir¹.

Hüquq ədəbiyyatında sosial xidmətin iqtisadi təbiəti bu təzahürün mürəkkəb və çoxaspektli olması əsas götürülməklə izah olunur. Əməyin xarakteri və xidmətlər sahəsinin xüsusiyyətləri haqqında fikirlərdə mövcud olan fərqləri təhlil edən Y.M.Fogel haqlı olaraq belə hesab edir ki, burada iqtisadi münasibətlər maddi münasibətlərin özünəməxsus növü kimi nəzərdən keçirilə bilər və bu keyfiyyətdə onlar cəmiyyətin sosial-ictimai həyatının

¹ İqtisadi nəzəriyyə / Prof. T.S.Vəliyev və Ş.S.Qafarovun redaktəsi ilə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 365

yalnız iqtisadi cəhətinə deyil, həm də bütün cəhətlərinə təsir göstərir¹.

Sosial xidmət iqtisadi kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də mühüm hüquqi kateqoriya kimi çıxış edir. Buna görə də o, xüsusi təminatlarla - sosial xidmət hüququnun əldə edilməsinə yönəlmiş qanunlarla, qanunda təsbit edilmiş təminatların şərtlərini, vasitələrini və mühafizəsini təmin edən qanunqüvvəli aktlarla, dövlət orqanlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sosial xidmət hüquqlarının təmin edilməsi və mühafizəsi üzrə davamlı iş təcrübəsi ilə təmin olunur.

Hüquq ədəbiyyatında sosial xidmətin anlayışı dövlətin yalnız ahıl şəxslərə və əlillərə müxtəlif xidmətlər göstərməsi ilə eyniləşdirilir.² M.L.Zaxarov və E.Q.Tuçkova haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, sosial xidməti yalnız ahıllara və əlillərə sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz, çünki bu anlayış daha əhatəli olub, qanunda göstərilmiş şəxslərin daha geniş dairəsini (o cümlədən uşaqları) əhatə edir³.

Hüquq ədəbiyyatında sosial xidmətə dövlət sosial müdafiə orqanlarının (və ya digər səlahiyyətli orqanların) vətəndaşlara onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə baş vermiş sosial risklərin mənfi nəticələrinin qarşısının alınması və ya onların azaldılması məqsədilə pulsuz, yaxud haqqı qismən ödənilməklə vətəndaşlara müxtəlif maddi xidmətlərin göstərilməsinə yönəlmiş sosial təminat növü kimi anlayış verilir⁴.

Milli qanunvericiliyin müasir inkişaf mərhələsi həm sosial xidmət hüququna malik şəxslərin dairəsini, həm də onlara göstərilən sosial yardımın növlərini xeyli genişləndirmişdir. Buna görə də sosial təminat hüququ elmində «sosial xidmət» termini həm də, həm də geniş mənada istifadə olunur.

---

¹ Фогель Я.М. Социальное обслуживание инвалидов и лиц пенсионного возраста. М., 1980, с. 30

² Егоров А.Н. Социально-трудовая реабилитация инвалидов и престарелых (правовой аспект). М., 1985, с. 19; Фогель Я.М. Социальное обслуживание инвалидов и лиц пенсионного возраста. М., 1980, с. 31

³ Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Социальное обеспечение и обслуживание пенсионеров. М., 1987; Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005, с. 516

⁴ Право социального обеспечения России: Учебник / Под ред. К.Н. Гусова. М.: ТК Велби, 2005, с. 382

Dar mənada sosial xidmət dedikdə çox vaxt vətəndaşların qanunda göstərilmiş müəyyən kateqoriyalarına sosial-məişət xidmətlərinin göstərilməsi - təsərrüfatın inkişafı üçün yardım, pulsuz qıdanın verilməsi, sosial müdafiə müəssisələrinə yerləşdirmə və s. başa düşülür. Geniş mənada sosial xidmət isə, sosial təminatın pul ödəmələrindən başqa, bütün qalan növlərini özündə əks etdirir. Bu mənada sosial xidmət uşaqların, anaların, ahılların, əlillərin sosial baxımdan hərtərəfli mühafizəsini özündə əks etdirir.

«Ahıllara sosial xidmət haqqında» 22 iyul 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununda sosial xidmətə ilk dəfə olaraq leqal anlayış verilmişdir. Belə ki, həmin qanunun 1-ci maddəsinə görə ahıllara sosial xidmət ahılların sosial xidmətə olan tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilən, onlara mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq sosial xidmət müəssisələrində, evdə qulluq, iaşənin təşkili, tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların məcmusundan ibarət olan fəaliyyətdir. Qanunvericilik sosial xidməti vətəndaşın həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, onun müstəqil surətdə aradan qaldıra bilməyəcəyi vəziyyətə görə müəyyən edir.

«Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanunu ilə əlillər barəsində dövlət sosial siyasətin istiqaməti kimi əlillərin sosial statusunun bərpası, onların maddi cəhətdən təmin edilməsi məqsədilə həyat fəaliyyətinin məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması, yaxud tam şəkildə kompensasiyasına yönəlmiş tədbirlər kompleksi kimi reabilitasiyası müəyyən edilmişdir. Bu məqsədlə qanunvericilik əlillərə sosial xidmətin xüsusi növlərinin - peşə hazırlığının, işədüzlətmənin, nəqliyyat vasitələri və hərəkət vasitələri ilə təminatın, protez-ortopedik yardımın təqdim edilməsini təsbit edir.

«Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» 22 iyun 1999-cu il tarixli qanun həmin uşaqlar üçün sosial xidmətin göstərilməsini müəyyən etmişdir.

A.L.Blaqodirin fikrincə, sosial xidmətin digər xidmətlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, həmin xidmət vətəndaşların müəyyən kateqoriyasına (ahıllara, əlillərə, uşaqlara və s.) onların spesifik

tələbatlarının təmin edilməsi (məsələn, hərəkət vasitələrinin verilməsi, peşə reabilitasiyası və s.) üçün pulsuz, yaxud haqqı qismən ödənilməklə özlərinin gəlirləri hesabına deyil, cəmiyyətin vəsaiti hesabına göstərilir¹.

Bütün qeyd edilənləri əsas götürməklə sosial xidmətə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

Sosial xidmət – çətin həyati vəziyyətdə (sosial şəraitdə) olan şəxslərin sosial xidmətə olan tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə onlara mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq sosial xidmət müəssisələrində və evdə qulluq, iaşənin təşkili, tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların göstərilməsinə, habelə onların sosial adaptasiya və reabilitasiyasına (fiziki və mənəvi gücün bərpa edilməsinə) nail olunmasına yönəlmiş fəaliyyətdir.

Burada çətin həyati vəziyyət dedikdə şəxsin həyat fəaliyyətinin obyektiv surətdə elə pozulması başa düşülür ki, bu zaman o, müstəqil olaraq onu aradan qaldırmaq imkanına malik olmur. Onun yaranma səbəbləri müxtəlif hadisələrlə əlil və ahıl olması ilə əlaqədar özünə xidmət edə bilməməsi, xəstəlik və digər hallarla (yetimlik, işsizlik, müəyyən yaşayış yerinin olmaması, aztəminatlılıq, tənhalıq və s.) bağlı ola bilər.

Əvvəllər respublikamızda sosial xidmətlə yalnız bu məqsədlə xüsusi yaradılmış dövlət orqanları məşğul ola bilərdilər. Hazırda isə "Ahıllara sosial xidmət haqqında" qanunun 16-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında sosial xidmət sistemi dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələrindən ibarət ola bilər.

Sosial xidmət müəssisələri dövlət və yerli büdcələrin vəsaiti, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, qrantlar və qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilirlər. Bu müəssisələr qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yaradılır, fəaliyyət göstərir, yenidən təşkil edilir və ləğv olunurlar.

Dövlət sosial xidmət müəssisələrində sosial xidmət əsasən ödənişsiz formada gömürülür. Sosial xidmət əslində pulsuz, yaxud da tam və ya qismən cəmiyyətin vəsaitləri hesabına göstərilən xidməti

---

¹ Благодар А.Л. Социальное обслуживание в системе права социального обеспечения. Киров, 2002, с. 21

özündə əks etdirməlidir. Bu xidmətin "sosiallığı" da buradan görünür. Buna görə də ödənişli şərtlərlə sosial xidmət göstərilməsi xidmətin bu növünün özünün təbiətinə ziddir. «Ahıllara sosial xidmət haqqında» qanununun 15-ci maddəsində qeyd olunur ki, sosial xidmət göstərilməsi nəticəsində əldə edilən vəsaitin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada sosial xidmət sisteminin inkişafına və sosial xidmət müəssisəsi işçilərinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına sərf edilməsi təsbit edilsə də, fikrimizcə bu, sosial xidmətin ödənişli şərtlərlə göstərilməsi üçün kifayət qədər tutarlı əsas ola bilməz. Çünki sosial xidmətin ödənişsiz olması onu xidmətin digər növlərindən fərqləndirən başlıca amillərdən biridir. Məsələn, əlilə verilmiş xüsusi avtomobilin təmiri pulsuz həyata keçirilirsə, bu sosial xidmət hesab edilir, yox əgər həmin avtomobil pulla təmir edilirsə, bu zaman göstərilən xidməti sosial xidmət adlandırmaq düzgün olmaz. Belə ki, çətin həyatı vəziyyətdə olan şəxsin istifadə etdiyi mal kimi satılan xidmət (mallar dedikdə maddi istehlak nemətləri və istehlak xidmətləri başa düşülür) sosial xidmət hesab edilmir. Sosial xidmət müqaviləsinə gəldikdə isə hesab edirik ki, sosial xidmət müəssisəsində və ya sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olan şəxslə xidmət göstərilən şəxslər və ya onların qanuni nümayəndələri arasında bağlanmış bu müqaviləni hər hansı mülki-hüquqi müqavilə, məsələn, podrat müqaviləsi adlandırmaq daha düzgün olardı.

Sosial xidmətlərdən istifadə etmək hüququna malik olan şəxslərin sosial xidmət sahəsində aşağıdakı hüquqları vardır:

- Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada sosial xidmət müəssisəsini və sosial xidmət növünü seçmək;
- sosial xidmət müəssisələrində sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitlə təmin olunmaq;
- sosial xidmət müəssisələrinin işçiləri tərəfindən şərəf və ləyaqətlərinə hörmət olunmasını və humanist münasibət bəslənməsini tələb etmək;
- daxili qaydalar pozulmamaq şərti ilə dini ayinlərin icra edilməsi üçün ayrıca yerlə təmin olunmaq;
- sosial xidmət göstərilməsi qaydaları, habelə öz hüquq və vəzifələri barədə məlumat almaq;

- kütləvi informasiya vasitələri ilə təmin olunmaq;
- sosial xidmət göstərilməsinə razılıq vermək və ya sosial xidmətdən imtina etmək;
- sosial xidmət göstərilən zaman şəxsi xarakterli məlumatların məxfi saxlanılmasını tələb etmək.

Göstərilən bu hüquqlarla yanaşı həmin şəxslərin müəyyən vəzifələri də vardır. Onlar evlərində xidmət aldıqda xidmətin göstərilməsi üçün mümkün əlverişli şərait yaratmalı və sosial işçilərin fəaliyyətinə yersiz müdaxilələrdən çəkinməli, xidmət göstərən şəxslərin şəxsiyyətinə, şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmalı, stasionar müəssisədə müalicə olunduqda həmin müəssisənin daxili davranış qaydalarına tabe olmalıdırlar. Sosial xidmət müəssisəsinin rəhbərləri isə öz növbəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət etməli, sosial xidmət müəssisəsində yaşayan şəxslərin hüquqları haqqında onlara məlumat verməli, onların şəxsi toxunulmazlığını və təhlükəsizliyini, habelə şəxsi və qiymətli əşyalarının mühafizəsini təmin etməli, sosial xidmət müəssisəsində yaşayan və ehtiyacı olan şəxslər barəsində qanuni nümayəndə təyin olunması üçün yerli icra hakimiyyətlərinin qəyyumluq və himayə orqanlarına müraciət etməli, sosial xidmət müəssisəsində yaşayan ər-arvadları ayrıca yaşayış sahəsi ilə təmin etməlidirlər. Sosial xidmət işçiləri isə öz fəaliyyətlərində professional etika normalarını rəhbər tutmalı, xidmət göstərdikləri şəxslərin ləyaqətinə və hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı, sosial xidmət göstərərkən xidmət göstərdikləri şəxslərə münasibətdə ayrı-seçkiliyə və qeyri-humanistliyə yol verməməli, qulluq etdikləri şəxslərə sosial xidmətin növləri barədə məlumat verməli, habelə öz vəzifələrini yerinə yetirərkən əldə etdikləri məlumatların məxfiliyini təmin etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də sosial xidmət sahəsində qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər hüquqlara malikdirlər və eyni vəzifələri daşıyırlar.

Vətəndaşların sosial xidmətə götürülməsi üçün aşağıdakı sənədlər tələb olunur:

1. Tənha-ahıl və əlil şəxsin sosial xidmətə götürülməsi barədə sosial xidmət müəssisəsinin rəhbərinin adına ərizə;

2. Xidmətə ehtiyacı olan şəxslə sosial xidmət müəssisəsi arasında müqavilə;

3. Tənha və başqasının köməyinə ehtiyacı olan vətəndaşın səhhətinə görə evində sosial xidmətə götürülməsinə ehtiyacı olması haqqında həkim məsləhət komissiyasının və ya tibbi sosial ekspert komissiyasının arayışı;

4. Şəxsin sosial xidmətə götürülməsinin mümkünlüyü barədə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yerli orqanının qərarı.

Aşağıdakı əsaslardan biri olduqda sosial xidmətin göstərilməsi dayandırılır:

1. Şəxs vəfat etdikdə;
2. Başqa yerə köçdükdə;
3. Xidmətə ehtiyacı olmadığını bildirdikdə;
4. Övladı və ya başqası evinə qeydiyyatı alındıqda;
5. Evində kirayəşin saxladıqda;
6. Qəyyum (himayəçi) təyin edildikdə;
7. Əmlakını başqasına vəsiyyət etdikdə.

Sonuncu üç bənddə qeyd edilən əsaslardan istisnaya yol verilir. Belə ki, xidmət göstərilən şəxs kirayənişinlə birgə təsərrüfat aparmadıqda, habelə qəyyumu (himayəçisi) və ya əmlakını vəsiyyət etdiyi şəxs onunla birgə yaşayış məntəqəsində yaşamadıqda və əmək qabiliyyətinə malik olmadıqda şəxs sosial xidmət hüququna malik olur.

Sosial xidmət müəssisələrində yaşayan şəxslər sosial xidmət müəssisələrinin xidmətindən imtina etmək hüququna malikdirlər. Zəruri hallarda sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilən şəxslərin sosial xidmət müəssisələrinin xidmətindən imtina etməsinə ancaq onlara qulluq etməyi öhdəsinə götürən əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin ərizəsi əsasında yol verilir. Burada zəruri hallarda sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilən şəxslər dedikdə tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarına əsasən özünün əsas həyatı tələbatını müstəqil təmin edə bilməyən hesab edilən, əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin həmin şəxslərə qulluq edə bilməyəcəkləri barədə yazılı ərizələri olan, habelə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər başa düşülür.

Sosial xidmətin prinsipləri «Ahıllara sosial xidmət haqqında» qanunda leqal şəkildə təsbit edilsə də, həmin prinsiplərin ümumhüquqi prinsiplər kimi (dövlət təminatı, qanunçuluq, humanizm, sosial və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına əməl edilməsi prinsipləri) bütünlükdə hüquq münasibətlərinin tənzimində rəhbər müddəalar kimi çıxış edir. Lakin sosial xidmət qanunvericiliyi əsasında bu hüquq institutu üçün spesifik olan aşağıdakı prinsipləri göstərmək olar:

- **ünvanlılıq prinsipi.** Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində həmişə məlumdur ki, bu gün dövlətin bütün ehtiyacı olan şəxsləri sosial xidmətlərlə təmin etmək üçün real imkanları yoxdur. Bununla əlaqədar sosial xidmətin bu və ya digər növünə iddia edən vətəndaşlar üçün yalnız daha çox ehtiyacı olan şəxslərə xidmət göstərilməsi məqsədilə əlavə tələblər müəyyən olunur.

- **mümkünlük prinsipi.** Bu prinsip sosial xidmətin bu və ya digər növünə hüququ olan hər bir vətəndaş üçün real xarakter daşması, həmin xidməti əhalinin sosial müdafiəsi orqanlarına müvafiq olaraq ən qısa müddətdə heç bir maneə olmadan əldə etmək imkanını ifadə edir.

- **könüllülük prinsipi.** Qanunvericiliyə görə sosial xidmətin göstərilməsi vətəndaşın könüllü razılığı ilə həyata keçirilir. 14 yaşından aşağı şəxslərə və müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilmiş şəxslərə sosial xidmət göstərilməsinə razılığı onların qanuni nümayəndələri verir, həmin nümayəndələr müvəqqəti olmadıqda isə razılıq haqqında qərar hiymə və qəyyumluq orqanı tərəfindən qəbul olunur. Ahıl vətəndaşların və əlillərin özlərinin razılığı olmadan sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi yalnız onların qohumları, yaxud digər qanuni nümayəndələri tərəfindən qulluq və yardımdan məhrum olması və özlərinin həyat tələbatlarını müstəqil surətdə təmin etmək imkanının olmaması, yaxud müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi hallarında mümkündür.

- **humanizm prinsipi.** Sosial xidmətlər göstərilərkən vətəndaşlar sosial xidmət müəssisələrinin işçiləri tərəfindən özlərinə qarşı hörmətli və humanist münasibət hüququna malikdirlər.

- **məxfilik prinsipi.** Sosial xidmətlər göstərilərkən sosial xidmət müəssisələrinin işçilərinə məlum olmuş şəxsi xarakterli mə-

lumatlar peşə sirrini təşkil edir. Peşə sirinin yayılmasında təqsirli olan sosial xidmət müəssisələrinin işçiləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

- **profilaktik yönümlü olması prinsipi.** Sosial xidmətin əsas məqsədlərindən birini həyat vəziyyəti ilə əlaqədar yaranan mənfi nəticələrin profilaktikasıdır.

14.2. Sosial xidmətin formaları

Sosial xidmətə dair qanunvericilik sosial xidmətin aşağıdakı formalarını fərqləndirir:

1. **Evdə sosial xidmət.** Bu xidmət əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri ilə eyni rayonda (şəhərdə) yaşama-yan və sosial xidmətə ehtiyacı olan tək ahıllara və ahıl ər-arvadlara, habelə tək əlillərə öz razılıqları əsasında sosial müdafiə orqanının qərarı ilə həyata keçirilir. «Ahıllara sosial xidmət haqqında» 22 iyun 2001-ci il tarixli qanuna əsasən ahıl dedikdə, yaşı 70-ə çatmış Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, habelə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs başa düşülür.

Başqasının köməyinə ehtiyacı olan 70 yaşından aşağı yaşlı vətəndaşlar işə yuxarıda göstərilən şərtlərlə səhiyyə orqanlarının həkim məsləhət komissiyalarının və ya tibbi sosial ekspert komissiyasının rəyinə əsasən xidmətə qəbul edirlər.

Evdə sosial xidmətin göstərilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 16 aprel 1997-ci il tarixli 7-3 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Tək ahıl vətəndaşlara və əlillərə evlərində sosial məişət xidmətinin göstərilməsinə dair» Təlimatı ilə müəyyən edilmişdir.

Evdə sosial xidmətə aşağıdakılar aiddir:

- dərman vasitələrini, zəruri ərzaq və əsas tələbat mallarını almağa kömək göstərilməsi;
- istirahətin təşkil olunmasında, qida qəbul edilməsində və digər məişət xidmətlərinin göstərilməsində (zəruri ərzaq, sənaye məişət əşyalarını ticarət müəssisələrindən almaq, bazarlıq etmək, lazım gələrsə, xörək hazırlamaq, əşya və avadanlıqları təmirə vermək və almaq, təmir məqsədilə evə usta çağırmaq və s.) kömək edilməsi;

- tibbi yardım almaqda kömək göstərilməsi və şəxsin tibb müəssisəsinə müşayiət olunması;

- yaşayış şəraitinin sanitariya-gigiyena tələblərinə uyğunlaşdırılması (mənzilləri sahmana salmaq, əşya və avadanlıqları təmizləmək və yumaq, lazım gələrsə, yataq və geyim əşyalarını camaşır-xanaya, kimyəvi təmizləmə məntəqəsinə aparıb gətirmək, ehtiyac olduqda, xidmətdə olan şəxsi çimisdirmək və s.);

- hüquqi məsləhət alınmasına kömək göstərilməsi.

Əmək qabiliyyətinə malik olmayan Böyük Vətən müharibəsi əlilləri, müharibədə həlak olanların ailələri, Çernobıl, Qarabağ, 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlil olan tək ahillərə ilk növbədə xidmət göstərilir.

Eyni yaşayış sahəsində xidmətə götürülmüş ər-arvad, valideyn-övlad və bacı-qardaş bir nəfər kimi qeydə alınrlar.

Yoluxucu və ya ağır ruhi xəstəliyi olan şəxslər stasionarda müalicə edilməli olduqlarından evlərində sosial xidmətə götürülmürlər.

Sosial xidmət müəssisəsinin işçisi və yaxud müstəqil olaraq bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxs xidmətə götürülmüş şəxsin evində həftədə azı 2 dəfə (lazım gələrsə, şəxsin sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq daha çox) olmalıdır. Xidmət müddətində xidmətdə olan şəxsə ona göstərilən xidmətin qeydiyyatını aparmaq üçün gündəlik açılır. Gündəlikdə onun və xidmət göstərən şəxsin hər xidmət günü üçün xidməti təsdiqləyən imzaları olmalıdır.

Səhhətinə görə ümumtəhsil müəssisələrinə gedə bilməyən əlil uşaqların evdə təhsil almasına şərait yaradılır. Əlil uşaqlara evdə təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 10 may 2002-ci il tarixli 77 №-li təsdiq olunmuşdur.

2. Yarımstasionar sosial xidmət. Yarımstasionar sosial xidmət sosial-məişət, tibbi və mədəni xidmətdən, xidmət göstərilən şəxslərin qidalanmasının və istirahətinin təşkil olunmasından, habelə onların münasib əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasından ibarətdir. Sosial xidmətin bu forması özünə qismən xidmət edən və fəal hərəkətə meyli olan şəxslərə tətbiq olunur (burada zəruri hallarda sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilən şəxslər istisna edilir). Xidmətin göstərilməsi haqqında qərar şəxsin ərizəsi

və sağlamlığının vəziyyəti barədə tibb komissiyasının arayışı əsasında sosial xidmət müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilir.

Sosial xidmətin bu forması sosial xidmət orqanlarında təşkil edilən geçə və gündüz şöbələri tərəfindən həyata keçirilir.

3. Stasionar sosial xidmət. Stasionar sosial xidmət bu məqsədlə yaradılmış müəssisədə (əlillərin reabilitasiyası üçün nəzərdə tutulmuş müvafiq sosial müdafiə mərkəzləri, qocalar evi, əlillər evi və s.) xidmət göstərilən şəxslərin fiziki durumuna və səhhətinə uyğun olan həyat şəraitinin yaradılmasından, tibbi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən, qulluq və istirahətin təşkilindən ibarətdir. Sosial xidmətin bu formasından müvəqqəti və ya daimi olaraq özünə qulluq etmək imkanından məhrum olmuş və bununla əlaqədar daimi nəzarət və qayğıya ehtiyacı olan ahıl və əlil şəxslər, o cümlədən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar istifadə edirlər (burada qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xüsusi stasionar sosial xidmət müəssisəsində yerləşdirilən stasionar sosial xidmətə ehtiyacı olan psixi pozuntusu olan ahıl və əlillər istisna təşkil edir). Stasionar sosial xidmət müəssisələrində bu şəxslərə bütün sosial xidmətlər təklif olunur. Buraya ahıl və əlillərin fiziki durumuna və səhhətinə uyğun olan həyat şəraitinin yaradılması, tibbi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, qulluq və istirahətin təşkili aiddir. Göstərilən tədbirlərin tətbiqinin qayda və şərtləri evdə və yarımstasionarda göstərilən sosial xidmətlə eynidir.

Sosial xidmət müəssisəsinə yerləşmə könüllü xarakter daşıyır. Lakin qanunla bu hüquqdan istisna halı da müəyyən edilib. Belə ki, «Ahıllara sosial xidmət haqqında» qanunun 6-cı maddəsinə əsasən tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarına əsasən özünün əsas həyati tələbatını müstəqil təmin edə bilməyən hesab edilən, əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin həmin şəxslərə qulluq edə bilməyəcəkləri barədə yazılı ərizələri olan, habelə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər zərurət olduqda məhkəmənin qətnaməsi əsasında sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilə bilərlər.

Stasionar sosial xidmət müəssisəsində yaşayan ahıl və əlillərə pensiyaların verilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının

Nazirlər Kabinetinin 11 noyabr 2002-ci il tarixli 178 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Stasionarda yaşayan şəxslər digər vətəndaşların malik olduqları bütün hüquqlardan istifadə edirlər. Belə ki, bu şəxslər səhəhləri yol verdiyi hallarda istənilən vaxt sosial xidmət müəssisəsini tərk edə bilərlər, öz əmlakları barədə sərəncam verə bilərlər, əqd bağlaya, habelə dövlət tərəfindən onlar üçün müəyyən edilmiş bütün sosial xidmətlərdən istifadə edə bilərlər. Göstərilən hüquqlarla yanaşı bu şəxslərin müəyyən vəzifələri də vardır. Burada ilk növbədə həmin şəxslər tərəfindən yaşadıqları stasionar müəssisələrin daxili davranış qaydalarına riayət edilməsi aiddir. Bu qaydaları pozan şəxslər müəssisə rəhbərliyinin təqdimatı əsasında məhkəmə qərarı ilə bu məqsədlə xüsusi yaradılmış sosial xidmət müəssisələrinə köçürülə bilərlər.

4. Fərdi qaydada peşəkar sosial xidmət. Ali və ya orta peşə-ixtisas təhsili və müvafiq peşə hazırlığı olan şəxslər qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdirlər. Bu şəxslər tərəfindən sosial xidmət onlarla xidmət göstərilən şəxslər arasında bağlanmış müqavilə əsasında göstərilir.

Sosial müdafiə mərkəzi və ya sosial xidmət müəssisələri ilə bağlanmış əmək müqaviləsinin şərtlərinə əsasən sosial-məişət xidmətləri göstərmək üçün peşə hazırlığı olmayan şəxslər də sosial xidmət fəaliyyətinə cəlb oluna bilərlər.

5. Sosial-məsləhət yardımı. Sosial məsləhət yardımının məqsədi xidmət göstərilən şəxslərin cəmiyyətə adaptasiyasını, ailədə sağlam münasibətləri təmin etməkdən ibarətdir.

Sosial-məsləhət yardımına aşağıdakılar aiddir:

- qohumlarından və ya qanuni nümayəndələrindən ayrı yaşayan və sosial məsləhət yardımına ehtiyacı olan tək ahılların və ahıl ər-arvadların, habelə tək əlillərin müəyyənləşdirilməsi;
- xidmət göstərilən şəxslərin yaşadığı ailələrlə əlaqə yaradılması;
- müxtəlif xarakterli sosial-psixoloji pozuntuların profilaktikası;

- xidmət göstərilən şəxslərin problemlərinin həllində dövlət, bələdiyyə orqanlarının və ictimai orqanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- sosial xidmət üzrə məsləhətlərin verilməsi.

14.3. Əlillərin reabilitasiyası, təhsili və məşğulluğunun təmini

BMT Baş Assambleyası tərəfindən 9 dekabr 1971-ci ildə qəbul edilmiş «Əlillərin hüquqları haqqında» Bəyannamə əlillərin tibbi, psixi, yaxud protez və ortopedik aparatları özündə əks etdirən funksional müalicə, sağlamlığın bərpası, təhsil, peşə hazırlığı və əmək qabiliyyətinin bərpası, məsləhət və digər xidmət növlərinə olan hüquqlarını təsbit etmişdir. Bu hüquqlar isə əlillərin öz imkanlarını maksimum səviyyədə üzrə çıxarmağa və onların sosial inteqrasiyası proseslərini tezləşdirməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 may 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Əlilliyin qarşısının alınması və əlillərin reabilitasiyası haqqında» Dövlət Proqramında əlillərin sosial inteqrasiyası üzrə kompleks tədbirlərin görülməsi dövlətin sosial siyasətinin istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin sosial strukturunda həyat fəaliyyəti məhdudlaşmış şəxslərin sayı əhəmiyyətli dərəcədədir. BMT ekspertlərinin verdiyi məlumata görə əlillər dünya əhalisinin ümumi sayının 10% təşkil edir və son dövrlərdə əlilliklə bağlı tendensiyalar artır¹. Bura əsasən uşaqlıqdan əlillər və əmək qabiliyyəti yaşında əlil hesab edilən şəxslər aiddir.

Əlillərin sosial nailiyyətlərlə təminatına onların reabilitasiyası yolu ilə nail olunur. Əlillərin reabilitasiyası – orqanizmin funksiyasının davamlı pozulması nəticəsində baş verən həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasına, yaxud konsepsiyasına yönəldilmiş tibbi, psixoloji, pedaqoji, idman, sosial-iqtisadi və digər tədbirlər sistemidir. Reabilitasiyanın başlıca məqsədi əlillərin sosial adaptasiyası və sosial statusunun bərpa olunmasıdır. Əlillərin reabilitasiyasının 3 növü –tibbi,

¹ Трудовое и социальное право зарубежных стран. Сравнительно правовое исследование / Под. ред. Э.Б. Френкель. М., 2002, с. 153

peşə-əmək və sosial reabilitasiyası növləri fərqləndirilir. Tibbi reabilitasiya – orqanizmdə anadangəlmə, yaxud sonradan baş verən xəstəliklər və ya zədələr nəticəsində pozulmuş funksional qabiliyyətlərin tibbi metodlarla reabilitasiyasına yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. Tibbi reabilitasiya bərpaedici terapiyanı, yəni dən bərpa edən cərrahiyyəni və protezləşdirməni özündə əks etdirir. Peşə-əmək reabilitasiyası – əlilin əvvəlki, yaxud yeni peşədə əmək qabiliyyətinin bərpa edilməsi məqsədilə zəifləmiş, yaxud itirilmiş funksiyasının bərpasına, peşə seçiminə, işə düzəlməsinə və ya onun yeni peşəyə uyğunlaşmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir. Sosial reabilitasiya isə əlillərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, onlara cəmiyyətin həyatında iştirak etmək üçün digər vətəndaşlarla bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir.

«Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanununun 14-cü maddəsinə görə əlillərin dövlət tibb müəssisələrində büdcə vəsaiti hesabına pulsuz, ixtisaslı tibbi xidmətdən istifadə etmək, pulsuz dərman almaq və sanatoriya kurort müalicəsi ilə ilk növbədə təmin olunmaq hüququ vardır. Həmin qanunun 15-ci maddəsinə görə isə dövlət əlillərin təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi üçün lazımı şərait yaradılmasına təminat verir. Qanun əlillər üçün ümumi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində xüsusi qrupların açılmasına şərait yaradır, eyni zamanda xüsusi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrinin təşkil edilməsinə imkan verir.

Əlil uşaqlar üçün təhsil onların və valideynlərinin arzusu ilə ev şəraitində təşkil edilir. BƏT-in «Əlillərin peşə bərpası və məşğulluğu haqqında» 159 sayılı Konvensiyasında əlillərin peşə hazırlığı və reabilitasiyası prinsipləri müəyyən edilmişdir.

«Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» qanununun 19-cu maddəsinə əsasən əlillərin təhsili orta, orta ixtisas və ali təhsil, ümumi tipli tədris müəssisələrində, zərurət olduqda isə xüsusi tədris müəssisələrində həyata keçirilir. «Sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin təhsili (xüsusi təhsili) haqqında» 5 iyun 2001-ci il tarixli qanuna uyğun olaraq, uşaqların xüsusi təhsil almaq hüququ psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiya, yetkinlik yaşına çatanların isə tibbi-sosial

ekspert komissiyası tərəfindən verilən sənəd əsasında yaranır. Xüsusi təhsil dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir və bu məqsədlə ixtisaslaşdırılmış fakültələr və ya şöbələr təşkil edilir. Əllilər təhsil aldığı dövrdə pensiya və təqaüdlərini tam məbləğdə ödənilir. I və II qrup əlil tələbələrin təqaüdünə 50% məbləğində əlavələr edilir. Görməyən və zəif görən uşaqlar Brayl yazı sistemi ilə çap olunmuş dərsliklərlə, danışan kitablarla, əyani vəsaitlərlə xüsusi maqnitofonlarla, lupalarla, əl ağacları ilə və digər vəsaitlərlə təmin olunurlar.

Əlillərin məşğulluğu sahəsində xüsusi tədbirlərə əsasən aşağıdakılar aid edilə bilər:

- əlillər üçün xüsusi iş yerlərinin yaradılması;
- əlillərin əməyini tətbiq edən müəssisə, idarə və təşkilatlara maliyyə yardımı göstərməklə güzəştlər vermək;
- əlillər üçün iş yerlərinin kvotalaşdırılması.

Əlillər üçün əsasən oturaq iş yerlərinin yaradılmasına üstünlük verilir. Oturaq işlərə əsasən operator, bankda əməliyyatçı, proqramist, müəllim, hüquqşünas və başqa ixtisaslar aid edilir. Əlillərin əməyindən istifadə üçün ixtisaslaşdırılmış iş yerlərinin standartları və əlillərin işləməsi qadağan olunan istehsalat sahələrinin siyahısı Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 23 iyul 1997-ci il tarixli 26-6 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Əlillərin iş yerlərinin kvotalaşdırılması isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 noyabr 2005-ci il tarixli 213 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası» ilə müəyyən edilmişdir. Kvota - müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən işəgötürənlərə sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxsləri işlə təmin etmək üçün müəyyən edilmiş iş yerlərinin (işçilərin) minimum sayıdır.

Əlillər üçün kvota ərazi əmək bazarındakı vəziyyətdən asılı olaraq müəssisələrdəki işçilərin orta siyahı sayının 5 faizindən çox olmamaq şərti ilə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- işçilərin sayı 25-dən 50-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 3 faizi (bir iş yerindən az olma-

maqla) miqdarında, bu halda həmin iş yerlərindən biri əlillər üçün nəzərdə tutulur);

- işçilərin sayı 50-dən 100-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 4 faizi miqdarında (işçilərin orta illik siyahı sayının 2 faizi əlillər üçün nəzərdə tutulmaqla);
- işçilərin sayı 100-dən çox olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 5 faizi miqdarında (işçilərin orta illik siyahı sayının 2,5 faizi əlillər üçün nəzərdə tutulmaqla).

Dövlətin əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində apardığı siyasətinin əsas məqsədi kimi əlillərin potensial imkanlarından tam istifadəsinə lazımı şəraitin yaradılması çıxış edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 oktyabr 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasında (2006-2015-ci illər) bu məqsədlə dövlət tərəfindən aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxsləri, o cümlədən əlilləri işlə təmin etmək məqsədilə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada kvota üzrə iş yerlərinin müəyyən edilməsi və bu kvotaların yerinə yetirilməsində işgötürənlərin həvəsləndirilməsi;
- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin, o cümlədən əlillərin işə düzəlməsi üçün nəzərdə tutulan kvotanı təmin etməyən və ya onları işə qəbul etməkdən imtina edən müəssisə, idarə və təşkilatlara qanunvericilikdə nəzərdə tutulan inzibati məsuliyyət növlərinin tətbiq edilməsi;
- «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulan sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar, o cümlədən əlillər üçün əlavə iş yerləri yaradan işgötürənləri həvəsləndirmək məqsədilə qanunvericiliyə dəyişikliklər edilməsi.

Əlillərin işə düzəlməsi üçün nəzərdə tutulan kvotanı təmin etməyən və ya onları işə düzəltməkdən boyun qaçıran müəssisələr, idarələr və təşkilatlar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna əlilləri işlə təmin etmədikləri aylar üzrə hər iş yeri üçün respub-

lika üzrə müəyyən edilmiş orta aylıq əmək haqqının 3 misli məbləğində vəsait köçürürlər.

Yaradılmış və kvota müəyyən edilmiş iş yerlərinə əlillərin işə göndərilməsi dövlət əhalinin məşğulluğu sisteminin yerli orqanları tərəfindən həyata keçirilir. İşə düzəlmək üçün əlillərə verilmiş göndəriş mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq bütün müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən qəbul edilə bilər. («Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanunun 25-ci maddəsi).

14.4. Protez-ortopedik yardım və əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi

Əhalinin, əsasən də əlil şəxslərin protez-ortopediya məmulatları, texniki və digər reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi vətəndaşların sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə daxildir. Vətəndaşların güzəştli əsaslarla protez və ortopedik vasitələrlə, habelə hərəkət vasitələri ilə təmin edilməsi hüquqları «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli qanunun 12 - ci maddəsində təsbit olunmuşdur. «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanunun 40-42-ci maddələrində əlillərin texniki, nəqliyyat, protez və digər reabilitasiya vasitələri ilə təmin olunmaq hüquqları təsbit edilmişdir. Göstərilən müddəaların yerinə yetirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 8 iyul tarixli 103 №-li qərarı ilə «İkinci dünya müharibəsi iştirakçılarının protez-ortopediya məmulatları, əlillərin, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərək ziyan çəkmiş vətəndaşların protez-ortopediya məmulatları, əlil kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi Qaydaları» təsbit edilmişdir. Həmin qaydalara görə, ikinci dünya müharibəsi iştirakçılarında protez-ortopediya məmulatları, əlillərə (əmək zədəsi və peşə xəstəliyi səbəbindən əlil olan şəxslər istisna olmaqla), fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərək ziyan çəkmiş vətəndaşlara protez-ortopediya məmulatları, əlil kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasi-

tələri dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına pulsuz verilir. Qaydalarda protezə amputasiya olunmuş ətrafın anatomik və funksional cəhətdən bərpa olunması üçün istifadə olunan texniki konstruksiya, orteze isə insanın dayaq-hərəkət aparatının pozulmuş və ya itirilmiş funksiyasının bərpasına və hərəkətinə xidmət edən müalicəvi və ortopedik texniki məmulat kimi anlayış verilmişdir. Qaydalarda kreslo-veloarabalar dayaq-hərəkət funksiyalarını bu və ya digər səbəbdən itirmiş şəxslərin hərəkət etmələri üçün istifadə olunan reabilitasiya vasitəsi kimi, reabilitasiya vasitələri (əsalər, qoltuqaltı ağaclar, dirsəkaltı ağaclar və s.) isə əlillərin və xəstələrin itirilmiş funksiyalarının bərpasına kömək edən yardımçı vasitələr kimi təsbit edilmişdir.

Göstərilən şəxslərin bütün növlərdən olan protez-ortopediya məmulatları və digər reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyindəki protez-ortopedik bərpa mərkəzləri (bundan sonra — mərkəz) tərəfindən səyyar, ambulator və stasionar formada həyata keçirir.

Əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təmin edilməsi isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 1993-cü il tarixli 433 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi avtonəqliyyat almaq üçün tibbi göstərişləri olan əlillərin avtomobil və motorlu araba ilə təmin edilməsi qaydaları haqqında» təlimatı ilə tənzimlənir. Həmin təlimata əsasən nəqliyyat vasitələri aşağıdakı əlillərə növbəlilik prinsipi əsasında verilir:

- Qarabağın Dağlıq hissəsində, onunla və Ermənistanla sərhəd rayonlarında Azərbaycan Respublikasını erməni təcavüzündən müdafiə edərkən əlil olmuş şəxslərə (növbədən-kənar);
- 1990-cı ildə Bakı şəhərində və respublikanın digər yaşayış məntəqələrində baş vermiş faciəli yanvar hadisələri zamanı əlil olmuş şəxslərə;
- Çernobil AES-də qəza nəticələrini aradan qaldırmaqda iştirak edib əlil olmuş şəxslərə;
- II dünya müharibəsi əlillərinə və onlara bərabər tutulanlara.

Əlilin xüsusi nəqliyyat vasitəsi almağa tibbi göstərişləri haqqında tibbi-sosial ekspert komissiyasının rəyi avtomobil və motorlu

arabanın verilməsi ilə bağlı növbəyə götürülməsi üçün əsasdır.

Nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmağa ehtiyacı olan əlillərin qeydiyyatı Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi və Naxçıvan Muxtar Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi nazirlikləri, Bakı şəhər əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzi tərəfindən həyata keçirilir və nəqliyyat vasitəsinin növünə görə xüsusi kitabda ayrıca qeydiyyatı aparılır.

Avtomobil və motorlu araba almaq hüququ olan əlillərin istifadəsində göstərilən nəqliyyatın yalnız bir növü ola bilər. Təlimata əsasən Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi sistemində qocalar və əlillər üçün internat evlərində dövlət təminatında olan əlillərə avtomobil və motorlu arabalar pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə verilmir. Əlillərə pulsuz olaraq avtomobillər və motorlu arabalar istismar müddəti müəyyən edilmədən birdəfəlik verilir. Əlillər avtomobil və motorlu arabaları satmaq və bağışlamaq hüququna malik deyillər. Minik avtomobilini idarə etmək hüququ həm əlilə, həm də onunla eyni yaşayış məntəqəsində birgə yaşayan ailə üzvünə verilir.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Sosial xidmətin anlayışı və prinsipləri / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 12-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2005, s. 158-162
2. Hacıyeva M.A. Sosial xidmətin dövlətin sosial fəaliyyəti ilə nisbəti / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 184-188
3. Hacıyeva M.A. Sosial xidmətin formaları / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 18-ci buraxılış. Bakı, 2007, s. 156-159

4. Hacıyeva M.A. Vətəndaşların sosial xidmət hüququnun anlayışı və məzmunu // Qanun, №-7, Bakı, 2007, s. 56-64
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 aprel 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı»
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (de-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)»
7. «Validəynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu
8. «Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında» Azərbaycan Respublikasının 5 iyun 2001-ci il tarixli Qanunu
9. «Ahıllara sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2001-ci il tarixli Qanunu
10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 1993-cü il tarixli 433 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi avtonəqliyyat almaq üçün tibbi göstərişləri olan əlillərin avtomobil və motorlu araba ilə təmin edilməsi qaydaları haqqında» Təlimat
11. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 sentyabr 1994-cü il tarixli 339 № qərarı ilə təsdiq edilmiş «Uşaq evlərinin nümunəvi Əsasnaməsi»

12. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 iyul 2002-ci il tarixli 103 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «İkinci dünya müharibəsi iştirakçılarının protez-ortopediya məmulatları, əlillərin, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərək ziyan çəkmiş vətəndaşların protez-ortopediya məmulatları, əlil kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi» Qaydaları

b) rus dilində

1. Бикситова Ж.А. Развитие института социального обслуживания семьи и детей / Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: материалы международной научно-практической конференции. /Под редакцией К.Н. Гусова. М., 2006, с. 624-629
2. Буянова М.О. Социальное обслуживание граждан России в условиях рыночной экономики (теоретико-правовой аспект) М.: 2002
3. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Социальное обслуживание рабочих и служащих. М.: 1987
4. Мироненкова М.И. Направления развития государственной системы социального обслуживания престарелых и инвалидов в условиях формирования рыночной экономики: Автореф. дис... канд. экон. наук. М.: 1996
5. Сониная В.А. Государственная политика в сфере бесплатного обслуживания: уровни и перспективы. М.: 1994
6. Фогель Я.М. Социальное обслуживание в СССР. М.: 1980

TİBBİ VƏ DƏRMAN YARDIMI

15.1. Vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi sistemində tibbi yardım və onun növləri

İnsan, onun həyatı və sağlamlığı ən ali dəyərdir və cəmiyyətdə digər dəyərlər ona münasibətdə müəyyən edilir. İnsan həyatı və sağlamlığı kimi sərvətlərin mühüm əhəmiyyətə malik olması onların hüquqi mühafizəsini və sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqi münasibətlərin dərindən öyrənilməsini zəruri edir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsinə əsasən, sağlamlıq təcə xəstəliklərin və hər hansı bir fiziki çatışmazlığın olmamasını deyil, bütövlükdə fiziki və ruhi cəhətdən tam sağlam olmaq vəziyyətini özündə əks etdirir. Sağlamlığın qorunması hüququ irqindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən, iqtisadi və sosial vəziyyətindən və s. asılı olmayaraq hər bir şəxsin əsas hüquqlarından biri kimi çıxış edir. İnsanların sağlamlıq hüququ isə 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. Həmin Bəyannamənin 25-ci maddəsində hər bir kəsin qidalanma, geyim, yaşayış yeri, tibbi yardım və həm onun, həm də ailəsinin sağlamlığının qorunması üçün zəruri olan sosial xidmət də daxil olmaqla lazımi həyat səviyyəsi hüququna malik olması təsbit edilmişdir. Bundan başqa İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı da hər kəsin yüksək səviyyədə fiziki və psixi cəhətdən sağlamlığı hüququnu təsbit etmişdir.

Sağlamlıq hüququ digər hüquqlardan fərqli olaraq, bir çox dövlətlərin konstitusiyalarında müəyyən qədər gec nəzərdə tutulmuşdur. Lakin müasir dövrdə insan həyat və sağlamlığı mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üçün bu hüquq demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında əsas insan hüquqlarından biri kimi təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da insanın əsas sosial – iqtisadi hüquqlarından biri kimi sağlamlığın qorunması hüququ öz əksini tapmış-

dır. Belə ki, Konstitusiyanın 41-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ özü-özlüyündə yaşamaq hüququnu əhatə edir və bu da həmin hüquq ilə digər insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində yaranan münasibətlər bir çox hüquq sahələri ilə tənzimlənir. Belə ki, əmək hüququ iş və istirahət vaxtı, əməyin mühafizəsi, habelə qadınların, yetkinlik yaşına çatmayanların, əlillərin əməyinin təşkili və s. bu kimi işçilərin sağlamlığının mühafizəsi, inzibati hüquq bilavasitə və ya dolayısı ilə əhalinin sağlamlığının mühafizəsini nəzərdə tutan normaların – əmək qanunvericiliyinin, əməyin mühafizəsi üzrə qaydaların, sanitariya-gigiyena qaydalarının pozulmasına, narkotik vasitələrin qanunsuz əldə edilməsinə və saxlanılmasına, habelə həkimin təyinatı olmadan onların qəbul edilməsinə görə inzibati məsuliyyətin müəyyən edilməsi, cinayət hüququ insanların həyat və sağlamlığı əleyhinə olan ayrı-ayrı cinayətlər və onlara görə məsuliyyət məsələləri, habelə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq olunması qayda və şərtləri, mülki hüquq sağlamlığa dəyən zərərin ödənilməsi, habelə ruhi xəstəliyinə və ya digər xəstəliyə görə məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab edilmiş və öz hüquqlarını müdafiə edə bilməyən şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzim edir. Ailə hüququ isə əhalinin sağlamlığının qorunması məqsədi ilə nikah yaşını müəyyən edir, yaxın qohumlar, həmçinin biri və ya hər ikisi ruhi xəstəliyinə və ya digər xəstəliklərə görə məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab edilmiş şəxslər arasında nikahı qadağan edir, həm valideynlərin öz uşaqlarının, həm də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin öz əmək qabiliyyətsiz və qoca valideynlərinin sağlamlıqlarının qayğısına qalmaq vəzifələrini nəzərdə tutur. Lakin bunlarla yanaşı bu sahədəki münasibətlərin nizama salınmasında bilavasitə əhalinin sağlamlığının qorunmasını nəzərdə tutan qanunvericilik aktları mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Hal hazırda sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşlarla dövlət orqanları, eləcə də dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemlərinin subyektləri arasında yaranan münasibətlər «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli qanunla tənzimlənir. Həmin qanuna əsasən əhalinin sağlamlığı-

nın qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Həmin qanunda əhalinin sağlamlığının qorunmasının aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü;

- sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin vəzifələrinə əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarının müəyyən edilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, sağlamlığın qorunması sahəsində dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, səhiyyə sisteminin təşkili qaydalarının və fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi, ətraf mühitin qorunması, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, məcburi sığorta üzrə sığorta məbləğinin və sığorta haqqının ödənilməsi qaydasının müəyyənləşdirilməsi, əhalinin xüsusi qrupları üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi, dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemi müəssisələri arasında sağlam rəqabətə təminat verilməsi, ailənin, valideynlərin və uşaqların mühafizəsi, səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi daxildir.

«Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanuna əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Xaricdə olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər hüquqları vardır. Əcnəbilər isə yalnız Azərbaycan Respublikasının

iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada sağlamlığın qorunması hüququna malikdirlər.

Əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları sağlamlığın qorunması sahəsində əsasən aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

1. Dövlət tibb müəssisələrində pulsuz tibbi xidmət;
2. Ətraf mühitin qorunması, əmək və istirahətləri üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
3. Sağlamlıqlarına təsir göstərən amillər haqqında müntəzəm və düzgün məlumat almaq;
4. Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda tibbi-sosial yardım almaq;
5. İcbari və könüllü tibbi sığorta əsasında tibbi yardım almaq;
6. Güzəştli şərtlərlə protez-ortopedik məmulatlar, eşitmə aparatları, hərəkətmə və digər reabilitasiya vasitələri ilə təmin olunmaq.
7. İxtisaslaşdırılmış müəssisələrdə tibbi-sosial ekspertizadan keçmək;
8. Dərman vasitələri ilə təmin olunmaq;
9. Dövlət səhiyyə sisteminin uşaq və yeniyetmə tibb xidməti müəssisələrində pulsuz dispanser nəzarətində olmaq və müalicə olunmaq;
10. Sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitdə təhsil almaq və əməklə məşğul olmaq və sair.

Əhalinin sağlamlığının qorunması aşağıdakı mənbələr hesabına maliyyələşir: bütün səviyyələrdə olan büdcə vəsaiti, icbari və könüllü tibbi sığorta vəsaitləri, məqsədli fondların vəsaitləri, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin vəsaitləri, qiymətli kağızlardan əldə edilən gəlir və digər mənbələr.

Tibbi yardım sağlamlığın qorunması kimi geniş bir anlayışın yalnız bir hissəsini təşkil edir. «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanunda sağlamlığın qorunmasına verilən anlayışdan məlum olur ki, əhalinin sağlamlığının qorunması kompleks bir sistemdir və tibbi yardım bu sistemin bir hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ təsdiq edilməklə yanaşı, dövlətin müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri

tədbirlər görməsi, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verməsi, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaratması da təsbit edilir.

«Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Qanuna əsasən, sağlamlığın qorunması çərçivəsində əhaliyə göstərilən tibbi yardımın aşağıdakı növləri vardır:

1. İlk tibbi-sanitariya yardımı;
2. Təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım;
3. İxtisaslaşdırılmış tibbi yardım;
4. İctimai təhlükəli xəstəliklərə tutulmuş vətəndaşlara tibbi-sosial yardım.

İlkin tibbi-sanitariya yardımını hər bir vətəndaş üçün pulsuz göstərilən tibbi yardımın əsas növüdür. Bu xidmətə geniş yayılmış xəstəliklərin, eləcə də travmaların, zəhərlənmələrin və digər təxirəsalınmaz yardım tələb edən xəstəliklərin müalicəsi, sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə tədbirlərin keçirilməsi, ictimai təhlükəli xəstəliklərin tibbi profilaktikası, ailənin, valideynlərin, uşaqların mühafizəsi və yaşayış yerində tibbi-sanitariya yardımının göstərilməsinə dair digər tədbirlər daxildir.

İlkin tibbi-sanitariya yardımını dövlət səhiyyə sistemi müəssisələri, eləcə də sanitariya-epidemioloji xidmət müəssisələri tərəfindən təmin olunur. Bu yardımın göstərilməsində dövlət səhiyyə sisteminin müəssisələri ilə yanaşı özəl (tibbi sığorta təşkilatları ilə, eləcə də xəstələrlə bağlanmış müqavilələr əsasında) səhiyyə müəssisələri də iştirak edə bilərlər.

Təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım vətəndaşlara təcili tibbi müdaxilə tələb edən hallarda (bədbəxt hadisələr, travmalar, zəhərlənmələr və digər xəstəliklər) təcili tibbi yardım müəssisələri, eləcə də qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ilkin tibbi yardım etməyə borclu olan şəxslər tərəfindən göstərilir. Dövlət tibb müəssisələrində təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım pulsuzdur. Vətəndaşın həyatı üçün təhlükə yarandıqda onu yaxınlıqdakı tibb müəssisəsinə çatdırmaq üçün tibb işçisi hər hansı nəqliyyat vasitəsindən pulsuz istifadə etmək hüququna malikdir. Vətəndaşın tibb müəssisəsinə çatdırılması barəsində tibb işçisinin qanuni tələbindən imtina edən nəqliyyat vasitəsinin sahibləri, yaxud digər vəzifəli şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Bundan başqa yol-nəqliyyat

hadisələri zamanı müvafiq polis xidməti əməkdaşları zərərçəkənlərə təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərməyə və onları tibb müəssisələrinə çatdırmağa bərludurlar («Yol hərəkəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 19 – cu maddəsi).

İxtisaslaşdırılmış tibbi yardım vətəndaşların xəstəliyi xüsusi müayinə, müalicə və mürəkkəb tibb texnologiyalarının tətbiqini tələb etdiyi hallarda dövlət və qeyri-dövlət tibb müəssisələrində ixtisaslı həkimlər tərəfindən göstərilən tibbi yardım növüdür. Tibbi yardımın bu növü ambulator – poliklinika yardımı və stasionar yardım formasında həyata keçirilir.

Tibbi yardımın «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanunda nəzərdə tutulmuş növlərindən biri də ictimai təhlükəli xəstəliklərə tutulmuş vətəndaşlara göstərilən tibbi-sosial yardımdır. İctimai təhlükəli xəstəliklərin siyahısı isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 12 yanvar tarixli 5№ li qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin siyahıya ruhi xəstəliklər, narkomanlıq, xroniki alkoqolizm, insanın qazanılmış immunçatışmamazlığı sindromu (QİÇS), vərəm, siflis, qonoreya və lepra kimi xəstəliklər daxil edilmişdir. Siyahıda göstərilən xəstəliklərə tutulmuş vətəndaşlara dövlət səhiyyə sisteminin müalicə-profilaktika müəssisələrində pulsuz tibbi-sosial yardım göstərilir, onlar qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada stasionar müalicə və dispanser müşahidəsi ilə təmin olunurlar. İctimai təhlükəli xəstəliklərə tutulmuş vətəndaşların bəzi kateqoriyaları üçün müxtəlif növ əlavə güzəştlər nəzərdə tutulur. Məsələn, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müddətində iş yerlərinin saxlanılması, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər güzəştlər və s.

«Onkoloji yardım haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda bu cür yardımın göstərilməsinin əsasları müəyyən edilmişdir. Həmin yardımın müxtəlif kateqoriya şəxslərə təqdim edilməsi qaydalarını isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyən edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 4 dekabr tarixli 256 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azadlıqdan məhrum olmuş şəxslərə onkoloji yardımın göstərilməsi» Qaydasını misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 mart 2005-ci il tarixli 37 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlillərə, məcburi köçkünlərə, qaçqın və ya məcburi köçkün (ölkə daxilində

köçürülmüş şəxsin) statusunu almış müvəqqəti yaşayış yerində və xəstəxanalarda olan qocalara, uşaqlara, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslərə, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşlara, Azərbaycan Respublikasının HIV/AIDS-lə xəstələnmiş vətəndaşlarına, orqan və (və ya) toxumaların köçürülməsi zamanı əməliyyatla bağlı donorlara tibbi, əqli və ya fiziki çatışmazlıqları olan uşaqlara tibbi, defektoloji və psixoloji yardımın göstərilməsi Qaydası»-na əsasən belə yardımı (xidməti) almaq hüququ olan şəxslərin dairəsi aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir:

- əlillər;
- məcburi köçkünlər;
- müvəqqəti yaşayış yerlərində və ya xəstəxanalarda olan, qaçqın və ya məcburi köçkün statusuna malik qocalar, uşaqlar, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslər;
- fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşlar;
- Azərbaycan Respublikasının HIV/AIDS-lə xəstələnmiş vətəndaşları;
- orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi zamanı donorlar;
- əlil, əqli və ya fiziki çatışmazlıqları olan uşaqlar.

Göstərilən şəxslərə bu xidmətlər dövlət büdcəsi hesabına ərazi dövlət tibb müəssisələrində göstərilir. Həmin şəxslər ərazi dövlət tibb müəssisələrinə müvafiq sənədlərlə müraciət etməlidirlər.

Sağlamlığın qorunması hüququ təkcə müəyyən xəstəliyə tutulmuş şəxslərə müxtəlif növ tibbi yardım göstərilməsi ilə qurtarmır. Bu, həm də sağlam şəxslərin sağlamlıqlarına hər hansı bir ziyan dəyməsinin, onların müxtəlif xəstəliklərə tutulmasının qarşısının alınmasını da əhatə edir. Buna uyğun olaraq, əhalinin sağlamlığının qorunması hüququ digər şəxslərin müvafiq vəzifələrini əsaslandırır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər. Bundan başqa, «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında»

qanunun 9-cu fəslində vətəndaşların sağlamlığına vurulan zərərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Həmin qanuna əsasən vətəndaşların sağlamlığına zərər vurulduqda təqsirkar şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə ziyanı ödəməyə borcludurlar. Vurulan ziyanın ödənilməsi təqsirkar şəxsləri müvafiq intizam, inzibati və ya cinayət məsuliyyətindən azad etmir. Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına vurulan ziyan qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ziyan vuran hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ödənilir. Vətəndaşların sağlamlığına birlikdə ziyan vuran şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar birgə məsuliyyət daşıyırlar. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan məsuliyyət, eyni zamanda tibb və əczaçılıq işçilərinin öz peşə vəzifələrini lazımi səviyyədə yerinə yetirmədikləri və bunun nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına ziyan vurulması hallarında həmin kateqoriya şəxslərin vurulan zərərə görə məsuliyyət daşımalarını da əhatə edir. Qanun həmçinin dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran hərəkətlərindən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada hüquqları pozulmuş şəxslərin yuxarı orqanlara və məhkəməyə müraciət etmək hüququnu da nəzərdə tutur.

15.2. Sanatoriya – kurort müalicəsi

Sanatoriya-kurort müalicəsi müəyyən xəstəliyə tutulmuş vətəndaşların bir qayda olaraq əlverişli təbii faktorlardan istifadə etməklə müalicəsidir. Belə müalicələrin müəyyən hissəsi səhiyyə orqanlarının tabeliyində olan sanatoriya-kurort müəssisələrində həyata keçirilir.

Sanatoriya-kurort müalicəsi heç də bütün vətəndaşlara tətbiq edilmir. Yalnız həkim rəyi əsasında belə müalicəyə ehtiyacı olan şəxslər həmin müəssisələrdə müalicə olunurlar. Məhz belə rəy sanatoriya-kurort müalicəsi üçün tibbi göstəriciləri təyin edir. Arayışda əks olunan, xəstəyə verilən rəy ilkin xarakter daşıyır, göndərişin verilməsi haqqında qərarı isə müvafiq orqanlar – həmkarlar ittifaqı komitəsi, əhalinin sosial müdafiəsi orqanları və s. qəbul edir.

Xəstələr səhiyyə orqanlarının tabeçiliyində olan sanatoriyalara həmin orqanlar tərəfindən göndərilirlər. Sanatoriyalarda müalicə adətən pulsuzdur və bu mahiyyət etibarlı ilə stasionar müalicənin davamıdır. Stasionar müalicədən sonra tam müalicə olunmaq üçün ağır formalı miokard infarktına, aortanın tac damarlarının və ürəyin anevrizmi üzrə cərrahi əməliyyat aparılmış, mədənin və 12 barmaq bağırsağın xora xəstəliyinə tutulmuş və öd kisəsi xaric edilmiş vətəndaşları sanatoriyalara göndərilirlər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Əsasnamənin 15-ci bəndinə əsasən, belə şəxslərə sanatoriyada qaldıqları bütün müddət üçün müavinət verilir. Bu cür sanatoriyalarda qaldıqları müddət üçün işçilərə verilən müavinət stasionar müalicə müəssisələrində qaldıqları müddət üçün əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət verilməsi qaydasında verilir. Lakin bu müavinət növbəti və əlavə məzuniyyət müddəti işçiyə müalicə olunmağa və sanatoriyaya gedib qayıtmağına azlıq etdikdə, sanatoriya-kurort müalicəsinin bütün müddətinə, sanatoriyaya gedib qayıtmaq müddəti əlavə edilməklə və yalnız işçinin növbəti məzuniyyət müddətini çıxmaqla verilir. Məzuniyyət sanatoriyaya gedənədək istifadə olunduğu halda növbəti və ya əlavə məzuniyyət vaxtı çıxılmaqla müavinət verilir. Bu halda işəgötürən çatışmayan vaxt üçün əmək haqqı saxlanılmadan məzuniyyət təqdim edir.

Sanatoriyalarda müalicə məcburi dövlət sosial sığorta və ya büdcə vəsaitləri hesabına güzəştli şərtlərlə verilmiş göndərişlər üzrə həyata keçirilir. Sığorta olunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərinin tam və ya qismən ödənişi məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri hesabına həyata keçirilir. Bundan başqa sığorta olunana əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə sanatoriya-kurort müalicəsi zamanı müavinət verilir. Özünün sanatoriyaları olan təşkilatlar (Müdafiə Nazirliyi, DİN, MTN və s.) müvafiq aktlar əsasında bu sanatoriyalarda müalicə keçmənin qaydalarını müstəqil olaraq müəyyən edirlər.

Sanatoriyalarda müalicə keçmək hüququna yalnız müəyyən kateqoriya şəxslər malikdirlər. Bununla əlaqədar olaraq sanatoriya-kurort müalicəsinə göndərişlər verilməsi qaydalarını tənzimləyən normativ-hüquqi aktlarda ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərinə belə göndərişləri almaqda üstün hüquqlara malik olmaları nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2002-ci il tarixli 128 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlillərin, ikinci dünya müharibəsi iştirakçılarının, şəhid ailələrinin, Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin köçürülmə zonasında ləğv edilməsinin iştirakçılarının, eləcə də köçürülmə günü ana bətnində olan uşaqlar da daxil edilməklə, uzaqlaşdırma və köçürülmə zonalarından köçürülmüş uşaqların və ya 18 yaşınadək yeniyetmələrin, habelə 1986-cı il aprelin 26-dan sonra doğulmuş və Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin ləğv edilməsinin iştirakçısı olmuş, yaxud Çernobil qəzası nəticəsində zərər çəkmiş və birbaşa radioaktiv şüalanmaya məruz qalmaq ehtimalı olmuş valideynlərin birindən olan uşaqların, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşların sanatoriya-kurort müalicəsi ilə təmin edilməsi» Qaydaları aşağıdakı şəxslərin sanatoriya-kurort müalicəsi ilə təmin edilməsi qaydalarını təsdiq etmişdir:

1. Əlillərin;
2. İkinci dünya müharibəsi iştirakçılarının;
3. Şəhid ailələrinin;
4. Çernobil AES-də:
  - qəzanın nəticələrinin köçürmə zonasında ləğv edilməsinin iştirakçılarının;
  - köçürülmə günü ana bətnində olan uşaqlar da daxil edilməklə, uzaqlaşdırma və köçürmə zonalarından köçürülmüş uşaqların və ya 18 yaşınadək yeniyetmələrin;
  - 1986-cı il aprelin 26-dan sonra doğulmuş uşaqların;
  - qəzanın nəticələrinin ləğv edilməsinin iştirakçısı olmuş, yaxud Çernobil qəzası nəticəsində zərər çəkmiş və birbaşa radioaktiv şüalanmaya məruz qalmaq ehtimalı olmuş valideynlərin birindən olan uşaqların;
5. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların;

6. Fövqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşların.

Bu şəxslərə sanatoriya-kurort müalicəsini almaq üçün sanatoriya-kurort göndərişləri aşağıdakı vəsaitlər hesabına növbəlilik əsasında pulsuz verilir:

1. İşləməyənlərə – dövlət büdcəsində bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş vəsait hesabına;

2. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda işləyənlərə – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaiti hesabına.

İndi isə ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin sanatoriya-kurort göndərişləri ilə təmin olunması qaydalarını nəzərdən keçirək.

Əlillər, ikinci dünya müharibəsi iştirakçıları, şəhid ailəsi statusunu almış ailənin üzvləri, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşlar sanatoriya-kurort göndərişi ilə aşağıdakı qaydada təmin olunurlar (tibb müəssisələrinin göndərişi ilə ölkə hüdudları daxilində):

1. İşləyənlər – iş yerindən;

2. İşləməyənlər - Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları olan rayon (şəhər) sosial müdafiə mərkəzləri tərəfindən.

İkinci dünya müharibəsi iştirakçılarının sanatoriya-kurort müalicəsi almaq hüquqları müvafiq olaraq «Veteranlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddəyə əsasən ikinci dünya müharibəsi iştirakçıları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada tibb müəssisələrinin göndərişi əsasında sanatoriya-kurort müalicəsi alırlar.

I qrup əlilləri müşayiət edən şəxsləri sanatoriya-kurort göndərişləri ilə həmin əlillərin sanatoriya-kurort göndərişi ilə təmin olunduqları idarə, müəssisə, təşkilat, orqanlar tərəfindən təmin olunurlar.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq idarə, müəssisə və təşkilatlarda işlədiyi zaman əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi səbəbindən əlil olanlar pensiyada olduğu müddətdə də həmin idarə, müəssisə və təşkilatın vəsaiti hesabına sanato-

riya-kurort göndərişi ilə təmin olunurlar (tibb müəssisələrinin göndərişi ilə ölkə hüdudları daxilində).

Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin köçürmə zonasında ləğv edilməsinin iştirakçıları ya iş yerindən (işləyənlər), ya da Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən (işləməyənlər) ildə bir dəfə nəqliyyat xərcləri də daxil olmaqla sanatoriya-kurort göndərişi ilə təmin olunurlar. Köçürülmə günü ana bətnində olan uşaqlar da daxil edilməklə, uzaqlaşdırma və köçürmə zonalarından köçürülmüş uşaqlar və ya 18 yaşınadək yeniyetmələr, habelə 1986-cı il aprelin 26-dan sonra doğulmuş və Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin ləğv edilməsinin iştirakçısı olmuş, yaxud Çernobil qəzası nəticəsində zərər çəkmiş və birbaşa radioaktiv şüalanmaya məruz qalmaq ehtimalı olmuş valideynlərin birindən olan uşaqlar ildə bir dəfə nəqliyyat xərcləri də daxil olmaqla sanatoriya-kurort göndərişi ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən təmin olunurlar.

Qəyyumun (himayəçinin) ailəsində, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində təlim-tərbiyə olunan, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar sanatoriya-kurort müalicə yerlərinə gediş-gəliş xərcləri də daxil olmaqla sanatoriya-kurort göndərişi ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən təmin olunurlar (tibb müəssisələrinin göndərişi ilə respublika hüdudları daxilində).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2002-ci il tarixli 128 №-li qərarı ilə həmçinin «Hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin (müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının ailələrindən başqa) sanatoriyalarda və istirahət evlərində sanatoriya-kurort müalicəsi, pansionatlarda və turist bazalarında istirahət üçün putyovkalarla (yollayışlarla) təmin olunması Qaydaları» da təsdiq edilmişdir. Hərbi qulluqçulara sanatoriya-kurort putyovkalarının qiymətinin 75 faizi, onların hər bir ailə üzvü üçün isə (müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçularının ailələrindən başqa) putyovkaların qiymətinin 50 faizi məbləğində pul kompensasiyası hər il təsdiq edilən dövlət büdcəsində Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi, Da-

xili İşlər Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər orqanlara nəzərdə tutulmuş vəsait hesabına ödənilir.

Bundan başqa, «Qan və onun komponentlərinin donorluğu haqqında» 26 mart 1996-cı il tarixli qanunun 12-ci maddəsinə əsasən donörlər il ərzində iş yerindən və ya tədris müəssisəsi tərəfindən müalicə olunmaq üçün güzəştli sanatoriya-kurort müalicəsinə göndərilirlər.

Sığorta olunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərinin tam və ya qismən ödənilməsi sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə verilən dövlət sosial sığorta ödəmələrinə aid edilir. Belə ki, Əsasnamədə həmçinin sığorta olunanların sanatoriya-kurort müəssisələrində müalicə olunmaq üçün aldıkları yollayışların dəyərinin məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Aşağıdakı vətəndaşlara məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına sanatoriya-kurort yollayışlarının dəyəri tam və ya qismən ödənilir:

1. «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan bütün sığorta olunanlara;

2. Məcburi dövlət sosial sığorta üzrə pensiya alan pensiyaçılara;

3. Sığorta olunanların və pensiyaçıların himayəsində olan ailə üzvlərinə.

Sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada tələb olunan vəsaitin Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasına ayrılması yolu ilə həyata keçirilir. Bu vəsait aşağıdakı məqsədlərə sərf olunur:

1. Sanatoriya-kurort müalicəsi və istirahət üçün göndərişlərin alınmasına;

2. Sığorta olunanların uşaqlarının sağlamlıq düşərgələrində istirahətinin təşkilinə;

3. Sanatoriya-profilaktika tədbirlərinə, yemək xərclərinə, tibbi xidmətə və ştatların saxlanılmasına;

4. Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının idman cəmiyyətlərinə məxsus idman qurğularının qismən saxlanılmasına;

5. Həmkarlar ittifaqlarının texniki və əməyin hüquqi müfəttişliyinin, etimadlı hakimlərin, sağlamlaşdırma işi ilə məşğul olan təlimatçıların saxlanılmasına.

Sığorta olunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üçün ayrılmış vəsaitlərin xərclənməsinə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və həmkarlar ittifaqlarının orqanları sanatoriya-kurort müalicəsi vəsaitlərinin düzgün və məqsədyönlü xərclənməsinə nəzarət edirlər. Sanatoriya-kurort müalicəsinə ayrılan vəsaitin başqa məqsədlərə yönəldilməsinə yol verilmir. Bu vəsaitin başqa məqsədlərə xərclənməsində təqsirkar olan şəxslər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

15.3. Dərman yardımı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsində təsbit olunmuş hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququnun ayrılmaz tərkib hissəsini dərman yardımı təşkil edir. «Əhlinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanuna əsasən sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların əsas hüquqlarından biri də dərman vasitələri ilə təmin olunmaq hüququdur (maddə 14). Bu sahədəki münasibətlər müvafiq qanunvericilik aktları ilə, o cümlədən «Dərman vasitələri haqqında» 22 dekabr 2006-cı il tarixli qanunla nizama salınır.

Xəstəliklərin diaqnostikası, profilaktikası, müalicəsi, hamiləliyin qarşısının alınması, xəstələrin reabilitasiyası, insan orqanizminin vəziyyətinin və fizioloji funksiyalarının dəyişdirilməsi üçün istifadə edilən bioloji və farmakoloji fəallığa malik təbii (bitki, heyvan mənşəli, mineral və s.), sintetik, biotexnoloji mənşəli dərman maddələri və ya onların qarışığı, o cümlədən immunobioloji dərman preparatları dərman vasitələri hesab olunur. Xəstəliklərin diaqnostikası, profilaktikası və müalicəsi məqsədi ilə istifadə edilən tibb vasitələri (tibb cihazları, məmulatları, əşya və materialları, alətləri, avadanlıqları, tibbi reaktivlər və optik lövazimatlar) isə «Dərman vasitələri haqqında» qanunun məqsədləri üçün dərman vasitələrinə bərabər tutulur. Vətəndaşlara dərman yardımını göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, əhali-

nin keyfiyyətli dərman vasitələri almaq hüququna təminat verilməsi, əhalinin dərman vasitələri ilə təminatı sahəsində məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş qaydada vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarına pulsuz və ya güzəştli dərman yardımı göstərilməsinə təminat verilməsi və s. dərman vasitələri sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini təşkil edir.

«Dərman vasitələri haqqında» qanuna görə əczaçılıq fəaliyyəti-dərman vasitələrinin hazırlanması, istehsalı, topdan və pərakəndə satışı ilə bağlı fəaliyyətdir. Dərman vasitələrinin hazırlanması, istehsalı, ixracı, idxalı və satışı müvafiq lisenziya əsasında həyata keçirilir. Belə ki, dərman vasitələrinin istehsalı ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlar istehsal edəcəkləri dərman vasitələrinin siyahısını təqdim etməklə 5 ildən bir Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyindən lisenziya alırlar. Dərman vasitələrinin istehsalı və satışı Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin verdiyi lisenziya əsasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq əczaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. «Dərman vasitələri haqqında» qanuna əsasən əhalinin keyfiyyətli dərman vasitələri almaq hüququna təminat verilməsini, dərman vasitələrinin istehsalına, daşınmasına və saxlanmasına dair standartların və müvafiq normativ-texniki sənədlərin hazırlanmasını və təsdiq edilməsini, dərman vasitələrinin dövriyyəsinin bütün mərhələlərində onların keyfiyyətinə və tətbiqinə dövlət nəzarətinin təşkil edilməsini, xüsusi təhlükəli yoxluq xəstəliklərin immunoprofilaktikasını, müalicəsini təmin etmək üçün lazım olan immunobioloji dərman vasitələrinin tədarükünün həyata keçirilməsini, qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş qaydada vətəndaşların ayrı-ayrı kateqoriyalarına pulsuz və ya güzəştli dərman yardımı göstərilməsinə təminat verilməsini və s. dərman vasitələri ilə davranış sahəsində dövlətin əsas vəzifələri kimi göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının ərazisində dərman vasitələrinin keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə bütün mərhələlərdə – dərman vasitələri üçün xammal tədarükü, dərman vasitələrinin istehsalı, saxlanması, daşınması, satışı və qəbulu zamanı nəzarət etməklə bu sahədəki vəzifələrini icra edir. Yararlılıq müddəti ərzində dərman vasitələrinin keyfiyyətinə, yüksək səmərəliliyinə və etibarlı-

ğına görə onları dövlət standartlarına uyğun istehsal edən hüquqi şəxslər məsuliyyət daşıyır.

Dərman yardımı vətəndaşlara dərman vasitələrinin pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə verilməsindən ibarətdir. Dərman yardımının verilməsi nəzərdə tutulan xəstəliklər 2 növə bölünür. Belə ki, bəzi xəstəliklər zamanı bütün dərmanlar, digər xəstəliklər zamanı isə yalnız həmin xəstəliyin müalicəsi üçün zəruri olan dərmanlar pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə verilir.

Dərman vasitələrini pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə almaq hüququ olan vətəndaşların kateqoriyaları Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilmişdir. Bu hüquq əsasən əhalinin müəyyən qruplarına, ağır xəstəlikdən əziyyət çəkən, habelə müvafiq şəraitdə müalicə olunan vətəndaşlara şamil edilir.

Pulsuz və ya güzəştli dərman yardımı almaq hüququ olan vətəndaşların kateqoriyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İkinci dünya müharibəsi iştirakçıları («Veteranlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 1994-cü il tarixli Qanununun 15-ci maddəsi). Belə şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi məbləğdə və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada dərman və müalicə vasitələri almaq üçün müavinət verilir;

2. Məcburi köçkünlər («Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 1999-cu il tarixli Qanununun 10-cu maddəsi);

3. Hərbi qulluqçular («Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 1991-ci il tarixli Qanununun 13-cü maddəsi). Hərbi qulluqçulara həm xidmət yerində yerləşən hərbi-tibb idarələrində, həm də idarə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün mülki səhiyyə idarələrində pulsuz yardım göstərilir;

4. HIV/AIDS-lə xəstələnmiş vətəndaşlar («İnsanın immünçatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin (AİDS) yayılmasının qarşısının alınması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 aprel 1996-cı il tarixli Qanununun 4-cü maddəsi);

5. Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərərçəkmiş vətəndaşlar, habelə onların uşaqları

(«Çernobıl qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərərçəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 6 dekabr 1993-cü il tarixli Qanununun 12-ci maddəsi);

6. Müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulan şəxslər, 20 Yanvar əlilləri, milli münaqişə zəminində əlil olanlar, əlil uşaqlar və digər kateqoriyalardan olan 1-ci və 2-ci qrup əlillər («Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanununun 42-ci maddəsi);

7. Qan və onun komponentlərinin donorları («Qan və onun komponentlərinin donorluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 mart 1996-cı il tarixli Qanununun 9-cu maddəsi). Donorlar donorluq funksiyasını yerinə yetirmələri ilə əlaqədar sağlamlıqlarının pozulması nəticəsində onlara dəymiş zərərin əvəzini, o cümlədən müalicə xərclərini almaq hüququna malikdirlər.

8. Transplantasiya məqsədi ilə orqan və (və ya) toxumaları götürülən donorlar («İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanununun 13-cü maddəsi).

9. Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslər («Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli qanununun 7-ci maddəsi).

10. Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslər (Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 may 2005-ci il tarixli Qanununun 4-cü maddəsi).

Bundan başqa digər şəxslərin də pulsuz və ya güzəştli dərman yardımı almaq hüquqları müxtəlif qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutula bilər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 mart 2005-ci il tarixli 38 nömrəli qərarı ilə müəyyən kateqoriya vətəndaşlarının dərman preparatları ilə təmin edilməsinin Qaydaları təsdiq edilmişdir. Qaydalara əsasən həmin vətəndaşların dairəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

a) 20 yanvar əlilləri;

b) milli münaqişə zəminində əlil olanlar;

c) əlil uşaqlar və digər kateqoriyadan olan I və II qrup əlillər;
d) Çernobıl AES-də qəza nəticəsində:

- ana bətnində olan uşaqlar;
- uzaqlaşdırma və köçürülmə zonalarından köçürülmüş uşaqlar və ya 18 yaşınadək yeniyetmələr;
- 1986-cı il aprelin 26-dan sonra doğulmuş və qəzanın nəticələrinin ləğv edilməsinin iştirakçısı olmuş, yaxud qəza nəticəsində zərər çəkmiş və birbaşa radioaktiv şüalanmaya məruz qalmaq ehtimalı olmuş valideynlərin birindən olan uşaqlar;

e) qaçqın və ya məcburi köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxs) statusu almış müvəqqəti yaşayış yerində və xəstəxanalarda qocaların, uşaqların, əlillərin, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslərin;

ə) HIV/AIDS-lə xəstələnmiş vətəndaşların;

f) orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi zamanı əməliyyatla bağlı donorlar.

Göstərilən şəxslər dərman vəsaitləri ilə dövlət büdcəsi hesabına təmin edilirlər. Həmin şəxslər müvafiq sənədlərlə birlikdə dövlət müalicə-profilaktika müəssisələrinə müraciət etməlidirlər. Həmin müəssisələrdə təşkil edilmiş aptek məntəqələri şəxsləri müvafiq dərmanlarla təmin edilirlər.

Əhaliyə dərman yardımının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsinin və yerli büdcələrin, tibbi sığorta fondlarının vəsaitləri, hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ianələri, xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların xeyriyyə yardımları, istifadəsi qanunvericiliyə zidd olmayan digər vəsaitlər hesabına həyata keçirilir. Əhaliyə dərman yardımının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş vəsait həyati əhəmiyyətli dərman vasitələrinin, habelə onların istehsalının yeni texnologiyalarının və substansiyalarının əldə edilməsinə, yeni və səmərəli dərman vasitələrinin aşkar olunması üzrə elmi tədqiqatların inkişafına, əczaçılıq sənayesinin inkişafı üzrə məqsədlı proqramların həyata keçirilməsinə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi qaydada pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə dərman vasitələri buraxılmasına və iqtisadi cəhətdən qeyri-rentabelli dərman vasitələrinin buraxılmasına çəkilən xərclərin ödənilməsinə, əczaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların maddi-texniki və xammal bazasının in-

kişafına, fəvqəladə vəziyyət şəraiti üçün nəzərdə tutulan dərman vasitələrinin dövlət ehtiyatının yaradılmasına sərf olunur ki, sadalanan bu sahələr bilavasitə və ya dolayısı ilə əhalinin dərman yardımını ilə təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

15.4. İcbari tibbi sığortanın anlayışı, sistemi və subyektləri

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına (41-ci maddəyə), digər qanunvericilik aktlarına, beynəlxalq hüququn ümumtənzimləmiş norma və prinsiplərinə, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq irqindən, cinsindən, milliyyətindən, dilindən, dinindən, sosial mənşəyindən, vəzifəsindən, yaşayış yerindən, siyasi və ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və s. hallardan asılı olmayaraq Azərbaycan dövləti hər bir kəsin sağlamlığının qorunması hüququnu tanıyır və sağlamlığının mühafizəsinə təminat verir. Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsiplərindən birini təşkil edir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində isə ən mühüm yeri tibbi sığorta tutur.

Dünyanın əksər ölkələrində əhalinin icbari tibbi sığortası prinsiplərinə əsaslanan sistem təşəkkül tapmaqla uğurlu fəaliyyət göstərir və hazırda inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən dövlət tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır. Bu sahədə yaranan ictimai münasibətlər «Tibbi sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə nizama salınır. Bu qanun əhalinin tibbi sığortasının təşkilatı, hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, tibbi sığortanın subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir.

Tibbi sığorta sağlamlığın qorunması sahəsində əhalinin sosial müdafiəsi forması olmaqla sığorta hadisəsi baş verdikdə əhalinin tibbi və dərman yardımını almasına təminat verir.

Tibbi sığortanın 2 forması fərqləndirilir:

1. İcbari tibbi sığorta;
2. Könüllü tibbi sığorta.

«Tibbi sığorta haqqında» qanun icbari tibbi sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir. Həmin qanuna əsasən icbari tibbi sığorta dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsi olmaqla, əsas məqsədi icbari tibbi sığorta proqramına müvafiq həcmdə əhalinin tibbi və dərman yardımını almasını təmin etməkdən ibarətdir. İcbari tibbi sığorta proqramı vətəndaşlara göstərilən tibbi xidmətin şərtlərini, növünü, həcmi müəyyən edir və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Həmin proqram vətəndaşların müəyyən olunmuş həcmdə və keyfiyyətdə tibbi yardım almasını nəzərdə tutmalıdır. Lakin belə bir proqram hələ də qəbul edilməmişdir. Könüllü tibbi sığorta isə icbari tibbi sığorta proqramında müəyyənləşdirildiyindən əlavə könüllü tibbi sığorta müqaviləsi əsasında əhalinin tibbi və digər xidmətlər almasını təmin edir. Sosial təminat hüququnun predmetinə yalnız icbari tibbi sığortanın həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan münasibətlər daxildir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə yanaşı əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də tibbi sığorta sahəsində müəyyən hüquqlara malikdirlər və vəzifələr daşıyırlar. Belə ki, «Tibbi sığorta haqqında» qanunun 8-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər tibbi sığorta sistemində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Əcnəbilər isə tibbi sığorta sahəsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə başqa qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

İcbari tibbi sığorta sistemi dövlət büdcəsindən, sığorta edinin (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin) ödəmələri, icbari tibbi sığorta haqlarının ödəmə qaydasının pozulması hallarında tətbiq olunan cərimə və dəbbə pulu, qanunvericilikdə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. İcbari tibbi sığorta sisteminin maliyyələşdirilməsi, icbari tibbi sığorta haqlarının saxlanması və maliyyə vəsaitinin məqsədli istifadəsinə nəzarət Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

İcbari tibbi sığorta sistemində sığorta edənələr işləyən vətəndaşlar üçün məbləği və ödənilmə qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən icbari tibbi sığorta haqları ödəyirlər. İcbari tibbi sığorta haqları icbari tibbi sığorta proqramının yerinə yetirilməsini təmin edən məbləğdə müəyyən edilir. İşləməyən pensiyaçılar, idarə və təşkilat ləğv olunduqda müvəqqəti işsizlər, əmək qabiliyyəti olmayanlar, uşaqlar, tələbələr və büdcə təşkilatlarının işçiləri üçün icbari tibbi sığorta haqları tibbi xidmətlər üçün qiymətlərin indeksasiyası nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən büdcə və sosial müdafiə fondlarının vəsaiti hesabına ödənilir.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatların sığorta haqqının ödəyiciləri kimi qeydiyyatdan keçməkdən imtina edilməsinə, sığorta haqlarının hesablanması üçün məbləğlərin gizlədilməsinə və ya aşağı salınmasına, ödənilmə müddətlərinin pozulmasına görə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada maliyyə sanksiyaları tətbiq edilir.

Tibb müəssisəsi və ya fərdi tibbi fəaliyyətlə məşğul olan şəxs tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərinə və qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq göstərilən tibbi xidmətin həcminə və keyfiyyətinə görə, eləcə də sığorta olunana tibbi xidmət göstərməkdən imtina etməyə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət göstərən tibb müəssisələri və ya fərdi tibbi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərini pozduqda tibbi sığorta təşkilatı göstərilən tibbi xidmətin haqqını tam və ya qismən ödəməmək hüququna malikdir.

Tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə görə tibbi sığorta təşkilatı sığorta olunan və ya sığorta edən qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Tibbi sığorta sistemində mübahisələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə tərəfindən həll edilir. Tibbi sığorta haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsirli olan hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Tibbi sığortanın subyektı qismində aşağıdakılar çıxış edir:

1. Sığorta olunanlar;

2. Sığorta edənlər;
3. Tibbi sığorta təşkilatları;
4. Tibb müəssisələri;
5. Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslər.

Tibbi sığorta sistemində sığorta olunan kimi vətəndaşlar çıxış edir və onlar aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

1. Tibbi sığorta şəhadətnaməsini aldıkları andan qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hüquqlardan istifadə etmək;

2. Tibbi sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilən tibbi yardım növlərinə və həcminə uyğun olaraq tibbi sığorta sisteminə daxil olan tibb müəssisələrindən hər hansı birini və həkimi seçmək;

3. Profilaktik yardım da daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində icbari tibbi sığorta proqramından az olmayan həcmdə tibbi yardım almaq;

4. İcbari tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olan tibbi xidmətdən istifadə etmək;

5. Tibbi sığorta müqaviləsinə əsasən müraciət etdiyi tibb müəssisəsindən sağlamlığının vəziyyəti, eləcə də tətbiq olunan müalicə metodları və onların nəticələri barədə məlumat almaq;

6. Sığorta edənə, tibbi sığorta təşkilatına, tibb müəssisəsinə, tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərindən asılı olmayaraq onların təqsiri üzündən vurulmuş zərərin ödənilməsi də daxil olmaqla, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada iddia qaldırmaq;

7. Könüllü tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərində müəyyən edildikdə, istifadə edilməyən sığorta haqqının bir hissəsini geri almaq.

Vətəndaşların tibbi sığorta ilə bağlı mənafeyini dövlət orqanları, tibbi sığorta təşkilatları, həmkarlar ittifaqı təşkilatları və digər ictimai birliklər müdafiə edir.

Azərbaycan Respublikasından kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının tibbi sığortası Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrə əsasən həyata keçirilir.

İşləməyən vətəndaşlar üçün icbari tibbi sığorta sistemində sığorta edənlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanları (bu icra hakimiyyəti orqanları barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təkliflərini

təqdim edir) və müvafiq sosial proqramlar çərçivəsində yerli özünüidarə orqanları, işləyən vətəndaşlar üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər və qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdir. Könüllü tibbi sığortada isə sığorta edənlər vətəndaşlar və vətəndaşların mənafeyini ifadə edən hüquqi şəxslərdir. Sığorta edənin hüquqları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada tibbi sığorta müqaviləsi bağlamaq və ya onu ləğv etmək;

2. Tibbi sığorta təşkilatını sərbəst seçmək;

3. Tibbi sığorta müqaviləsinin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək.

Sığorta edənin vəzifələrinə isə aşağıdakılar aiddir:

1. İcbari tibbi sığorta proqramına uyğun olaraq sığorta haqlarını vaxtında ödəmək;

2. Sığorta olunanların sağlamlığının vəziyyətinin göstəriciləri haqqında tibbi sığorta təşkilatına məlumat vermək;

3. Sığorta haqlarının tam məbləğdə və vaxtında ödənilməsi barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına – Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Nəzarətinə məlumat vermək.

Tibbi sığorta müqaviləsində sığorta edən üçün digər vəzifələr də nəzərdə tutula bilər.

Tibbi sığorta təşkilatı – mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tibbi sığortanı həyata keçirmək üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada xüsusi razılıq almaqla fəaliyyət göstərən və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilən zəruri nizamnamə fonduna malik olan sığorta təşkilatıdır. Tibbi sığorta təşkilatları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» Qaydalara və «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğinə dair» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2006-cı il tarixli Fərmanına uyğun olaraq yaradıla bilər. Tibbi sığorta təşkilatları səhiyyə

yə sisteminə daxil olurlar. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi və onun yerli orqanları və tibb müəssisələri tibbi sığorta təşkilatının təsisçiləri ola bilməzlər. Tibbi sığorta təşkilatının yaradılması, yenidən təşkili və ləğv olunması qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir.

Tibbi sığorta təşkilatının hüquqları aşağıdakılardır:

1. Tibbi sığorta müqavilələri üzrə tibbi yardım və xidmətlər göstərilməsi üçün tibb müəssisəsini seçmək;

2. Tibb müəssisələrinin akkreditasiyasında iştirak etmək;

3. Tibbi xidmətlər üçün tariflərin müəyyənləşdirilməsində iştirak etmək;

4. Tibb müəssisələri tərəfindən müqavilənin şərtlərinin pozulduğu hallarda tibbi xidmətlərə çəkilən xərcləri qismən ödəmək;

5. Tibb müəssisəsinin və (və ya) tibb işçisinin təqsiri üzündən sığorta olunana vurulmuş zərərin ödənilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə müraciət etmək;

6. Zərərin sığorta olunan tərəfindən vurulduğu hallar istisna olmaqla, vətəndaşın sağlamlığına vurulmuş zərər üçün cavabdeh olan fiziki və ya hüquqi şəxslərdən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada sığorta olunana tibbi yardım göstərilməsinə sərf olunmuş xərclərin ödənilməsinə tələb etmək.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, tibbi sığorta təşkilatı sabit fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müəyyən olunmuş qaydada ehtiyat fondu yarada bilər.

Tibbi sığorta təşkilatının vəzifələri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tibbi sığorta olunanlara tibbi sığorta proqramına uyğun tibbi yardım göstərilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş qaydada fəaliyyət göstərən tibb müəssisələri ilə müqavilələr bağlamaq;

2. Tibbi sığorta müqaviləsinin qüvvəyə mindiyi andan sığorta olunana tibbi sığorta şəhadətnaməsini vermək;

3. Tibb müəssisələrinə tibbi xidmətin haqqını müqavilədə nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətdə ödəmək;

4. Müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq tibbi yardımın həcminə, müddətinə və keyfiyyətinə nəzarət etmək;

5. Sığorta olunanın mənafeələrini müdafiə etmək.

Tibbi sığortanın subyektlərindən biri də tibb müəssisələri və qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslərdir. Belə ki, «Tibbi sığorta haqqında» qanunun 14-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət göstərən tibb müəssisələrinin və özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslərin tibbi sığorta sistemində tibbi xidmətlər göstərmək hüququ vardır. Özəl tibb müəssisələrini və özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslər qanunvericiliyə uyğun olaraq keçirilən müsabiqə əsasında icbari tibbi sığorta proqramlarının həyata keçirilməsində iştirak edə bilərlər. Özəl tibb müəssisələri və özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslərlə müqavilələr, onların icbari tibbi sığorta proqramlarında iştirakı hallarında, müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarətmə orqanları, habelə tibbi sığorta təşkilatları ilə bağlanır. Tibbi sığorta proqramlarını yerinə yetirən tibb müəssisələrinin tibbi sığorta sistemindən kənar da tibbi yardım göstərmək hüququ vardır.

Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada tibbi sığorta proqramını yerinə yetirən tibb müəssisələrinin və ya özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslərin tibbi sığorta təşkilatını seçmək hüququ vardır. Tibbi sığorta sistemində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tibb müəssisələri sığorta olunanların əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsini təsdiq edən sənəd vermək hüququna malikdirlər.

İcbari tibbi sığorta sistemində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tibb müəssisələri və ya özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslər tibbi sığorta proqramlarını yerinə yetirərkən aşağıdakı vəzifələri icra etməlidirlər:

1. Sığorta olunana tibbi sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş müddətdə, həcmdə və keyfiyyətdə tibbi yardım göstərmək;
2. Sığorta olunanın xəstəliyi ilə əlaqədar baş verə biləcək, eyni zamanda sığorta olunanın təqsirindən üzə çıxmış hər hansı fəsadlar barədə tibbi sığorta təşkilatına məlumat vermək;
3. Sığorta olunanın sağlamlığının vəziyyətinə və ya şəxsi həyatına dair məlumatlar barədə xidməti sirri qorumaq.

Bundan başqa, icbari tibbi sığorta sistemində tibb müəssisələri və ya qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada özəl tibbi

praktika ilə məşğul olan şəxslər də nəzərdə tutulan tibbi xidmətlərə görə sığorta olunandan əlavə haqq tələb edə bilməzlər.

Özəl tibbi fəaliyyəti həyata keçirən subyektlərin icbari tibbi sığorta proqramlarında iştirakından asılı olmayaraq, icbari tibbi sığorta qaydalarına əsasən təcili tibbi yardım göstərən özəl tibb fəaliyyətinin subyektlərinə ödəniş bu şəxslərin sığortalandığı tibbi sığorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

İcbari tibbi sığorta sistemində tibbi xidmətlər üçün tariflər Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Tariflər tibb müəssisələrinin rentabelliğini və tibbi sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan tibbi xidmətin müasir səviyyəsini təmin etməlidir.

15.5. Tibbi sığorta müqaviləsi

Tibbi sığortanın subyektləri – sığorta olunanlar, sığorta edənlər, tibbi sığorta təşkilatları, tibb müəssisələri və qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslər arasında sığorta münasibətləri müqavilə ilə rəsmiləşdirilir, daha dəqiq isə tibbi sığorta onun subyektləri arasında bağlanmış müqavilələr formasında həyata keçirilir. «Tibbi sığorta haqqında» qanunun 4-cü maddəsinə əsasən tibbi sığorta müqaviləsi – qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada sığorta edənə tibbi sığorta təşkilatları arasında bağlanan və sığorta olunan tibbi sığorta proqramına uyğun olaraq göstərilən tibbi yardımın maliyyələşdirilməsini və təşkilini müəyyən edən, sığorta olunanın digər mənafeələrini müdafiə edən yazılı sənəddir. Tibbi sığorta müqaviləsinin forması və bağlanması qaydası, habelə tibbi sığortanın ayrı-ayrı növlərinə aid qaydalar və icbari tibbi sığorta münasibətlərinin şamil edilmədiyi şəxslərin kateqoriyaları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Tibbi sığorta müqaviləsinin forması və bağlama qaydası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 6 mart tarixli 58 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. İcbari tibbi sığorta müqaviləsi bir il müddətinə bağlanılır. Müqavilənin bağlanması üçün sığorta edən müvafiq tibbi sığorta təşkilatına ərizə ilə müraciət etməlidir. Ərizədə aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

1. Hüquqi şəxslər üçün – hüquqi şəxsin adı, hüquqi ünvanı, onun bank rekvizitləri və vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN);

2. Fiziki şəxslər üçün – sığorta edənin ünvanı, soyadı, adı, atasının adı, telefonu, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün isə həmçinin vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi (VÖEN);

3. Soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu yer, cinsi, daimi yaşayış yeri, iş yeri və icra edilən işin xüsusiyyətləri göstərilməklə sığorta olunan vətəndaşların siyahısı;

4. Sığorta haqqının məbləğini müəyyən etmək üçün əhəmiyyəti olan başqa məlumatlar (sağlamlıq göstəriciləri haqqında və s.);

5. Könüllü tibbi sığorta müqaviləsi üçün əlavə olaraq sığorta tibbi xidmətlərinin siyahısı və sığorta təminatının şərtləri.

Tibbi sığorta müqaviləsi ilk sığorta haqqı ödənilməyi andan hüquqi qüvvəyə minmiş hesab edilir və bu andan tibbi sığorta təşkilatı tərəfindən hər bir sığorta olunmuş şəxsə sığorta şəhadətnaməsi verilir. Ümumiyyətlə, icbari tibbi sığorta müqaviləsinin subyektı olan vətəndaşlar forması və tətbiqi qaydaları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən tibbi sığorta şəhadətnaməsi almalıdırlar. Sığorta olunanlara tibbi sığorta təşkilatı tərəfindən verilmiş və imza edilmiş, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş formalı tibbi sığorta şəhadətnaməsi sığorta müqaviləsinin bağlanmasını təsdiq edir. Tibbi sığorta şəhadətnaməsi – sığorta olunana yaşayış yerindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində, habelə Azərbaycan Respublikası ilə tibbi sığorta sahəsində müqavilə bağlayan digər dövlətin ərazisində tibbi sığorta proqramında göstəriləyindən az olmayan həcmdə tibbi yardım almağa təminat verən sənəddir. Tibbi sığorta şəhadətnaməsi sığorta olunanın özündə olur və tibb müəssisəsinə müraciət edərkən təqdim olunur.

Tibbi sığorta müqaviləsinin şərtləri öz istəklərinə görə müqavilənin forma və məzmununu dəyişdirə, sığorta olunan üçün pulsuz xidmətləri artırma və ya azalda, tibbi xidmətlər üçün nəzərdə tutulan tariflərin və ya sığorta ödənişlərinin məbləğini dəyişdirə bilər, lakin özlərini müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyətdən azad edə bilməzlər. İcbari tibbi sığorta

proqramı ilə sığorta edənə tibb müəssisəsi arasında nəzərdə tutulan tibbi xidmətlər müqavilənin ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

Sığorta müqaviləsi bağlandıqda, sığorta edən sığorta hadisəsinin baş verməsi ehtimalını və həmin hadisənin (sığorta riskinin) baş verməsindən dəyən mümkün ziyanların məbləğini müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyəti olan şərait barədə (əgər bu şəraitlər sığortacıya məlum deyildirsə və məlum ola bilməzsə) tibbi sığorta təşkilatına məlumat verməyə borcludur. Bu zaman elə şəraitlər mühüm sayıla bilər ki, onlar tibbi sığorta təşkilatının yazılı sorğusunda qeyd edilmiş olsun. Sığorta müqaviləsi bağlandıqdan sonra tibbi sığorta təşkilatının sorğusuna sığorta edəndən cavab alınana qədər tibbi sığorta təşkilatı sığorta edən tərəfindən ona müvafiq şəraitin bildirilməməsini əsas götürərək müqavilənin pozulmasını, yaxud həmin müqavilənin etibarsız hesab edilməsini tələb edə bilməz. Əgər sığorta müqaviləsinin bağlanmasından sonra sığorta edən tərəfindən sığorta hadisəsinin baş verməsinin mümkünlüyünü və onun dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün əhəmiyyətli olan şərait haqqında qəsdən yalan məlumatın verilməsi aşkar edilərsə, onda tibbi sığorta təşkilatı müqavilənin etibarsız hesab edilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Sığorta müqaviləsinin dəyişdirilməsinin və ləğv edilməsinin aşağıdakı əsasları müəyyən edilmişdir:

1. Sığorta müqaviləsinin qüvvədə olma müddətinin başa çatması;
2. Sığorta olunanın ölümü;
3. Müqavilənin etibarsız olması haqqında məhkəmənin qərar qəbul etməsi;
4. Qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada tibbi sığorta təşkilatının ləğv edilməsi;
5. Sığorta etdirənin – hüquqi şəxsin ləğv edilməsi halında sığorta olunan tərəfindən sığorta tədiyyələrinin ödənilməsini öz üzərinə götürməməyi;
6. Tibbi sığorta təşkilatı tərəfindən sığorta qaydaları pozulduqda, sığorta etdirənin tələbi (təşəbbüsü);
7. Sığorta haqqı ödənilmə vaxtından 10 gün ötəndən sonra ödəndikdə sığorta təşkilatının tələbi (təşəbbüsü) ilə.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat

a) azərbaycan dilində

1. Axundov T.B. Yoxsulluq və pulsuz tibbi yardım / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 18-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 212-216
2. «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu
3. «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanunu
4. «Tibbi sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu
5. «Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu
6. «Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 26 mart 1996-cı il tarixli Qanunu
7. «Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 may 2005-ci il tarixli Qanunu
8. «Dərman vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 2006-cı il tarixli Qanunu
9. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə işəgötürənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Əsasnamə.

10. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 mart 2005-ci il tarixli 37 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlillərə, məcburi köçkünlərə, qaçqın və ya məcburi köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxs) statusunu almış müvəqqəti yaşayış yerində və xəstəxanalarda olan qocalara, uşaqlara, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslərə, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşlara, Azərbaycan Respublikasının HIV/AIDS-lə xəstələnmiş vətəndaşlarına, orqan və (və ya) toxumaların köçürülməsi zamanı əməliyyatla bağlı donorlara tibbi, əqli və ya fiziki çatışmazlıqları olan uşaqlara tibbi, defektoloji və psixoloji yardımın göstərilməsi Qaydası»
11. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 7 mart 2005-ci il tarixli 38 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «20 Yanvar əlillərinin, milli münafişə zəminində əlil olanların, əlil uşaqların və digər kateqoriyalardan olan I və II qrup əlillərin, Çernobil AES-də qəza nəticəsində köçürülmə günü ana bətnində olan uşaqlar da daxil edilməklə, uzaqlaşdırma və köçürülmə zonalarından köçürülmüş uşaqların və ya 18 yaşınadək yeniyetmələrin, habelə 1986-cı il aprelin 26-dan sonra doğulmuş və Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin ləğv edilməsinin iştirakçısı olmuş, yaxud Çernobil qəzası nəticəsində zərər çəkmiş və birbaşa radioaktiv şüalanmaya məruz qalmaq ehtimalı olmuş valideynlərin birindən olan uşaqların, qaçqın və ya məcburi köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxs) statusu almış müvəqqəti yaşayış yerində və xəstəxanalarda qocaların, uşaqların, əlillərin, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslərin, HIV/AIDS-lə xəstələnmiş vətəndaşların, orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi zamanı əməliyyatla bağlı donorların dərman preparatları ilə təmin olunması Qaydası».
12. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1999-cu il tarixli 5№-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «İctimai təhlükəli xəstəliklərin siyahısı»

13. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2002-ci il tarixli 128 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əlillərin, ikinci dünya müharibəsi iştirakçılarının, şəhid ailələrinin, Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin köçürülmə zonasında ləğv edilməsinin iştirakçılarının, eləcə də köçürülmə günü ana bətnində olan uşaqlar da daxil edilməklə, uzaqlaşdırma və köçürülmə zonalarından köçürülmüş uşaqların və ya 18 yaşınadək yeniyetmələrin, habelə 1986-cı il aprelin 26-dan sonra doğulmuş və Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin ləğv edilməsinin iştirakçısı olmuş, yaxud Çernobil qəzası nəticəsində zərər çəkmiş və birbaşa radioaktiv şüalanmaya məruz qalmaq ehtimalı olmuş valideynlərin birindən olan uşaqların, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərkən ziyan çəkmiş vətəndaşların sanatoriya-kurort müalicəsi ilə təmin edilməsi» Qaydaları
14. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2002-ci il tarixli 128 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Hərbi qulluqçuların və onların ailə üzvlərinin (müddətli həqiqi hərbi qulluqçularının ailələrindən başqa) sanatoriyalarda və istirahət evlərində sanatoriya-kurort müalicəsi, pansionatlarda və turist bazalarında istirahət üçün putyovkalarla (yollayışlarla) təmin olunması» Qaydası
15. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 27 avqust 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Hakimlərə müalicə olunmaq üçün pul təminatının verilməsi Qaydası»

b) rus dilində

1. Антильева И.В. Социальная защита инвалидов в Российской Федерации: Правовые регулирование: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Владос-пресс, 2002
2. Кузьменко М.М., Баранов В.В., Шищенко Ю.В. Здравоохранение в условиях рыночной экономики. М., 1994

3. Малеина М.И. Человек и медицина в современном праве. М.: 1995
4. Мачульская Е.Е. Обязательное медицинское страхование. Некоторые итоги // Законодательство. М.: 1997, №4
5. Мачульская Е.Е. Право на медицинскую помощь и гарантии его реализации / Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. акад. РАН К.Н. Гусова. М.: ООО «ТК Велби», 2006, с. 563-568
6. Руденко В.И. Медицинское страхование как средство социальной защиты населения в рыночной экономике: Автореф. дис... канд. экон. наук. СПб.: 1996
7. Тихомиров А.В. Медицинское право (практическое пособие). М.: Статут, 1998

XVI FƏSİL

SOSIAL TƏMİNATIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMİ

16.1. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin anlayışı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Konstitusiya, referendumla qəbul edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, Nazirlər Kabinetinin qərarları və s. ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemini təşkil edən beynəlxalq aktlar ölkədaxili normativ-hüquqi aktlara nisbətən üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Belə ki, beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsini müəyyən edən Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ-hüquqi aktlar ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Bundan başqa, Konstitusiyasının 10-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.

Beləliklə, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları və beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir və daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Belə prinsip və normalar ölkədə fəaliyyət göstərən hüquqi aktların ümumi sistemində daxil olur, onların əks olunduğu aktlar isə ölkənin qanunvericilik sisteminin bir hissəsini təşkil edir.

Cəmiyyətdə bəşəri dəyərlər – ədalət, azadlıq, insan hüquqlarının, o cümlədən sosial hüquqların ayrılmazlığı haqqında əvvəllər təşəkkül tapmış təsəvvürlər məzmun baxımından daha da

zənginləşərək dövlətlərin hüquqi və sosial konsepsiyalarının əsasını təşkil etməyə başladı. İnsan hüquq və azadlıqları beynəlxalq aktlarda – bəyannamə, pakt, konvensiya, müqavilələrdə öz əksini tapdı. Bu aktların sayı müasir dövrdə sürətlə artmış və həmin aktlarda nəzərdə tutulan bir çox müddəalar əksər dövlətlərin konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Respublikamızın Konstitusiyasında isə birbaşa göstərilir ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddənin II hissəsi).

Göstərilən bu müddəalar digər insan hüquqları kimi sosial təminat hüquqlarına da aiddir. Azərbaycan hələ keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən sosial təminat məsələləri ilə əlaqədar olan beynəlxalq aktlara qoşulmamışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra isə ratifikasiya edilmiş beynəlxalq sənədlər içərisində əsasən əlilliyin reabilitasiyası, uşaq hüquqları haqqında və s. kimi aktların ratifikasiyası üstünlük təşkil edir. «İnsanın əsas hüquq və azadlıqları haqqında» MDB dövlətləri arasında Konvensiya respublikamız tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Başqa beynəlxalq aktlar kimi bu Konvensiyada da sosial hüquqların müdafiəsi və sosial təminat haqqında normalar mövcuddur.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları öz əksini daha dolğun surətdə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə təsdiq və elan edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində tapmışdır. Bu prinsiplər daha sonra öz hüquqi təsdiqini aşağıdakı iki Beynəlxalq Paktda da tapmışdır:

1. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı;
2. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktı.

Bu beynəlxalq aktlar vətəndaşların sosial təminat sahəsindəki əsas hüquqlarını tənzimləyir.

Sosial təminat haqqında beynəlxalq normaların tətbiq edilməsinin aşağıdakı üç üsulunu göstərmək olar:

1. Beynəlxalq aktda təsbit olunan normaın birbaşa, yəni ölkə qanunlarına daxil etmədən tətbiq edilməsi;

2. Belə normaların ölkə qanunlarına tam və ya onun müəyyən bir hissəsini daxil etməklə tətbiq edilməsi. Bu üsul müəyyən edilmiş qaydada ratifikasiya olunmuş beynəlxalq hüquqi aktlarda olan normalara münasibətdə tətbiq edilir;

3. Ölkənin qoşulmadığı müvafiq beynəlxalq aktlarda əks olunmuş sosial təminat sahəsindəki beynəlxalq təcrübənin ölkədaxili qanunvericilik sistemini təşkil edən normativ-hüquqi aktlarda nəzərə alınması və həyata keçirilməsi. Bu zaman ölkədə daxili qanunvericiliyin köməyi ilə müvafiq ictimai münasibətlərin hüquqi tənziyi üçün beynəlxalq təcrübə istifadə olunur. Bu məqsədlə həmçinin beynəlxalq təşkilatlar (BƏT və s.) tərəfindən həyata keçirilən müqayisəli tədqiqatın nəticələrindən də istifadə edilir.

Sosial təminat sahəsində qəbul edilən yeni normativ aktlar yüksək tələblərə cavab verməli, insan hüquqlarının beynəlxalq standartlarına və sosial təminatla əlaqədar beynəlxalq normalara uyğun olmalıdır.

Sosial təminat sahəsində beynəlxalq hüquqi tənzimətə beynəlxalq standartların hazırlanmasında, vətəndaşın bir ölkədən digərinə getməsi zamanı əmək fəaliyyəti prosesində əldə olunan sosial ödəmələr hüququnun saxlanılması məsələləri üzrə milli qanunvericiliyin harmonizasiyası və kodifikasiyasında və ya daimi yaşayış yeri olan ölkənin dəyişdirilməsi zamanı konkret sosial təminat növlərinə əldə edilən hüquqların mühafizə edilməsində ifadə olunur.

Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziiminin mahiyyətini, hər şeydən əvvəl dövlət və cəmiyyətin ən ali dəyərləri, sosial təminat sahəsində hüquq və azadlıqlar, insanın şərəf və ləyaqətinin hüquqi müdafiəsi ideyaları təşkil edir.

Sosial təminat sahəsindəki münasibətlərlə bağlı olan beynəlxalq normalar milli sosial təminat hüququ sisteminin özünü təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatına (BƏT) üzvü olan dövlət ona görə öz hüquq sistemini (sosial təminat sahəsindəki normativ aktları) bu təşkilatın konvensiyalarına uyğunlaşdırmaq vəzifəsi daşıyır ki, onların normaları daxili qanunvericilik normalarına münasibətdə daha güzəştli şərtləri nəzərdə tutur.

Beynəlxalq əməkdaşlıq və sosial ədalətin bərpa edilməsi məqsədi ilə təşkil edilmiş BƏT BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təsisatıdır və onun ali orqanı kimi Beynəlxalq Əmək Konfransı çıxış edir. BƏK hər il keçirilir və BƏT-ə üzv olan dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. BƏK-də hər dövlət 4 nümayəndə – 2 nəfər hökumətin, 1 nəfər sahibkarların, 1 nəfər işə işçilərin nümayəndəsi ilə təmsil olunur. BƏT konvensiya və tövsiyələr qəbul etməklə normativ fəaliyyət göstərən sosial xarakterli təşkilatdır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamız bir çox xarici dövlətlərlə sosial təminat sahəsində beynəlxalq müqavilələr bağlamışdır. Belə ki, 10 fevral 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası hökuməti arasında «Pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların hüquqlarının zəmanəti haqqında» Saziş imzalanmışdır. Həmin Sazişə əsasən pensiya təminatı hüququnu, o cümlədən güzəştli şərtlərlə pensiya təminatı hüququnu müəyyən etmək üçün sığorta stajına hər iki tərəfin ərazisində olan iş müddəti (sığorta haqqı ödənilən dövr) daxil edilir.

Gürcüstan Respublikası ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Moldova, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan Respublikaları arasında da vətəndaşların sosial təminat hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Sazişlər imzalanaraq qüvvəyə minmişdir.

Sosial təminat hüququnun əhatə etdiyi bütün məsələlər üzrə dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi üçün «Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Türkiyə Respublikası hökuməti arasında sosial müdafiə sahəsində» Saziş imzalanaraq qüvvəyə minmişdir.

Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları, o cümlədən sosial təminat hüquqları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsində təsbit olunmuşdur. Belə ki, həmin maddəyə əsasən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və

vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında daimi olmağa müvafiq qaydada icazə aldıqda, yaxud onlara Azərbaycan Respublikasında daimi yaşamaq hüququ verildikdə Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan, Azərbaycan Respublikasına digər qanuni əsaslarla (turizm, şəxsi işi ilə bağlı, xidməti ezamiyyətə və sair bu kimi müvəqqəti xarakter daşıyan hallarla əlaqədar) gəldikdə isə Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olan hesab edirlər.

Müxtəlif ölkələrdə sosial təminat sahəsində dövlətdaxili qanunvericiliyin koordinasiyası aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1. Beynəlxalq müqavilə üzrə iştirakçı ölkələrin vətəndaşlarının millətçilik əlaməti üzrə diskriminasiyasının qadağan edilməsi;

2. Normaların kolliziyasının aradan qaldırılması, hüququn tətbiqi haqqında məsələnin həlli;

3. Konkret növ pensiya və ya müavinət hüququnun əldə edilməsi üçün müqavilə iştirakçısı olan ölkələrdə sosial sığorta, peşə fəaliyyəti və ya yaşamaq dövrlərinin cəmləşdirilməsi;

4. Digər ölkədə sosial ödəməyə hüquq əldə edildiyi halda onun iştirakçı ölkələrdən birində alınmasına dair şərtlərin müəyyən olunması;

5. Vətəndaş bir ölkədən digərinə getdikdə ödəmənin maliyələşdirilməsi üzrə ölkələr arasında qarşılıqlı hesablaşma.

Avropada sosial təminat haqqında ilk ikitərəfli müqavilə 1904-cü ildə Fransa və İtaliya arasında bağlanmışdır. Bu müqavilə sosial təminat sahəsində milliyyət əlaməti üzrə diskriminasiyanı qadağan edir. Bu onu göstərir ki, tərəflər miqrantlara öz ölkəsinin vətəndaşlarının malik olduqları sosial təminat hüquqlarını verməyi öhdəliklərinə götürürlər. Müqavilədə göstərilən öhdəliklərin yerinə yetirilməsi isə iştirakçı dövlətlər və müqaviləni ratifikasiya etmiş ölkələr üçün məcburidir.¹

Sosial təminat haqqında qanunvericiliklərin koordinasiyasında BƏT Avropada böyük rol oynayır. Sosial təminat sahəsində milli qanunvericiliklərin əlaqələndirilməsi (koordinasiyası)

¹ Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения: Учебное пособие для ВУЗов. М.: Книжный мир, 2000, с. 259

sahəsində atılan ən mühüm addım BƏT-in «Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 1962-ci il tarixli 118 №-li Konvensiyası olmuşdur.

16.2. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin mənbələri

Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin mənbələri dedikdə ilk növbədə sosial təminatla bağlı normaların əks olunduğu beynəlxalq hüquqi aktlar başa düşülür. Sosial təminatla bağlı normalar müxtəlif beynəlxalq aktlarda təsbit oluna bilər. Məsələn, beynəlxalq müqavilələr (ikitarəfli və çoxtərəfli), sazişlər, paktlar, konvensiyalar, tövsiyə xarakterli aktlar və s.

Sosial təminat sahəsində beynəlxalq normalar ayrı-ayrı dövlətlərin sosial nailiyyətlərinin nəticələrinin yayılması vasitələrindən biridir. Onun digər ölkələrdə milli səviyyədə bu və ya digər dərəcədə tətbiqi nəticəsində əhalinin çox hissəsi ondan istifadə edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının böyük bir qrupunu sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlar təşkil edir. Bura əmək hüququ, tətill hüququ, istirahət hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, o cümlədən sosial təminat hüququ və s. hüquqlar daxildir. Bu hüquqlar müxtəlif beynəlxalq müqavilələrdə ayrıca təsbit olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq müqavilələrin dörd kateqoriyası göstərilir:

1. Ümumi müqavilələr - «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» 1966-cı il Beynəlxalq Paktı, 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyası və s.;

2. Xüsusi müqavilələr - İcbari əməyin ləğv olunması haqqında 1957-ci il 105 sayılı BƏT Konvensiyası, «Sosial təminat haqqında» 1972-ci il Avropa Konvensiyası və s.;

3. Ayrı-ayrı qrupların müdafiəsinə yönəlmiş müqavilələr - Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyası, «Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 1990-cı il Beynəlxalq Konvensiyası, «Müstəqil ölkə-

lərdə köklü və tayfa xalqlarına dair» 1989-cu il 169 sayılı BƏT Konvensiyası və s.;

4. Ayrı-seçkilik məsələsinə aid olan müqavilələr – «İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» 1965-ci il Beynəlxalq Konvensiyası, «Qadınlara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» 1979-cu il Konvensiyası və s.¹

Sosial təminatla bağlı beynəlxalq normalar qüvvədə olmasının coğrafi dairəsinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Dünyanın bütün dövlətləri tərəfindən yerinə yetirilməli olan universal normalar;

2. Müəyyən regionda qüvvədə olan regional normalar;

3. Yalnız iştirakçı dövlətlər üçün məcburi olan normalar.

Beynəlxalq müqavilələr ratifikasiya edilmədən icrası iştirakçı dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq aktlardır. Bunlar ikitərəfli və çoxtərəfli ola bilərlər. Müqavilə iştirakçı dövlətlər üçün hüquqi öhdəliklər yaradır, onların icra olunmamasına görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Müqavilə qüvvəyə mindiyi andan beynəlxalq hüququn subyekt kimi dövlətin hüquqi öhdəliyi yaranır. Bu öhdəlikləri ümumi və konkret, nəticə və davranış, pozitiv və neqativ, dərhal və tədricən yerinə yetirilməli olan öhdəliklərə və s. bölmək olar.

Beynəlxalq sənədlərin digər növlərini ratifikasiya edilməli olmayan və icrası məcburi olmayan aktlar təşkil edir. Bunlar beynəlxalq müqavilə hesab edilməyən sənədlərdir və onların içərisində ən mühüm yeri sosial təminatla bağlı BMT-nin bəyannamələri və BƏT-in tövsiyələri tutur. Bunlar əsasən tövsiyə xarakteri daşıyır, icra edilmədikdə heç bir hüquqi nəticə doğurmur və dövlətin üzərinə heç bir beynəlxalq hüquqi öhdəliklər qoymur. Belə sənədlərə BMT-nin sənədləri arasında proqram xarakteri daşıyan 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsini, 1969-cu il Sosial tərəqqi və inkişaf Bəyannaməsini, BƏT-in tövsiyələri arasında məzmununa görə mühüm əhəmiyyətə malik olan «Sosial təminat sahəsində hüquqların saxlanması haqqında» 1983-cü il 167 sayılı Tövsiyəni, «Əlillərin peşə bərpası və məşğulluğu haqqında» 1983-cü il 168 Nö-li Tövsiyəni və s. misal göstərmək olar.

¹ Hüseyinov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, s. 176

Sosial təminatla bağlı tövsiyə xarakterli sənədlər köməkçi hüquq mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sənədlərdə həm bütövlükdə insan hüquqlarının müdafiəsi, həm də konkret sosial təminat hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tövsiyə xarakterli standartlar müəyyən olunur. Dövlətlər bu standartlara riayət etməyə çalışır, bəzi hallarda isə onları hətta öz qanunvericiliklərinə daxil edirlər.

Sosial təminata aid olan beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsip və normalarını özündə əks etdirən daha çox əhəmiyyətə malik olan mənbə «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» 1966-cı il Beynəlxalq Paktıdır. Bu Pakt BMT-nin Nizamnaməsində elan olunmuş və Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsində olan prinsiplərə əsaslanır. Burada nəzərdə tutulur ki, bu Paktın iştirakçısı olan dövlətlər hər kəsin sosial sığorta da daxil olmaqla, sosial təminat hüququnu tanıyır və qəbul edir.

Paktın iştirakçısı olan hər bir dövlət tanınmış insan hüquqlarının tam və dolğun həyata keçirilməsini təmin etmək üçün bütün mümkün üsullardan, xüsusilə qanunvericilik tədbirləri qəbul etməklə maksimum həddə müvafiq tədbirlər görməyə borcludurlar. Belə tədbirlərə həm də sosial təminat hüququ ilə bağlı tədbirlər də aiddir.

1966-cı il Beynəlxalq Paktı da Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi kimi sosial təminat hüququnu əsas insan hüquqlarından biri kimi təsbit edir. Həmin aktlara əsasən hər kəs qida, geyim, yaşayış yeri, sağlamlığının və rifahının qorunması üçün zəruri olan tibbi xidmət və lazımi sosial xidməti əhatə edən zəruri həyat səviyyəsi hüququna və işsizlik, xəstəlik, əlillik, qocalıq və ya digər hallarda təminat hüququna malikdir. Göründüyü kimi bu aktlarda nəinki hər bir kəsin sosial sığortanı da əhatə edən sosial təminat hüququ təsbit olunur, həm də layiqli həyat səviyyəsi hüququ da müəyyən edilir. Mahiyyətə bu layiqli həyat səviyyəsi insanların və onların ailə üzvlərinin sağlamlığının və rifahının təmini üçün zəruri olan hər şeyi əhatə edir. Bundan başqa həm Bəyannamə, həm də Pakt ona qoşulmuş dövlətlərin bu sahədəki vəzifələrini yalnız ümumi şəkildə müəyyən edirlər.

Sosial təminat sahəsində beynəlxalq aktların arasında öz əhəmiyyətinə görə ikinci yeri Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya

tutur. Keçmiş SSRİ bu Konvensiyaya 15 sentyabr 1990-cı ildə qoşulmuşdur. Bu Konvensiya bütün uşaq hüquqlarını – həm mülki, həm də sosial-iqtisadi hüquqları əhatə edir. Konvensiyada dövlətlər tərəfindən üzərlərinə götürülmüş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizmi müəyyən edilmişdir. Bu nəzarət Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin yığılmasında seçilmiş 10 müstəqil ekspertdən ibarət olan Uşaq hüquqları üzrə Komitə tərəfindən həyata keçirilir. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər hər 5 ildən bir Komitəyə bu sahədə görülmüş işlərə dair məruzə təqdim edirlər.

Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin mənbələri kimi həmçinin BƏT-in konvensiyaları və tövsiyələri çıxış edir. Belə ki, beynəlxalq normaların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi BƏT-in mühüm funksiyasıdır. BƏT çərçivəsində sosial ədalətin corpus juris-i adlanan çoxlu sayda konvensiyaları qəbul olunmuşdur. Konvensiyalar ratifikasiya edildikdən sonra icrası məcburi olan, habelə beynəlxalq müqavilə qüvvəsinə malik olan beynəlxalq aktlardır. Onların hüquqi statusu beynəlxalq öhdəliklərin qüvvəsinə, dəyişməsinə və xitamını, onların qüvvədə olma şərtlərini müəyyən edir. BƏT-in konvensiyaları onun üzvü olan ən azı iki dövlət tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə minir. Konvensiyalar hər bir dövlətdə ali hakimiyyət orqanı tərəfindən ratifikasiya olunduğu andan hüquqi qüvvəyə malik olur və onu ratifikasiya edən dövlətin üzərinə beynəlxalq hüquqi öhdəliklər qoyur.

Konvensiyanın ratifikasiyası dedikdə dövlətin konvensiyanı tam qəbul etməsi haqqında elanı və daxili qanunvericiliyini və təcürbəsini ona uyğunlaşdırması öhdəliyini üzərinə götürməsi başa düşülür.

BƏT 2006-cı ilə qədər, 380 akt qəbul etmişdir ki, onlardan da 185-i konvensiya, 195-i isə tövsiyədir. ¹

BƏT-in Nizamnaməsinin 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq konvensiyanı ratifikasiya etmiş hər bir dövlət onun lazımı səviyyədə tətbiq edilməsi üçün görülmüş tədbirlər barədə BƏT-in baş direktoruna illik məruzə təqdim etməlidir. Belə bir qayda mövcuddur ki, konvensiyanı ratifikasiya etmiş dövlət ölkədə qüvvədə olan qanunvericiliyə konvensiyaya zidd olaraq insanların vəziyyəti

¹ Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 534

yətini ağırlaşdırmaq istiqamətində dəyişikliklər edə bilməz. Bu zaman köhnəlmiş konvensiyalara yenidən baxılır və üzv dövlətlər qarşısında yeni konvensiyanın ratifikasiyası məsələsi yaranır. BƏT-in müəyyən etdiyi ratifikasiya edilmiş konvensiyaların icrasına beynəlxalq nəzarət sistemi digər analogi beynəlxalq proseduralar arasında ən mükəmməli sayılır və aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

1. Hökumətin (üzv dövlətlərin) müntəzəm olaraq məruzələrinin öyrənilməsi;

2. Müxtəlif növ şikayətlərə baxılması.

Ratifikasiya edilmiş konvensiyaya riayət etməyən dövlətdən şikayətlər BƏT-ə onun istənilən üzvləri, zəhmətkeşlər, sahibkarlar, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən verilə bilər. Şikayətlə əlaqədar təklif olunan tövsiyələr yerinə yetirilmədiyi halda, BƏT-in Baş direktoru şikayəti Beynəlxalq Məhkəməyə verir. Beynəlxalq Məhkəmənin qərarı isə həlledicidir.

Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin mənbələrini həmçinin 1949-cu ildə yaranmış Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər təşkil edir. Özünün yarım əsrdən çox fəaliyyəti müddətində Avropa Şurası 100-dən çox konvensiya və digər beynəlxalq aktlar qəbul etmişdir ki, onlar arasında İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası və Avropa Sosial Xartiyası daha əhəmiyyətli yer tuturlar.

Avropa Şurasının ilkin sənədləri «Qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial təminat haqqında» Avropa Müvəqqəti Razılaşması və «Xəstəliyə, işsizliyə, əmək qabiliyyətini itirməyə görə müavinətlər haqqında» Avropa Müvəqqəti Razılaşması, habelə «Sosial və tibbi yardım haqqında» Avropa Konvensiyasıdır.

Bundan sonra BƏT -- in «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» 1952-ci il 102 sayılı Konvensiyası əsasında hazırlanmış Avropanın Sosial Təminat Məcəlləsi qəbul edildi. Bu Məcəllə ona əlavə edilmiş Protokollarla bərabər üzv dövlətlər tərəfindən xəstəlik, işsizlik, qocalıq, əmək qabiliyyətini itirmə və peşə xəstəliyi, əlillik, analıq və ailə başçısını itirməklə əlaqədar olaraq təqdim edilməli olan sosial təminatın minimum səviyyəsini müəyyən edir. Məcəllə ümumi müddəalardan (istifadə edilən terminlər haqqında) və sosial təminatın bütün sahələrinin məzmununun izahından

ibarətdir. Məsələn, tibbi yardım, xəstəliyə, əmək qabiliyyətini itirməyə, peşə xəstəliyinə görə müavinətlər, analığa, qocalığa, əlilliyə, ailə başçısını itirməyə görə müavinətlər.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2004 – cü ildə ratifikasiya edilmiş Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyasının (1996) 12 – ci maddəsində hər kəsin sosial təminat hüququ nəzərdə tutulmuşdur. İştirakçı dövlətlərin hər bir şəxsi onun sağlamlığı və rifahı üçün layiqli olan həyat şəraiti ilə təmin etmək vəzifəsi müəyyən edilmişdir. Layiqli həyat səviyyəsi isə BƏT-in 102 sayılı Konvensiyasında müəyyən edilmiş beynəlxalq standartlardan aşağı olmayan səviyyə kimi təsbit olunmuşdur.

Sosial təminat haqqında Avropa Konvensiyası sosial təminat haqqında milli qanunvericiliklərin vahidliyinə nail olmaq, onun hərtərəfli əlaqələndirilməsi, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sosial təminatı ilə, xüsusilə onların vətəndaşlarla bərabər hüquqlar əldə edə bilmələri ilə əlaqədar olan məsələləri tənzim edən xüsusi aktların nəticələri haqqında qərarın həyata keçirilməsi məqsədi ilə qəbul edilmişdir. Bu Konvensiyada iştirakçı dövlətlərin vətəndaşları ilə xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bərabərliyi prinsipi, habelə yaşayış yerindən asılı olmayaraq müavinətlərin saxlanması prinsipi təsdiq olunmuşdur ki, həmin prinsiplər Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyasının və BƏT-in bir neçə konvensiyalarının əsasını təşkil edir. Konvensiya iştirakçı dövlətlərin sosial təminat sahəsindəki qanunvericiliklərinin tətbiqi qaydalarını və vətəndaşlara bütün müavinət və ödəmələrin təqdim edilməsini tənzim edən xüsusi qaydaları (xəstəliyə, əlilliyə, qocalığa, ailə başçısını itirməyə, peşə xəstəliyinə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə, işsizliyə və s. görə müavinətlər) müəyyən edir. Bu Konvensiyanın əsasında Avropa dövlətləri arasında ikitərəfli müqavilə və sazişlər bağlanıla bilər. Həmin Konvensiyada nəzərdə tutulmuş əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vətəndaşlarla bərabər hüquqlara malik olmaları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin maddənin I hissəsinə əsasən, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respubli-

kasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

16.3. Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi

Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi dedikdə sosial təminat hüquq və azadlıqlarının eyni hüquqi qaydalar əsasında həyata keçirilməsi, hüquqi imkanların bərabərliyi başa düşülür.

Hüquq bərabərliyi prinsipi insan hüquqları ilə bağlı olan beynəlxalq aktların, o cümlədən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktların və s. əsaslandığı əsas prinsiplərdən biridir. Bu beynəlxalq sənədlərə əsaslanan müxtəlif beynəlxalq təşkilatların, eləcə də BƏT-in sosial təminatla bağlı normaları hər şeydən əvvəl hüquq bərabərliyi prinsipinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir.

«İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» 1950-ci il Avropa Konvensiyasında da ayrı-seçkilik qadağan olunur. Konvensiyanın 14-cü maddəsində göstərilir ki, bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər status kimi hər hansı əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.¹ Qeyd edək ki, Avropa Şurasının üzvü olan və bu Konvensiyanı imzalayan dövlətlər onların yurisdiksiyası altında olan hər kəs üçün bu Konvensiyada müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqların təmin edilməsini öhdələrinə götürürlər.

Hüquq bərabərliyi məsələsində mühüm amillərdən biri də cinsi ayrı-seçkiliyə yol verilməməsidir. Belə bölgü BMT-nin «Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» 1979-cu il Konvensiyasına əsaslanır. Azərbaycan bu Konvensiyaya 1995-ci ildə qoşulmuşdur. Konvensiya cinsi bərabərlik haqqında müddəanın konstitusiyaya daxil edilməsini tələb edir. Həmin Konvensiyaya əsasən ayrı-seçkilik dedikdə qadınlara öz hüquq və azadlıqlarını

---

¹ İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya. B.: Qanun, 2002, s.4, 9

həyata keçirməyə çətinlik törədən və ya tamamilə imkan verməyən cinsi əlamət üzrə istənilən məhdudiyət başa düşülür.

Hüquq bərabərliyinin təsbit olunduğu daha mühüm beynəlxalq sənəd Avropa Sosial Xartiyasıdır.

Avropa Sosial Xartiyasının 12-ci maddəsinə görə bütün işçilər və onların himayəsində olanlar sosial təminat hüququna malikdirlər. Həmin maddəyə əsasən, sosial təminat hüququnun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün Avropa dövlətləri aşağıdakı öhdəlikləri öz üzərlərinə götürürlər:

- sosial təminat sistemini yaratmaq, yaxud yaradılmasına köməklik göstərmək;

- Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin ratifikasiyası üçün zəruri olan səviyyədə sosial təminat sisteminin yaradılması;

- sosial təminat sisteminin müntəzəm olaraq yüksəldilməsinə nail olmaq və s.¹

Xartiyanın 12-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən, müqavilə tərəfləri sosial təminat hüququna münasibətdə öz vətəndaşları və digər müqavilə tərəfinin vətəndaşları üçün bərabər rejimin təmin edilməsi üçün tədbirlər görməyi və digər müqavilə tərəfinin hüquq sistemi çərçivəsində müəyyən edilmiş belə hüququ tanımağı öhdələrinə götürürlər. Hüquq bərabərliyini təmin edən bu normanın əsas məqsədi əcnəbi işçilərin hüquqlarını müdafiə etmək və işçi qüvvəsinin səfərbərliyinə kömək etməkdən ibarətdir.

Həmin aktın sosial və tibb yardım hüququnu təsbit edən 13-cü maddəsində də bərabərlik hüququ öz əksini tapmışdır. Bu maddəyə görə müqavilə tərəfləri həmin maddədə əks olunan müddəaların həm öz vətəndaşlarına, həm də Sosial və tibbi yardım haqqında Avropa Konvensiyası üzrə öhdəliklərinə uyğun olaraq onların ərazisində qanuni yaşayan digər müqavilə tərəfinin vətəndaşlarına eyni dərəcədə tətbiq edilməsini öhdələrinə götürürlər. Qeyd olunan maddələrin müvafiq müddəaları həm birbaşa, həm də bilavasitə ayrı-seçkiliyi qadağan edir.

1988-ci ildə qəbul edilmiş Avropa Sosial Xartiyasına əlavə Protokol onu qəbul edən müqavilə tərəflərinin üzərinə əlavə iqtisadi və sosial hüquqlar, o cümlədən mizd və məşğulluq

¹ Европейская социальная хартия. Социальный Вестник №1 (3), 2001, с.111

növünün seçilməsi məsələlərində cinsindən asılı olmayaraq bərabər imkanlar və bərabər rejim hüququ barədə hüquqi öhdəliklər müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyasında (1996) artıq birbaşa olaraq ayrı-seçkiliyi qadağan edən norma təsbit edildi. Həmin normada Xartiyada nəzərdə tutulmuş hüquqlardan istifadə məsələlərində irq, cins, dil, din, siyasi və digər baxışlar, milli və sosial mənşə, sağlamlıq vəziyyəti, milli azlıqlara mənsubiyyət, doğum və ya digər status əlamətləri üzrə ayrı-seçkilik qadağan edilir¹.

Hüquq bərabərliyinin təsbit olunduğu beynəlxalq sənədlərdən biri də Sosial təminat haqqında Avropa Konvensiyasıdır. Bu Konvensiyanın qəbul edilməsinin əsas məqsədlərindən birini xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vətəndaşlarla bərabər sosial təminat hüquqları əldə edə bilmələrinə nail olmaq təşkil edir. Konvensiyada iştirakçı dövlətlərin vətəndaşları ilə yanaşı xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bərabərliyi prinsipi müəyyən olunmuşdur. Həmin Konvensiya iştirakçı dövlətlərin sosial təminat sahəsindəki qanunvericiliklərinin tətbiq edilmə qaydalarını müəyyən edir və vətəndaşlara bütün əsas müavinət və ödəmələrin (xəstəliyə, əlilliyə, qocalığa, ailə başçısını itirməyə, əmək zədəsi və peşə xəstəliyinə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə, ölüm, analıq, işsizliyə görə müavinətlər və ailə müavinətləri) təqdim edilməsini tənzimləyən xüsusi qaydaları təsbit edir.

Sosial təminat hüququnda həm ümumi xarakter daşıyan, həm də ödəmələrin ayrı-ayrı növlərinə aid olan konvensiyalar, tövsiyələr və digər beynəlxalq aktlar mövcuddur ki, məhz sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi probleminin həll edilməsində ilk növbədə həmin konvensiyalar, tövsiyələr, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların aktları, o cümlədən Respublikamızın MDB dövlətləri və digər dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, habelə insan hüquqları ilə bağlı olan digər beynəlxalq sənədlər mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı özünün 80 illik fəaliyyəti dövründə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanaraq konvensiyalar və töv-

---

¹ Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М.: Московского независимого институт международного права, 1998, с.527-528

siyələr hazırlayıb qəbul etməklə qarşısında duran vəzifələri uğurla həyata keçirir:

1. Universallıq;
2. Üçtərəflilik (tripartizm);
3. Normaların hazırlanması və qəbul edilməsi ilə onlara əməl edilməsinə nəzarətin uzlaşması.

Sosial təminat sahəsində BƏT-in normaları hüquq bərabərliyi prinsipinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Hüquq bərabərliyi BƏT-in «Bədbəxt hadisələrdə əvəzin ödənilməsi sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 1925-ci il 19 sayılı Konvensiyasının əsas prinsiplərindən biridir. Bu Konvensiya işəgötürənin məsuliyyətinə aid olan istehsalat zədəsi və dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi hallarını əhatə edir. İstehsalat xəsarəti və ya peşə xəstəlikləri xüsusi əhəmiyyətə malik olduqları üçün burada göstərilən bu hüquqlar məşğulluğun növündən, müddətindən və s. asılı olmayaraq tam həcmdə hamıya – vətəndaşlara, əcnəbilərə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, qaçqınlara və digər miqrantlara şamil edilir.

BƏT-in 1952-ci il 102 sayılı «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» və 1962-ci il 118 sayılı «Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» Konvensiyalarında da sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi prinsipi öz əksini tapmışdır. Həmin Konvensiyaları ratifikasiya etmiş BƏT-in üzvləri onlarda təsbit edilmiş müvafiq sosial təminat növlərinə olan hüquqları öz vətəndaşları ilə bərabər ərazilərində yaşayan BƏT-ə üzv olan digər dövlətlərin vətəndaşlarına, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, qaçqınlara, digər miqrantlara verməyi öhdələrinə götürürlər.

Hüquq bərabərliyi prinsipi dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri üzərlərinə götürdükləri sosial təminat növlərinə əldə olunmuş hüquqların qorunmasına da aid edilir. Belə ki, müəyyən müddətə ödənilən müavinətlərin (məsələn, xəstəliyə, hamiləliyə və doğuşa, işsizliyə görə müavinətlər) verilməsi üzrə ölkə vətəndaşları ilə xarici vətəndaşlar arasında hüquq bərabərliyi göstərilən ödəməyə hüququn əldə olunması üçün zəruri tələb kimi irəli sürülən yaşayış yeri haqqında şərtin ləğv olunmasında ifadə olunur. Göstərilən Konvensiyaları ratifikasiya etmiş dövlətlərin vətəndaşları ailə müavinətləri almaqda da digər

müavinət növlərində olduğu kimi, ərazisində bu müavinətin təyin olunduğu ölkənin vətəndaşları ilə bərabər hüquqlara malikdirlər.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində

1. Əliyev M.N. Layiqli həyat səviyyəsinə olan hüququn beynəlxalq hüquqi aspekti / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 8-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2004, s. 156-163
2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququnun mənbələri kimi beynəlxalq hüquqi aktların ümumi xarakteristikası // *Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri* (elmi – analitik və praktiki jurnal), Bakı: 2006, № 1 (05), s. 28-31
3. Hacıyeva M.A. İnsanın sosial təminata olan hüququnun anlayışı və məzmunu // *Qanunçuluq*, 2006, №11, s. 107-112
4. Muradov F.N. Sosial təminatın beynəlxalq hüquqi tənziminin anlayışı / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 18-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2007. s. 244-250
5. *Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Təvsiyələr.* Bakı: 1996
6. «Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin daxili işlər orqanı əməkdaşlarının pensiya təminatı və dövlət sığorta qaydaları haqqında» Sazişin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikasının 05 mart 2004 cü il tarixli Qanunu

7. «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamı
8. «Azərbaycan Respublikasında 2007-ci il üçün yaşayış minimumu və ehtiyac meyarının həddi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 noyabr 2006-cı il tarixli Qanunu

b) rus dilində

1. Гусов К.Н., Курилин М.Н. Международно-правовое регулирование труда. М.: 1992
2. Международная Организация Труда. Конвенции и рекомендации. В 2-х томах. Женева: 1991
3. Социальная защита за рубежом: Великобритания, ФРГ, Франция, Швеция, США, Австралия. Под ред. М.Л.Захарова. М.: 1993
4. Социальное страхование в России и зарубежных странах: Практическое пособие. М.: 1997
5. Социальное страхование и социальная защита: Доклад генерального директора МБТ МОТ на международной конференции труда. Женева: 1993
6. Трудовое и социальное право зарубежных стран. Сравнительно правовое исследование. Под. ред. Э.Б. Френкель. М.: 2002

Dizayner:
Süleyman İsgəndərov

Bilgisayar tərtibatçı:
Sənan Güllahyev

Yığılmağa verilmişdir: 20.07.2007

Çapa imzalanmışdır: 24.10.2007

Kağız formatı: 60x90 1/16

Həcmi: 29 ç.v.;

Sifariş: 215;

Sayı: 1000

Kitab "ADİLOĞLU" nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmışdır.

Ünvan: Bakı şəh., Süleyman Rəhimov 195/17

Tel.: 418-68-25; 498-68-25; faks: 498-08-14;

Web: www.adiloglu.az; E-mail: info@adiloglu.az

«Teymur Poliqraf» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset
üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Salamzadə küçəsi, 31